Dumitru Sandu

SOCIABILITATEA ÎN SPAȚIUL DEZVOLTĂRII

ArhElectDSandu

Colecţia *Sociologie. Antropologie. Cercetări şi eseuri* este coordonată de Elisabeta Stănciulescu.

Dumitru Sandu este, din 1992, profesor la Universitatea Bucureşti, Catedra de Sociologie; coordonează programe doctorale, revista *Sociologie românească* (al cărei redactor-şef a fost în perioada 1999-2002) şi ample sondaje de opinie la nivel naţional.
În domeniul sociologiei aplicative, a contribuit la proiectarea celor opt regiuni de dezvoltare ale ţării, la măsurarea sărăciei comunitare, pornind de la teoria capitalurilor (material, social, uman, simbolic şi vital), precum şi la fundamentarea unor proiecte de dezvoltare rurală sau regională. Ariile culturale pe care le identifică în cadrul provinciilor istorice s-au dovedit utile pentru multiple cercetări empirice la nivel naţional.
De acelaşi autor: *Fluxurile de migraţie în România* (1984), *Dezvoltarea socioteritorială în România* (1987), *Statistică în ştiinţele sociale* (1992), *Sociologia tranziţiei* (1996), *Spaţiul social al tranziţiei* (1999). Publică, de asemenea, în reviste de specialitate din ţară şi din străinătate.

© 2003 by Editura POLIROM

Editura POLIROM
Iaşi, B-dul Carol I nr. 4, P.O. BOX 266, 700506
Bucureşti, B-dul I.C. Brătianu nr. 6, et. 7, ap. 33; O.P. 37;
P.O. BOX 1-728, 030174

Descrierea CIP a Bibliotecii Naţionale a României:

SANDU, DUMITRU

Sociabilitatea în spaţiul dezvoltării: încredere, toleranţă şi reţele sociale / Dumitru Sandu –
Iaşi: Polirom, 2003
288 p.; 24 cm – (Sociologie. Antropologie. Cercetări şi eseuri)

ISBN: 973-681-404-1

ArhElectDSandu

Dumitru Sandu

SOCIABILITATEA ÎN SPAȚIUL DEZVOLTĂRII

ÎNCREDERE, TOLERANȚĂ ȘI REȚELE SOCIALE

POLIROM
2003

ArhElectDSandu

Tablă de materii

Cuvânt introductiv 9

1. Dezvoltarea prin sociabilitate 15

Sociabilitatea 15

Structura capitalului social 19
Toleranţa 21
Reţele sociale şi instituţii 33

Ipoteze fundamentale 35

2. Sociabilitate în spaţiul european 41

Datele 41

Structuri regionale de toleranţă/intoleranţă 43

Surse ale intoleranţei/toleranţei 46

Profilul de ţară şi de comunitate 47
Profilul de status 48
Religiozitate şi modernitate individuală 49

Discriminare sau discriminări? 53

Toleranţa în cele trei Europe 56

Toleranţă generală şi încredere generalizată 62

Concluzii 63

3. Sociabilitate în spaţiul românesc 69

Toleranţa pe spaţii sociale 76

Vecinul nedorit-neştiut 78

„Corectitudine politică" şi opinii despre toleranţă 78
Construirea bazei de date 79
O tipologie a intoleranţei etnice 81
Diferenţieri culturale

ArhElectDSandu

Toleranţă etnică şi încredere generalizată 92
Corelare 92
Condiţionări comune şi specifice 93
„Lumile sociale" ale României şi conversia capitalurilor 95

Reţele sociale şi instituţii 102

Ariile culturale ca matrice de sociabilitate 108

Profil de toleranţă 109
Profil de sociabilitate 111

Concluzii şi discuţii 119

Despre toleranţă şi încredere 119
Despre cumulativitatea/segmentarea capitalurilor 123
Despre relaţiile „dezvoltare-sociabilitate" 127

4. Satul ca spaţiu de dezvoltare şi de sociabilitate 131

Provocarea diversităţii 131

Drumul sociologic spre „satul sărac" 135

„Sărăcia comunitară" 136
Un indice al gradului de dezvoltare a satului 138
Grila FRDS pentru identificarea satelor sărace 141
Comparaţia între grila de sărăcie şi indicele capitalului comunitar 146

Două niveluri ale sărăciei – comunitar şi individual 149

Tipuri de sate funcţie de structura de sărăcie/dezvoltare 154

Unde şi de ce sunt satele sărace? 156

Satul ca spaţiu de sociabilitate 159

O ipoteză cauzală generică 159
Oameni cu sociabilitate care „merge pe sate" 160

Concluzii şi discuţii 162

Despre sat ca structură de capital 162
Despre măsurarea sărăciei comunitare 164
Despre relaţia dintre sărăcia individuală şi cea comunitară 166

5. Migraţia ca fenomen de reţea şi de dezvoltare 167

O strategie de conversie a capitalurilor 167

Migraţia în cadrul strategiilor de viaţă 167
Emigraţia internaţională temporară 171

Un fenomen comunitar de reţea 191

ArhElectDSandu

Perspectiva comunitar-regională 191
Migraţie circulatorie şi transnaţională 205

Concluzii şi implicaţii 221

Anexe 229

Anexă la capitolul 2 - Analize multinivel asupra toleranţei în Europa 229

Anexă la capitolul 3 - Tabele 232

Anexă la capitolul 3 - Analize multinivel asupra sociabilităţii în România 241

Anexă la capitolul 3 - Reconstrucţia sociabilităţii
în două sate de exod - Moşna şi Viscri 247

Probleme şi resurse ale comunităţii 254
Capital uman şi social 256
Medii inovative 257

Anexă la capitolul 4 - Tabele 259

Anexă la capitolul 5 - Tabele 267

Anexă la capitolul 5 - Chestionarul recensământului comunitar al migraţiei 275

Bibliografie 281

ArhElectDSandu

Toleranţă etnică şi încredere generalizată 92
Corelare 92
Condiţionări comune şi specifice 93
„Lumile sociale" ale României şi conversia capitalurilor 95

Reţele sociale şi instituţii 102

Ariile culturale ca matrice de sociabilitate 108

Profil de toleranţă 109
Profil de sociabilitate 111

Concluzii şi discuţii 119

Despre toleranţă şi încredere 119
Despre cumulativitatea/segmentarea capitalurilor 123
Despre relaţiile „dezvoltare-sociabilitate" 127

4. Satul ca spaţiu de dezvoltare şi de sociabilitate 131

Provocarea diversităţii 131

Drumul sociologic spre „satul sărac" 135

„Sărăcia comunitară" 136
Un indice al gradului de dezvoltare a satului 138
Grila FRDS pentru identificarea satelor sărace 141
Comparaţia între grila de sărăcie şi indicele capitalului comunitar 146

Două niveluri ale sărăciei – comunitar şi individual 149

Tipuri de sate funcţie de structura de sărăcie/dezvoltare 154

Unde şi de ce sunt satele sărace? 156

Satul ca spaţiu de sociabilitate 159

O ipoteză cauzală generică 159
Oameni cu sociabilitate care „merge pe sate" 160

Concluzii şi discuţii 162

Despre sat ca structură de capital 162
Despre măsurarea sărăciei comunitare 164
Despre relaţia dintre sărăcia individuală şi cea comunitară 166

5. Migraţia ca fenomen de reţea şi de dezvoltare 167

O strategie de conversie a capitalurilor 167

Migraţia în cadrul strategiilor de viaţă 167
Emigraţia internaţională temporară 171

Un fenomen comunitar, de reţea 191

ArhElectDSandu

Perspectiva comunitar-regională 191
Migraţie circulatorie şi transnaţională 205

Concluzii şi implicaţii 221

Anexe 229

Anexă la capitolul 2 – Analize multinivel asupra toleranţei în Europa 229

Anexă la capitolul 3 – Tabele 232

Anexă la capitolul 3 – Analize multinivel asupra sociabilităţii în România 241

Anexă la capitolul 3 – Reconstrucţia sociabilităţii
în două sate de exod – Moşna şi Viscri 247

Probleme şi resurse ale comunităţii 254
Capital uman şi social 256
Medii inovative 257

Anexă la capitolul 4 – Tabele 259

Anexă la capitolul 5 – Tabele 267

Anexă la capitolul 5 – Chestionarul recensământului comunitar al migraţiei 275

Bibliografie 281

ArhElectDSandu

Cuvânt introductiv

Cum să aduci socialul în câmpul dezvoltării? Sau, şi mai simplu spus, cum să faci ca investiţii, programe şi politici de dezvoltare să fie de folos cât mai mult pentru cât mai mulţi? Cum poate fi depăşită „oboseala donatorilor" (Nolan, 2002, p. 225) care ajung să constate că proiectele şi fondurile cu care vin sau sunt chemaţi să vină nu se adună în efectele sociale dorite? Nici de cealaltă parte a proceselor care se vor a fi „de dezvoltare" lucrurile nu stau, de multe ori, mai bine: elitele naţionale din ţările beneficiare ajung şi ele să vorbească despre „oboseala programelor, a planurilor şi proiectelor". Este o reacţie la prea multe programe care rămân numai la stadiul de cuvânt pe hârtie. Desigur, sunt şi „tigrii asiatici" – cu viaţă mai lungă sau mai scurtă –, şi „miracole irlandeze" în materie de dezvoltare sau alte apariţii, numai bune pentru a completa lumea manualelor cu „practici exemplare". Consistente pungi sau benzi ori rate de sărăcie continuă însă, pe arii largi, pe mari durate. „De ce?" este în astfel de condiţii nu numai o întrebare academică, ci şi una practică, politică şi chiar morală. În fapt, în ordine pragmatică, întrebarea fundamentală este: „Cum?". Cum să aduci săracul şi marginalul în fluxul dezvoltării? Cum să reduci mortalitatea infantilă, malnutriţia, şomajul, analfabetismul, discriminarea, marginalitatea socială etc.?

Există răspunsuri de principiu şi răspunsuri tehnice, semnate de guverne, agenţii internaţionale, reprezentanţi ai lumii academice, ai societăţii civile, ai regiunilor sau comunităţilor locale. Sunt formulate în termeni de „dezvoltare integrată" sau de „cadru comprehensiv de dezvoltare", de „dezvoltare calitativă" (Thomas *et al.*, 2000), „socială", „participativă" sau „prin control asupra resurselor şi deciziilor" (Narayan, 2002, p. xviii) etc. Toate aceste calificative vor să spună că a fost înţeleasă necesitatea de a nu mai lucra strict tehnic sau strict economic, numai cu tehnologie sau numai cu piete, numai cu ingineri sau cu economişti. Treptat, din ce în ce mai mult, agenţiile internaţionale şi guvernele au descoperit şi rolul populaţiei sărace în combaterea propriei sărăcii, dar şi rolul antropologilor şi sociologilor (Cernea, 1985) sau alte specii similare de cunoscători ai vieţii umane în parametrii ei de simboluri, de activitate umană care de cele mai multe ori nu ascultă de teoriile alegerii raţionale etc.

Volumul de faţă se înscrie în seria tentativelor de răspuns venite din partea ştiinţelor sociale la provocările dezvoltării pe „valul capitalului social". Este vorba despre un val tematic care a cuprins mai întâi comunităţile academice şi ulterior agenţiile internaţionale de dezvoltare, pentru ca, în final, să ajungă la „fonduri de dezvoltare socială" (Bigio, 1998), comunităţi sărace, dar şi la organizaţii neguvernamentale sau la agenţii guvernamentale. „Marea descoperire" a academicilor sau a practicienilor experimentaţi a fost aceea că o casă se face nu numai din piatră, cărămidă sau alte unităţi-bloc similare, ci şi din ciment, din liantul care le pune împreună. Desigur, analogia cu cimentul este frumoasă şi a prins mulţi şi multe în mrejele ei. Rămânea numai de operat trecerea dincolo de analogie, la identificarea substanţei efective care constituie liantul vieţii sociale. Şi nu liantul în general, ci liantul pentru agregarea oamenilor în procesele de dezvoltare. Autori diferiţi au optat pentru răspunsuri diferite, susţinând că „cimentul vieţii sociale" este încrederea sau cooperarea ori

ArhElectDSandu

asocierea oamenilor în reţele. „Încredere", „cooperare", „asociere" şi „reţea socială" sunt principalele formule cu care a fost identificat liantul vieţii sociale relevant pentru dezvoltare.

După fascinaţia pentru „încredere", ca substanţă diafană din care se ţese miraculos dezvoltarea, a urmat spulberarea vrăjii prin constatarea faptului că şi reţelele mafiote lucrează în registrul respectiv, dar sudul Italiei nu dă semne că se „apropie" de Nord. Similar, a fost notată ambivalenţa reţelelor sociale care sunt - ca şi banii - bune la toate, şi pentru comunitate, şi pentru „amoralismul familial" (Banfield, 1958).

Asupra acestui liant intangibil al dezvoltării, format din încredere, toleranţă şi reţele sociale, am orientat demersul prezentei lucrări. „Sociabilitate" este numele generic pentru relaţiile sociale neconflictuale care aduc unitatea, agregarea socială. Or, încrederea, toleranţa, cooperarea şi reţelele au tocmai această caracteristică.

Primul nivel analitic al lucrării este orientat spre simpla descriere şi explicare a relaţiilor de sociabilitate, privite în modul lor de structurare pe spaţii largi - europene şi româneşti -, folosind baze de date extrem de bogate.

Cel de-al doilea nivel analitic vizează descifrarea relaţiilor dintre sociabilitate şi dezvoltare. Funcţie de datele cu care am lucrat, rezultate majoritar din sondaje şi statistici oficiale, dezvoltarea a fost văzută mai ales ca nivel şi structură, şi mai puţin ca acţiune. Din această perspectivă, a fost promovată, în special, tentativa de localizare a fenomenelor de sociabilitate pe „spaţii de dezvoltare". „Spaţiile" sunt mulţimi de evenimente sau entităţi de acelaşi tip, ordonate dimensional. Există, în acest sens, spaţii de sociabilitate, dar şi spaţii de dezvoltare. Modul în care ele se suprapun, se agregă a constituit o a doua preocupare majoră în demersul din acest volum. Măsurările de nivel de dezvoltare se fac cu cei mai diferiţi indici - funcţie de nivelul de analiză -, de la produsul intern brut la nivel naţional la indici ai dezvoltării judeţelor, comunelor, oraşelor sau satelor, condiţii particulare ale dezvoltării, precum amplasarea localităţilor în apropierea unor drumuri de circulaţie intensă, în centrul sau la periferia judeţelor etc. Suprapunerea între cele două tipuri de spaţii - de sociabilitate şi de dezvoltare - câştigă consistenţă maximă la nivelul unor spaţii culturale precum cele date de istoria religioasă a ţării sau de profilul cultural al grupării de judeţe (arii culturale).

Desigur, relaţia dintre sociabilitatea productivă, cea care aduce beneficii actorilor implicaţi, şi dezvoltare este una biunivocă. Relaţiile sociale de tip sociabilitate productivă pot contribui la dezvoltare, sunt un mijloc al acesteia. Şi nu orice fel de mijloc, ci unul esenţial, care poate fi regenerat prin organizare şi autoorganizare. *Prin finalitate, dezvoltarea este o lărgire a spaţiului de oportunităţi* (Sen, 1999), *iar prin mod de realizare şi finalitate, este mobilizare a sociabilităţii productive şi reproducere a sociabilităţii ca valoare fundamentală de convieţuire*. Procesele de dezvoltare, cu multiplele lor componente, au ca menire nu numai satisfacerea de cerinţe materiale, ci şi crearea condiţiilor pentru o viaţă socială normală, bogată în relaţii sociale care pot fi importante prin ele însele sau prin funcţionalitatea lor.

Formele de sociabilitate asupra cărora am insistat în lucrare - încrederea, toleranţa şi reţelele sociale - reprezintă entităţi intangibile sau greu de observat. Măsurarea lor este „slabă". Greu de spus când sunt complet absente sau care este graniţa între forma lor pozitivă (încredere, toleranţă) şi cea negativă (neîncredere, intoleranţă, discriminare). Este „slabă" şi pentru că distanţele dintre diferitele trepte de intensitate a fenomenului (încredere „foarte mare", „mare", „mică", „foarte mică" etc.) sunt inegale, aproape de nedeterminat. În plus, numărul de indicatori disponibili în bazele de date pentru identificarea diferitelor fenomene este relativ redus. Or, în absenţa unor indicatori multipli, estimările sunt, evident, fragile. De aici derivă faptul că abordarea cu care am operat în lucrare este una preponderent structurală şi comparativă. Accentul a fost pus pe legăturile dintre diferitele forme de sociabilitate, pe de o parte, şi pe relaţiile dintre acestea şi fenomenele de dezvoltare sau de status social, pe de

ArhElectDSandu

altă parte. Sondajele de opinie care furnizează măsuri ale încrederii, toleranţei, discriminării sau conectivităţii sociale sunt un instrument util pentru cunoaştere, dar pot genera şi confuzii. Din motivele anterior menţionate, măsurile pe care le produc asupra toleranţei sau încrederii permit comparaţii între diferite categorii de persoane intervievate, precum şi estimări relative. Pe baza lor putem spune dacă sunt mai toleranţi orăşenii decât sătenii, săracii faţă de bogaţi, bărbaţii faţă de femei, cei cu şcoală multă faţă de cei cu şcoală puţină etc. Nu putem face însă afirmaţii în termeni absoluţi, de genul „populaţia rurală este intolerantă", „persoanele din zonele omogene etnic sunt rasiste" sau „catolicii sunt intoleranţi", iar „protestanţii sunt toleranţi". *Fenomenele de sociabilitate – mai ales cele de tip încredere interpersonală sau toleranţă socială – nu pot fi estimate cu grad sporit de siguranţă decât la modul relativ, structural şi comparativ.*

Spaţiile de comparaţie pe care se deplasează analiza sunt ample – de la cele continental-europene până la cele de microcomunităţi săteşti. Sunt puse faţă în faţă profiluri de sociabilitate pentru ţări cu tradiţie catolică sau protestantă, cu tradiţie de dezvoltare sau recent pornite pe calea re-democratizării, precum cele din estul Europei, spaţii urbane şi rurale, regiuni istorice, arii culturale, sate sărace sau sate dezvoltate. Sunt identificate „lumi sociale" specifice, utile pentru înţelegerea sociabilităţii, dar şi a altor fenomene sociale. Ipoteza celor „şase lumi sociale" ale României – structurate în funcţie de cele două medii rezidenţiale, rural şi urban, şi de cele trei categorii de vârstă, tineri, maturi, vârstnici – este folosită pentru a da seamă de multiplele linii de diferenţiere socială a ţării. Tema spaţiilor sociale care nu au contur geografic strict, dar care au capacitate mare de diferenţiere a comportamentelor şi acţiunilor umane este una frecvent reluată în lucrare.

Primul capitol este consacrat dimensiunilor strict teoretice şi metodologice ale analizei, definirii conceptelor de bază – încredere, toleranţă, reţele sociale, sociabilitate, dezvoltare –, modului de măsurare a fenomenelor pe care le subsumează şi relaţiilor dintre ele. Tot aici sunt formulate şi ipotezele fundamentale ale analizei.

Capitolul al doilea este destinat comparaţiilor pe spaţiul european între diferitele profiluri de sociabilitate, independent sau în relaţia lor cu variabile economice, demografice, sociale şi culturale. În concordanţă cu abordări (Inglehart, 1997) care au avut obiective şi metode complet diferite de cele promovate prin acest volum, se ajunge la concluzia că istoria, în special cea de factură religioasă şi politică, are un rol extrem de important în diferenţierea fenomenelor de sociabilitate. Profilurile de sociabilitate diferă considerabil între ţările preponderent catolice, cele preponderent protestante şi cele recent ieşite din experimentul totalitar-comunist.

În capitolul al treilea sunt prezentate pe larg particularităţi ale încrederii, toleranţei şi reţelelor sociale în spaţiul societăţii româneşti din anii 1990-2002. În căutarea relaţiilor semnificative dintre diferitele forme de sociabilitate, dintre acestea şi structurile de dezvoltare şi de capital uman-material, procesul de analiză glisează între diferite niveluri de analiză – individual, familial, comunitar şi regional. Importanţa pe care o au „ceea ce ştiu", „ceea ce posedă", „ceea ce cred" şi „unde locuiesc" oamenii este covârşitoare pentru sociabilitate. Altfel spus, în termeni mai tehnici, capitalul uman, capitalul material, capitalul simbolic şi cel regional-comunitar dau contextul cauzal pentru capitalul social.

Capitolul al patrulea descrie o formă particulară de dezvoltare teritorială – dezvoltarea satelor din România. Preferinţa pentru spaţiul rural este nu numai expresie a unui interes personal de durată, ci şi consecinţă a relevanţei deosebite pe care satul o are ca loc exemplar pentru structurarea fenomenelor de sociabilitate. Înţelegerea sociabilităţii rurale nu poate fi făcută fără o capacitate adecvată de măsurare a nivelului de dezvoltare şi sărăcie rurală. Conceptul de „sărăcie comunitară" este atent fundamentat şi operaţionalizat, astfel încât analizele teoretice, cu finalitate pragmatică asupra sociabilităţii, să aibă un fundament solid. Capitolul este de relevanţă directă pentru instituţiile care îşi organizează demersul de intervenţie socială pe conceptul de sărăcie comunitară şi pe cel de capital social comunitar.

ArhElectDSandu

În ultimul capitol al lucrării este introdus studiul privind un fenomen social la nivelul căruia sociabilitatea spontană joacă un rol esențial – migrația externă circulatorie din România, după 1989, cu o privire specială asupra migrației populației rurale în străinătate. Aparent, plecarea în străinătate pentru lucru, turism, afaceri sau studii, pe perioade determinate de timp, este un act strict individual. Este, desigur, o consecință a unei decizii individuale. Dar nu numai. În special pentru populația satelor, pentru migranții cu resurse reduse de capital uman și material, decizia este una familială, iar mijloacele de realizare a strategiei de migrație sunt frecvent bazate pe rețele sociale comunitare, familiale, religioase, etnice etc. Includerea tematicii migrației în lucrare este justificată nu numai prin natura relațională a fenomenului, ci și prin puternica sa legătură cu fenomenele de dezvoltare la nivel personal, familial, comunitar și regional.

Principalele seturi de date cu care am lucrat au fost cele produse pentru 25 de țări europene prin Sondajul mondial asupra valorilor (World Value Survey – WVSs, valurile 2 – 1990-1993 și 3 – 1995-1997, Inglehart *et al.*, 2000, date pentru 24 de țări, 27 166 de cazuri), sondajul realizat de Universitatea București și Institutul de Cercetare a Calității Vieții (ICCV) în 1997 pentru WVSs (1 000 de cazuri) și un set special pe care l-am construit prin cumularea datelor *Barometrului de Opinie Publică* (*BOP*), finanțat și proiectat de Fundația pentru o Societate Deschisă (FSD) (date comparabile din perioada 1999-2002, 15 891 de cazuri). Din acest rezervor generos de răspunsuri date de 44 057 de persoane la diferite sondaje, am generat informația care să facă inteligibilă logica socială a sociabilității.

Evaluarea sociabilității ca sociabilitate productivă, cu beneficii în plan personal, familial sau grupal-comunitar, este, în cadrul lucrării, mai mult un demers interpretativ decât unul descriptiv. Evident, studii calitative detaliate sunt necesare pentru a explora și argumenta ipotezele pe care le permite demersul preponderent cantitativ al prezentei lucrări.

Stilul analizei nu este cel standard-cantitativ, ci de „fenomenologie cantitativă" (Sandu, 1999, pp. 10-12) – abordare prin care apropierea de subiectul real, concret se face prin tipologii, comparații, analize de situații[1], construcție teoretică, ipoteze interpretative[2], raportări la studii de caz etc.

---

1. „Fenomenologia cantitativă" cred că poate fi considerată ca formă particulară de „analiză a comportamentului strategic (*strategic conduct*)": „I shall suggest the following tenets as important in the analysis of strategic conduct: the need to avoid impoverished descriptions of agent's knowledgeability; a sophisticated account of motivation; and an interpretation of the dialectics of control" (Giddens, 1985, pp. 288-289).
2. În seria condițiilor care au facilitat construirea prezentei lucrări, pe liniile ei de fond, câteva experiențe personale au avut un rol important: șansa de a lucra nemijlocit la producerea datelor *BOP* în cadrul FSD, în perioada 1995-2001, împreună cu foarte buni profesioniști în științele sociale mi-a înlesnit considerabil „dialogul" cu datele integrate într-o bază multianuală; șansa de a fundamenta științific instrumente de acțiune ale Fondului Român de Dezvoltare Socială (FRDS) (hărți de sărăcie, criterii de măsurare a sărăciei comunitare etc.) și de a interacționa direct cu excelenta echipă a Fondului mi-a fost de real folos în demersul promovat prin capitolul al patrulea al lucrării; stagiul de documentare din toamna anului 2002 la Oxford University mi-a permis o necesară actualizare a informației bibliografice, precum și interacțiunea cu specialiști interesați de domeniile abordate în lucrare; implicarea în diferite proiecte de cercetare ale Băncii Mondiale, menite să fundamenteze programe de dezvoltare la nivel național sau regional (precum cele referitoare la rolul capitalului social, la satele săsești, dezvoltarea rurală, evaluarea cadrului comprehensiv de acțiune etc.), a fost o altă sursă importantă de înțelegere a „lumilor sociale" ale României anilor 2000, dar și a actorilor importanți pentru procesele de dezvoltare din țară. Proiectele de cercetare pe care le-am condus – asupra dezvoltării regionale și comunitare, în cadrul Universității București, și

ArhElectDSandu

Argumentările tehnice din lucrare, mai mult sau mai puţin sofisticate, sunt trimise în anexe, casete, subsoluri etc. Volumul va putea fi citit în dublu registru, de către specialişti şi de către nespecialişti interesaţi de domeniu, de către persoane preocupate de teoria dezvoltării, dar şi de cele implicate în practica intervenţiilor cu funcţie de dezvoltare socială. Concluziile amplu elaborate pentru cele patru capitole de analiză teoretico-empirică (2-5) permit cititorului identificarea temelor esenţiale din lucrare.

Prin conţinut şi stil, lucrarea continuă volumul anterior publicat la Editura Polirom, *Spaţiul social al tranziţiei*, dar şi multe dintre studiile mele, anterioare anilor 2003 şi 1989.

În fine, pentru serialitatea tematică în care se încadrează volumul, ar fi de adăugat la „sociabilitatea în spaţiul dezvoltării" şi „dezvoltarea în spaţiul sociabilităţii". Diferenţa dintre cele două sintagme trimite la mult mai mult decât un simplu joc de cuvinte. În actuala lucrare, „spaţiul" – ca mulţime de entităţi de acelaşi tip ordonate simultan în funcţie de mai multe dimensiuni – este considerat relativ fix, exogen, iar sociabilitatea ca fiind variabilă în funcţie de caracteristicile spaţiului de dezvoltare, endogenă. Toleranţa, încrederea şi reţelele sunt descrise şi explicate în bună măsură în funcţie de caracteristicile spaţiului de dezvoltare.

A doua perspectivă menţionată este cea în care dezvoltarea apare ca fiind dependentă de sociabilitate, în care seturi de relaţii şi valori de relaţionare sunt considerate relativ stabile, iar dezvoltarea, fenomen dependent de acest spaţiu social. Parţial, genul respectiv de abordare apare şi în prezenta lucrare în legătură cu dependenţa antreprenoriatului de sociabilitate şi a dezvoltării comunitare în raport cu migraţia externă circulatorie. În plus, sociabilitatea este folosită ca variabilă interpretativă în explicarea unor aspecte particulare ale dezvoltării, precum eficienţa guvernării locale sau funcţionalitatea serviciilor publice. O tratare frontală a „dezvoltării în spaţiul sociabilităţii" este, desigur, utilă, însă implică un alt gen de abordare în care istoria socială, studiile de caz şi schimbarea socială pozitivă prin proiecte au o pondere mult mai mare decât a fost cazul în lucrarea de faţă.

Ambele perspective – considerarea „spaţiului" fie ca dezvoltare, fie ca sociabilitate – sunt utile şi complementare pentru a înţelege viaţa socială, dar şi pentru a fundamenta dezvoltarea prin proiecte.

---

asupra recensământului comunitar al migraţiei circulatorii a populaţiei rurale în străinătate, finanţat de Organizaţia Internaţională a Migraţiei – au furnizat premise importante pentru structurarea ideilor acestui volum. Revenirea la cercetarea de teren, în vara anului 2001, împreună cu un pasionat grup de studenţi şi de doctoranzi, în localităţi ale judeţului Teleorman, mi-a fost de un real folos pentru recalibrarea instrumentelor cantitative cu care lucrasem în ultima perioadă, pentru restructurarea percepţiei problemelor sociale locale, percepţie fără de care cu greu poţi face analize la nivel naţional. Evident, opiniile, interpretările şi strategiile de construcţie ştiinţifică îmi aparţin în întregime şi sunt singurul responsabil de conţinutul lor. Fenomenologia cantitativă de la care se reclamă abordarea dominantă din volum îşi trage seva nu numai din sondaje, statistici sau teorii, ci şi din experienţe personale acumulate, în principal, în cadrele instituţionale menţionate în această notă.

ArhElectDSandu

1. Dezvoltarea prin sociabilitate

Sociabilitatea

Punctul de vedere adoptat în prezenta lucrare porneşte de la premisa conceptelor ca unelte. Unelte cu specificitate şi utilitate condiţionate de context şi de scopuri. Contextul apropiat este cel al României încă în tranziţie postcomunistă, încă nu se ştie câtă vreme şi cu ce viteze pe domenii. Contextul de rangul al doilea este cel al ţărilor foste comuniste, aflate, la rândul lor, în diferite stadii ale drumului spre economia de piaţă şi spre democraţie. La nivelul al treilea, dar nu mai puţin important, am în vedere contextul european al schimbărilor de dezvoltare/modernizare pe care le parcurge, prin încercări şi erori, ţara. Scopul pentru care mă interesează capitalul social este dezvoltarea şi modernizarea societăţii româneşti actuale. În funcţie de aceşti doi parametri – context şi scop – voi spune că ceea ce se cheamă capital social nu este altceva decât o familie de forme de sociabilitate considerate dintr-un anumit punct de vedere. Sociabilitatea este, la rândul ei, o relaţie socială de tip pozitiv, cu beneficii actuale sau potenţiale pentru toţi actorii implicaţi. Astfel definită, sociabilitatea se opune conflictului[1]. Dar capitalul

1. Delimitările conceptuale pe care le folosesc pentru fundamentarea noţiunii de capital social provin, în esenţă, din gândirea weberiană. Weber (1964, pp. 118-119, 136-139) consideră că relaţiile sociale sunt acţiuni cu orientare în funcţie de aşteptările reciproce ale unui set de actori. Probabilitatea de condiţionare subiectivă reciprocă este cea care dă fundamentul relaţiilor sociale. Acestea sunt de tip pozitiv sau negativ, de solidaritate sau de conflict. La rândul lor, relaţiile de solidaritate pot fi comunale sau comunitare dacă sunt asociate cu sentimentul de apartenenţă comună sau cu cel de tip asociativ (distincţie echivalentă cu cea a lui Tonnies între „comunitate" şi „societate"). Ceea ce se cheamă sociabilitate poate fi identificat, în sens larg, cu relaţiile sociale de tip solidar, aducătoare de beneficii reciproce. Acest sens al conceptului este mai aproape de concepţia weberiană decât de cea a „sociabilităţii" a lui Simmel (1964, pp. 40-57). Pentru Simmel, sociabilitatea este forma pură de joc a „sociaţiei" (formării de unităţi sociale). Caracterul formal al sociabilităţii este subliniat de Simmel prin analogia pe care o face între conţinuturile concrete de viaţă şi formele de sociabilitate, pe de o parte, şi raportul realitate/artă, pe de altă parte. Sociabilitatea este formă artistică, autonomă în raport cu realitatea. Desigur, trăsătura de autonomie a formelor de sociabilitate este una importantă. Atâta vreme cât nu se face însă o specificare tipologică a formelor de sociabilitate (dincolo de diafanele „conversaţii", „cocherării" etc.), conceptul rămâne vag, de utilitate redusă, greu de folosit în demersul de cercetare empirică. De reţinut, de asemenea, punctul de vedere al lui Simmel despre sociabilitate ca „structură sociologică" (Simmel, 1964, p. 41). O nuanţare cred că ar trebui adăugată şi aici: sociabilitatea este şi structură, şi fenomen social. Este structură prin natura ei relaţională. Se prezintă însă şi ca fenomen social în calitate de mulţime de evenimente de acelaşi tip, de asociere, de legare

ArhElectDSandu

social nu este numai sociabilitate, ci un anume gen de sociabilitate, respectiv genul „productiv" sau eficient. Dacă relaţiile sociale sau comportamentele anunţă o probabilitate de relaţii sociale, reduc costurile de tranzacţie sau permit conversia unei forme de capital în alta de care este nevoie în contextul dat, atunci se cheamă că sociabilitatea este productivă. *Capitalul social este definit, pe o linie teoretică existentă deja*[2], *ca sociabilitate productivă. O relaţie socială este de tip sociabilitate productivă în măsura în care este astfel constituită, încât permite sau reducerea costurilor de tranzacţie dintre partenerii interacţiunii, sau conversia unei forme de capital potenţial utile într-o formă utilă în contextul dat.*

Capitalul social apare din acest punct de vedere ca fiind un concept evaluativ: o relaţie socială sau un sistem de relaţii sociale poate fi capital social numai în măsura în care înregistrează funcţia de sociabilitate productivă. Identificarea sau evaluarea în termeni de „productiv/neproductiv" este dependentă de un evaluator care poate fi sau actor implicat în relaţie, sau observator al relaţiei[3]. De aici derivă majoritatea dificultăţilor de măsurare a capitalului social, din natura sa de funcţie care apare ca rezultat al evaluării.

Dar înainte de a vedea faţetele sociabilităţii este util să fie evidenţiate câteva dintre tipurile de sociabilitate relevante pentru analizele care urmează. O discuţie asupra tipurilor de sociabilitate este cu atât mai necesară, cu cât măsurările efective care se fac, primar, asupra diferitelor forme de relaţionare socială sunt cele de la care se porneşte în evaluările având ca subiect capitalul social.

---

socială. Reamintesc în context că nu există „fenomene sociale" ca entităţi ontologice, ci o perspectivă de tip fenomen social care priveşte comportamentele şi acţiunile umane la modul abstract, ca mulţime de evenimente de acelaşi tip (Sandu, 1987a).

2. Definirea capitalului social ca sociabilitate productivă este subsumată conceptului de sociabilitate cu funcţie pozitivă. Capitalul social la Portes, spre exemplu, este considerat ca „shorthand for the positive consequences of sociability" (Portes, 1998, p. 1).

3. Istoria conceptului structurat de capital social începe în anii '60 prin lucrările lui Bourdieu şi continuă, în anii '80, cu Lin şi Coleman, iar în anii '90 cu Putnam (Lin, 2002, pp. 21-25; Baron *et al.*, 2000, pp. 2-12). În fapt, toată discuţia începe în perioada clasică a sociologiei, interesată de formele de sociabilitate. Aspectele de încredere, cooperare, solidaritate sunt pregnant evidenţiate în lucrările semnate de Tonnies şi Durkheim; o tratare mai generală sub aspectul formelor de sociabilitate este dezvoltată de către Simmel; elemente de definire a capitalului relaţional apar deja la Marx. Aş identifica încă un precursor important al teoriei capitalului social în „amitologia" propusă în anii '50 de Pitirim Sorokin: „Now let us look into what sort of science is amitology. Since its purpose is a cultivation of a creative amity and unselfish mutual service in human relationships, its main tasks are about as follows: first, a careful analysis of the main aspects, properties and basic forms of altruistic relationships or of love energy. When this preliminary task is roughly cleared, the main problems of amitology follow from the basic constituents of social relationship or interaction. An amicable social relationship consists of: (1) Two or more individuals or two or more organized groups that are in friendly relationships. They can be called the subjects of amicable interaction or relationships. (2) The friendly relationship itself manifesting in the actions-reactions and instrumentalities of the interacting parties. (3) Other individuals who, by their mere existence (as catalytic agents) or by passive or by active participation, tangibly influence the interaction between the subjects of amicable relationships. (4) The cosmic, vital, and socio-cultural environment in which the parties and other individuals interact. These components are present in all social interactions, amicable as well as inimical" (Sorokin, 1995, p. 303). Pentru studierea tehnicilor de acţiune socială altruistă, experienţele începute de acelaşi Sorokin în anii '50 la Harvard Research Center în Creative Altruism, analizele sale asupra „iubirii altruiste", asupra biografiei a 4 600 de sfinţi şi a profilului pentru 500 de „buni vecini" sunt experienţe pe nedrept ignorate de lucrările actuale asupra capitalului social (Sorokin, 1995, pp. 308-309).

ArhElectDSandu

Relaţiile sociale de tip conflictual sau neconflictual se diferenţiază puternic funcţie de tipul de interacţiune în cadrul căruia au loc şi de spaţiul public sau privat de desfăşurare (tabelul 1.1). Funcţie de aceste două criterii, se poate vorbi de două polarităţi esenţiale pentru tema în discuţie. În primul rând, cea dintre sociabilitatea asociată cu interacţiunile directe, specificate sub aspectul partenerilor în contrast cu sociabilitatea potenţială, cu parteneri slab specificaţi. Cel de-al doilea criteriu duce la polaritatea dintre sociabilitatea de spaţiu public şi cea de spaţiu privat sau semiprivat.

Prietenia efectivă între două sau mai multe persoane este o formă clară de sociabilitate de spaţiu privat, cu grad mare de specificare. Partenerii ei sunt cunoscuţi. Încrederea generalizată în „celălalt", în „oameni" etc. este expresie a sociabilităţii de tip nespecificat, cu localizare potenţială în spaţiul privat. Similar, a spune că „prietenia este importantă în viaţă" sau „în viaţa mea" constituie un alt caz de sociabilitate potenţială de spaţiu privat sau semiprivat. Încrederea bazată pe experienţă şi informaţie între parteneri determinaţi, denumită „încredere strategică" (Uslaner, 2002), este un caz de interacţiune privată sau semiprivată, cu grad mare de specificare.

La nivel de spaţiu public, exemple clare de sociabilitate specificată sunt asociaţiile, participarea la acţiunile publice de protest, la mişcări sociale etc. În zona cu slabă specificare pentru acest gen de spaţiu se află atitudinile de toleranţă, de acceptare de principiu a diversităţii sau „străinului" (Simmel, 1964, pp. 402-408) în apropiere. Comportamentele efective de toleranţă/discriminare sunt un caz particular de sociabilitate specificată în spaţiul public.

Tabelul 1.1. *Tipuri de sociabilitate*

Spaţiul de interacţiune	Tip de interacţiune		
	specificată/efectivă	generalizată/potenţială	
privat/ semiprivat	reţea de prieteni încredere strategică reţea de interese/cooperare comportamente de încredere	*încredere generalizată* (difuză) *orientare spre prietenie*	**sociabilitate de spaţiu privat**
public	*integrare în asociaţii* participare la acţiuni de protest comportamente de discriminare/ toleranţă	*atitudini de toleranţă* *încredere în instituţii* *disponibilitate de participare la acţiuni de protest*	**sociabilitate de spaţiu public**
	sociabilitate specifică	**sociabilitate potenţială**	

O problematică particulară în contextul acestei teme este cea referitoare la ideologiile sociabilităţii. A spune că „este bine să ai încredere în oameni" sau „este bine să ai prieteni" este altceva decât a recunoaşte că „am încredere în oameni" sau „am prieteni". În primul caz afirm o ideologie asupra relaţiilor sociale, iar în cel de-al doilea caz descriu relaţii sociale de sociabilitate în care sunt implicat. Aşa, prin exemple, lucrurile sunt relativ clare. În fapt, în practica de măsurare, problemele sunt destul de complicate. Să luăm, spre exemplu, faimoasa întrebare: „Dumneavoastră credeţi că se poate avea încredere în cei mai mulţi dintre oameni sau e mai bine să fiţi prudent în relaţiile

ArhElectDSandu

cu oamenii?"[4]. În afară de faptul că polaritatea „încredere/prudenţă" nu este una convingătoare – „da, se poate avea încredere, dar nu e rău să fii prudent în ziua de azi" – „se poate avea încredere" este o formulare ambivalentă, cu trimitere la comportamentul propriu, dar şi la ideologia despre încredere. Desigur, întrebarea este de tip proiectiv. Dacă cel intervievat îţi spune că „se poate avea încredere", ai un oarecare temei să presupui că şi cel în cauză are încredere. Rămâne însă o marjă de eroare considerabilă, pentru că pot fi cazuri în care răspunsul este fie exagerat negativ – „nu se poate" („lumea este rea") –, fie exagerat pozitiv, din dorinţa de a da răspunsuri dezirabile social. În foarte multe dintre măsurile cu care se lucrează pentru încredere, mai ales în evaluările comunitare, cu resurse reduse de competenţă sau de materiale, se pun uşor diagnostice greşite în legătură cu capitalul social comunitar, pornindu-se de la declaraţii de tip ideologic:

$Î_1$: De obicei, oamenii din acest sat au încredere unii în alţii?

R_1 : *Nu, nu poţi pune bază pe nimeni. Nu mai e ca înainte. S-a stricat lumea.*

$Î_2$: Dar cu vecinii, cu rudele vă mai ajutaţi la munca în câmp sau când aveţi câte un necaz?

R_2 : *Da, cu ei da.*

$Î_3$: Dar cu cei care nu vă sunt rude sau vecini?

R_3 : *Cu ei mai rar, doar aşa, cu foşti colegi de şcoală, cu cei cu care am copilărit.*

Dialogul de mai sus nu reprezintă transcrierea unei convorbiri înregistrate de sociolog într-un sat, dar poate fi considerat ca o sinteză a multor convorbiri care ajung să aibă un astfel de curs. Dacă rămâi numai la prima întrebare cu răspunsul aferent ei, atunci diagnosticul „satul nu are capital social" se poate formula cu uşurinţă. Dar, evident, fără prea mult temei. Pe măsură ce particularizezi întrebările şi te referi la actori specifici, la

4. Este prezentă, spre exemplu, în World Value Survey. În *Barometrul de Opinie Publică* al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă a fost formulată ca atare până în 1998. Ulterior, după analize şi testări, s-a optat pentru o formulă mai puţin ambiguă, mai simplu de aplicat: „Dumneavoastră credeţi că se poate avea încredere în cei mai mulţi dintre oameni?". A fost pierdută sau mult redusă şansa comparabilităţii cu datele din alte ţări, însă, foarte probabil, a sporit gradul de fidelitate a întrebării. În sondajul *BOP* din octombrie 1999 au fost formulate două întrebări: „Dumneavoastră credeţi că se poate avea încredere în cei mai mulţi dintre oameni?" şi „După părerea dumneavoastră, este bine să fii prudent în relaţiile cu ceilalţi oameni?". Dacă „a avea încredere" şi „a fi prudent" ar fi, în logică socială, termeni opuşi, atunci ar urma ca majoritatea celor care declară că „au încredere în cei mai mulţi dintre oameni" să fie, în acelaşi timp, persoane care susţin că nu este bine „să fii prudent în relaţiile cu ceilalţi oameni". În realitate, lucrurile nu stau deloc aşa: 87% dintre cei care optau pentru încredere susţineau, contrar aşteptărilor, că „este bine să fii prudent". Nici vorbă deci despre polaritate între încredere şi prudenţă. În aceeaşi logică contradictorie, cu acelaşi set de date, se constată că numai 33% dintre cei care declarau că „nu e bine să fii prudent în relaţiile cu ceilalţi" susţineau în acelaşi timp că „e bine să ai încredere". Aşteptarea era ca majoritatea celor care nu pun accentul pe prudenţă să manifeste încredere. Corelaţia între cele două variabile, încredere şi prudenţă (scalate trihotomic, cu indecişii la mijlocul scalei), este nesemnificativă, pentru $p = 0.05$. Rezultă că *opoziţia „încredere/prudenţă" este mai mult în logica cercetătorilor decât în cea a populaţiei*. Foarte probabil, atunci când încrederea şi prudenţa sunt incluse în aceeaşi întrebare ca termeni opuşi, se induce o anume polaritate a răspunsurilor. Nu este însă o polaritate naturală, în logică socială, ci una sugerată. Cel puţin, nu la nivelul eşantionului anterior menţionat, pentru care am dispus de măsurători ale celor două variabile.

ArhElectDSandu

oameni în carne şi oase, precum vecinii, rudele, prietenii etc., imaginea se modifică. Şi, dacă vei mai intra şi în detalieri de istorie a satului – „cum a fost la zidirea bisericii", „dar când a luat foc casa lui nenea Vasile" sau „când a trebuit să împărţiţi, în '90, ajutoarele primite de la elveţieni" etc. –, imaginea despre capitalul social al satului se poate schimba complet. Poţi afla că, de fapt, această materie sensibilă – care se cheamă încredere sau cooperare – are legile ei de manifestare, de continuitate sau discontinuitate, precum şi relaţii foarte complexe cu instituţiile satului şi ale statului, cu imaginile oamenilor despre cum ar trebui să fie etc.

Structura capitalului social

Reţelele, încrederea şi cooperarea sunt termenii cei mai folosiţi atunci când se vorbeşte despre capitalul social. Pentru unii dintre autori, legăturile sociale (Coleman, 1990) sau reţelele sociale constituie nucleul capitalului social (Lin, 2001 ; Rose, 1999[5]). Pentru alţii, încrederea (Fukuyama, 1995) sau cooperarea şi încrederea (Putnam, 1993) reprezintă aspectele cele mai importante. O formă particulară a acestui punct de vedere este susţinută prin afirmarea ideii că elementele constitutive ale capitalului social sunt „reţelele sociale şi normele asociate de reciprocitate" (Putnam, 2000, p. 21). Posibilitatea de a reduce capitalul social la încredere este considerată drept „idealul în domeniu" (Paldam, 2000).

Punctul de vedere pe care îl susţin în continuare este că nici una dintre cele anterior menţionate nu are statut de „nucleu" al capitalului social. Toate sunt parte a unei relaţii sau ecuaţii fundamentale a vieţii sociale. În situaţii sociale diferite, componente diferite se manifestă ca fiind de maximă proeminenţă.

Încrederea şi asocierea au fost cu mult timp înainte considerate drept forme asociate de interacţiune (Deutsch, 1973). Dar încrederea nu este tot timpul bună şi nu aduce mereu cooperare sau bunuri publice ca rezultat. Poate aduce foarte simplu şi corupţie sau „familism amoral" (Banfield, 1958). Cooperarea nu rezultă numai din atitudini pro-sociale, ci şi din forme de coerciţie de tipul celor practicate în societăţile totalitare sau din complementaritate de interese. Prin consecinţele sale este, de asemenea, ambivalentă : se poate coopera pentru beneficii individuale reciproce sau pentru realizarea unor bunuri publice ori în dauna unor interese publice. Reţelele sunt – precum banii – bune pentru orice, pentru a construi sau pentru a distruge viaţa socială, pentru caritate sau pentru mafie.

Cele trei componente ale capitalului social au, de asemenea, un status foarte diferit : încrederea este o aşteptare pozitivă că celălalt se va comporta în conformitate cu aşteptările proprii (Lin, 2001, p. 147) ; reţelele sunt relaţii sociale care au conţinut foarte diferit – informaţie, putere, comandă etc. ; cooperarea este o acţiune cu actori multipli şi un scop comun sau un set de scopuri. Cooperarea actuală sau potenţială (COOP) este funcţie de încredere (ÎNCRED), de structuri sociale de acces (STR) şi reguli de cooperare (REG). Ca orice acţiune socială, ea implică şi alte resurse (RES) decât reţelele. Poate fi vorba de capital material sau uman. În consecinţă, ecuaţia de bază a cooperării ar putea fi scrisă sub forma :

$$COOP = A + B_1 \times ÎNCRED + B_2 \times STR + B_3 \times REG \quad (1)$$

unde A, B_1... B_3 sunt vectori pentru parametrii diferitelor ecuaţii particulare.

5. „Social capital is defined here as the stock of formal or informal social networks that individuals use to produce or allocate goods and services." (Rose, 1999, pp. 149)

ArhElectDSandu

Ce este capitalul social din perspectiva descompunerii anterioare a cooperării? Chiar dacă sunt diferențe considerabile între autori în definirea conceptului, „există un consens din ce în ce mai clar care susține că noțiunea se referă la abilitatea actorilor de a asigura beneficii în virtutea calității lor de membri în rețele sociale sau alte structuri sociale" (Portes, 1998, p. 6).

POZițiile sociale, RESursele, INTERESEle și VALORIle sunt, de asemenea, factori care ar putea interveni în ecuația extinsă a cooperării:

$$COOP = A + B_1 \times ÎNCRED + B_2 \times STR + B_3 \times REG + B_4 \times POZ + B_5 \times RES + B_6 \times INTERESE + B_7 \times VALORI \quad (2)$$

Tabelul 1.2. *Ecuația capitalului social*

COOPerarea actuală sau potențială =	părți constitutive ale capitalului social	$B_1 \times ÎNCRED$	Dacă ÎNCRED=0, COOP este mai apropiată de tipul cooperării forțate. Dacă ÎNCRED este pozitivă, dar minimală și în relație cu persoane sau comportamente foarte diferite de standardele proprii, poate fi definită ca toleranță. Dacă ÎNCRED se referă la încredere instituțională, COOP poate fi interpretată drept cooperare potențială sau conformare la cerințele instituționale. ÎNCRED poate fi, de asemenea, generalizată sau specifică. Relația lor nu este totdeauna liniară sau predictibilă.
		$+B_2 \times STRucturi$	STRucturile de acces la oportunități pot fi asociații sau organizații.
		$+B_3 \times REGuli\ de\ cooperare/încredere$	REGulile pot fi: referitoare la funcționarea unor asociații, reguli de coordonare a unor eforturi conjugate sau chiar norme specifice sau generalizate de reciprocitate (Putnam, 2000, pp. 20-21).
	factori neconstitutivi ai capitalului social	$+B_4 \times POZiții$	POZiții pe dimensiuni de capital material, uman sau simbolic în ierarhia socială.
		$+B_5 \times RESurse$	RESursele pot fi cele de capital uman sau material mobilizate pentru acțiuni de cooperare.
		$+B_6 \times INTERESE\ complementare\ asociate\ cu\ cooperarea$	În anumite cazuri, cooperarea este angajată nu pentru scopurile declarate, ci pentru atingerea unor interese individuale mai mult sau mai puțin manifeste.
		$+B_7 \times alte\ VALORI\ decât\ încrederea\ care\ favorizează\ cooperarea$	VALORIle pot fi orientări morale sau religioase care susțin că este bine ca acțiunile de cooperare să se desfășoare indiferent de alți parametri.

În fapt, există o anumită ezitare în științele sociale în a echivala capitalul social cu „resursele accesibile prin conexiuni sociale" (Lin, 2002, p. 43) sau cu accesul la structuri sociale care permit obținerea unor resurse. Acest ultim punct de vedere este clar formulat

ArhElectDSandu

de Putnam : „Capitalul social se referă aici la caracteristicile organizării sociale, cum ar fi încrederea, normele, relaţiile, care pot îmbunătăţi eficienţa socială prin facilitarea acţiunilor coordonate" (Putnam, 2001, p. 188).

Voi adopta în continuare acest al doilea punct de vedere care înţelege capitalul social în calitate de stoc de structuri sociale accesibile care pot aduce beneficii pentru *ego*. *Cu cât este mai mare numărul de structuri pe care le poţi accesa pentru a aduce beneficii şi cu cât este mai mare potenţialul lor de a aduce beneficii, cu atât este mai bogat stocul de relaţii sau capitalul social de care dispui*.

Dacă am reduce capitalul social la capitalul material sau uman, care se poate obţine prin accesul la structurile de oportunitate, i-am reduce valoarea metodologică. Nu se poate şti niciodată cu exactitate care sunt recompensele sau capitalurile care pot fi obţinute prin accesarea unui anume set de structuri, deoarece majoritatea acestora sunt multifuncţionale.

Capitalul relaţional este tot timpul potenţial şi uneori se converteşte în alte forme de capital social sau în capital de natură mai fină, precum cel simbolic.

Toate cele trei componente ale capitalului social – încredere, cooperare şi reţele/ asociaţii – pot lucra independent, fără conjugare cu celelalte două forme : atitudinile de încredere nu se convertesc în mod necesar în comportamente de cooperare ; reciprocitatea generalizată de tipul „ceva pentru nimic" nu aduce tot timpul încredere sau cooperare ; cooperarea poate fi, după cum am menţionat deja, forţată sau interesată şi însoţită de încredere redusă[6].

Întreaga literatură de specialitate indică faptul că cele trei componente[7] operează împreună în situaţii foarte diferite. În fapt, capitalul social nu este gândire despre reţele şi încredere, ci despre „reţele de încredere şi valori comune" (Putnam, 2000, p. 312). Sau, într-o formulare diferită : „În primul rând, capitalul social necesită o reţea obiectivă de legături între indivizi. În al doilea rând, implică necesitatea ca legăturile între indivizi să fie de încredere, reciproce şi pozitive sub aspect emoţional" (Paxton, 2002, p. 256).

Toleranţa

Conceptul

Problematica toleranţei este una fundamentală pentru societăţile în schimbare, pentru momentele de reformă religioasă (Colas, 1998), politică sau economică, pentru şocurile pe care le aduce globalizarea. Trecerea de la modul eseistic la cel ştiinţific în abordarea temei este asociată în bună măsură cu extinderea dezbaterilor asupra capitalului social, asupra relaţiei dintre încredere şi toleranţă (Putnam, 2000).

„Deşi nu sunt de acord cu tine sau nu îmi place ceea ce faci, te accept. Am putea fi colegi sau vecini sau chiar rude." Acesta este un fapt elementar de toleranţă sau, mai exact, o declaraţie de toleranţă. Ea poate fi realmente temei de faptă sau simplă declaraţie de convenienţă, reacţie lingvistică de dezirabilitate socială în faţa celui care se presupune

6. Fostele cooperative agricole din perioada socialistă, instituite prin constrângere, sunt cel mai bun exemplu de asociere în condiţii involuntare, în mediu de încredere redusă.
7. Abordarea cu care lucrez este consistentă cu cea a lui Van Schaik (2002, p. 7) : „Principalele componente ale capitalului social sunt încrederea, normele de reciprocitate şi implicarea în reţele".

ArhElectDSandu

că susţine un astfel de punct de vedere. Dezacordul cu celălalt poate fi pe teme dintre cele mai diferite, de la religie, politică sau economie până la alegere maritală, comportament sexual sau consum de droguri. Toleranţa este nu numai acord de convieţuire sau acţiune împreună cu cei foarte diferiţi de tine însuţi, dar şi înţelegere pentru cei care acţionează altfel decât tine, în baza altor credinţe sau stiluri de viaţă. Este parte din „cultura diferenţei"[8] (Mihăilescu, 2000, p. 114).

Într-o situaţie de dezacord sau diferenţă de puncte de vedere, reacţiile pot fi ordonate pe o scală de la „tendinţa de suprimare a celui care are alt comportament decât mine" la „sprijinirea celui cu care nu sunt de acord, în pofida dezacordului". În primul caz se cheamă că intoleranţa este maximă, de tip extremist, iar în cel de-al doilea caz a fost marcată situaţia de maximă toleranţă, asociată cu generozitatea.

Desigur, între cele două extreme există o serie de variante intermediare:

Tabelul 1.3. *Polaritatea toleranţă/intoleranţă*

„sau crezi ca şi mine, sau dispari" Intoleranţă de tip extremist	„nu suntem de acord şi trebuie să trăim în lumi diferite" Intoleranţă de izolare	„ignoranţă asupra consecinţelor dezaprobate"[9] (Zona de incertitudine între toleranţă şi intoleranţă)	„nu mă interesează ceea ce crezi sau faci, deşi ştiu că suntem diferiţi" Toleranţă prin indiferenţă	„nu sunt de acord cu tine, dar putem avea fiecare credinţa noastră" Toleranţă relativistă	„te ajut, deşi nu sunt de acord cu tine" Toleranţă „generoasă"

Toleranţa „generoasă" de tipul „te ajut, deşi nu sunt de acord cu tine" este un fenomen relativ rar în plan social, asociată mai mult cu idealul kantian de etică sau cu idealul liberalist, menţionat de Michael Sandel, referitor la cei care „sunt mândri să apere lucrurile cărora li se opun"[10]. Forma comună de toleranţă este cea bazată pe relativism: „avem credinţe diferite, dar amândoi avem dreptul la o credinţă". „Indiferenţa", ca poziţie intermediară între toleranţă şi intoleranţă, are un statut destul de ambiguu. Poate fi o formă de toleranţă prin ideea de distanţare în raport cu implicaţiile practice pe care le au diferenţele. Dar poate fi şi o formă mai subtilă de promovare a intoleranţei, în funcţie de situaţie, precum în cazul formelor de rasism „simbolic" sau „aversiv" ori „regresiv" (Bourhis, Gagnon, Moise, 1997, pp. 152-154). Ignorarea consecinţelor dezaprobate este, la rândul ei, un gen de *no man's land* între toleranţă şi intoleranţă.

Spaţiul comportamentelor de toleranţă/intoleranţă se structurează însă nu numai în funcţie de tipul de reacţie faţă de diferenţă sau de obiectul valorizat negativ, ci şi în

8. „...adică acel tip de demers cultural capabil să descopere şi să accepte, de exemplu, că în România există folcloruri şi nu Folclor, fără ca aceasta să afecteze în vreun fel necesara unitate şi demnitate naţională. Fără aceasta, mult discutata democraţie riscă să rămână o tehnică electorală, şi nu un mod de viaţă publică..." (Mihăilescu, 2000, p. 115)
9. „...nu poate fi categorisită drept toleranţă noningerinţa ce rezultă din simpla ignoranţă privitoare la producerea conduitei dezaprobate." (Horton, 2000, p. 747)
10. *Apud* Etzioni (2002, p. 204).

ArhElectDSandu

funcţie de natura percepţiei legate de diferenţe (figura 1.1). Perceperea diferenţelor ca fiind esenţiale este de natură să favorizeze forme extreme de intoleranţă sau să ducă la adoptarea unor forme active, puternic structurate, de toleranţă. Toleranţa moderată se asociază, probabil, cu perceperea diferenţelor ca fiind de natură secundară, minimală şi cu forme de acceptare pasivă a diferenţelor.

Diferenţele sunt percepute ca fiind					
	majore	*intoleranţă extremă* (extremism)	*	*	*toleranţă „generoasă"*
	minore		*intoleranţă moderată*	*toleranţă moderată*	*toleranţă intensă* prin acceptarea diferenţelor majore
Tip de atitudine faţă de referentul valorizat negativ		extremă	moderată	moderată	maximă
		respingere		acceptare	

Figura 1.1. *Spaţiul de atribute ale comportamentelor de toleranţă/intoleranţă*

* Alte variante ale fenomenului, neînscrise pe structura de tip U. Este cazul toleranţei mari pe dimensiuni minore ale vieţii sociale, combinată cu intoleranţă sporită pe dimensiuni considerate majore. Viziunea „societăţii bune", promovate de comunitarism (Etzioni, 2002, p. 206), se plasează cel mai probabil în acest spaţiu.

În cele mai multe abordări, „toleranţa" este înţeleasă ca „refuz, în situaţiile în care există puterea refuzului, de a interzice sau de a interfera serios cu serii de conduite care sunt considerate criticabile" (Horton, 1996, p. 28) sau ca „opţiune deliberată a cuiva care posedă puterea şi cunoaşterea necesare de a nu interzice, împiedica sau stânjeni conduite pe care le dezaprobă" (Horton, 2000, pp. 746-747). Puterea de a impune prejudecăţile, de a acţiona efectiv discriminatoriu este cea care dă intensitatea intoleranţei.

Spaţiul de atribute menţionat în figura 1.1 sugerează un raport polar între toleranţă şi intoleranţă, o combinare de „acceptare/respingere" cu „diferenţe majore/diferenţe minore", o organizare a fenomenelor respective pe o structură de tip U. Ca orice schemă, este însă o simplificare.

Măsurarea intoleranţei în societăţile moderne pune o serie întreagă de probleme, în condiţiile în care prejudecăţile şi discriminarea sunt din ce în ce mai bine mascate (Bourhis, Gagnon, Moise, 1997, pp. 152-154). Tratarea conjugată a toleranţei şi încrederii ar putea fi una dintre soluţiile de facilitare a unei mai bune înţelegeri pentru ambele fenomene. În prezent, sunt adoptate soluţii diferite, ezitându-se între tratarea lor separată – considerând încrederea drept componentă a capitalului social, iar toleranţa fenomen corelat, dar plasat în afara sferei capitalului social (Putnam, 2000) – şi includerea lor în sfera aceluiaşi concept de capital social (Sandu, 1999, p. 71). Încrederea este o aşteptare pozitivă în legătură cu anumiţi actori sociali sau cu anumite relaţii sociale. Ea reprezintă o formă particulară de capital social, concept care „focalizează atenţia asupra consecinţelor pozitive ale sociabilităţii" (Portes, 1998, p. 2) sau, altfel spus, vizează „sociabilitatea productivă" (Sandu, 1999). Încrederea poate avea ca referent pe „celălalt generalizat", asociaţii formale, grupuri de prietenie sau de interes, instituţii etc. În

ArhElectDSandu

măsura în care referentul îl constituie grupuri/roluri marginale sau valorizate negativ în contextul unei societăți date, iar așteptarea pentru *ego* este minimal pozitivă – nu vor fi conflicte cu grupul îndeobște incriminat, țesutul social nu va fi afectat negativ prin acceptarea grupului stigmatizat etc. –, atunci *toleranța poate fi considerată ca specie a încrederii*. Similar, intoleranța este așteptare negativă la adresa unui grup sau a unui rol social. Din această perspectivă, ea apare ca neîncredere de tip refuz de acceptare a unui gen de comportament diferit de cel propriu sau a unor valori diferite de cele proprii. Acceptarea comportamentelor sau persoanelor valorizate negativ se face cu motivații foarte diferite. Poate fi rezultat al raționamentelor de utilitate („este folositor să accept ceea ce nu îmi place"), neutralitate („este bine să nu judec tot timpul pe ceilalți") sau respect („toți oamenii sunt ființe autonome care trebuie respectate") (Horton, 2000, p. 748). Considerarea toleranței ca formă particulară de încredere este validă în special pentru situațiile în care criteriul de toleranță este respectul.

Analogic, încrederea este „cimentul" care dă unitate cărămizilor din construcție, iar toleranța este structura de rezistență a construcției, fundamentul ei, cea care conferă unitate unor elemente foarte diferite, durabilitate pentru viața lor împreună. Sau, în registru biologic, se poate spune că toleranța este țesutul vital al organismului social. Nici un gen de comunitate umană care se vrea a fi de durată – de la cea continentală, statală, regională, comunitară la cea familială – nu poate fi de durată, dacă nu dispune de țesutul toleranței. Războaiele, conflictele interetnice sau religioase ori politicile publice discriminatorii sunt exemple clare de tăieturi brutale în țesutul social al toleranței. Cât este de greu să refaci un astfel de țesut după ce a fost rupt se vede cu ușurință departe și aproape, în situații de demult și de azi, la scară globală, dar și europeană, regională.

Măsurarea

Toleranța este definită în continuare ca model de interacțiune socială, bazat pe valorizarea egalității drepturilor de afirmare umană și a relativității contextuale a valorilor. „Valorizare" semnifică „acceptare" și „respect"[11]. Ideea de acceptare a pluralității valorilor este implicată în cea de „valorizare a egalității drepturilor de afirmare umană". Convingerea că nu există standarde pentru „bine" sau „rău" absolut, indiferent de context, că negocierea sau compromisul sunt de preferat fanatismului sau violenței constituie expresii ale valorizării relativității în interacțiunile dintre oameni. Relativitatea nu este înțeleasă în sensul unei lipse de repere, de anarhie totală, ci ca dependență a valorilor sociale de context, ca pluralism valoric[12]. Este vorba despre „toleranță ca înțelegere contextuală".

---

11. Definiția reține ideea de respectare a diversității culturilor, exprimată în definiția UNESCO (1995): „Tolerance is respect, acceptance and appreciation of the rich diversity of our world's cultures, our forms of expression and ways of being human. It is fostered by knowledge, openness, communication, and freedom of thought, conscience and belief. Tolerance is harmony in difference. It is not only a moral duty, it is also a political and legal requirement. Tolerance, the virtue that makes peace possible, contributes to the replacement of the culture of war by a culture of peace."

12. Karl Popper (1998, pp. 204-205) exprimă preferința pentru „pluralismul critic", în locul unui relativism „care izvorăște dintr-o toleranță laxă" și „duce la dominația violenței". „Pluralismul critic este poziția prin care, în interesul căutării adevărului, orice teorie – cu cât mai multe teorii, cu atât mai bine – trebuie să fie acceptată în competiția dintre teorii." Relativismul

ArhElectDSandu

O astfel de înţelegere a vieţii sociale reprezintă un model generalizat de raportare la lumea socială, nu prin standarde absolute, ci prin evaluări condiţionale, prin efort empatic de înţelegere a celuilalt, chiar dacă nu eşti de acord cu el. Cel de-al doilea nucleu valoric al toleranţei îl constituie „egalitatea drepturilor de afirmare/manifestare" pentru grupurile umane, indiferent de statutul lor majoritar sau marginal-minoritar. Este sensul toleranţei care vine pe linia iluminismului din secolul al XVIII-lea: „Noţiunea că toate fiinţele umane sunt esenţialmente la fel, în pofida convingerilor lor morale sau religioase, şi că setul de credinţe ale altor rase sau civilizaţii nu este inerent inferior celui specific creştinismului european" (Hamilton, 1996, p. 23). *Toleranţa vine ca idee-forţă în cadrul triadei valorice „libertate-egalitate-fraternitate", promovate de Revoluţia Franceză.* Echivalenţa între principiul fraternităţii şi conceptul de capital social a fost deja făcută (Putnam, 2000, p. 351). Principiul toleranţei nu îşi are, cred, originea în unul, ci în toate cele trei principii: acceptarea celuilalt, diferit de mine, sau a actelor sale, pe care le percep ca având o semnificaţie negativă, o pot face pentru că şi el este liber ca şi mine, suntem egal îndreptăţiţi în credinţele noastre şi, în ultimă instanţă, trebuie să fim solidari în numele a ceea ce ne uneşte, dincolo de diferenţe. Dar, aşa cum menţionam anterior, motivaţia toleranţei poate fi foarte diferită – utilitate, neutralitate sau respect[13]. Este important de menţionat că toleranţă înseamnă, aşa cum nota Amartya Sen (1999, pp. 233-234), nu numai valorizarea acceptării diversităţii, ci şi „egalitatea toleranţei: toleranţa care se oferă unora trebuie să fie rezonabil acordată tuturor (exceptând cazurile în care toleranţa pentru unii poate duce la intoleranţă pentru alţii)". De asemenea, distincţia dintre libertate şi egalitate a şanselor de libertate (Sen, 1999, p. 233) este semnificativă pentru discuţia de faţă. Asigurarea unei egalităţi în libertate este fundamentul instituţional al toleranţei sociale.

Refuzul discriminării pe piaţa muncii sau în interacţiunile de vecinătate sau de muncă este o formă a acestei valorizări. Voi distinge, în consecinţă, între toleranţa ca „înţelegere contextuală", ca dimensiune preponderent atitudinală şi toleranţa ca discriminare. Discriminarea presupune o intervenţie bazată pe forţă sau putere, menită să ducă la privarea altei persoane sau a altui grup de un drept sau de o recompensă, prin invocarea unor criterii nespecifice, străine de natura activităţii pe care o afectează actul de discriminare.

Egalitatea indivizilor, a drepturilor lor fundamentale, şi relativismul sunt două dimensiuni puternic conectate. Cultura relativistă s-a dezvoltat în strânsă asociere cu promovarea ideologiilor democratice egalitariste, dar şi a individualismului (caseta 1.1).

---

social pe care îl are în vedere prezentul capitol subsumează ideea de pluralitate a punctelor de vedere şi de competiţie argumentată, nonviolentă dintre ele. Am adoptat totuşi termenul „relativism", având în vedere în special componenta de compromis sau de negociere, esenţială pentru toleranţa socială. Dependenţa de context şi nevoia de negociere ar putea fi sugerată mai bine de „relativismul social" decât de „pluralism". Deosebirile dintre cele două concepte îmi par a fi de nuanţă: pluralismul trimite la egala îndreptăţire sub aspect normativ (moral sau juridic); relativismul trimite la înţelegerea pluralităţii din perspectiva contextelor diferite, a istoriilor diferite, a logicii sociale nenormative. Pot fi tolerant pentru că respect norme morale sau juridice sau pentru că înţeleg sursele diferenţei dintre mine şi celălalt şi îmi dau seama că amândoi suntem diferiţi prin contextele în care ne-am socializat, prin istoriile personale, dar nici unul dintre noi nu are solul adevărului absolut ca temei. În ultimă instanţă, nu termenii contează, ci definirea lor precisă.

13. Acceptarea diferenţelor negative în proximitate nu este toleranţă, dacă temeiul acceptării este lipsa puterii de a interfera cu ceea ce nu-ţi convine.

ArhElectDSandu

Caseta 1.1. *Sursele toleranţei ca relativism*

Raymond Boudon (1999, pp. 293-312) preia teoria tocquevilliană a drumului implacabil al egalitarismului ca sursă majoră a culturii moderne relativiste: „Societăţile moderne sau, cum le numeşte Tocqueville în limbajul său, «societăţile democratice» sunt locuite de ceea ce el numeşte a fi «o pasiune generală şi dominantă», pe care noi am numi-o mai degrabă o «valoare fundamentală, aceea a egalităţii». Trebuie văzută în instalarea acestei valori mâna Providenţei, spune Tocqueville. Să traducem: această instalare este ireversibilă. Valoarea respectivă indică faptul că toate culturile sunt tratate ca egale. Dar, cum indivizii au pe probleme dintre cele mai diferite opinii diferite şi cum grupurile şi culturile subscriu la valori variabile, nu se poate menţine fidelitatea faţă de principiul egalităţii decât admiţând că nu există nici adevăr, nici obiectivitate în afara altor valori diferite de egalitate. Aceste alte valori trebuie considerate deci ca simple puncte de vedere. Altfel, ar trebui admis că valorile unora sunt superioare faţă de cele ale altora. Or, aceasta ar fi în contradicţie cu principiul egalităţii" (pp. 300-301). Pe scurt, concepţia despre relativism ca derivat al dominării valorii de egalitate în viaţa socială este denumită de către Boudon „efectul Tocqueville".

Tocqueville pune în relaţie această inovaţie morală a relativismului fondat pe egalitarism cu triumful demnităţii umane, al individului uman, dincolo de formele sale particulare de încarnare ca „persoană". „Astfel, egalitatea a devenit o valoare fundamentală, «o pasiune generală şi dominantă», pur şi simplu pentru că ea afirmă la modul codificat, specific gândirii religioase, demnitatea omului în calitate de om, independent de competenţele sale individuale, de caracteristicile şi realizările sale. După Tocqueville, Simmel va susţine o teză analoagă: egalitarismul modern datorează succesul său modern a ceea ce el numeşte demnitate a omului ca om" (pp. 303-304).

O serie de procese social-istorice şi politice au contribuit la afirmarea culturii relativiste, susţine Boudon. Mişcarea socială denumită „political correctness" este o formă recentă de susţinere a egalitarismului în contextul democraţiei. Ea exprimă „în manieră extremă revendicarea de demnitate extremă a tuturor indivizilor, a tuturor grupurilor, culturilor şi subculturilor. În acelaşi timp, ea arată foarte bine că valoarea demnităţii egale pentru toţi tinde să absoarbă celelalte valori. Susţinătorii pentru «political correctness» insistă în mod particular pe respectarea acestei valori, dar aceasta este singura asupra căreia ei propun să se instituie un control public. Pentru restul, ei consideră că alegerea valorilor ţine de sfera privată" (p. 307).

Ideologia sau cultul „comunitarismului" care se dezvoltă astăzi, susţine Boudon, se înscrie în linia aceleiaşi culturi a relativismului: „De fapt, «comunitarismul» se fondează pe o concepţie solipsistă a grupului, care, la rândul ei, se legitimează prin principiul relativist după care «fiecare are adevărul său» şi fiecărui grup îi corespund adevărul şi valorile sale" (p. 308).

Dezvoltarea facilă a sectelor religioase este considerată de către Boudon ca fiind o altă expresie a relativismului de sorginte egalitară.

Există însă, susţine sociologul francez, şi procese, factori de reacţie la mişcarea generală în direcţia relativismului. „Mai întâi, că scepticismul şi relativismul nu pot fi duse până la extreme fără a face imposibilă orice viaţă socială. Orice societate trebuie să cunoască un consens asupra unui ansamblu minim de valori." (p. 305) Ororile provocate de cel de-al doilea război mondial au generat consensul democratic ulterior, iar tensiunile asociate cu Războiul Rece au dus la focalizarea pe modelul american de valori.

Elementele constitutive ale toleranţei/intoleranţei pot fi identificate în bună logică cţionalistă. Ceea ce denumim îndeobşte fenomene de toleranţă acoperă plaja dintre lefinirea situaţiei, alegerea obiectivelor şi a mijloacelor de acţiune şi desfăşurarea propriu-zisă a acţiunii. Înţelegerea contextuală, relativistă este modul tolerant specific entru definirea situaţiei în confruntare cu o diversitate de persoane şi modele culturale.

ArhElectDSandu

Funcţie de tipul de definire a situaţiei – relativist sau absolutist, cu sau fără înţelegere şi empatie – se adoptă mijloace de acţiune de tip negociere, ignorare sau intervenţie violentă. Fanatismul sau dogmatismul este modul standard de definire absolutistă a situaţiei, de abordare unidimensională a realităţii, convertibil de obicei în acţiuni de tip violent. Tipurile de discriminare sunt funcţie de natura drepturilor care sunt încălcate (politice, economice, religioase etc.) sau de natura criteriilor incorect folosite pentru limitarea drepturilor (discriminare etnică, de gen, rasială, de vârstă etc.). În anatomia toleranţei intră „tolerantul", „obiectul tolerării" şi „toleratul". Ceea ce tolerez are valoare negativă pentru „tolerant"[14]. Acceptarea a ceea ce este diferit sau valorizat negativ se face în baza unui al patrulea element, respectiv factorul care justifică tolerarea: accept ceea ce nu îmi place în numele unei valori sau norme superioare în ierarhia mea de valori sau a celor din comunitatea căreia îi aparţin. Teama de a fi sancţionat prin dezaprobarea comunităţii de apartenenţă poate fi o astfel de conformare la norma comunitară de acceptare a diversităţii/diferenţei. După cum intoleranţa poate fi tot o conformare la norma comunitară de a nu accepta „străinul" sau „marginalul" (Geremek, 1996).

Mecanismele de marginalizare care au funcţionat în Evul Mediu fac foarte clare toate aceste componente de excludere socială în baza unor norme comunitare (caseta 1.2).

Caseta 1.2. *Marginalitatea*

„Termenul «marginalitate» îşi are originile într-o metaforă referitoare la noţiunea de spaţiu. În Evul Mediu, însuşi fenomenul de marginalitate este strâns legat de această noţiune. Spaţiul este perceput în mod dihotomic: există «înăuntru» şi «în afară», «centru» şi «periferii»; numai primul element al dihotomiei (reprezentând deja o judecată de valoare) întruneşte caracteristicile pozitive; în deosebirile dintre diversele feluri de a trăi, definite plecând de la criteriul «spaţiului», «centrul» înseamnă o viaţă socială organizată, viaţa comunitară bazată pe solidaritatea familială şi de grup; «marginea» înseamnă surghiuniţii, răufăcătorii, contestatarii, ereticii, devianţii. Dihotomia este prezentă şi la o scară mai mare: cea a oicumenei creştine, de unde sunt excluşi monştrii, sălbaticii, păgânii, oamenii de altă religie. La această scară cvasiuniversală, imaginea celor ce sunt «diferiţi» se menţine mereu în conştiinţa medievală (şi cea mai bună dovadă o constituie literatura epocii), dar marginalizarea este în principal urmarea comportamentelor neconforme cu regulile de organizare a vieţii cotidiene şi cu obiceiurile unei colectivităţi (încălcări ale normelor etice şi juridice, nerespectarea modelelor de comportament şi a sistemelor de valori admise). A te găsi «la marginea societăţii» însemna tocmai a fi alungat în afara spaţiului social comunitar (exemple: izgoniţii din oraşe şi sate, «zonele de infamie» şi cartierele-ghetouri din oraşe). Dar, în ciuda dihotomiei prezente în mintea oamenilor, nu am putea afirma că se producea o adevărată rupere a legăturilor: graniţa dintre cei ce se supuneau la regulile vieţii comunitare şi cei ce le încălcau era adesea suplă, fluctuantă." (Geremek, 1996, p. 324)

14. „It is useful in this regard to mark two general features of liberal toleration. First, the object of toleration has *negative value* to the tolerator: one tolerates what one dislikes or disapproves of. What I tolerate, I need not mind – indeed I might want – that it cease to be. Second, toleration is not in itself chosen as good; one comes to it as the result of balancing competing considerations. One accedes to the continued existence of something one objects to either because its continued existence contributes to something else one values or because the costs of interfering with it are too high. Someone who exemplifies the virtue of toleration thus need not approve of, be interested in, or be willing to have much to do with the objects of her toleration. It is a *laissez-faire* virtue." (Herman, 1996, p. 61)

ArhElectDSandu

Tabelul 1.4. *Variabile folosite pentru analiză*

Variabilă	Descriere
	Toleranţă
Intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev	Indice de numărare a categoriilor de persoane pe care intervievatul nu le-ar dori ca vecini – din seria infractorilor, alcoolicilor, bolnavilor de SIDA, consumatorilor de droguri şi a instabililor emoţional.
Justificare a comportamentelor deviante JUSTdev	Medie simplă a trei variabile de măsurare a reacţiei de dezacord/acord, pe scale de 11 puncte (de la –1, –0.80, –0.60... 0... 0.80, 1), cu afirmaţiile că homosexualitatea, prostituţia şi divorţul „nu sunt niciodată justificabile" (–1) faţă de „sunt totdeauna justificabile" (1).
Intoleranţă etnică rezidenţială INTOstat	Indice de numărare a categoriilor de persoane pe care intervievatul nu le-ar dori ca vecini – din seria persoanelor de altă rasă, a musulmanilor (sau echivalent) şi a imigranţilor. Este o măsură a xenofobiei[15].
Nondiscriminare pe piaţa muncii NONdis	Medie simplă a scorurilor care măsoară (pe scale de la –1, 0 la 1) acordul cu afirmaţii referitoare la refuzul discriminării între bărbaţi şi femei, vârstnici şi restul populaţiei şi localnici *versus* imigranţi.
Suport pentru relativismul valoric NONstand	Scală de trei puncte (V178)[16] prin recodificarea variantelor de acord cu afirmaţiile: „Există reguli absolut clare despre ceea ce este bine şi ceea ce este rău. Acestea se aplică oricui, oriunde" (–1); „Nu pot exista reguli clare pentru ceea ce este bine şi ceea ce este rău. Ceea ce este bun sau rău depinde în întregime de context" (0); dezacordul cu ambele formulări extreme, anterioare a fost notat cu 1. Decizia a fost luată după intersectarea noii variabile astfel scalate cu alte măsuri clare ale toleranţei[17].
Acceptarea libertăţii de GENlib	S-a cerut subiecţilor acordul cu: a) opţiunea unora dintre femei de a se îngriji de copil ca părinte singur, pentru că nu vor să se căsătorească; b) afirmaţia că „indivizii trebuie să aibă şansa de a se bucura pe deplin de libertate sexuală, fără restricţii". Indicele de numărare construit va avea valoarea 2 pentru acord cu ambele afirmaţii, 1 dacă este susţinută numai una dintre afirmaţii şi 0 dacă ambele sunt refuzate.

5. „Xenofobia poate fi considerată ca atitudine negativă sau ca frică în raport cu indivizi sau grupuri de indivizi care, într-un anume sens, sunt diferiţi (în mod real sau imaginar) de sine sau de grupul de apartenenţă." (Hjerm, 1998, p. 341)
6. Codurile variabilelor din tabel marcate prin V. Sunt preluate din lista de coduri pentru WVS (Inglehart, 2000).
7. Două dintre ţările selectate pentru analiză – Republica Cehă şi Slovacia – nu au aplicat întrebarea respectivă. Pentru a le menţine în setul de lucru am adoptat următorul procedeu de atribuire: am calculat un scor factorial pe total eşantion european cu variabilele INTOdev, INTOstat, JUSTdev, NONdis şi COMPRO; am determinat coeficienţii de regresie ai variabilei NONstand în raport cu noul scor factorial; cu ajutorul respectivilor coeficienţi şi al scorului factorial am estimat valorile aşteptate ale variabilei NONstand pentru subiecţii intervievaţi din cele două ţări. Similar am procedat şi pentru construirea variabilei NONstand pentru setul de date produs în sondajul românesc din 1997 (varianta Universitatea Bucureşti – ICCV).

ArhElectDSandu

Variabilă	Descriere
Toleranţă	
Indice sintetic al discriminării DISCRIM	Scor factorial definit în principal prin INTOstat, INTOdev şi NONdis (tabelul 2.1).
Orientare relativistă ÎNŢELEG	Scor factorial definit în principal prin NONstand, GENlib, JUSTdev (tabelul 2.1).
Indice al distanţei sociale DISTANŢA	Numărul de categorii de persoane cu care intervievatul nu ar dori să fie vecin – dintr-o listă care cuprinde infractori, persoane de altă rasă, extremişti politici, beţivi, instabili emoţional, musulmani, imigranţi, bolnavi de SIDA, consumatori de droguri, homosexuali. Pentru datele referitoare la România (1997) am folosit acelaşi mod de construcţie şi toţi itemii menţionaţi, la care am adăugat şi refuzul de a avea rromi ca vecini. În analizele pe total eşantion european am folosit datele româneşti din 1993. Indicele DISTANŢA este construit pentru România (1993) cu exact aceiaşi itemi ca şi pentru celelalte ţări europene.
Indice de toleranţă TOLERANT	Măsură unidimensională a toleranţei (scalată direct), construită ca scor factorial[18] din DISTANŢA, NONdis, GENlib şi JUSTdev. Pentru o mai uşoară citire în tabele, am înmulţit scorul rezultat cu 10. TOLERANT este un gen de sinteză între ÎNŢELEG şi DISCRIM, cu eliminarea indicelui de relativism NONstand pentru a obţine o măsură unidimensională. Indicele a fost construit pentru datele din sondajul pe valori, România (1997), folosite în prima parte a capitolului al treilea. Unii dintre indicatorii incluşi în construcţia pentru ÎNŢELEG şi DISCRIM nu au fost disponibili în chestionarul românesc din 1997.
Indice de toleranţă etnică la români TOLROM	Indice de numărare a categoriilor de vecini de etnie diferită pe care i-ar accepta ca vecini, cu variaţie de la 3 (evrei, rromi, maghiari) la 0 (nici una dintre cele menţionate).
Indice de intoleranţă etnică INTOLGEN	Indice de numărare a categoriilor de vecini de etnie diferită pe care nu i-ar accepta ca vecini, cu variaţie de la 3 (evrei, rromi, maghiari) la 0 (nici una dintre cele menţionate).
Alţi indicatori de capital social, diferiţi de toleranţă	
Capital relaţional RELAŢII	Indice de numărare a tipurilor de situaţii pentru care persoana declară că „are pe cineva" care să o ajute să rezolve probleme de sănătate, juridice, administrative, la poliţie, la bancă sau pentru găsirea unui loc de muncă. Amplitudine de variaţie între 0 şi 6.

18. Toţi cei patru indici se subsumează aceluiaşi factor. Scorul factorial este unul consistent : testul chi-pătrat ($\chi^2 = 1.0002$) indică o diferenţă nesemnificativă ($p = 0.606$) între matricea de corelaţii empirice şi matricea de corelaţii inferată în baza modelului unifactorial (în cazul în care extragerea se face cu metoda verosimilităţii maxime). Scorul factorial efectiv, folosit în analiză, a fost generat pornind de la o extragere de tip PCA. Pe total eşantion de 25 ţări europene, se obţine tot un singur factor prin reducerea factorială a celor patru indici. Gradul de adecvare a modelului la date este în acest caz mai redus, testul χ^2 pentru aplicarea metodei verosimilităţii maxime la extragere indică o diferenţă semnificativă între matricea observată şi cea teoretică.

ArhElectDSandu

Variabilă	Descriere
Alți indicatori de capital social, diferiți de toleranță	
Încredere generalizată TGENERAL	Acord cu afirmația că „se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni" (1) *versus* „este bine să fii prudent în relațiile cu ceilalți" (−1). Cu 0 au fost notate nonrăspunsurile.
Capital social interpersonal INTERPER[19]	Scor factorial care măsoară stocul de capital social interpersonal, definit prin RELAȚII, TGENERAL și INTOLGEN.
Încredere ÎINSTITuțională	Scor factorial care măsoară încrederea în instituțiile de ordine și legitimitate (poliție, justiție), reprezentative (parlament, președinte de țară, guvern) și tradiționale (Biserică și Armată). Scorurile pentru fiecare dintre cei trei indicatori agregați au fost calculate ca medie aritmetică simplă a indicatorilor de încredere componenți.
Orientare spre prietenie FRIEND	Scală de cinci puncte indicând gradul de importanță pe care îl au prietenii în viața celui intervievat (1 foarte importanți, 0.5 importanți – 0.5 nu prea importanți – 1 total neimportanți; cu 0 au fost codificate nonrăspunsurile).
Implicare în proteste publice PUBLIC	Medie simplă a scorurilor referitoare la implicarea actuală sau potențială în cinci forme de protest public: semnarea unei petiții, participarea la un boicot, participarea la demonstrații legale, participarea la greve ilegale, ocuparea unor clădiri sau fabrici. Fiecare dintre itemii componenți au fost rescalați cu 1 pentru „am participat/am făcut", 0.5 pentru „aș putea să o fac", −1 „nu aș face niciodată" și 0 „nu știu".
Calitatea de membru în asociații ASSOCIAT	Număr de asociații în care persoana este membru. Indicele ia valori de la 0 la 9. În varianta chestionarului aplicată în România (1993) nu apar „organizațiile de caritate", dar sunt în plus față de alte țări europene „asociațiile agricole familiale".
Indicatori ai valorilor relevante pentru toleranță	
Atitudine de religiozitate RELIGAT10	Indice de numărare pentru: consideră religia ca importantă sau foarte importantă (1 sau 2 la V9), se consideră a fi o persoană religioasă (1 la V182), crede în Dumnezeu (V183), crede în viața de după moarte (V184), crede în suflet (V185), în diavol (V186), în iad (V187), în rai (V188), în păcat (V189) și află întărire sufletească în religie (1 la V191). Indicele are amplitudine între 0 și 10 (măsură numai pe datele din World Value Survey; codurile variabilelor sunt cele indicate în Inglehart, 2000).
Atitudine de religiozitate RELIGAT3	Indice de numărare pentru: crede în viața de după moarte (V184), în rai (V188) și în Judecata de Apoi. Indicele are amplitudine între 0 și 3.
Frecvența participării la servicii religioase MERGBIS	Scală de opt trepte, de la „mai des decât o dată pe săptămână" (8) la „niciodată" (1).
Aderiune la ritualismul religios RITUAL	Indice de numărare a situațiilor (naștere, căsătorie, moarte) pentru care persoana consideră că „ceremonia religioasă este importantă". Amplitudine între 0 și 3.

9. Cei doi indici INTERPER și ÎINSTIT reprezintă scoruri factoriale generate prin aceeași factorială.

ArhElectDSandu

Variabilă	Descriere
Indicatori ai valorilor relevante pentru toleranţă	
Socializare religioasă RELSOC	Variabilă fictivă (*dummy*) de consemnare a faptului că în copilărie a primit o educaţie religioasă (1 da, 0 nu).
Religiozitate RELIG	Orientare religioasă măsurată ca scor factorial care agregă RELIGAT10, MERGBIS, RITUAL şi RELSOC.
Orientare individualistă INDIVID	Medie a trei scale de câte 11 puncte (recodificate astfel încât să varieze de la -1, -0.80, -0.60... 0... 0.80, 1), indicând suportul pentru proprietatea privată *versus* cea de stat (V126), responsabilitatea individuală *versus* etatism (V127) şi preferinţa pentru strategiile bazate pe competiţie opuse celor care evită competiţia (V128). Prin modul de construcţie, indicele are şi semnificaţie de orientare liberală.
Atitudine favorabilă schimbării CHANGE	Medie a două scale de câte 11 puncte (recodificate astfel încât să varieze de la -1, -0.80, -0.60... 0... 0.80, 1), indicând că este de preferat „să acţionezi curajos" *versus* „cu prudenţă" (V131) şi că „noile idei sunt mai bune" *versus* „ideile care au trecut testul timpului sunt în general mai bune" (V132).
Orientare localistă LOCALIST	Susţine că este ataşat cel mai mult de localitatea în care trăieşte (*versus* regiune, ţară, continent, lume).
Orientare regionalistă IDREG	Susţine că este ataşat cel mai mult de regiunea în care trăieşte (*versus* localitate, ţară, continent, lume).
Familism FAM	Consideră ca familia este „foarte importantă" (1), „destul de importantă" (0.5), „nu prea importantă" (-0.5) şi „deloc importantă" (-1). Cu 0 au fost notate nonrăspunsurile.
Proschimbare instituţională INSTIT	Orientare difuză de suport pentru schimbările instituţionale ale tranziţiei pe o scală de patru valori (1 foarte bune, 0.5 bune, -0.5 proaste, -1 foarte proaste, 0 nonrăspuns), fiecare subiect indicând sentimentele pe care le asociază fiecăruia dintre termenii: „capitalism", „reformă", „democraţie", „privatizare" şi „tranziţie". Indicele a fost constituit ca scor factorial (KMO = 0.76; saturaţiile sunt de 0.794 pentru „privatizare", 0.774 pentru „reformă", 0.750 pentru „democraţie", 0.594 pentru „capitalism" şi de 0.516 pentru „tranziţie").
Indicatori de status	
Capital uman UMAN	Indice al stocului de capital uman, calculat ca scor factorial al numărului de ani de educaţie absolviţi, frecvenţa citităului de cărţi şi consumul de mass-media (MEDIA)
Capital material MATERIAL	Indice al capitalului material, calculat ca scor factorial din dotarea cu bunuri moderne în gospodărie MBUN4b şi evaluarea veniturilor din gospodărie EVALVEN.
Consumul mediatic MEDIA	Scor factorial al frecvenţei cititului de ziare, vizionării TV şi audiţiei emisiunilor de radio.
Cunoaşterea limbilor străine LSTRĂIN*	1 nu ştie nici o limbă străină, 2 ştie maghiara, 3 ştie franceză sau engleză (numărul cazurilor care nu se încadrează în cele trei categorii este foarte mic şi nu a justificat definirea unei a patra valori de scală).
Resurse uman-materiale asociate cu statusul STATUS	Scor factorial prin agregarea indicilor referitori la educaţie EDUC, cunoaşterea limbilor străine LSTRĂIN, VENITURI în gospodărie, bunuri moderne în gospodărie MBUN4a.

ArhElectDSandu

Variabilă	Descriere
Indicatori de status	
Bunuri moderne în gospodărie MBUN4a	Indice de numărare a bunurilor/serviciilor moderne de care dispune în gospodărie – autoturism, televizor color, telefon, apă curentă.
Bunuri moderne în gospodărie MBUN4b	Indice de numărare a bunurilor/serviciilor moderne de care dispune în gospodărie – autoturism, televizor color, congelator, maşină de spălat automatică.
Nivelul veniturilor în gospodărie VENITURI	Scală ordinală cu zece categorii de venit la nivel de gospodărie.
Evaluare venituri în gospodărie EVALVEN	„Cum apreciaţi veniturile pe care le aveţi în gospodăria dumneavoastră? 1. Nu ne ajung nici pentru strictul necesar; 2. Ne ajung numai pentru strictul necesar; 3. Reuşim să cumpărăm şi unele bunuri mai scumpe, dar cu restrângeri în alte domenii; 4. Reuşim să avem tot ce ne trebuie, fără să ne restrângem de la ceva."
Inconsistenţă negativă de status INCONSn2	Au fost calculate valorile reziduale din ecuaţia de regresie a veniturilor asupra educaţiei. Reziduurile de sub quartila 1 au fost considerate măsură a inconsistenţei negative maxime (venituri mult mai mici decât cele aşteptate în baza nivelului de educaţie).
Inconsistenţă pozitivă de status INCONSp2	Au fost calculate valorile reziduale din ecuaţia de regresie a veniturilor asupra educaţiei. Reziduurile de deasupra quartilei 3 au fost considerate măsură a inconsistenţei pozitive maxime (venituri mult mai mari decât cele aşteptate în baza nivelului de educaţie).
Capital relaţional RELAŢII	Indice de numărare a tipurilor de situaţii pentru care persoana declară că „are pe cineva" care să o ajute să rezolve probleme de sănătate, juridice, administrative, la poliţie, la bancă sau pentru găsirea unui loc de muncă. Amplitudine cu variaţie între 0 şi 6.
Indice al dezvoltării judeţului în care locuieşte DEVJUD98	Indice al dezvoltării judeţului, construit prin agregări factoriale succesive din 11 indicatori primari care se referă la capitalul uman, ocuparea forţei de muncă, modernitatea demografică şi capitalul material al gospodăriei (Sandu, 2000b).
Indice al dezvoltării localităţii în care trăieşte QLIFEUR	Indice al calităţii vieţii comunitare, construit în funcţie de ipoteza că nivelul de viaţă într-o localitate este cu atât mai ridicat, cu cât mortalitatea infantilă, emigrarea şi natalitatea sunt de nivel mai redus. Natalitatea este luată în calcul după ce se elimină efectul structurii de vârstă prin calcule de regresie.
Categorie de mărime a localităţii TIPLOC	6 – oraş mare, peste 200 000 de locuitori, 5 – oraş mare, 100 000-200 000 de locuitori, 4 – oraş mic, 30-100 000 de locuitori, 3 – oraş foarte mic, sub 30 000 de locuitori, 2 – sat centru de comună, 1 – sat periferic (recodificare a variabilei din chestionar pentru a avea scalare directă).

* Variabile cu valori calculate numai pentru setul de date „Valori-România 1997, UB - ICCV".

În figura 1.2 şi tabelul 1.4 sunt prezentate măsurile operaţionale ale toleranţei, utilizate în cadrul acestui volum în conformitate cu conceptualizările anterioare.

ArhElectDSandu

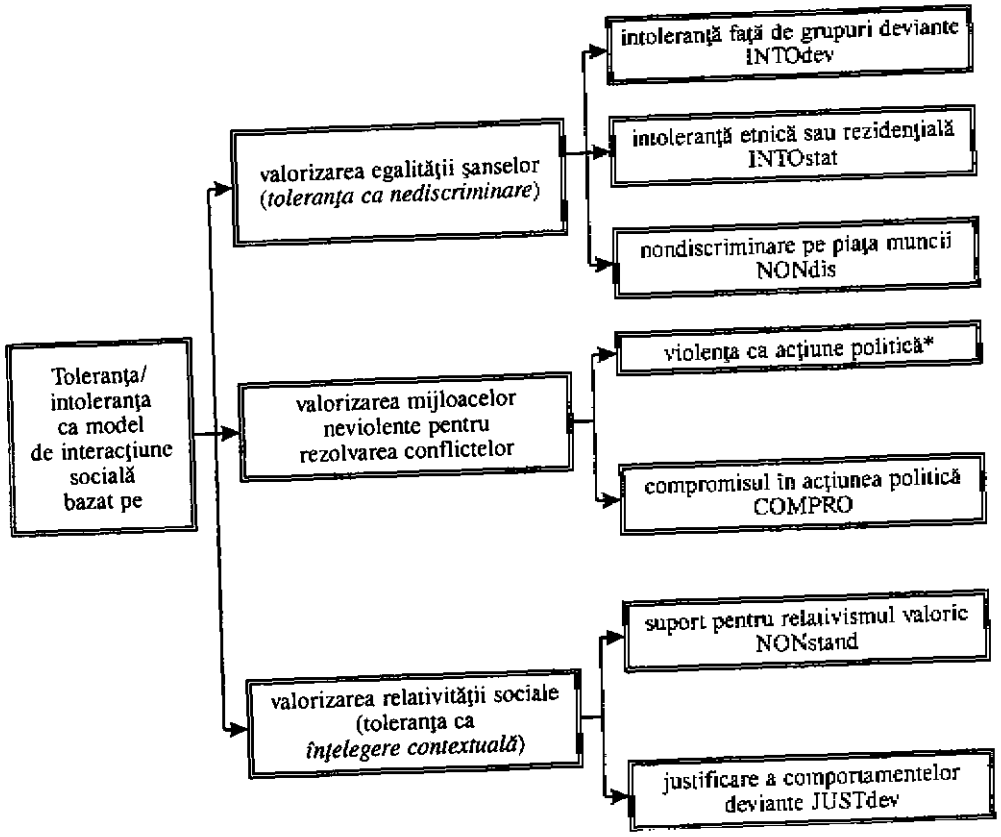
Toleranţa/ intoleranţa ca model de interacţiune socială bazat pe
valorizarea egalităţii şanselor (*toleranţa ca nediscriminare*)
valorizarea mijloacelor neviolente pentru rezolvarea conflictelor
valorizarea relativităţii sociale (toleranţa ca *înţelegere contextuală*)
intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev
intoleranţă etnică sau rezidenţială INTOstat
nondiscriminare pe piaţa muncii NONdis
violenţa ca acţiune politică*
compromisul în acţiunea politică COMPRO
suport pentru relativismul valoric NONstand
justificare a comportamentelor deviante JUSTdev

Figura 1.2. *Dimensiuni şi indicatori pentru măsurarea toleranţei/intoleranţei sociale*

* Variabilă neinclusă în analiza *cluster*, dat fiind numărul redus de ţări în care a fost măsurată prin sondaj.

Reţele sociale şi instituţii

Încrederea şi toleranţa, discutate anterior, sunt forme *soft* ale sociabilităţii. Ele se traduc uneori în comportamente, alteori rămân în formă latentă de atitudini. Forma *hard* a sociabilităţii o reprezintă comportamentele de sociabilitate şi reţelele sociale.

Reţelele sociale sunt structuri de interacţiune relativ durabile între actori aflaţi în relaţie de schimb, în baza unor seturi de aşteptări şi resurse specifice. Tipul de reţea este dat de natura sau suportul interacţiunii (rudenie, vecinătate, colegialitate, prietenie) ori de funcţionalitatea interacţiunii (interese, întrajutorare, solidaritate, traficanţi etc.). Funcţie de gradul de formalizare a aşteptărilor se face diferenţa între reţelele formale şi cele informale. „Reţelele sociale de natură informală sunt relaţii de tip faţă în faţă între un număr limitat de indivizi care se ştiu unul pe altul şi sunt legaţi între ei prin rudenie, prietenie sau apropiere. Reţelele informale sunt «instituţii» în sensul sociologic de interacţiune sistematică, recurentă." (Rose, 1999, p. 149)

Pentru cazul discuţiei de faţă interesează în special reţelele de interese, cele formate de *ego* împreună cu cei pe care acesta îi consideră a fi „cunoştinţe utile". Cum nevoile

ArhElectDSandu

utilităţile sunt multiple, diversitatea reţelelor de interese este, de asemenea, foarte re. O categorie specifică de reţele sociale de interes este constituită în legătură cu odul de funcţionare a instituţiilor sociale. Dacă piaţa, dispensarul, şcoala, judecătoria u primăria funcţionează cum trebuie, transparent şi eficient, în concordanţă cu cerinţele pulaţiei locale, atunci nevoia de „relaţii" cu persoane din aceste instituţii sau care să ă acces uşor la nivelul lor este redusă. O simplă cunoştinţă într-o instituţie devine elaţie" (persoană pe care o definesc prin utilitatea ei între mine şi instituţia respectivă) momentul în care sub imperiul unei probleme personale sau familiale nu pot rezolva oblema respectivă – cu nişte costuri rezonabile – prin simpla utilizare a regulilor rmale ale instituţiei şi trebuie să apelez la un cunoscut ca substitut al funcţionării ecte a instituţiei.

În dinamica generării de noi reţele sociale, funcţionarea instituţiilor publice are un determinant. Deficienţele de funcţionare în serviciile şi instituţiile publice accentuează voile individual-familiale şi, în acelaşi timp, duc la restructurarea strategiilor de isfacere a nevoilor proprii. Cu cât este mai deficitară funcţionarea respectivă, cu atât dezvoltă mai puternic strategiile informale de interacţiune cu instituţiile publice, cu it rezolvarea prin corupţie este adoptată pe scară mai largă. În astfel de condiţii, nsolidarea unui capital relaţional propriu devine calea preferată pentru rezolvarea oblemelor personal-familiale. Cunoştinţele utile, interfeţe pentru obţinere de bunuri şi vicii cu costuri mai reduse, eventual pe căi ilegale sau semilegale, sunt cultivate ca rte a unor strategii de supravieţuire sau de dezvoltare (figura 3.3).

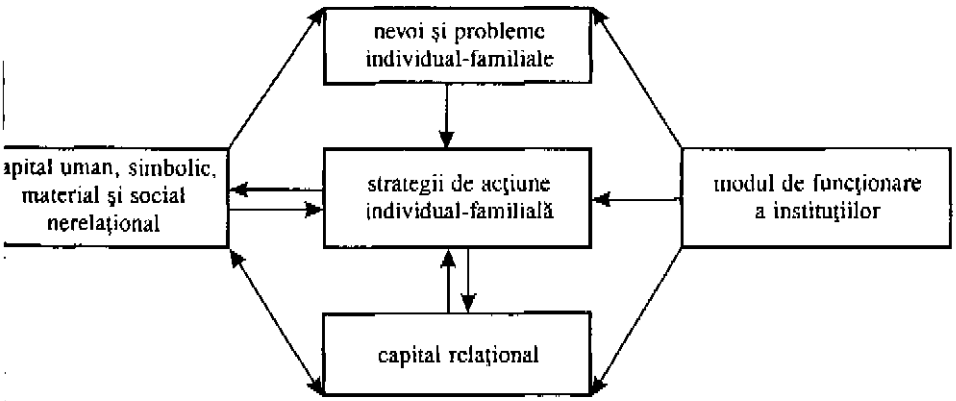
nevoi şi probleme individual-familiale
apital uman, simbolic, material şi social nerelaţional
strategii de acţiune individual-familială
modul de funcţionare a instituţiilor
capital relaţional

Figura 1.3. *Capitalul relaţional între capitaluri, strategii şi instituţii*

Producerea şi întreţinerea capitalului relaţional individual-familial – stoc de relaţii iale utile, actuale sau potenţiale – se realizează dependent de nivelul şi natura celorlalte me de capital – material, uman sau social-nerelaţional.

Poziţia capitalului relaţional în structura formată de instituţii, nevoi, capitaluri şi tegii este una dificil de reconstituit ca atare prin cercetări empirice. Reţelele sociale it cu parteneri multipli, actuale sau potenţiale, formale sau informale, legale sau gale etc. Această multitudine de forme le face deosebit de greu de captat prin demers tip cantitativ. Este cu atât mai dificil să le identifici, cu cât datele de care dispui sunt duse în scopuri diferite şi trebuie să procedezi la „analize secundare". Funcţie de ura datelor disponibile în bazele de date menţionate deja în prefaţă, voi privilegia

ArhElectDSandu

analiza relației dintre instituții, capital relațional și alte forme de capital individual-familial. Restul variabilelor din figura 1.3 vor fi implicate la nivel interpretativ.

Informațiile despre instituțiile în care persoana are sau nu încredere și cele despre domeniile în care dispune de mai multe relații ar trebui să „vorbească" despre starea de funcționare a instituțiilor în diferite contexte sociale în relație cu diferite structuri de capital total. Ar fi de așteptat ca situațiilor asociate cu instituții slabe, prost evaluate de către populație, relevante pentru „societățile antimoderne" (Rose, 1999), să le corespundă segmente sociale cu capital relațional dens pentru a compensa proasta funcționare a acestora. Desigur, relația nu poate fi una de tip mecanic, liniar, pentru că intervin și celelalte resurse de care persoana poate dispune, capacitatea sa de a întreține relații sociale utile, tipul de instituție. Pe fondul ipotezei generale menționate voi încerca să fac explorările necesare pentru nuanțare-specificare.

Ipoteze fundamentale

Dezvoltarea face parte din familia schimbărilor dorite, pentru care se fac programe, proiecte și investiții. Modelul a ceea ce înseamnă o societate dezvoltată este luat, în bună măsură, din lumea Europei Occidentale și a Americii de Nord. Încă din anii '70, în literatura de specialitate s-a ajuns la un gen de consens în a susține că o „societate bună" este una caracterizată prin „bogăție, justiție, democrație, ordine și control deplin[20] asupra vieții interne" (Huntington, 1996, p. 469). Dezbaterile asupra modalităților de atingere a obiectivelor de dezvoltare s-au înscris în spațiul de credințe dintre „compatibilitatea atingerii simultane a tuturor caracteristicilor de dezvoltare" și „natura conflictuală a țintelor de dezvoltare", cu elaborări specifice asupra modalităților de rezolvare a conflictelor între diferitele strategii de dezvoltare (Huntington, 1996).

Pentru cazul societăților postcomuniste, tranziția spre capitalism și democrație a însemnat identificarea secvențelor optime de reformă economică – de stabilizare și de liberalizare a diferitelor componente ale pieței – și politică. În context, problematica sărăciei, a celei vechi – din perioada comunistă – și a celei noi – generate de restructurarea economică sau de eșecurile restructurării – a intrat din plin în atenția publică. Pentru toate cele trei domenii – dezvoltare economică, democratizare și combatere a sărăciei – natura țesutului social de pornire în procesul de tranziție a constituit și continuă să fie un serios handicap. A fost vorba de un țesut social puternic marcat de lipsa sau slaba prezență a societății civile și a unui sistem instituțional eficient. Ambele deficiențe se reduc la o problematică de ordin cultural – absența unei culturi care valorizează asocierea și participarea publică. Deși sunt create o serie de noi instituții de tip democratic, în plan politic, funcționalitatea lor și, în genere, a organizațiilor de stat este deficitară în condițiile în care organizațiile neguvernamentale de interacțiune sunt inexistente sau slab dezvoltate, iar cetățenii nu au obișnuința de a respecta noile reglementări sau de a controla modul în

20. Avansul proceselor de globalizare impune, desigur, nuanțări la viziunea anilor '70 care stipula, într-un fel sau altul, ideea de suveranitate ca precondiție a dezvoltării. Macrostructurile regionale de tipul Uniunii Europene implică – pentru funcționarea eficientă – redefiniri permanente, inclusiv cu caracter limitativ, date de politicile unitare regionale.

ArhElectDSandu

care funcţionează instituţiile publice. Modelul mental al societăţii supuse de statul dominator sau pattern este dificil de învins fără asociaţi şi fără o cultură a participării şi protestului pentru binele public.

În ordinea socială, dezbaterea asupra ineficienţei generale legate de triunghiul „instituţii publice – forme de asociere voluntară – participare publică" se duce, firesc, prin accentuarea unor cauze şi soluţii diferite. De ce „nu merg lucrurile" în spaţiul public: pentru că nu există instituţiile adecvate, pentru că ţesutul asociativ al societăţii este slab sau pentru că nu există o cultură participativă la nivelul cetăţenilor? La o extremă sunt orientările instituţionaliste care susţin că este suficient să traducem legislaţia Uniunii Europene şi să adoptăm legi noi în consecinţă, iar la celălalt pol se află adepţii culturalismului care susţin că trebuie schimbate mentalităţile, trebuie învăţaţi oamenii să se asocieze şi să îşi rezolve singuri problemele. Desigur, sunt şi variante pesimiste de genul „nu se poate face nimic, mentalităţile nu se schimbă de pe o zi pe alta".

Lucrurile sunt serios complicate şi prin jocul ideologiilor şi al dedublărilor. Multe dintre instituţiile guvernamentale au învăţat să practice limbajul societăţii civile, dar, în fapt, reduc societatea civilă la structuri locale ale administraţiei sau la ONG-uri surogat, la „ONG-urile noastre". Pe de altă parte, multe dintre ONG-uri sunt departe de a fi structuri active, eficiente, ale spaţiului public şi funcţionează în fapt ca surse de venit suplimentar, mai mult sau mai puţin consistent. Deşi reale, fenomenele respective nu anulează importanţa promovării interacţiunii sistematice, eficiente între organizaţiile guvernamentale şi cele neguvernamentale ca unic mecanism democratic de reducere a corupţiei şi de stimulare a formelor participative de viaţă socială.

Ceea ce se întâmplă în realitate este, în fapt, un proces cu multiple încercări şi erori pentru reconstituirea ţesutului social din toate cele trei direcţii prin reconstrucţie instituţională, formare de noi structuri asociative şi promovare a valorilor de activism social.

Răspunsuri la întrebările implicate în dezbaterea menţionată nu pot fi date însă decât prin promovarea a două direcţii de analiză. Pe de o parte, este important să fie înregistrate sistematic cazurile de succes şi de eşec în activitatea diferitelor instituţii, programe, asociaţii implicate în sfera publică. Pe baza acestor înregistrări se poate trece la abordări explicative. Pe de altă parte, este necesar să fie înţeleasă mai bine dinamica „ţesutului social", a legăturilor sale structurale, inclusiv a celor care vin din zona sociabilităţii. Acestei ultime direcţii îi sunt subsumate, în bună măsură, şi analizele întreprinse în acest volum.

Fără a avea posibilitatea de a le proba pe deplin prin datele de care dispun în elaborarea acestei lucrări – dar orientând demersul spre testare parţială – avansez patru ipoteze asupra relaţiei dintre sociabilitate şi dezvoltare:

A. Nevoia de sociabilitate ca sursă pentru dezvoltare este cu atât mai mare, cu cât instituţiile publice sunt mai slabe, cu funcţionare mai deficitară (*ipoteza complementarităţii instituţii-sociabilitate*);

B. Structurile şi fenomenele de sociabilitate pot contribui la dezvoltare, în special în condiţiile în care acţiunea lor este cumulativă, convergentă cu cea a instituţiilor publice (acte normative, organizaţii publice de stat sau private) (*ipoteza sinergiei sociabilitate-instituţii în dezvoltare*);

C. Structurile şi fenomenele de sociabilitate pot contribui la dezvoltare cu atât mai eficient, cu cât acţionează în mai mare măsură cumulativ între ele ca structuri de încredere-toleranţă-capital relaţional (*ipoteza sociabilităţii cumulative*);

ArhElectDSandu

D. Inconsistența între diferite forme de sociabilitate nu duce automat la defavorizarea dezvoltării, ci la favorizarea unor forme specifice de dezvoltare (*ipoteza inconsistenței de sociabilitate*[21]).

Testarea acestor ipoteze va fi făcută prin specificări suplimentare, parțial, capitol cu capitol, funcție de resursele de date disponibile. Oricum, o focalizare a cercetărilor consacrate relației „dezvoltare-sociabilitate" asupra lor este, cred, una cu eficiență de durată.

Ipoteza complementarității instituții-sociabilitate în procesele de dezvoltare pare să fie susținută inclusiv de trendul unor procese din societățile dezvoltate de tipul celei americane. Ceea ce a fost considerat ca fenomen de declin al capitalului social (Putnam, 2000) nu este altceva decât o expresie a retragerii socialului spre alte sfere decât participarea publică, în condițiile în care instituțiile formale devin tot mai eficiente.

Instituțiile guvernării locale sunt ambivalente în raport cu procesele de participare civică (figura 1.4). Pe de o parte, prin transparență și deschidere, pot stimula participarea socială; pe de altă parte, eficiența lor reduce automat nevoia de participare publică. Un nivel redus de participare socială, de activism civic nu înseamnă deci, automat, capital social redus, ci poate semnifica și nevoia redusă de participare civică, datorită funcționării eficiente a instituțiilor.

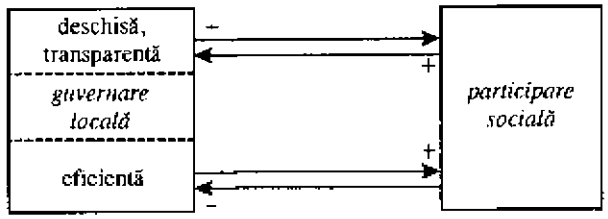

Figura 1.4. *Circuite de interacțiune între guvernarea locală și participarea socială*

În schimb, formele participative de viață socială, structurile neguvernamentale veritabile nu pot decât să contribuie pozitiv la funcționarea transparentă și eficientă a organizațiilor administrației locale. Setul anterior de formulări desemnează, evident, ipoteze care pot orienta efortul de cercetare. Testarea lor este una dificilă, dat fiind multitudinea de circuite implicate și diversitatea situațiilor reale.

Ipoteza sinergiei sociabilitate-instituții își are, în ceea ce mă privește, un teren preponderent empiric[22]. Fenomenele de cumulativitate și inconsistență de sociabilitate

21. Sintagma este propusă prin analogie cu cea clasică de „inconsistență de status" (Lensky, 1954; Smith, 1996).

22. Observațiile de teren pe care le-am putut face (direct sau prin echipa cu care am lucrat) în cadrul cercetărilor din județul Teleorman, în 2001, în comunități precum Crângeni, Socetu (comuna Stejaru) și Drăcșenei, indică faptul că viabilitatea proiectelor de combatere a sărăciei – inițiate în baza oportunităților oferite de Fondul Român de Dezvoltare Socială (FRDS) – este sporită în condițiile în care există relații de cooperare între grupurile comunitare care propun și realizează proiectele de dezvoltare comunitară și primării. Pe o bază empirică mult mai largă, studiul de evaluare realizat de Institutul de Cercetare a Calității Vieții, în iarna anului 2001, susține aceeași idee a impactului major al cooperării dintre comitetele locale de coordonare a proiectelor finanțate prin granturi FRDS și primăriile locale (Voicu *et al.*, 2002). Studiile de

ArhElectDSandu

sunt extrem de puţin explorate sub aspectul consecinţelor lor pentru dezvoltare. Evidenţe empirice mai puţin sistematizate în literatura de specialitate indică, spre exemplu, faptul că nu este suficient ca la nivelul unei comunităţi reduse ca dimensiune să existe un grad ridicat de încredere interpersonală pentru ca acţiunile voluntare de dezvoltare comunitară să fie iniţiate şi realizate. Frecvent, *ingredientul care transformă încrederea în capital pentru dezvoltare efectivă este capitalul relaţional comunitar*. Asocierea dintre încrederea reciprocă şi sistemul de relaţii comunitare este de natură să mobilizeze în mai mare măsură membrii comunităţii pentru acţiuni comune de dezvoltare. Capitalul de încredere pare să aibă particularitatea de a fi util pentru dezvoltare, în special în situaţiile în care este cumulat sau integrat cu forme de capital relaţional. Participarea comunitară, implicarea cetăţenilor în acţiuni de interes public se fac prin mecanisme diferite, de la simpla convingere că este bine să lucrezi în folosul comunităţii la implicare prin schimburi de servicii între autorităţile locale şi cei care participă, între coordonatorii de proiect şi participanţi. Acţiunile colective sunt o structurare de voluntarism, interese publice şi private coordonate unitar.

La nivel local-comunitar, sociabilitatea joacă roluri diferite, funcţie de tipul de dezvoltare (figura 1.5). Considerarea dimensiunii comunitare a dezvoltării este extrem de importantă, pentru că, într-adevăr, „orice strategie de dezvoltare este şi comunitară, implicând procese de descentralizare a guvernării şi de autonomizare comunitară relativă, adică de participare, de exercitare a drepturilor şi responsabilităţilor locale ale dezvoltării" (Vlăsceanu, 2001, p. 137).

Dezvoltarea prin proiecte susţinute prin participare locală poate fi structurată, gestionată în principal de instituţii ale guvernării locale sau de organizaţii neguvernamentale ori de eventuale combinaţii de acţiune între acestea. Ceea ce constituie inovaţie socială în condiţiile postcomuniste este genul de dezvoltare prin proiecte iniţiate şi gestionate de asociaţii voluntare sau de organizaţii neguvernamentale locale. Acesta este tipul (2) cel mai nou, cu regularităţile cel mai puţin cunoscute.

Condiţiile sociale în care asociaţiile locale reprezintă cei mai performanţi actori locali ai dezvoltării nu sunt încă elucidate. Datele parţiale disponibile (Sandu, coord., 2000c) indică faptul că potenţialul de dezvoltare a formaţiunilor locale asociative este cu atât mai mare, cu cât sunt mai consolidate tradiţii sau experienţe locale de participare comunitară. Dezvoltarea din perioada comunistă a fost una de tip centralizat, dar aceasta nu înseamnă că nu au existat antreprenori sociali (Sandu, 1977) şi în perioada respectivă, lideri locali – formali sau informali (profesori, preoţi, meseriaşi, ingineri, preşedinţi de CAP, primari etc.), capabili să mobilizeze populaţia pentru realizarea unor proiecte comunitare. Memoria locală a înregistrat astfel de experienţe, şi reluarea lor în noile condiţii, cu aceiaşi lideri sau cu alţii, se face mult mai uşor. În al doilea rând, iniţierea unor proiecte comunitare de către asociaţiile locale de tip neguvernamental presupune ceea ce numeam sociabilitate cumulativă, încredere între oameni, dar şi capital comunitar relaţional, oameni ai locului

---

caz întreprinse în 28 de sate, în toamna anului 2000, pentru fundamentarea unui program de dezvoltare rurală finanţat de Guvernul României prin Banca Mondială ajungeau la concluzii similare: „Organizaţiile cu bază comunitară şi primăriile pot lucra împreună sau independent pentru proiectele de dezvoltare comunitară. Interacţiunea lor pare să fie o modalitate importantă de a compensa deficienţele pe care fiecare dintre ele le are şi pentru a face faţă diversităţii problemelor locale. Organizaţiile comunitare sunt mai creative şi contribuie la stimularea unei mai largi participări locale. Prezenţa lor în spaţiul public poate contribui la o mai mare transparenţă din partea primăriilor. Pe de altă parte, primăria este genul de instituţie care poate coordona proiecte complexe, poate mobiliza expertiza şi capitalul instituţional" (Sandu, coord., 2000c, p. 29).

ArhElectDSandu

capabili să se descurce în păienjenişul de instituţii, interese şi relaţii de la centrul judeţean sau din centrele de decizie naţionale.

Nevoia de cumulativitate este, în fapt, mai largă şi se referă nu numai la resursele de încredere şi relaţii, ci şi la cele de capital uman, exprimat în abilităţi tehnice manuale sau nonmanuale implicate de profilul lucrărilor ce trebuie organizate. Capitalul social tinde să devină activ în condiţiile în care se poate cumula cu cel uman. Este foarte probabil că, în realitate, ceea ce există şi transformă realitatea nu este capitalul social sau cel uman, ci capitalul socio-uman. Acesta este cel care constituie efectiv solul dezvoltării de tip participativ. *Ignorarea celor două tipuri de cumulativitate – între formele de sociabilitate şi între sociabilitate şi instituţii – este, cred, una dintre sursele majore de elaborare deficitară a multor proiecte de dezvoltare participativă, de combatere a sărăciei comunitare*. Desigur, este o ipoteză susţinută deocamdată de evidenţe empirice nesistematizate. Într-o posibilă lucrare asupra „dezvoltării în spaţiul sociabilităţii", testarea ei ar trebui să ocupe un loc central. De fapt, în sens tehnic, precis, abordarea ar trebui să fie una în care dezvoltarea este plasată în „spaţiul capitalului socio-uman".

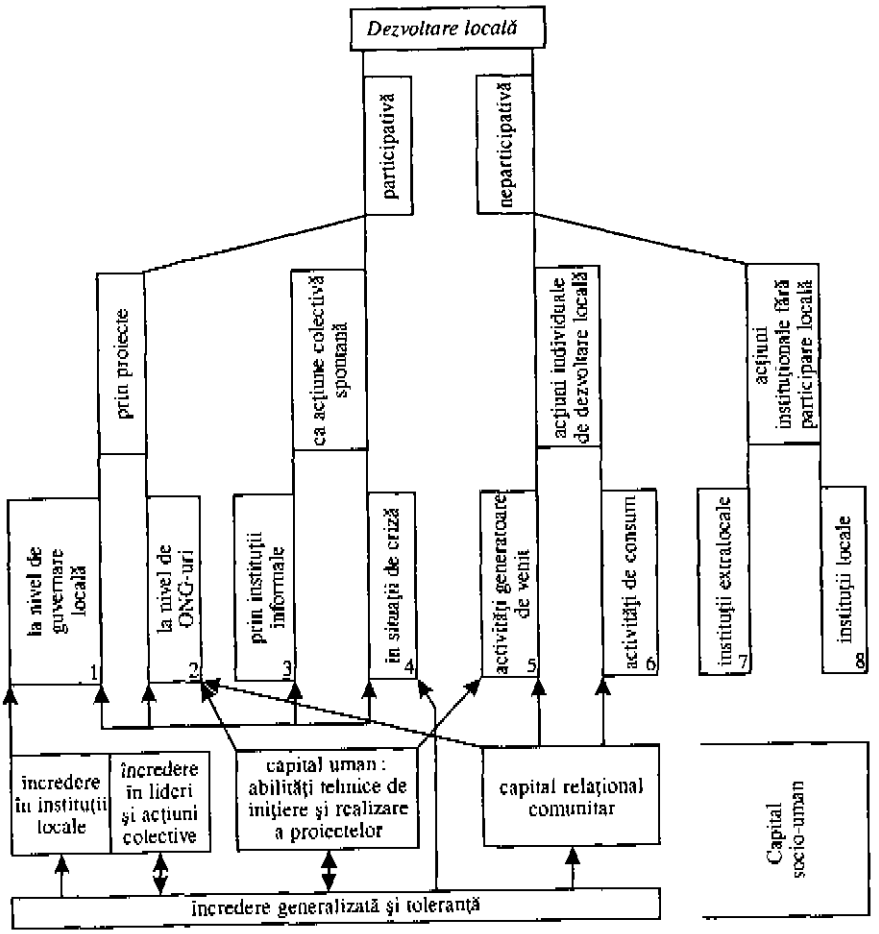

Figura 1.5. *Dezvoltare locală şi capital socio-uman*

ArhElectDSandu

Diferitele forme de dezvoltare locală sunt susţinute prin combinaţii diverse de capital socio-uman. În figura 1.5 sunt schiţate câteva ipoteze (derivate din informaţiile parţiale cuprinse în Sandu, 2000c) de asociere esenţială între forme particulare de capital socio-uman şi forme de dezvoltare locală. Rămâne ca cercetările empirice să detalieze şi să falsifice astfel de ipoteze. Modelul ipotetic figurat indică rolul central al încrederii specifice în liderii locali şi în acţiunile colective, generată, la rândul ei, de experienţe anterioare de dezvoltare comunitară. Capitalul relaţional pare să urmeze ca importanţă încrederii specifice în lideri şi acţiuni colective. Dezvoltările prin proiecte asociative şi prin acţiuni individuale sunt în special sub impactul acestui gen de capital social. Capitalul uman contează mai ales pentru dezvoltarea participativă organizată de ONG-uri şi pentru activităţile de tip antreprenorial.

Aceleaşi studii de caz, anterior menţionate, sugerează că nu există comunităţi locale „fără capital social"[23] (cum poate exista o comunitate sătească, să spunem, fără un stoc minim de relaţii de utilitate între oameni şi fără un minim de încredere sau toleranţă?). Acesta este poliform, latent, actualizabil în condiţii specifice, discontinuu, relevabil mai mult prin fapte şi comportamente decât prin declaraţii de circumstanţă în faţa nou-veniţilor în comunitate. Desigur, există grade diferite de cultură participativă, de orientare spre acţiuni comunitare etc. Dar aceasta este cu totul altceva decât a susţine că „satul X nu are capital social".

23. Ipoteza unor astfel de comunităţi, prezentă la unii activişti comunitari din ONG-uri, exprimă în bună măsură mai mult strategia acestora de a-şi dovedi utilitatea prin minimalizarea şi „sărăcirea" artificială a comunităţilor locale de resursele de capital social pe care le au. Sau poate fi, pur şi simplu, o dovadă de slabă înţelegere a naturii complexe a capitalului social comunitar.

2. Sociabilitate în spaţiul european

Cum se distribuie comportamentele de toleranţă/intoleranţă în Europa de după căderea Zidului Berlinului? Care sunt liniile de forţă care structurează câmpul social al toleranţei la nivelul continentului? Sunt în principal economice, politice, religioase sau sociale? Mai este ţara o unitate relevantă de analiză pentru toleranţă dacă se controlează (se menţin la nivel constant) variabilele de status individual? Dar experimentele politice de tipul comunismului? Au lăsat oare urme semnificative în comportamentele de toleranţă/intoleranţă? Aceasta este familia de întrebări asupra căreia îmi voi orienta analiza în continuare. Temeiul pentru constatări şi concluzii îl voi căuta în răspunsurile pe care zeci de mii de persoane din Europa le-au dat la întrebări de sondaj în World Value Survey (WVS), în anii 1990-1997. Perspectiva este cea a toleranţei „sociale"[1], a fenomenului văzut din perspectiva persoanelor, a segmentelor sociale, şi nu a instituţiilor care pot reduce sau induce toleranţa/discriminarea.

Prezentul capitol, în conformitate cu opţiunea teoretică anterior menţionată, se va centra asupra descrierii patternurilor de toleranţă macroregională în Europa anilor 2000, dar şi asupra integrării lor în contexte socio-culturale specifice. Corespunzător, toleranţa nu va apărea ca o consecinţă a încrederii, precum în unele studii recente (Persell, Green, Gurevich, 2001), ci ca variabilă corelată, subsumată aceluiaşi concept de capital social. Soluţia evită un răspuns artificial la întrebarea: care este factorul anterior în relaţia cauzală, încrederea sau toleranţa? Ambele valori şi fenomene de conştiinţă sunt rezultate ale socializării şi, foarte probabil, „merg împreună".

Datele

Datele folosite pentru analiză[2] provin din sondajele realizate prin World Value Survey, valurile doi (1990-1993) şi trei (1995-1997) şi se referă la un grup de 25 de ţări europene. Zece dintre acestea sunt ţări desprinse din fostul bloc comunist[3]. Selectarea unor date din valuri diferite de sondaj a fost dictată de faptul că nu toate ţările comparate au fost

1. Discriminarea şi toleranţa pot fi văzute şi din perspectiva instituţională, legislativă a mecanismelor formale care sporesc sau reduc şansele de discriminare. *„Social" – în sintagma „toleranţă socială" – nu se referă la un domeniu anume, ci la o perspectivă care poate fi contrastată cu cea instituţională.* Asupra discriminării religioase, de gen, etnice, de vârstă etc. se pot aplica cu egală îndreptăţire şi utilitate ambele perspective – socială şi instituţională.
2. Accesul la setul de date mi-a fost asigurat de UK Data Archive, pentru proiectul 8 926 „CompSCS Comparative approach of social capital structures", prin intermediul Nuffield College, Oxford University.
3. Dintre ţările care au făcut parte din fosta Uniune Sovietică, am reţinut în analiză numai Letonia, Lituania şi Estonia, comparabile în mai mare măsură cu ţările ex-comuniste din Europa Centrală, cel puţin prin procesele de integrare euro-atlantică în care sunt angajate.

implicate în valul trei. Pentru Marea Britanie am lucrat cu datele din valul doi, pentru că cele din valul trei, deși disponibile în fișierul la care am avut acces, nu erau pe deplin comparabile cu restul țărilor pe setul de întrebări de interes. Pentru România am folosit cu prioritate setul de date 1993, produs de ICCV. La setul construit în 1997 de Universitatea București – Catedra de Sociologie – și ICCV am apelat numai în scopuri comparative, pentru relevarea dinamicii fenomenelor analizate, dată fiind absența unor variabile necesare comparației transculturale în cadrul chestionarului românesc din 1997[4]. (Dacă în textul acestui capitol nu se menționează altfel, setul de date folosit pentru România este cel din 1993.)

Numărul total de persoane intervievate în cele 25 de țări este de 29 533. Dacă se lucrează cu variabila de ponderare pentru a corecta deficiențele de structură în cadrul fiecărei țări, numărul de cazuri apare ca fiind egal cu 27 136. Pentru a opera cu un singur eșantion la nivelul Europei, format din cele 25 de eșantioane, am înmulțit variabila de ponderare originală (V236 din lista oficială de coduri WVS pentru bazele comune din valurile 1, 2 și 3) cu raportul între ponderea populației țării în totalul de populație din cele 25 de țări și ponderea eșantionului de țară în total persoane intervievate în cele 25 de țări. Prin ponderarea de acest ultim tip, volumul eșantionului european ajunge la 27 166.

Distincția conceptuală dintre intoleranță la grupuri sau roluri de comportament deviant și intoleranță la grupuri de status minoritar, introdusă în capitolul întâi, este una susținută din plin de datele empirice: variabilele definitorii pentru persoanele consumatoare de droguri, bolnave de SIDA, alcoolice, instabile emoțional sau cu statut de infractor au saturații maxime în primul factor (cu valoare proprie de 39%); intoleranța față de grupurile rasiale, etnice și de imigrare apare în cadrul celui de-al doilea factor independent (cu valoare proprie de 15%).

Separarea între cele două categorii de variabile, atunci când analiza se face țară cu țară, se înregistrează pentru 23 dintre cele 25 de țări selectate. Excepțiile sunt date de sondajele din Estonia și Germania fostă „Democrată". Numai în aceste cazuri apar trei factori referitori la intoleranța față de grupurile etnice/de imigranți, față de minorități sexuale (homosexuali) și față de persoanele consumatoare de droguri sau alcool[5].

De asemenea, ipoteza unei diferențieri între toleranța centrată pe relativitatea valorilor și toleranța asociată în principal cu valorizarea egalității este susținută prin evidențe empirice (tabelul 2.1).

Cele două dimensiuni ale toleranței – nondiscriminarea și orientarea relativistă – sunt asociate pozitiv. Faptul indică *existența unei dimensiuni latente unice a toleranței, cu manifestări specifice de orientare relativistă și nediscriminatorie*[6].

Fenomenul are însă două forme specifice de manifestare, între comportamentele de nondiscriminare și orientările de înțelegere relativistă a situațiilor existând însă situații

4. Un al doilea set de date românești pentru valul doi al WVS a fost produs de către CIS. Am preferat varianta UB – ICCV, dat fiind faptul că am putut controla precis (în calitate de coordonator împreună cu Lucian Pop) metodologia de proiectare și realizare a eșantionului.
5. În cazul țărilor cu grupare bifactorială a indicatorilor, ordinea factorilor (dată de valoarea lor proprie) diferă. Toate aceste variații de pondere a factorilor sau chiar de număr de factori sunt semne pentru configurații sociale diferite ale intoleranței de la țară la țară.
6. Dacă după extragerea factorilor cu PCA se face rotirea cu OBLIMIN, configurația factorilor apare ca fiind similară cu cea din tabelul 2.1, cu diferența că primul factor se definește ca nondiscriminare. Corelația între nondiscriminare și orientarea relativistă este pozitivă, de 0.25.

de neconcordanță. Persoane care pot părea înțelegătoare tolerante, la nivelul discursului pot manifesta în situații concrete comportamente de discriminare. Tendențial însă, nondiscriminarea și înțelegerea contextuală merg împreună. Pe ansamblu, indicatorii de maximă relevanță pentru toleranță sunt cei referitori la intoleranța de status și la cea în funcție de comportamentele deviante/presupus deviante.

Tabelul 2.1. *Analiza factorială a variabilelor folosite pentru măsurarea toleranței**

	Factori și saturații		Comunalități
	Discriminarea DISCRIM	Orientare relativistă ÎNȚELEG	
Intoleranță etnică sau rezidențială INTOstat	*0.79*	0.07	0.62
Intoleranță față de grupuri deviante INTOdev	*0.78*	–0.16	0.64
Nondiscriminare pe piața muncii NONdis	*–0.62*	0.21	0.42
Suport pentru relativismul valoric NONstand	0.06	*0.71*	0.50
Acceptarea libertății de gen GENlib	–0.14	*0.66*	0.45
Justificare a comportamentelor deviante JUSTdev	–0.41	*0.62*	0.55
Valori proprii ale factorilor	35.700	17.400	

Extragere a factorilor prin PCA și rotire prin VARIMAX. KMO=0.71 ; N=24 764.
* În toată lucrarea, marcarea zecimalelor este precedată de punct (.), în sistem englezesc.

Structuri regionale de toleranță/intoleranță

Gruparea celor 25 de țări europene în funcție de gradul de similitudine a profilelor de toleranță pune în evidență existența unui număr mare de patternuri.

Una dintre grupările cel mai puternic structurate este cea formată majoritar din țări catolice[7] – Italia, Austria, Portugalia, Irlanda, Franța și Belgia. Singura țară necatolică din grupă este Marea Britanie. Aceasta apare însă în grupa respectivă în special datorită similitudinii puternice de pattern în raport cu Republica Irlanda. Comunitatea de limbă și interacțiunea istorică par să fie în cazul respectiv mai importante decât diferențele religioase în generarea patternurilor de toleranță. În cadrul grupei țărilor catolice apar subgrupe distincte formate din Franța – Belgia și Italia – Austria – Portugalia.

Țările protestante se constituie, de asemenea, ca o macrogrupare specifică, formată din două subgrupe: Germania ex-Federală – Germania ex-Democrată – Olanda – Elveția și Norvegia – Suedia – Danemarca. Prezența Spaniei alături de țările din grupa protestantă este greu de explicat, fiind sau rezultat al unei situații de excepție, sau un efect de slabă măsurare a fenomenului. Este adevărat însă că diagrama din figura 2.1 indică o poziționare marginală a Spaniei față de grupa țărilor protestante. Spania apare mai mult ca țară cu profil unic de toleranță.

7. Sintagmele „țări catolice/protestante/ortodoxe" sunt folosite în lucrare cu sensul de „țări cu populație preponderent catolică/protestantă/ortodoxă".

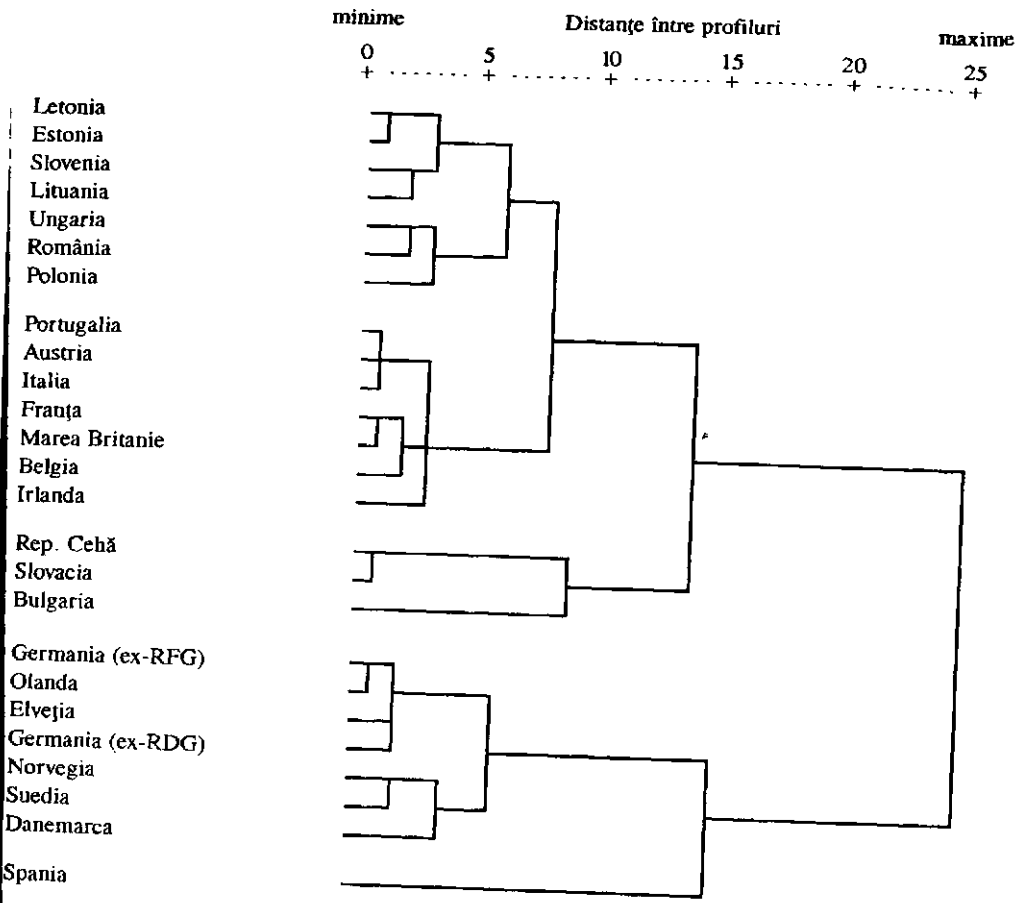

Figura 2.1. *Dendograma distanţelor între profilurile de toleranţă pentru 25 de ţări europene*

Cluster prin metoda celui mai depărtat vecin, cu măsurarea diferenţelor de profil prin distanţe euclidiene la pătrat. Profilurile sunt date de mediile de ţară ale indicilor INTOstat, INTOdev, NONdis, RELATIV, GENlib şi JUSTdev, standardizate cu scorul z. Datele pentru România sunt cele din setul 1993. Dacă se face rularea cu datele care provin din sondajul românesc din 1997, atunci configuraţia dendogramei se menţine, dar cu o singură modificare: profilul românesc înregistrează maximă similitudine în raport cu cel al Poloniei, şi nu cu cel al Ungariei.

Ţările foste comuniste apar în trei grupări distincte: ţările baltice, Ungaria – Polonia – România şi Republica Cehă – Slovacia – Bulgaria. Slovenia, singura din fostul stat iugoslav, se aseamănă ca profil mai mult cu ţările baltice.

Faptul că ţări apropiate teritorial, cu similarităţi de religie şi limbă apar, tendenţial, în cadrul aceloraşi grupe are o dublă semnificaţie: metodologică şi de conţinut. Metodologic, rezultă că indicatorii folosiţi pentru măsurare sunt valizi, iar metoda de agregare este adecvată datelor. Pe linie de conţinut, este de notat că similarităţile religioase, comuniunea de limbă şi proximitatea teritorială reprezintă factori care favorizează orientări comune în structurarea capitalului social, a toleranţei în mod particular. Ţările baltice, ţările scandinave, cele două Germanii, Cehia şi Slovacia sunt cele mai bune exemple în acest sens.

ArhElectDSandu

Valorile de toleranţă maximă tind să fie concentrate majoritar în ţările protestante, în special în Suedia, Elveţia şi Olanda (tabelul A3.1). Predispoziţia pentru compromis şi negociere apare în special în Suedia şi Germania. Ţările catolice se află mai aproape de media indicilor de toleranţă.

În genere, intoleranţa pare să fie maximă în ţările foste comuniste, cu excepţia Sloveniei (cea mai dezvoltată din punct de vedere economic dintre acestea).

Intoleranţa la grupările cu status deviant/presupus deviant pare să fie de nivel ridicat în ţările foste comuniste, cu excepţia Bulgariei. Intoleranţa maximă la grupările minoritare şi faţă de imigranţi înregistrează valori maxime în cazul Cehiei, Slovaciei şi României.

Pe ansamblul ţărilor foste comuniste, atitudinile discriminatorii cele mai intense apar în cazul Slovaciei, României, Lituaniei şi Cehiei. Intoleranţa de tip absolutism, refuz al judecăţilor sociale de tip contextual-relativist apare cu indici de nivel maxim pentru Bulgaria şi Polonia.

Între ţările europene care nu au trăit experienţa comunistă, valorile maxime de intoleranţă sunt punctuale, relativ izolate din perspectiva celor şase indicatori de bază folosiţi pentru analiză. (În seria respectivă, intoleranţa maximă, deşi sub media europeană, se înregistrează în Irlanda, Belgia şi Marea Britanie.)

Profilul Spaniei se individualizează prin toleranţă foarte mare în legătură cu viaţa de familie şi cea sexuală. În ţările catolice este puternic respins modelul femeii care acceptă să aibă un copil, dar nu vrea să se căsătorească. Procentul de eşantion care acceptă un astfel de model variază între 23% (Irlanda) şi 40% (Italia şi Portugalia). Spania manifestă o toleranţă neobişnuit de mare, cu un procent de 75%. Înregistrarea nu este conjuncturală, pentru că are, de asemenea, un nivel ridicat (65%) şi în valul anterior (doi) de sondaj (Inglehart *et al.*, 1998).

Configuraţia de toleranţă a Europei de sfârşit de mileniu a fost una în mişcare, cu restructurări puternice în special în zona ţărilor foste comuniste, acolo unde schimbările au fost de maximă amploare în planurile politic, social şi economic.

Neacceptarea unui imigrant (în sensul de imigrant din străinătate) ca vecin este un semn de intoleranţă socială. Surprinzător, cele mai ridicate ponderi de distanţare faţă de imigranţi apar în ţări foste socialiste cu număr relativ redus de imigranţi (Cehia, Slovacia, Lituania, România şi Ungaria). Foarte probabil, constatarea indică un nivel ridicat de tradiţionalism în aceste societăţi şi o relativ redusă experienţă de democraţie, nu o deficienţă de măsurare.

Categoria de populaţie faţă de care se exprimă cel mai ridicat procent de refuzuri, de neacceptare ca vecin, este cea a consumatorilor de droguri. În ţările baltice, Ungaria, Cehia şi Slovacia, acest refuz atinge cote maxime, de 80% sau peste 80% dintre respondenţi. Dar şi procentele minime sunt de nivel foarte ridicat (44% în Franţa, 48% în Germania Federală, 49% în Elveţia).

Afirmarea unei distanţe sociale maxime faţă de alcoolici se înregistrează în Polonia (79%), România (79%), Slovenia (79%), Austria (60%) şi Franţa (50%).

O grupare restrânsă de ţări afirmă refuzul maxim faţă de extremişti – Germania Federală (70%), Germania de Est (71%) şi Elveţia (61%).

Numai în cazul Bulgariei se manifestă respingerea faţă de infractori ca fiind cu cel mai pronunţat profil.

Greu de spus de unde provin definiţiile sociale ale categoriilor care primesc cele mai puternice refuzuri pentru diferite grupări de ţări. Foarte probabil că în ecuaţia subtilă a

AnhElectDSandu

etichetărilor şi respingerilor joacă un rol important intensitatea fenomenului incriminat, noutatea sa şi experienţele istorice ale ţării de referinţă. Consumul de droguri este, probabil, o inovaţie socială pentru multe dintre ţările foste socialiste şi are, în consecinţă, o mai mare vizibilitate socială. Respingerea extremismului în Germania poate fi legată atât de intensitatea activităţii grupărilor extremiste aici, de fermitatea legislaţiei în a le respinge, cât şi de experienţele istorice ale ţării şi de sensibilitatea crescută a populaţiei la riscul unor fenomene de tipul respectiv. Creşterea alcoolismului după 1989 în ţări precum România, Polonia şi Slovenia ar putea fi temeiul opiniilor exprimate de intervievaţii din aceste ţări.

Intoleranţa rasială exprimată prin refuzul de a avea vecini de altă rasă pare să fie maximă în ţările foste comuniste din Europa Centrală şi în România (Slovacia 36%, Cehia 29%, România 28%, Ungaria 23% şi Polonia 20%)[8]. Prezenţa şi mobilitatea rromilor în regiune sau „dezgheţul" vechilor rivalităţi etnice din spaţiul fostului imperiu austro-ungar ar putea fi factorii responsabili pentru o astfel de înregistrare.

Variaţiile de nivel sunt considerabile, de la un val la altul, pentru multe dintre ţările analizate. Slovenia, spre exemplu, înregistra, la sondajul din valul doi, una dintre cele mai ridicate rate de intoleranţă etnică şi rezidenţială. Era momentul desprinderii din Federaţia Iugoslavă. Ulterior, după 1995, are un scor de discriminare redus la aproape jumătate. Procesul a fost similar ca intensitate a reducerii tendinţelor discriminatorii şi în cazul Bulgariei. În fapt, majoritatea ţărilor foste comuniste au manifestat un declin al orientărilor discriminatorii între valurile doi şi trei de sondaj. Reduceri consistente ale tendinţelor discriminatorii se constată şi în ţări vestice, precum Marea Britanie, Germania, Suedia şi Spania. Un anume spor de intoleranţă, în perioada anilor 1990-1998, pare să fi fost în ţări precum Danemarca, Irlanda şi Norvegia. Peisajul european este marcat însă nu numai de schimbări, ci şi de nuclee de stabilitate. Suedia este un exemplu de ţară cu nivel constant ridicat al toleranţei pe piaţa muncii. Tot în spaţiul scandinav este de remarcat stabilitatea ridicată a Danemarcei ca pol de interpretare tolerantă a grilelor de valori. În spaţiul toleranţei faţă de comportamentele sexual-familiale am menţionat deja stabilitatea Spaniei la un nivel ridicat.

Surse ale intoleranţei/toleranţei

Profilul de ţară, profilul de status şi credinţele sau trăirile personale sunt principalele categorii de factori care este de aşteptat să influenţeze toleranţa. Ce contează mai mult, caracteristicile sociale, economice şi culturale ale ţării în care trăieşti, educaţia, vârsta, ocupaţia, apartenenţa religioasă sau gradul de modernitate individuală, religiozitate, satisfacţie faţă de venituri, identificare cu propria localitate? Toleranţa fiind o valoare, ar fi de aşteptat, probabil, ca fenomenele de contaminare valorică să aibă un rol esenţial. Rămâne de văzut dacă probele empirice susţin o astfel de aşteptare şi dacă toate faţetele toleranţei se supun aceloraşi regularităţi cauzale. În plus, toleranţa fiind parte a unei culturi a deschiderii, ar fi de aşteptat ca variabilele personale, de status să conteze mai mult decât cele de ţară în determinarea orientărilor referitoare la discriminare şi relativism ca viziune asupra lumii.

8. De comparat cu valorile extrem de reduse ale intoleranţei rasiale pentru ţări precum Germania 2%, Suedia 3%, Irlanda 6%, Olanda 6% etc.

ArhElectDSandu

Fiecare dintre cele trei categorii de factori adaugă contribuţia proprie, semnificativă la explicarea fenomenelor de toleranţă. Din „discuţia" cu datele rezultă însă că, pentru aspecte diferite ale toleranţei, contribuţiile explicative sunt diferite. Profilul cultural al individului este cel mai slab predictor al toleranţei, indiferent de forma în care aceasta este măsurată[9]. Constatarea contravine aşteptării anterior formulate. Explicarea neconcordanţei ar putea fi legată de nivelul redus de operaţionalizare a profilului cultural. Este foarte probabil că, în afară de modernitate individuală, religiozitate şi orientare localistă, mai sunt şi alte variabile relevante pentru orientările culturale ale persoanei. În condiţiile unei măsurări relativ slabe a dimensiunilor subiectiv-culturale, probabil că pachetul variabilelor de status preia în bună măsură şi efectele componentelor subiectiv-culturale[10].

Discriminarea şi viziunea relativist-pluralistă asupra lumii au profiluri cauzale diferite. *Afirmarea comportamentelor de tip discriminatoriu se află în principal sub influenţa condiţiilor de ţară*, a nivelurilor de dezvoltare a societăţii naţionale, a patternului de urbanizare, dar şi a configuraţiei ideologico-religioase a ţării. În schimb, *viziunea asupra modelelor dominante de interacţiune socială dezirabilă - marcată de mai mult sau mai puţin relativism sau pluralism - este dominată de profilul de status*. Altfel spus, oamenii tind să se poarte mai mult sau mai puţin discriminatoriu, funcţie de modelele culturale ale ţării în care trăiesc (derivate la rândul lor din condiţionări religioase, urbanistice), de gradul de dezvoltare economică, de experienţa politică recentă etc. În schimb, viziunea lor în legătură cu modelele fundamentale de interacţiune socială este dependentă în principal de poziţia personală în spaţiul social, şi nu de profilul de ţară.

Profilul de ţară şi de comunitate

Gradul de toleranţă comportamentală, măsurat prin nondiscriminare, este mai mare în ţările mai dezvoltate din punct de vedere economic, ţinând sub control celelalte caracteristici ale profilului de ţară. Situaţia economică a ţării de domiciliu pare să conteze mai mult pentru comportamentele[11] decât pentru atitudinile de toleranţă. Nu este exclus ca regularitatea să apară şi ca urmare a unei mai slabe măsurări a dimensiunii evaluativ-discursive a toleranţei. Deşi de reţinut, ipoteza nu este foarte probabilă. Dacă relativismul valoric înregistrat ar fi rezultat al unei slabe măsurări, atunci ar fi greu de explicat numărul relativ mare de asocieri semnificative şi cu sens din punct de vedere sociologic între respectiva variabilă şi predictorii de status sau de natură culturală.

Discriminarea şi orientările de tip exclusivist-monocentric sunt mai frecvente în ţările foste comuniste şi mai reduse ca intensitate în ţările cu populaţie preponderent protestantă[12].

9. Toate evaluările în legătură cu contribuţia celor trei categorii de variabile explicative se fac în funcţie de coeficienţii R^2 *change* prezentaţi în tabelele 2.1 şi 2.2.
10. În plus, modelul de regresie bazat pe cele mai mici pătrate OLS ignoră natura ierarhică a datelor (vezi anexa la capitol).
11. Trecerea de la algoritmul OLS la cel ierarhic prin folosirea programului HLM2 face ca valoarea coeficientului de regresie parţială pentru produsul net pe locuitor să devină nesemnificativă la nivelul 5%, dar încă semnificativă pentru pragul 10%. Faptul impune relativizarea ipotezei mele asupra toleranţei comportamentale sporite în ţările bogate. În acelaşi timp, nu trebuie ignorat faptul că modelul din tabelul 2.2 este mai bine specificat decât cel multinivel din tabelul A2.1.
12. Relaţia dintre înţelegerea de tip tolerant şi apartenenţa la fostul grup de ţări comuniste este una relativ instabilă. În cadrul modelului I, numai cu setul de variabile referitor la profilul de ţară

ArhElectDSandu

Mediilor de tip modern, cu pondere mare de populație urbană, grad ridicat de concentrare a populației în localități mari și cu rate de fertilitate de nivel redus le sunt specifice respingerea discriminării și susținerea filosofiilor de viață de tip pluralist-relativist. Localităților rurale de dimensiuni reduse, cu niveluri ridicate de fertilitate și, implicit, tradiționalism le sunt caracteristice orientările marcate spre discriminare și exclusivism.

Intensitatea schimbărilor economice, de tipul creștere a produsului intern brut, nu pare să aibă o influență clară, stabilă. Intoleranța pare să se reducă în țările care au înregistrat creșteri economice substanțiale în perioada 1990-1999 (tabelul 2.1). Chiar dacă nu foarte clară și foarte stabilă, o astfel de tendință este de notat, pentru că pune în evidență caracterul fragil (Tarrow, 1996) al teoriilor fataliste în domeniul capitalului social (Putnam, 2001; Fukuyama, 1995). Separarea între „societăți cu capital social ridicat", de tipul Japoniei sau al Germaniei, și „societăți de tip familist", cu nivel redus al capitalului social, precum Franța, Italia, China sau Coreea de Sud (Fukuyama, 1995, p. 12), pare să fie chestionabilă dacă privești mai atent la tabloul european. Desigur, capitalul social la care se referă Fukuyama este în principal cel dat de încredere. Indiferent de modul de conceptualizare, toleranța este semnificativ asociată cu încrederea[13]. Nivelurilor ridicate de toleranță le corespund valori ridicate ale încrederii. Or, toleranța, ca variabilă asociată cu încrederea, este puternic dependentă de variabilele economice, sociale și culturale la nivel de țară, de indicatorii dinamicii economice. Tabloul rezultat din analiza celor 25 de țări europene indică o structurare a capitalului social pe linii mult mai fine decât cele date de polaritatea etatism-familism.

Surprinzător, înțelegerea de tip tolerant pare să fie erodată în condiții de creștere economică (tabelul 2.2). Cazurile tipice de creștere economică însoțită de valori reduse ale viziunilor relativist-pluraliste sunt cele ale Irlandei, Norvegiei, Poloniei și Austriei. La polul opus sunt de notat Letonia și Estonia, marcate de declin economic, dar cu valori ale toleranței evaluative apropiate de media europeană. Este greu de explicat această relație negativă între creșterea economică și toleranța discursivă la nivel de evaluări de tip pluralist/relativist. Cum să interpretezi constatarea că dezvoltarea economică a unei țări reduce intoleranța, dar sporește frecvența persoanelor care abordează lumea la modul nerelativist, oarecum dogmatic? Cum constatarea nu pare să decurgă din deficiențe de măsurare și datele disponibile nu permit elucidări, o notăm în seria celor care își așteaptă un răspuns.

Mărimea demografică a țării de rezidență nu influențează semnificativ deschiderile culturale de tipul toleranței.

Profilul de status

Filosofia socială difuză referitoare la deschiderea socială și, implicit, la toleranță este în principal sub controlul situației de status. Ceea ce este omul, poziția sa în spațiul demografic, profesional, material sau cultural contează foarte mult. *O anume „tiranie"*

și de comunitate, relația respectivă apare ca fiind de sens pozitiv, indicând o mai mare deschidere spre relativism în țările foste comuniste, dacă se țin sub control celelalte caracteristici ale profilului de țară. Dacă se introduc în model și variabilele de status, sensul relației se schimbă și înțelegerea de tip tolerant-relativist apare ca fiind mai redusă în țările foste comuniste.

13. Încrederea generalizată (TGENERAL) este semnificativ corelată, pentru $p=0.01$, folosind indivizii ca unitate de analiză, cu cele două tipuri de toleranță $r_{TGENERAL\ DISCRIM} = -0.22$, $r_{TGENERAL\ ÎNȚELEG} = 0.04$.

ArhElectDSandu

a vârstei se înregistrează în domeniul concepţiilor sociale despre interacţiunea socială. Persoanele vârstnice sunt mai înclinate spre respingerea relativismului şi a pluralismului social (desigur, sub condiţie de caeteris paribus*).*

Atitudinal şi comportamental, toleranţa este mai mare pentru tinerii cu nivel ridicat de educaţie şi calificare profesională, ocupaţi în sectoare neagricole, de religie ortodoxă.

Bărbaţii tind să adopte atitudinile discriminatorii mai mult decât femeile. Filosofia lor de interacţiune socială este, mai mult decât în cazul femeilor, bazată pe lipsă de flexibilitate şi de relativitate.

Statutul ocupaţional contează mai mult în determinarea comportamentelor de discriminare decât a atitudinilor de înţelegere contextuală, relativistă. A fi agricultor sau muncitor necalificat are un impact mai mare asupra afirmării orientărilor de tip discriminatoriu decât asupra structurării viziunilor nerelativiste, egocentriste[14].

Nivelul autoestimat al veniturilor din gospodărie are o semnificaţie ambivalentă în raport cu toleranţa. Persoanele din gospodăriile înstărite tind să refuze discriminarea etnică şi rezidenţială, dar, în acelaşi timp, afirmă viziuni despre interacţiunea socială bazate în mai mare măsură pe fermitate, lipsă de înţelegere contextuală. Iată deci un alt factor economic care are, alături de creşterea economică, semnificaţie ambivalentă în relaţia cu toleranţa. Efect de măsurare sau cauzalitate complexă mediată pe reţele încă nedescifrate? Semnalele empirice disponibile sunt, şi în cazul veniturilor, insuficiente.

Religiozitate şi modernitate individuală

Putnam constata că, „cel puţin în Italia, enoriaşii cei mai devotaţi sunt şi cei cu cel mai redus simţ civic" (Putnam, 2001, p. 197). Explicaţia, consideră el, rezidă în faptul că Biserica Catolică este structurată vertical şi, în genere, reţelele orizontale sunt mai eficiente decât cele verticale în stimularea civismului, a capitalului social: „Eficienţa guvernării italiene se datorează formaţiunilor de muzică şi cluburilor sportive, nu preoţilor" (Putnam, 2001, p. 197).

Setul de date pe care lucrez permite o explorare de detaliu pe această temă. Modelele de regresie din tabelele 2.2 şi 2.3 reţin un set relativ bogat de predictori asociaţi cu viaţa religioasă: tipul de religie de apartenenţă (catolică, protestantă, ortodoxă, altele), localizarea într-o ţară cu religie predominant protestantă, socializarea religioasă („aţi primit o educaţie religioasă acasă?"), frecvenţa participării la serviciile religioase şi gradul de religiozitate, de ancorare în convingeri religioase despre Dumnezeu, iad, rai, viaţa de apoi etc. Prin urmare, sunt avute în vedere aspecte de status religios, comportamentale şi atitudinale. Din totalul de 23 de predictori conţinuţi în modelele din tabelele 2.2 şi 2.3, aproape o treime (şapte) se referă la viaţa sau situaţia religioasă a persoanei.

Comportamentele de tip discriminatoriu apar mai frecvent în ţările neprotestante. În plan individual, de status religios, este de notat că intoleranţa comportamentală apare mai frecvent la catolici şi mai rar la ortodocşi (tabelul 2.1). Sub aspect atitudinal, viziunile de gen contextualist, cu largă înţelegere pentru diversitate apar mai mult la protestanţi şi la ortodocşi.

14. Afirmaţie bazată pe compararea coeficienţilor b nestandardizaţi în cele două modele de regresie multiplă din tabelele 2.3 şi 2.3.

ArhElectDSandu

Practica religioasă, frecvenţa participării la servicii religioase, nu pare să fie relevantă pentru discriminare, dar contribuie la cultivarea viziunilor de tip tolerant asupra interacţiunii sociale. Socializarea religioasă intensă în copilărie sporeşte propensiunea spre adoptarea comportamentelor de discriminare etnică şi rezidenţială, dar nu influenţează semnificativ atitudinile de tip pluralist-relativist. Iar religiozitatea propriu-zisă – set de convingeri ca suport pentru temele de bază ale creştinismului – nu se manifestă ca predictor eficient al discriminării. În schimb, în planul viziunilor despre interacţiunea socială, religiozitatea sporită apare asociată cu niveluri reduse ale relativismului social.

Modernitatea individuală, măsurată prin valorizarea schimbării, are un clar impact pozitiv asupra toleranţei, indiferent de forma acesteia. Persoanele care cred că „noile idei sunt mai bune" şi că „este bine să acţionezi curajos" sunt în acelaşi timp cele care afirmă niveluri mai ridicate de toleranţă comportamentală şi verbal-atitudinală. Individualismul, la rândul său, reduce propensiunea spre discriminare, dar nu apare ca fiind relevant pentru înţelegerea contextualistă, flexibilă a interacţiunii sociale. Dacă orientările de tip localist (persoanele care se simt mai ataşate de localitatea în care trăiesc decât de unităţile teritoriale superioare ca mărime) sunt considerate ca indicator de tradiţionalism, se poate remarca cu uşurinţă reversul regularităţilor anterior menţionate: persoanele cu profil valoric tradiţionalist sunt mai intolerante, mai orientate spre discriminare şi spre respingerea valorilor de relativism şi pluralism social.

Tabelul 2.2. *Predictori ai atitudinii discriminatorii în Europa, la nivel de individ*

Predictori	Model I cu predictori ai profilului de ţară			Model II cu predictori ai profilului de ţară şi de status			Model III cu predictori ai profilului de ţară, de status şi cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	1.54		0.00	1.02		0.00	0.92		0.00
Grad de urbanizare a ţării (1999)	-0.01	-0.13	0.00	-0.01	-0.12	0.00	-0.01	-0.13	0.00
Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de 8 trepte)	-0.03	-0.08	0.00	-0.03	-0.06	0.00	-0.02	-0.06	0.00
Creşterea produsului intern brut – în 1999 faţă de 1990 (valoare logaritmată în)	0.00	0.00	0.68	-0.01	-0.02	0.00	-0.01	-0.02	0.01
Produs naţional net pe locuitor (ln)	-0.30	-0.14	0.00	-0.32	-0.15	0.00	-0.28	-0.13	0.00
Ţară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	0.34	0.15	0.00	0.35	0.16	0.00	0.39	0.18	0.00
Populaţia ţării în 1996 (ln)	0.02	0.02	0.02	0.01	0.01	0.34	0.01	0.01	0.48
Rata totală a fertilităţii în 1998	0.22	0.05	0.00	0.23	0.05	0.00	0.23	0.05	0.00
Trăieşte în ţară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	-0.20	-0.10	0.00	-0.17	-0.08	0.00	-0.13	-0.06	0.00
Bărbat (1 da, 0 nu)				0.04	0.02	0.00	0.07	0.03	0.00
Vârstă				0.01	0.18	0.00	0.01	0.16	0.00
Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă				0.00	-0.03	0.00	0.00	-0.03	0.00

ArhElectDSandu

Predictori	Model I cu predictori ai profilului de țară			Model II cu predictori ai profilului de țară și de status			Model III cu predictori ai profilului de țară, de status și cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Venit autoestimat (scalare directă, zece clase)				0.00	–0.06	0.00	0.00	–0.05	0.00
Agricultor (1 da, 0 nu)				0.15	0.03	0.00	0.12	0.03	0.00
Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)				0.22	0.08	0.00	0.20	0.07	0.00
Catolic (1 da, 0 nu)				0.07	0.03	0.00	0.04	0.02	0.01
Protestant (1 da, 0 nu)				0.00	0.00	0.96	–0.01	0.00	0.76
Ortodox (1 da, 0 nu)				–0.18	–0.03	0.00	–0.20	–0.03	0.00
Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)							0.08	0.04	0.00
Religiozitate RELIGATIO							0.00	0.01	0.55
Frecvența participării la serviciile religioase							0.00	0.00	0.62
„Ați primit o educație religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)							0.05	0.02	0.00
Orientare individualistă INDIVID							–0.10	–0.04	0.00
Orientare favorabilă schimbării CHANGE							–0.13	–0.06	0.00
R^2	0.18		0.00	0.25		0.00	0.26		0.00
R^2 *change*	0.20		0.00	0.05		0.00	0.01		0.00
N (număr de cazuri în modele pentru R^2)	24 674			20 520			19 825		

Sursele de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară: World Development Report, 2000/2001. Attacking Poverty. The World Bank, 2000, Oxford University Press.

Variabila dependentă: scorul factorial al discriminării, generat prin analiza factorială descrisă în tabelul 2.1. Rularea a fost făcută cu valorile de sondaj la nivel individual, după ce le-am ponderat cu o nouă variabilă, V236* (ponderea populației țării în total populație din cele 25 de state. în 1996/ponderea volumului eșantionului de țară în totalul de persoane intervievate pe totalul de țări analizate), unde V236 – ponderea originală din fișier pentru corectarea deficiențelor de structură a eșantionului de țară. în acest fel, eșantionul a fost corectat pentru a reprezenta Europa celor 25 de țări incluse în analiza. Analizele multivariate din acest capitol sunt întreprinse asupra datelor din 24 de țări europene. Am renunțat la Slovenia, inclusă în analiza *cluster*, datorită lipsei unor predictori în chestionarul care a fost aplicat în această țară.

Tabelul 2.3. *Predictori ai relativismului social european, la nivel de individ*

Predictori	Model I cu predictori ai profilului de țară			Model II cu predictori ai profilului de țară și de status			Model III cu predictori ai profilului de țară, de status și cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	–0.90		0.00	0.43		0.00	0.83		0.00
Grad de urbanizare a țării (1999)	0.01	0.07	0.00	0.01	0.10	0.00	0.00	0.05	0.00

ArhElectDSandu

Predictori	Model I cu predictori ai profilului de ţară			Model II cu predictori ai profilului de ţară şi de status			Model III cu predictori ai profilului de ţară, de status şi cultural		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de 8 trepte)	0.04	0.11	0.00	0.03	0.08	0.00	0.02	0.06	0.00
Creşterea produsului intern brut – în 1999 faţă de 1990 (valoare logaritmată ln)	–0.03	–0.05	0.00	–0.01	–0.02	0.02	–0.03	–0.05	0.00
Produs naţional net pe locuitor (ln)	0.34	0.16	0.00	0.15	0.07	0.00	0.04	0.02	0.25
Ţară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	0.13	0.06	0.00	–0.01	–0.01	0.70	–0.17	–0.08	0.00
Populaţia ţării în 1996 (ln)	–0.01	–0.01	0.22	–0.02	–0.01	0.07	0.00	0.00	0.93
Rata totală a fertilităţii în 1998	–0.55	–0.13	0.00	–0.58	–0.13	0.00	–0.64	–0.15	0.00
Trăieşte în ţară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	0.16	0.08	0.00	0.15	0.07	0.00	0.18	0.09	0.00
Bărbat (1 da, 0 nu)				0.00	0.00	0.84	–0.08	–0.04	0.00
Vârstă				–0.02	–0.27	0.00	–0.01	–0.21	0.00
Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă				0.00	0.02	0.00	0.00	0.02	0.00
Venit autoestimat (scalare directă, 10 clase)				0.00	–0.03	0.00	0.00	–0.05	0.00
Agricultor (1 da, 0 nu)				–0.09	–0.02	0.01	–0.02	0.00	0.61
Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)				–0.10	–0.04	0.00	–0.09	0.03	0.00
Catolic (1 da, 0 nu)				–0.27	–0.13	0.00	–0.03	–0.01	0.16
Protestant (1 da, 0 nu)				–0.21	–0.08	0.00	–0.05	0.02	0.01
Ortodox (1 da, 0 nu)				–0.56	–0.09	0.00	–0.26	–0.04	0.00
Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)							–0.03	–0.02	0.01
Religiozitate RELIGAT10							–0.05	–0.15	0.00
Frecvenţa participării la serviciile religioase							0.08	0.16	0.00
„Aţi primit o educaţie religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)							0.03	0.01	0.07
Orientare individualistă INDIVID							0.00	0.00	0.92
Orientare favorabilă schimbării CHANGE							0.23	0.10	0.00
R^2	0.06		0.00	0.17		0.00	0.24		0.00
R^2 *change*	0.07		0.00	0.10		0.00	0.06		0.00
N (număr de cazuri în modele pentru R^2)	24 674			20 520			19 825		

Sursele de date pentru variabilele cantitative la nivel de ţară: World Development Report, 2000/2001. Attacking Poverty, The World Bank, 2000, Oxford University Press.
Variabila dependentă: scorul factorial al orientării relativiste, indice generat prin analiza factorială descrisă în tabelul 2.1.

ArhElectDSandu

În momentul în care modelele explicative sunt puternic specificate, variabilele referitoare la viața religioasă își reduc substanțial impactul asupra toleranței sociale: religiozitatea și participarea la serviciile religioase nu mai contează ca predictori ai comportamentelor discriminatorii; o socializare religioasă intensă în copilărie apare, surprinzător, ca factor favorizant pentru adoptarea comportamentelor discriminatorii. Foarte probabil însă că nu este vorba de valorile religioase în sine, promovate prin socializare, ci de mecanisme de consolidare a unor atitudini tradiționaliste, mai puțin permisive pentru diversitate și risc social. Interpretarea este bazată pe constatarea că, de fapt, religiozitatea în sens de set de convingeri religioase nu are un impact semnificativ asupra adoptării comportamentelor discriminatorii. Dintre multiplele aspecte ale vieții religioase individuale, *socializarea adulților în contextul bisericii, prin participare la serviciile religioase, pare să fie cel mai important aspect cu impact pozitiv asupra toleranței de tip evaluativ-atitudinal*. În același timp, este de notat faptul că același tip de socializare nu reprezintă un factor suficient de puternic, de relevant, pentru a determina o propensiune crescută pentru reducerea comportamentelor discriminatorii.

Pe ansamblu, variabilele religioase au un impact considerabil mai mare asupra atitudinii de relativism social decât asupra adoptării comportamentelor de tip discriminatoriu[15].

Discriminare sau discriminări?

Analizele anterioare au operat cu ipoteza existenței unei dimensiuni latente care se referă la intoleranță, manifestă prin două subdimensiuni – discriminare și orientare relativistă. Datele par să susțină această ipoteză. Cum modelele cu care am operat lucrează cu indici care uneori au grad mare de agregare, sursă de posibile erori de interpretare, este prudent să fie aprofundată analiza prin raportare la indici cu grad redus de agregare. În acest sens, voi încerca să răspund la întrebarea dacă există o atitudine de discriminare/xenofobie sau mai multe atitudini[16]. Un prim nivel de evidență empirică indică existența unei variabile latente care măsoară discriminarea în raport cu străinii (INTOstat), discriminarea pe piața muncii (NONdis) și discriminarea în raport cu persoanele considerate a fi deviante (INTOdev). Toate aceste trei variabile apar împreună în cadrul aceluiași factor, se referă deci la aceeași variabilă latentă (tabelul 2.1). Ulterior, toată analiza a mers pe ipoteza că există o dimensiune latentă a intoleranței, denumită discriminare. Și dacă totuși xenofobia nu „merge împreună" tot timpul cu „intoleranța la comportamente deviante"? Dacă există cauzalități ambivalente care, spre exemplu, favorizează xenofobia, dar reduc intoleranța la comportamente deviante? Lumea socială este regatul ambivalențelor. Sunt frecvente situațiile în care același factor are reflexe cauzale diferite asupra unor subdomenii diferite ale aceluiași domeniu. Este bine cunoscută, în psihologie, dezbaterea asupra inteligenței ca factor unic și general *versus*

15. R^2 *change* este de 0.06, dacă cele șapte variabile asociate cu religia se adaugă la cele 16 din modelul de regresie multiplă al relativismului social. Același procedeu aplicat pentru discriminare ca variabilă dependentă indică o contribuție a setului de variabile asociate cu religia de numai 0.01.

16. Ideea de a detalia acest aspect al analizei asupra toleranței ca fenomen unic sau multiplu mi-a fost sugerată de către profesorul Septimiu Chelcea.

inteligență ca mulțime de factori specifici. Zona tematică în care ne aflăm este pe deplin comparabilă cu cea discutată în psihologie.

O comparare (figura 2.2) a profilului cauzal al xenofobiei cu cel al intoleranței la comportamente deviante susține legitimitatea întrebărilor formulate anterior.

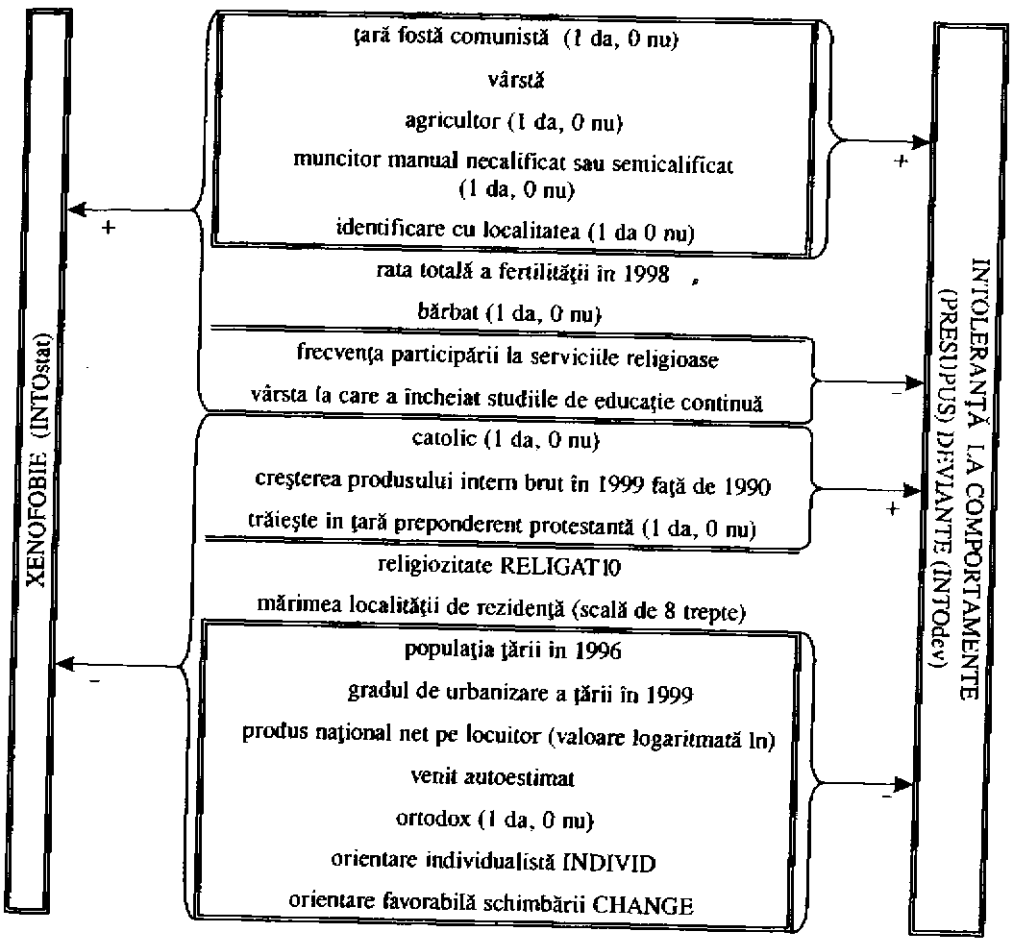
XENOFOBIE (INTOstat)
țară fostă comunistă (1 da, 0 nu)
vârstă
agricultor (1 da, 0 nu)
muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)
identificare cu localitatea (1 da 0 nu)
rata totală a fertilității în 1998
bărbat (1 da, 0 nu)
frecvența participării la serviciile religioase
vârsta la care a încheiat studiile de educație continuă
catolic (1 da, 0 nu)
creșterea produsului intern brut în 1999 față de 1990
trăiește în țară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)
religiozitate RELIGAT10
mărimea localității de rezidență (scală de 8 trepte)
populația țării în 1996
gradul de urbanizare a țării în 1999
produs național net pe locuitor (valoare logaritmată ln)
venit autoestimat
ortodox (1 da, 0 nu)
orientare individualistă INDIVID
orientare favorabilă schimbării CHANGE
INTOLERANȚĂ LA COMPORTAMENTE (PRESUPUS) DEVIANTE (INTOdev)
+
+
+
+
-
-

Figura 2.2. *Factori care contribuie la sporirea (+) sau reducerea (-) xenofobiei și a intoleranței la comportamente (presupus) deviante*

Diagrama prezintă în mod simplificat două modele de regresie multiplă în care variabilele dependente sunt xenofobia (INTOdev) și intoleranța la comportamentele (presupus) deviante (INTOdev). Predictorii cuprinși sub aceeași acoladă au coeficienți de regresie semnificativ diferiți de zero, pentru p=0.05, în raport cu variabila dependentă indicată de săgeată.

Din totalul de 21 de predictori considerați pentru explicarea celor două aspecte particulare ale intoleranței, 12 acționează la fel, iar 5 în sensuri contrare (favorizează un anumit tip de intoleranță, dar defavorizează altul). În fine, 4 predictori se dovedesc a fi semnificativi numai în raport cu unul dintre cele două aspecte ale intoleranței (genul, religiozitatea, rata totală a fertilității și mărimea localității de rezidență).

ArhElectDSandu

Atât xenofobia, cât și intoleranța la comportamentele deviante tind să ia valori mai ridicate pentru agricultorii și muncitorii necalificați, vârstnici, puternic atașați de localitatea în care trăiesc, din țările foste socialiste. Reducerea șansei de manifestare a intoleranței în raport cu străinii și cu persoanele marginal-deviante este sporită pentru persoanele de religie ortodoxă, de orientare modernă, relativ înstărite, din țările europene cu grad ridicat de urbanizare și dezvoltare economică.

Ambivalența cauzală este de identificat în legătură cu educația, apartenența religioasă și dinamica economică a țării de rezidență. Persoanele cu nivel ridicat de educație, spre exemplu, manifestă o toleranță sporită la comportamentele deviante sau oricum mai mare decât cele cu educație redusă, dar par să afirme un nivel mai ridicat de xenofobie. Participarea frecventă la serviciile religioase reduce șansa de intoleranță la comportamente deviante, dar o sporește pe cea de xenofobie. La nivel național, o dinamică economică de tip pozitiv favorizează reducerea xenofobiei, dar sporește șansa de respingere a comportamentelor percepute ca deviante. A trăi într-o țară preponderent protestantă este, de asemenea, o condiționare ambivalentă: pe de o parte, contribuie la reducerea șansei de manifestare a xenofobiei, dar, pe de alta, favorizează intoleranța față de comportamentele percepute ca deviante. O astfel de ambivalență apare cu profil accentuat în Germania (fostă „Federală") și în Suedia.

Trei dintre țările europene incluse în analiza din această lucrare – Regatul Unit al Marii Britanii, Germania (ex-RFG) și Suedia – au fost incluse într-un alt studiu asupra xenofobiei, folosind date diferite (Hjerm, 1998)[17]. Indicele folosit de Hjerm pentru măsurarea xenofobiei este format prin agregarea a patru indicatori care măsoară atitudinea față de imigranți. Indicele de xenofobie cu care operez (INTOsta) este mai cuprinzător, fiind format din trei indicatori referitori la discriminarea imigranților, a persoanelor de altă rasă și a unui grup minoritar etnic specific (musulmanii). Chiar și cu aceste diferențe marcate de modul de construcție, merită să fie dezvoltate câteva comentarii comparative. În ambele analize, Marea Britanie apare cu cel mai ridicat grad de xenofobie. Datele cu care a lucrat Hjerm permit nuanțări calitative importante. Cele trei țări ilustrează trei modele de identitate națională diferită (Castles, Miller, 1993): Marea Britanie cu modelul imperial care asigură drepturi speciale imigranților din fostele colonii, Germania cu modelul etnic în care cetățenia este bazată pe descendență sau se obține după o lungă perioadă de timp și Suedia cu un model multicultural sau „semi-multicultural" (Hjerm, 1998, p. 337), mai permisiv imigranților. Este foarte probabil că astfel de particularități ale modelului de stat național pot avea influență asupra atitudinilor de toleranță, asupra xenofobiei în mod particular. Datele cu care am lucrat pentru un număr mare de țări europene nu au permis detalieri de genul celor menționate. Factorii respectivi contează însă în structurarea atitudinilor naționale și de toleranță. Pentru cele trei state, în cazul cărora există date disponibile, indicii de intoleranță parțială sunt consistenți din perspectiva tipologiei lui Castles. În toate cele trei variante de măsurare, Marea Britanie apare cu gradul maxim de intoleranță. Pentru 4 dintre cei 5 indicatori din tabelul 2.4, valoarea minimă a xenofobiei apare în cazul Germaniei.

17. Hjerm (1998) compara patru țări – Germania, Suedia, Marea Britanie și Australia –, folosind date din International Social Survey Programme ISSP, valul 1995, consacrat „identității naționale".

ArhElectDSandu

Tabelul 2.4. *Indicatori de xenofobie şi de mândrie naţională pentru Germania, Marea Britanie şi Suedia*

	Germania (ex-RFG)	Suedia	Marea Britanie
1. Indicele de xenofobie focalizat pe percepţia imigranţilor*	7.9	7.6	8.1
2. Indicele naţional-cultural de mândrie naţională*	7.9	9.1	10.8
3. Indicele de xenofobie cu măsuri referitoare la imigranţi, persoane de rase diferite şi o minoritate etnică INTOsta**	0.16	0.21	0.37
4. Indicele de discriminare faţă de persoanele percepute ca deviante INTOdev*	1.44	1.88	2.34
5. Ponderea persoanelor care declară că sunt foarte mândre datorită naţionalităţii căreia îi aparţin**	11	45	54

Sursa: * Hjerm, 1998, p. 341, folosind date din ISSP; ** World Value Survey. Hjerm distinge două componente ale mândriei naţionale - una politico-economică (pentru democraţie, putere economică, securitate socială, tratament egal al grupurilor sociale) şi alta cultural-istorică (asociată cu istoria, realizările ştiinţifice, culturale şi sportive). Ordonarea pe indicii 3, 4 şi 5 cu date din WVS este consistentă cu cea de pe indicele 2, bazat pe date din ISSP. Indicii sunt necomparabili între ei, dat fiind modul diferit de construire şi unităţile de măsură pe care le au.

În studiul semnat de Hjerm a fost posibilă şi o măsurare multiplă pentru sentimentul de mândrie naţională, pornind de la un set de zece variabile. Gruparea lor empirică indică existenţa a două dimensiuni relativ independente ale sentimentului respectiv, dimensiunea cultural-istorică şi cea civică. Distincţia se suprapune în bună măsură cu cea operată de Smith (1991) între naţionalism etnic şi civic. Xenofobia apare ca fiind asociată pozitiv numai cu dimensiunea cultural-naţională (Hjerm, 1993, p. 344). Xenofobia mai ridicată pentru Marea Britanie şi minimă pentru Germania apare ca fiind asociată cu valorile mândriei naţionale, în special în varianta ei cultural-istorică, şi nu politic-civică.

În analiza cu date din WVS, mândria naţională este măsurată rudimentar, numai cu o singură întrebare, orientată în principal spre aspectul naţional-istoric. Fiind o măsură slabă, nu am folosit-o pentru descifrarea structurilor de toleranţă/intoleranţă.

Toleranţa în cele trei Europe

Configuraţia cauzală anterior descrisă sugerează o variaţie considerabilă a patternurilor cauzale ale toleranţei, funcţie de experienţele religioase şi politice la nivel macroregional. Distincţia dintre ţări (preponderent) catolice, (preponderent) protestante şi foste comuniste este una care a apărut relativ frecvent în interpretarea datelor. Rezultă că o explorare a datelor pe un astfel de contur de cultură religioasă şi politică ar merita să fie întreprins. Este ceea ce voi face în continuare. Dat fiind diferenţele puternice de experienţă politică şi religioasă, este de aşteptat ca patternurile cauzale să difere considerabil între cele trei grupe de ţări. Tabelele 2.5 şi 2.6 prezintă rezultatele analizei multivariate, întreprinse în baza ipotezei metodologice a celor trei Europe.

ArhElectDSandu

Pe total ţări, contribuţia cea mai importantă la explicarea variaţiei individuale a orientărilor discriminatorii este dată de variabilele referitoare la profilul de ţară (tabelul 2.2). În noua situaţie de analiză în care o serie de variabile referitoare la profilul de ţară nu mai apare în seria de predictori datorită segmentării operate asupra datelor (dispar „ţară fostă comunistă" şi „ţară preponderent protestantă"), configuraţia cauzală se modifică. Pentru ţările catolice şi protestante (tabelul 2.5), cei mai importanţi predictori ai discriminării se referă la variabilele de status (gen, vârstă, educaţie, venit autoestimat, ocupare în agricultură şi grad de calificare).

Tabelul 2.5. *Contribuţia pe care o au patru categorii de variabile la explicarea atitudinii discriminatorii pe tipuri de ţări*

Categorii de predictori* referitori la	Ţări catolice	Ţări protestante	Ţări foste comuniste
Profilul de ţară	3.2	4.9	12.4
Profilul de status	5.8	7.4	3.2
Profilul religios	0.9	0.3	0.6
Modernitatea individuală	0.5	1.0	1.4

Cifrele din tabel indică valorile coeficienţilor R^2 *change* înmulţite cu 100 pentru fiecare set de variabile specificate pe rând, pentru fiecare categorie de ţări.

* Pentru gruparea predictorilor pe cele patru categorii vezi tabelul 2.6.

În schimb, pentru ţările foste comuniste se menţine profilul de ţară drept cea mai importantă categorie de predictori. Dependenţa ecologică a toleranţei este mai mare în aceste ţări cu grad mai redus de dezvoltare economică şi cu memoria încă vie a experienţei comuniste.

Ca şi în analiza pe totalul de 24 de ţări, şi în abordarea macroregională vârsta rămâne cel mai important predictor al intoleranţei comportamentale în seria variabilelor de status. Contează mai mult decât nivelul de educaţie. *Indiferent de tipul de ţară, nivelul maxim al intoleranţei comportamentale tinde să apară în special la persoanele vârstnice, cu nivel de educaţie redus, venituri mici şi ocupare mai ales în meserii manuale, necalificate sau semicalificate.*

Pe total eşantion european, am înregistrat o tendinţă de intoleranţă prin discriminare mai mare la bărbaţi decât la femei. Segmentarea eşantionului pe cele trei categorii de ţări nuanţează imaginea. Propensiunea spre discriminare se menţine mai mare la bărbaţi decât la femei, dar numai pentru ţările catolice şi cele protestante. *În cazul ţărilor foste comuniste, diferenţa de gen nu mai este un predictor eficient al orientării discriminatorii.* Au fost mai mari diferenţele de mod de socializare între băieţi şi fete în Vest decât în Est, în perioada premergătoare anului 1989? Dificil de răspuns. Problema rămâne, explicaţia trebuie căutată în continuare.

La nivelul predictorilor asociaţi cu profilul de ţară apar, de asemenea, o serie de particularităţi de profil cauzal. Pe total eşantion european, gradul ridicat de urbanizare a ţării apărea ca factor defavorabil discriminării (atât în modelele de tip OLS din tabelele 2.2 şi 2.3, cât şi în modelul multinivel din anexă, tabelul A2.1). Statele cu pondere mai mare a populaţiei urbane înregistrau şi indici de valoare mai redusă pentru intoleranţă etnică şi rezidenţială faţă de imigranţi. În noua situaţie de analiză, regularitatea se menţine

numai pentru ţările catolice şi foste comuniste. În cazul ţărilor protestante, relaţia în discuţie apare ca fiind de sens opus : cu cât ţara are o pondere mai mare de populaţie urbană, cu atât este mai mare ponderea persoanelor care manifestă intoleranţă, propensiune spre discriminare. Sunt persoanele din oraşele din ţările protestante mai înclinate spre intoleranţă decât categoria corespunzătoare de populaţie din ţările catolice şi foste comuniste?

Datele cu care am lucrat par să susţină această ipoteză. Este foarte probabil că în spatele acestor relaţii se află configuraţii mai complicate, legate de patternurile de urbanizare şi imigrare specifice celor trei categorii de ţări. Constatarea anterioară este încă un semnal pentru utilitatea explicitării respectivelor aspecte prin analize de detaliu. Profilul cauzal al ţărilor protestante este unul extrem de specific. Nici nivelul general de dezvoltare economică, măsurat prin produsul naţional net pe locuitor, nu mai lucrează în relaţie cauzală, precum pe total Europa. La nivel de eşantion european, am înregistrat (mai clar în modelele OLS şi mai puţin clar în modelele multinivel) o relaţie semnificativă, de sens negativ, între indicatorul economic şi propensiunea spre discriminare.

Tabelul 2.6. *Predictori ai atitudinii discriminatorii la nivel individual, pe trei categorii de ţări*

	Predictori	Ţări preponderent catolice			Ţări preponderent protestante			Ţări foste comuniste		
		b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
	Constantă	1.09		0.00	-13.84		0.00	1.88		0.01
Profil de ţară	Grad de urbanizare a ţării în 1999	-0.01	-0.11	0.00	0.03	0.21	0.00	-0.03	-0.30	0.00
	Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de 8 trepte)	-0.01	-0.03	0.02	-0.01	-0.02	0.06	-0.04	-0.09	0.00
	Creşterea produsului intern brut - în 1999 faţă de 1990 (ln)	0.17	-0.20	0.00	-0.31	-0.28	0.00	-0.02	-0.07	0.14
	Produs naţional net pe locuitor (valoare logaritmată ln)	0.18	0.03	0.07	2.35	0.23	0.00	0.12	0.05	0.15
	Populaţia ţării în 1996 (ln)	-0.27	-0.21	0.00	0.07	0.07	0.00	-0.05	-0.04	0.09
	Rata totală a fertilităţii în 1998	0.15	0.04	0.01	2.08	0.38	0.00	0.71	0.09	0.04
Profil de status	Bărbat (1 da, 0 nu)	0.07	0.04	0.00	0.11	0.07	0.00	-0.01	0.00	0.75
	Vârstă	0.01	0.15	0.00	0.01	0.21	0.00	0.01	0.14	0.00
	Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă	0.00	-0.01	0.62	0.00	-0.05	0.00	0.00	0.03	0.03
	Venit autoestimat (scalare directă, 10 clase)	-0.03	-0.08	0.00	-0.02	-0.06	0.00	0.00	-0.05	0.00
	Agricultor (1 da, 0 nu)	0.20	0.04	0.00	0.19	0.03	0.01	0.02	0.00	0.72
	Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)	0.18	0.06	0.00	0.13	0.06	0.00	0.14	0.05	0.00
Profil religios	Catolic (1 da, 0 nu)	0.15	0.07	0.00	0.06	0.03	0.03	-0.14	-0.06	0.01
	Protestant (1 da, 0 nu)	0.01	0.00	0.96	0.08	0.05	0.00	0.18	-0.04	0.01
	Ortodox (1 da, 0 nu)	0.12	0.01	0.54	-0.04	-0.01	0.46	-0.33	-0.07	0.00
	Religiozitate RELIGAT10	0.01	0.03	0.11	0.00	0.02	0.22	-0.03	-0.07	0.00

ArhElectDSandu

	Predictori	Țări preponderent catolice			Țări preponderent protestante			Țări foste comuniste		
		b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Profil religios	Frecvența participării la servicile religioase	0.00	0.01	0.72	0.02	0.03	0.01	-0.02	-0.03	0.10
	„Ați primit o educație religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)	0.07	0.03	0.02	0.01	0.00	0.72	0.05	0.02	0.14
Modernitate	Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)	0.09	0.05	0.00	0.12	0.07	0.00	0.04	0.02	0.10
	Orientare individualistă INDIVID	-0.07	-0.03	0.01	0.05	0.02	0.07	-0.27	-0.12	0.00
	Orientare favorabilă schimbării CHANGE	-0.10	-0.05	0.00	-0.16	-0.07	0.00	-0.06	-0.03	0.02
R^2		0.10			0.14			0.18		
N		6 740			7 566			5 518		

Sursele de date pentru variabilele cantitative la nivel de țară: World Development Report, 2000/2001, Attacking Poverty, The World Bank, 2000, Oxford University Press.
Variabila dependentă: scorul factorial al discriminării, generat prin analiza factorială descrisă în tabelul 2.1.
Țările preponderent catolice incluse în analiză (7): Franța, Italia, Belgia, Spania, Irlanda, Portugalia și Austria.
Țări preponderent protestante incluse în analiză (7): Marea Britanie, Germania (fostă Federală), Olanda, Danemarca, Norvegia, Suedia și Elveția.
Foste țări comuniste incluse în analiză (10): Ungaria, Polonia, Republica Cehă, Slovacia, Bulgaria, România, Lituania, Letonia, Estonia, Germania (fostă Democrată). Din seria celor 25 de țări lipsește Slovenia, pentru care nu au fost disponibile date referitoare la venitul autoestimat. Eșantioanele sunt ponderate conform procedurii descrise la subsolul tabelului 2.2.

Cu datele segmentate pe macroregiuni, configurația cauzală se modifică din nou: pentru țările foste comuniste și pentru cele catolice, nivelul de dezvoltare economică nu mai apare ca predictor eficace al toleranței; surprinzător însă, țările protestante cu nivel ridicat de dezvoltare economică sunt, în același timp, și țări cu pondere mare de persoane orientate discriminatoriu. Tipice pentru această situație sunt Marea Britanie, Elveția și Norvegia.

Creșterea produsului intern brut își menține, și la nivel macroregional, aceeași semnificație de factor descurajant pentru discriminare, ca și în cazul analizei pe total eșantion european. Similar, nivelurile ridicate ale fertilității se manifestă pentru toate cele trei categorii de țări ca indicator al tradiționalismului care susține atitudinile de tip discriminatoriu.

Profilul religios pare să aibă semnificație maximă pentru toleranță în cazul țărilor catolice și minimă la nivelul țărilor protestante. În cazul țărilor catolice, propensiunea maximă spre intoleranță, în legătură cu statutul religios, o manifestă catolicii și cei care au fost puternic socializați religios în copilărie. În țările protestante, atitudinile discriminatorii cele mai puternice le manifestă nu atât catolicii, cât protestanții care participă frecvent la serviciile religioase. *Semnificația vieții religioase pentru toleranță este complet diferită în țările foste comuniste comparativ cu restul Europei*. Variațiile individuale de socializare și de practică religioasă nu au ecouri semnificative asupra toleranței comportamentale la

ArhElectDSandu

nivelul eşantioanelor de populaţie din ţările foste comuniste. În schimb, aceasta este singura categorie de ţări în care religiozitatea de nivel ridicat, setul de convingeri religioase puternice contribuie direct la reducerea intoleranţei comportamentale. Constatarea este de relevanţă deosebită. Ea pune în evidenţă, în primul rând, faptul că sunt situaţii în care un nivel ridicat al religiozităţii poate semnifica şi altceva decât un grad ridicat de tradiţionalism. În al doilea rând, permite formularea ipotezei că variaţiile de convingeri religioase între persoanele din ţările foste comuniste au un ecou mai mare asupra toleranţei decât variaţiile similare din interiorul societăţilor europene vestice. Afirmarea unei identităţi religioase în Est – indiferent că este vorba de catolicism, protestantism sau ortodoxie – este asociată cu niveluri ridicate de toleranţă socială. Identitatea şi credinţa religioasă în ţările foste comuniste lucrează complet diferit aici faţă de vestul Europei. În contextul liberalizării produselor prin revoluţiile din 1989, religiozitatea este un fenomen cultural cu multiple ecouri pozitive pentru sociabilitatea est-europenilor, pentru refacerea ţesutului social afectat de comunism.

Contribuţia relativ majoră a modernităţii individuale (Inkeles, 1996) la explicarea toleranţei se înregistrează la nivelul ţărilor foste comuniste. Orientarea individualistă constituie un factor de defavorizare a intoleranţei, mult mai puternic în spaţiul postcomunist decât în restul Europei.

Modelele de predicţie a toleranţei comportamentale la nivel de ţară sunt, în bună măsură, concordante cu modelul general, pe total eşantion european (tabelul 2.7).

Concordanţa între relaţiile la nivel naţional şi cele la nivel european este un argument în favoarea legitimităţii agregării eşantioanelor de ţară. Desigur, sunt şi excepţii: în Slovacia, orientarea spre discriminare este, contrar tendinţei general-europene, mai mare la femei decât la bărbaţi şi la persoanele calificate din sectoare neagricole; Bulgaria este singura dintre cele 24 de ţări la nivelul căreia nu se înregistrează o relaţie semnificativă între toleranţă şi vârstă; pentru Slovacia şi Ungaria, agricultorii par să fie mai toleranţi decât neagricultorii; în Bulgaria şi Portugalia, localismul ca orientare identitară nu se opune, precum în multe alte ţări, toleranţei, ci o susţine; Estonia este singura ţară în care modernitatea individuală, măsurată prin deschiderea la schimbare, pare să stimuleze intoleranţa comportamentală. Astfel de abateri de la modelul european pot fi expresie a unor configuraţii locale specifice sau pot indica deficienţe de măsurare, fiind cu atât mai greu de decis despre ce este vorba, cu cât abaterile de tipul celor menţionate apar mai ales în spaţiul societăţilor în tranziţie, marcate prin instabilitate, dar şi prin experienţe mai reduse în măsurarea datelor prin sondaje.

Tabelul 2.7. *Modele de predicţie a orientării discriminatorii pe ţări*

ŢARA	Bărbat (1 da, 0 nu)	Vârstă	Educaţie	Venit autoestimat	Agricultor (1 da, 0 nu)	Muncitor necalificat (1 da, 0 nu)	Autoidentificare religioasă (1 da, 0 nu)	Frecvenţa practicilor religioase	Religiozitate	Socializare religioasă (1 da, 0 nu)	Orientare localistă	Individualist	Deschidere spre schimbare
Spania	+	+	0	0	+	0	0	-	0	0	0	-	0

ȚARA	Bărbat (1 da, 0 nu)	Vârstă	Educație	Venit autoestimat	Agricultor (1 da, 0 nu)	Muncitor necalificat (1 da, 0 nu)	Autoidentificare religioasă (1 da, 0 nu)	Frecvența practicilor religioase	Religiozitate	Socializare religioasă (1 da, 0 nu)	Orientare localistă	Individualist	Deschidere spre schimbare
Austria	+	+	+	0	0	+	0	–	0	0	0	0	–
Portugalia	0	+	0	0	+	+	0	0	0	0	–	+	0
Franța	0	+	0	–	0	+	+	0	0	0	+	0	–
Italia	0	+	0	–	0	0	0	+	+	+	0	0	0
Belgia	0	+	0	0	0	0	0	0	0	0	0	+	0
Irlanda	0	+	–	–	0	0	+	0	0	0	0	–	0
Norvegia	+	+	0	–	+	+	0	0	0	0	0	+	0
Suedia	+	+	0	0	+	+	0	0	0	0	0	0	0
Germania (ex-RFG)	+	+	–	–	0	0	0	+	+	0	+	0	–
Danemarca	+	+	0	–	0	0	+	0	0	0	0	+	0
Marea Britanie	0	+	0	0	0	+	0	0	0	0	+	0	0
Olanda	0	+	0	0	0	+	0	.	–	0	0	+	–
Elveția	0	+	0	0	0	0	+	0	–	+	+	–	–
Lituania	0	+	0	0	+	0	0	–	–	+	0	0	0
România	0	+	0	0	0	0	0	0	–	0	+	–	0
Letonia	0	+	0	0	0	0	0	0	0	+	0	–	0
Estonia	0	+	0	0	0	0	0	0	–	+	+	0	+
Ungaria	0	+	0	–	–	0	+	0	0	0	0	–	0
Slovacia	–	+	–	–	–	.	0	+	+	0	+	–	0
Germania (ex-RDG)	0	+	–	–	+	0	0	0	0	0	0	0	–
Cehia	0	+	0	–	0	+	0	0	0	0	0	–	0
Bulgaria	0	0	0	–	0	+	–	0	0	0	–	0	0
Polonia	+	+	0	–	0	+	0	0	0	0	0	–	0

Fiecare rând din tabel rezumă o ecuație de regresie multiplă, ai cărei predictori sunt specificați pe coloană. Variabila dependentă în toate modelele este indicele orientării discriminatorii. Rulările au fost făcute cu fiecare eșantion de țară, ponderat numai pentru corectarea deficiențelor de selecție (V236). Coeficienții de regresie semnificativ diferiți de 0 și pozitivi sunt simbolizați prin +, cei semnificativi și de sens negativ prin –, iar cu 0 cei nesemnificativi, pentru p = 0,05.

ArhElectDSandu

Toleranţă generală şi încredere generalizată

Toleranţa este considerată în această lucrare ca fiind o formă de încredere minimală, iar intoleranţa o formă de neîncredere maximală[18]. Dacă într-adevăr aşa stau lucrurile, atunci ar fi de aşteptat ca cele două variabile să fie, pe de o parte, corelate între ele, iar pe de alta, să aibă în bună măsură determinări comune, cu sens comun de variaţie.

Datele din World Value Survey permit constatarea că încrederea generalizată este asociată în special cu nondiscriminarea, principala dimensiune a toleranţei. Propensiunea spre comportamente de sociabilitate se impune (tabelul 2.8) ca fiind o dimensiune specifică a capitalului social, definită prin nondiscriminare, încredere generalizată, asociere şi valorizare a prieteniei. Persoanele care sunt membre în mai multe asociaţii şi valorizează prietenia sunt, în acelaşi timp, caracterizate prin orientare nediscriminatorie şi prin tendinţa de a acorda încredere semenilor. Fără a fi o probă hotărâtoare, analiza empirică nu infirmă ipoteza toleranţei ca indicator definitoriu al capitalului social. Sunt sugerate nuanţări în sensul considerării nondiscriminării ca măsură relevantă în special pentru sociabilitatea pozitivă la nivel comportamental. Relativismul social apare ca dimensiune separată a capitalului social, semnificativă pentru faţeta atitudinală a sociabilităţii productive.

Tabelul 2.8. *Analiza factorială a toleranţei, a încrederii generalizate şi a asocierii*

	Factori şi saturaţii		Comunalităţi
	Sociabilitate productivă comportamentală	Sociabilitate productivă ideatică	
Discriminare DISCRIM	*–0.694*	0.155	0.505
Încredere generalizată TGENERAL	*0.642*	0.001	0.412
Implicare în asociaţii ASSOCIAT	*0.572*	0.075	0.333
Orientare spre prietenie FRIENDS	*0.535*	0.228	0.338
Toleranţă contextuală ÎNŢELEG	0.025	*0.967*	0.936
Valori proprii ale factorilor	30.41	20.01	

Extragere a factorilor prin PCA şi rotire prin VARIMAX. KMO=0.63; N=24 231.

Analizele anterioare aduc argumente în favoarea ideii că există o dimensiune generală a toleranţei, cu forme specifice de manifestare, pe domenii particulare, ca model de reglementare a relaţiilor sociale cu conţinut etnic, de muncă, de convieţuire comunitară etc. Toleranţele particulare au cauze comune cu toate formele de toleranţă, dar şi specifice. Datele anterioare au pus în evidenţă relaţia dintre toleranţele de formă specifică şi încrederea generalizată. Termenul pe deplin comparabil cu încrederea generalizată (TOLERANT – vezi tabelul 1.4) este însă toleranţa generală, cea pe care am măsurat-o

18. Diferenţa specifică pentru toleranţă în cadrul fenomenelor de încredere ar putea fi dată nu numai de nivelul minim al încrederii în acest caz, ci şi de neexercitarea puterii de a interzice comportamentul incriminat al persoanei faţă de care se manifestă neîncrederea. Similar, intoleranţa nu este numai neîncredere maximă, ci şi neîncredere dublată de exercitarea puterii de obstrucţionare a persoanei faţă de care se manifestă neîncrederea.

ArhElectDSandu

prin agregarea a patru indicatori referitori la distanţele sociale estimate prin alegeri de vecinătate, nondiscriminare pe piaţa muncii, toleranţă în domeniul vieţii sexuale şi de familie şi acceptarea unor comportamente (presupus) deviante, precum prostituţia, homosexualitatea şi divorţul. Până acum, grila preferenţială de lectură a datelor din World Value Survey, utilizată în paginile anterioare, a fost în funcţie de tipul de ţară – preponderent protestantă, preponderent catolică sau fostă comunistă.

Din analizele prezentate deja a rezultat însă că există şi alte linii importante de diferenţiere a toleranţei pe spaţiul european. Dintre acestea, în legătură cu obiectivele de comparabilitate pe care le ţinteşte lucrarea, o voi reţine în continuare pe cea referitoare la mărimea localităţii de rezidenţă. Modelele de regresie construite au indicat o tendinţă clară de sporire a toleranţei o dată cu creşterea dimensiunii localităţii de rezidenţă (regularitate susţinută prin ambele tipuri de modele de regresie cu care am operat, OLS şi multinivel). Fie că este vorba de respingerea discriminării, fie că se are în vedere promovarea relativismului social, am constatat că persoanele cele mai tolerante se află în localităţile mari. Segmentarea datelor pe linia respectivă are avantajul de a permite ulterior o mai exactă plasare a României în spaţiul european din punctul de vedere al fenomenelor de sociabilitate. În România, ca de altfel în tot estul Europei, diferenţierile dintre rural şi urban sunt mult mai puternice decât în restul Europei. Coeziunea economică şi socială în vestul Europei în special este atât de ridicată, încât analizele pe rural şi pe urban nu au primit o atenţie specială în literatura vestică de specialitate. În cazul estului european însă, diferenţierea este foarte importantă. Pentru cazul României, spre exemplu, se argumentează uşor ideea că ţara este formată din „şase lumi sociale", date de intersecţia dintre cele două medii rezidenţiale – rural/urban – şi cele trei categorii de vârstă – tineri, maturi, vârstnici (vezi capitolul al patrulea).

Concluzii

Pe ansamblu, se poate vorbi de o configuraţie cauzală a toleranţei din Europa perioade 1990-1998, marcată de un întreg set de regularităţi care pun în relaţie factori multipli. Rădăcinile toleranţei sociale, ca formă de sociabilitate productivă, sunt atât de puternice, cu ramificaţii atât de mari, încât justifică pe deplin considerarea ei ca „fenomen socia total", în seria ştiutei conceptualizări a lui Marcel Mauss (1993):

1. *Matricea de bază* care diferenţiază între modelele de toleranţă/intoleranţă este ce asociată cu dimensiunile „discriminare-relativism social" şi distincţia dintre ţăril catolice, ţările protestante şi cele foste comuniste (indiferent de profilul lor religios):
   1.1. Axele de structurare tematică a toleranţei la nivel european, funcţie de modelu teoretic de pornire (figura 1.2) şi de datele disponibile (tabelul 2.1), sunt discriminarea şi relativismul social.
   1.2 Una dintre grupările cel mai puternic structurate (figura 2.1) este cea format majoritar din ţări catolice – Italia, Austria, Portugalia, Irlanda, Franţa şi Belgia. În cadrul grupei ţărilor catolice apar subgrupe distincte formate din Franţa - Belgia şi Italia – Austria – Portugalia.
   1.3 Ţările protestante apar, de asemenea, ca o macrogrupare specifică, formată di două subgrupe: Germania (ex-Federală) – Germania (ex-Democrată) – Olanda - Elveţia şi Norvegia – Suedia – Danemarca.

1.4. Ţările foste comuniste apar în trei grupări distincte: ţările baltice, Ungaria – Polonia – România şi Republica Cehă – Slovacia – Bulgaria. Slovenia, singura din fostul stat iugoslav, se aseamănă ca profil mai mult cu ţările baltice.

1.5. Toleranţa maximă sub aspect comportamental şi atitudinal este înregistrată în ţările preponderent protestante, iar cea minimă în cele foste comuniste.

2. *Faţetele diferite ale toleranţei* se află sub „comanda" unor categorii diferite de factori:

2.1. Variaţia orientărilor discriminatorii la nivel de individ se produce în principal sub influenţa profilului de ţară, dat de dezvoltarea economică, de patternul de urbanizare şi de tradiţionalismul identificabil prin comportamentele demografice de reproducţie.

2.2. Toleranţa, în special cea manifestă la nivel comportamental prin respingerea discriminării, este favorizată în mediile marcate prin nivel ridicat al dezvoltării economice şi modernizării sociale (grad de urbanizare ridicat, concentrare mare de populaţie şi niveluri reduse ale fertilităţii).

2.3. Toleranţa atitudinală, asociată cu relativismul social sau cu pluralismul valoric, variază în principal în funcţie de caracteristicile profilului de status individual.

2.4. Comportamentul efectiv de intoleranţă este dictat în bună măsură de modelul de ţară sau de comunitate locală, iar evaluările de tip toleranţă sunt dependente în mai mare măsură de statusul individual-familial.

3. *Nivelul de dezvoltare economică a ţării* are mai degrabă o relaţie instabilă cu indicatorii de toleranţă:

3.1. Pe total eşantion european, se constată că discriminarea este mai redusă în ţările în care produsul naţional pe locuitor are un nivel ridicat. Aceeaşi relaţie nu mai apare semnificativă, dacă vor fi făcute comparaţii nu pe total spaţiu european, ci pe categorii de ţări (şi dacă operăm cu modelele foarte restrictive de analiză de regresie de tip multinivel). În ţările catolice şi în cele care au trăit ultima jumătate de secol sub comunism, relaţia respectivă apare ca fiind nesemnificativă statistic. În plus, semn de maximă instabilitate, în cazul ţărilor protestante se înregistrează o relaţie pozitivă între discriminare şi dezvoltare economică. Interpretez o astfel de instabilitate a relaţiilor statistice ca dovadă pentru faptul că indicii de dezvoltare economică a ţării au semnificaţii multiple, nu numai economice, iar modelul de regresie cu care am lucrat a fost insuficient specificat pentru a elimina conotaţiile neeconomice ale indicilor macroeconomici.

3.2. Nivelul de dezvoltare economică a ţării pare să aibă o relevanţă semnificativă şi pozitivă pentru toleranţa la nivel evaluativ-discursiv (tabelul 2.3).

3.3. Relativ instabil este efectul creşterii economice: aceasta pare să reducă propensiunea spre discriminare, dar efectul se limitează la ţările vestice şi nu acţionează semnificativ şi în spaţiul celor postcomuniste (tabelul 2.2, tabelul 2.6).

3.4. Desigur, rămâne deschisă dezbaterea asupra sensului relaţiei dintre toleranţă şi capital social, pe de o parte, şi dezvoltare economică, pe de altă parte. În serie ideatică, Putnam (2001) sau Fukuyama (1995), „capitalul social aduce dezvoltare". Genul de date cu care lucrăm nu permite o astfel de validare, dat fiind faptul că sunt, în esenţă, date sincronice. Sensul mai probabil al relaţiei pe care o discutăm

este însă, în cazul de faţă, cel al influenţelor de la macro la micro, de la stadiu şi ritm de dezvoltare economică a ţării la opinii şi judecăţi de valoare la nivel individual. Indicii de capital social, de toleranţă inclusiv, cunosc fluctuaţii considerabile de la o perioadă la alta, pentru aceeaşi ţară. Variabilele economice au o mişcare mult mai lentă, greu de considerat ca fiind relevantă pentru cauzalitatea schimbărilor rapide de opinie şi comportament social. Multe dintre analizele care insistă pe sensul opus al relaţiei lucrează, de obicei, cu modele slab specificate.

4. *Profilul de status* are influenţă asupra toleranţei, în special prin tripleta „gen-vârstă-capital uman" (ambele tipuri de regresie OLS şi multinivel susţin concluzia):

   4.1. Capitalul uman ridicat, asociat cu educaţia şi calificarea profesională, favorizează toleranţa.

   4.2. Bărbaţii vârstnici tind să fie un segment de populaţie mai intolerant decât celelalte categorii de populaţie determinate funcţie de vârstă-gen.

      4.2.1. Constatarea necesită date suplimentare pentru a fi integrată într-un context explicativ adecvat.

      4.2.2. Cu atât mai greu de construit un astfel de context, cu cât nu este vorba de efectele brute ale situaţiei de a fi bărbat în vârstă, ci de un gen de efecte „nete", după ce se elimină sau se ţin sub control caracteristici precum educaţia, domeniul de activitate, mediul rezidenţial, gradul de modernitate individuală etc.

      4.2.3. Dat fiind gradul ridicat de specificare a modelului explicativ cu care am operat în analiza datelor, înclin să cred că este vorba, în principal, de o anume cultură de gen-vârstă care are un impact puternic asupra toleranţei, independent de alte variabile de status personal, comunitar sau „de ţară". *Este vorba de o cultură în care fermitatea şi violenţa sunt asociate mai mult cu calitatea de a fi bărbat şi cu respectabilitatea pe care o dă senectutea decât cu cea de femeie şi de tinereţe.*

      4.2.4. Oricum, semnalul pe care îl transmit datele este foarte clar – în 23 din 24 de societăţi analizate, intoleranţa merge împreună cu înaintarea în vârstă. *Este o regularitate atât de tare, încât poate fi introdusă în discuţie sub eticheta „tirania vârstei asupra toleranţei sau afinitatea dintre vârstă înaintată şi intoleranţă".*

   4.3. Bogaţii sunt mai înclinaţi decât săracii să respingă discriminarea pe criterii de status (etnie, vârstă, gen, rezidenţă etc.), dar par să fie mai orientaţi spre judecăţi ferme, marcate de dogmatism şi lipsă de flexibilitate (tabelul 2.2, tabelul 2.3). Altfel spus, starea materială a gospodăriei de apartenenţă are semnificaţii ambivalente pentru toleranţă, reduce probabilitatea discriminării, dar sporeşte şansele unor judecăţi de valoare intolerante. Desigur, în logică formală, constatarea trimite la o inconsistenţă în date. În logica socială nu este neapărat aşa. Nu poate fi omisă în căutarea unor explicaţii nici ipoteza unui anume efect de dezirabilitate socială, manifest în situaţia de interviu, mai accentuat la bogaţi decât la săraci (şi poate, de asemenea, mai mult la vestici decât la estici). Primii ştiu mai bine că „nu este corect" din punct de vedere politic să

refuzi ca vecini membri ai unor grupuri marginale. Deși posibil un astfel de efect, impactul lui nu trebuie însă supraestimat. Dacă măsurile de discriminare ar fi puternic afectate de erorile de declarare asociate cu dezirabilitatea socială, atunci nu am mai înregistra atâtea legături semnificative statistic și cu sens sociologic în modelele de regresie folosite.

5. *Relația dintre toleranță și religie* este una deosebit de complexă. Manifestările de toleranță/intoleranță trebuie puse în relație nu numai cu ceea ce crede persoana intervievată, ci și cu profilul religios al țării în care trăiește, genul de socializare religioasă pe care a suportat-o în copilărie, apartenența religioasă actuală și practica religioasă pe care o desfășoară:

   5.1. Diferite componente ale situației religioase a persoanei se asociază distinct cu fiecare dintre componentele toleranței. Altfel spus, nu se poate vorbi de o relație unidimensională între religie și toleranță. *Religia are fațete, straturi care se leagă distinct cu diferite fațete ale toleranței.*

   5.2. Chiar dacă se controlează caracteristicile individuale ale profilului religios, mediul religios al țării continuă să aibă impact asupra comportamentelor și judecăților de toleranță. A trăi într-o țară cu populație preponderent protestantă favorizează interacțiunea socială bazată în mai mare măsură pe toleranță (desigur, sub rezerva *caeteris paribus*, implicită în toate formulările de acest gen).

   5.3. Apartenența la confesiunea dominantă în societatea națională pare să întărească propensiunea spre discriminare etnică sau rezidențială ori pe piața muncii: catolicii din țările catolice și protestanții din țările protestante tind să fie mai intoleranți (tabelul 2.6).

   5.4. Socializarea religioasă, dacă este considerată la nivelul întregului spațiu european, pare să susțină intoleranța comportamentală (tabelul 2.2), dar nu și pe cea de tip discursiv-evaluativ (tabelul 2.3). Relația cea mai puternică de susținere a intoleranței comportamentale prin socializare religioasă în copilărie se înregistrează în Italia, Elveția și țările baltice (tabelul 2.7). Sunt țări cu profiluri cultural-religioase foarte diferite. De ce în principal în aceste contexte naționale?

   5.5. Participarea la serviciile religioase ca gen de socializare continuă la nivelul adulților este un fapt favorizant pentru toleranță, pentru o viziune asupra interacțiunii sociale fondată pe relativism și pluralitate (tabelul 2.3).

   5.6. Relația între același gen de socializare și adoptarea comportamentelor discriminatorii este mai dependentă de context decât relația cu toleranța de tip evaluativ-discursiv. A merge des la biserică sau la casele de rugăciuni nu pare să aibă un impact semnificativ asupra orientărilor discriminatorii în țările catolice și nici în cele din fostul spațiu comunist. În schimb, dacă se consideră relația respectivă numai la nivelul țărilor protestante, atunci aici se constată, surprinzător, că intoleranța comportamentală este susținută prin frecvența ridicată a participării la serviciile religioase.

   5.7. *Religiozitatea ca matrice de convingeri religioase are o relație mai degrabă localistă decât universalistă cu toleranța.* În cazul particular al Germaniei (fostă Federală), al Italiei și Slovaciei se constată că religiozitatea și discriminarea sunt asociate pozitiv (tabelul 2.7). Tot pentru aceste trei țări apare o relație pozitivă între intensitatea practicilor religioase și susținerea potențială a discriminării. În

schimb, pentru țări precum Olanda, Elveția, Lituania, România și Estonia, religiozitatea ridicată contribuie la reducerea propensiunii spre discriminare (tabelul 2.7).

5.8. Legătura dintre religiozitate și fațeta evaluativ-discursivă a toleranței pare să fie însă una mai puternică decât cea cu fațeta comportamentală a fenomenului în discuție. *Persoanele cu convingeri religioase puternice tind să fie mai ferme, să adopte evaluări de relativism redus, cu slabă referire la context* (tabelul 2.3, tabelul A2.1).

5.9. Profilul religios al persoanei are o semnificație diferită în bună măsură în estul față de vestul Europei. Populația din țările foste comuniste pare să trăiască experiențele religioase în mai mare măsură ca fiind favorizante pentru toleranța comportamentală. Unui nivel sporit de religiozitate îi corespunde aici un nivel redus al orientării discriminatorii (tabelul 2.6). Relația este deosebit de puternică în cazul Lituaniei, Letoniei și României (tabelul 2.7). Noutatea libertăților obținute după 1989 ar putea fi principalul factor care să contribuie la o conjugare de acest gen.

6. *Modernitatea individuală* se conectează cu impact diferențiat, funcție de modul de măsurare, la fenomenele de toleranță:

6.1. *Persoanele care au capacitatea de a se confrunta cu riscurile schimbării știu să se confrunte și cu riscurile diversității umane, valorice și comportamentale.* Cei orientați în sensul modernității individuale spre acceptarea noului, a schimbării, sunt, în același timp, mai toleranți în a respinge discriminarea și în a formula judecăți care iau în seamă contextul, pluralitatea. Relația este puternică, se manifestă și în spațiile catolice, și în cele protestante, și în cele postcomuniste (tabelul 2.6). În analiza la nivel de țară apare o singură excepție, în cazul Estoniei (tabelul 2.7) – orientarea discriminatorie mai mare este specifică celor care manifestă, în același timp, deschidere la schimbare, la nou. Cum cazul este singular în lista celor 24 de țări supuse analizei multivariate, înclin să atribui abaterea, cu firescul risc de eroare asumat, unor deficiențe de măsurare în culegerea datelor.

6.2. Orientările de tip individualist par să reducă probabilitatea de adoptare a unor comportamente discriminatorii. Relația este bine structurată în special în țările catolice și în cele postcomuniste. Apar însă și câteva abateri de la regulă. În Portugalia, Belgia, Norvegia, Danemarca și Olanda, individualismului de nivel ridicat i se asociază și orientări consistente de discriminare socială (tabelul 2.7).

6.3. Tradiționalismul aproximat prin identitate locală puternică tinde să susțină complexele de intoleranță.

7. Discriminarea ca formă particulară de intoleranță pare să fie o dimensiune unitară, dar cu variații semnificative sub aspectul profilului cauzal, funcție de tipul de discriminare. Xenofobia și discriminarea față de persoanele cu comportamente percepute ca deviante au condiționări comune și specifice:

7.1. Atât xenofobia, cât și intoleranța la comportamentele deviante tind să ia valori mai ridicate pentru agricultorii și muncitorii necalificați, vârstnici, puternic

AnhElectDSandu

ataşaţi de localitatea în care trăiesc, din ţările foste socialiste. Reducerea şansei de manifestare a intoleranţei în raport cu străinii şi cu persoanele marginal-deviante este sporită pentru persoanele de religie ortodoxă, de orientare modernă, relativ înstărite, din ţările europene cu grad ridicat de urbanizare şi dezvoltare economică.

7.2. Ambivalenţa cauzală în relaţia cu discriminarea este de identificat în legătură cu educaţia, apartenenţa religioasă şi dinamica economică a ţării de rezidenţă. Persoanele cu nivel ridicat de educaţie, spre exemplu, manifestă o toleranţă sporită la comportamentele deviante decât cele cu educaţie redusă, dar par să afirme un nivel mai ridicat de xenofobie.

ArhElectDSandu

3. Sociabilitate în spaţiul românesc

Datele despre România, produse în 1997 pentru World Value Survey, permit o analiză mai detaliată a contextului cauzal al toleranţei. Modelul relativ sărac în predictori, prezentat în tabelul 2.7 şi folosind rezultatele sondajului pentru România din 1993, indică o mai mare toleranţă în cazul persoanelor tinere cu valori crescute ale modernităţii individuale (religiozitate redusă, individualism şi orientare extralocală). În sondajul din 1997, organizatorii au introdus întrebări suplimentare, în afara celor cerute de formularul internaţional folosit pentru World Value Survey. Cu aceste ultime date am construit modele de regresie multiplă pe România – mediu urban şi mediu rural (tabelul 3.1).

Nivelul mediu de toleranţă (TOLERANT) este semnificativ mai mare în mediul urban (1.7) decât în mediul rural (–2.28)[1], iar nivelurile de încredere generalizată sunt relativ egale.

Diferenţierea între cele două medii este însă nu numai de nivel, ci şi de structură cauzală: toleranţa în mediul urban este în principal fapt de *capital uman*, iar în mediul rural, fapt de cultură[2]. Într-un registru de interpretare mai larg se poate spune că satul este orientat simbolic mai mult decât oraşul, iar oraşul este orientat raţionalist, funcţie de resurse, de capital uman, mai mult decât satul. Cel puţin din perspectiva explicării toleranţei.

1. Diferenţă între medii semnificativă, pentru p=0.01.
2. Pe total eşantion şi subeşantion urban, predictorii din familia capitalului uman constituie cea mai importantă categorie. Pentru mediul rural, toleranţa se află în principal sub controlul orientărilor valorice.

	rural		urban	
	R^2c	p	R^2c	p
Caracteristici demografice (sex, vârstă, stare civilă)	0.02	0.06	0.05	0.00
Capital uman (MEDIA, LSTRĂINE, EDUC, muncitor necalificat)	0.05	0.00	0.09	0.00
Capital material (venituri, INCONSn2, INCONSp2)	0.01	0.19	0.02	0.00
Valori (RELIG, familism, localism, regionalism, pro-schimbare instituţională, individualism)	0.07	0.00	0.04	0.00
Satisfacţie (faţă de sănătate şi de educaţie)	0.01	0.06	0.01	0.02
Dezvoltare local-regională (populaţia localităţii şi DEVJUD98)	0.02	0.00	0.02	0.00
R^2	0.19		0.24	

R^2c – determinaţie multiplă parţială (R^2 *change*); nivelul de semnificaţie pentru contribuţia pe care o aduce categoria de factori la sporul determinaţiei multiple. Variabila dependentă – TOLERANT. Tabelul rezumă 12 ecuaţii de regresie multiplă.

Nu este vorba atât de nivelul de educaţie, cât de forme concrete de manifestare a acesteia. Informaţia asimilată prin mass-media şi cunoaşterea unor limbi străine au un impact direct, pozitiv, asupra toleranţei urbane (tabelul 3.1). În fapt, a şti o limbă străină înseamnă mult mai mult decât a putea asimila informaţie. Abilitatea respectivă asigură posibilitatea de diversificare a termenilor de referinţă, de dezvoltare a unei culturi a relativităţii şi multiplicităţii. Din totalul persoanelor intervievate pe ţară, 10% declarau că ştiu să vorbească sau să scrie în franceză sau în engleză (5% în limba franceză şi 5.4% în limba engleză). Indicele de toleranţă (tabelul 1.4) pentru aceştia este mult mai mare (5.5) decât pentru cei care nu vorbesc nici o limbă străină (-1.7).

Persoanele care preiau mai multe informaţii prin canalele TV şi posedă instrumentul comunicării în limbi străine sunt mai tolerante. Este, evident, efect de informare – prin expunere mediatică, prin lecturi şi eventual prin comunicare directă cu persoane din alte ţări. Constatarea reconfirmă ideea că intoleranţa este în bună măsură efect de izolare, de slabă conectare la lume.

Nivelul de educaţie în sine, independent de forme particulare de manifestare, precum consumul mediatic sau cunoaşterea unor limbi străine, contează în mod semnificativ numai la nivel de mediu urban. Constatarea ar putea fi interpretată în sensul unei mai mari diversităţi de forme de manifestare a educaţiei, relevante pentru toleranţă, în spaţiul urban. Formele de sociabilitate dependente de educaţie în cadrul oraşelor sunt, foarte probabil, mai diversificate decât în lumea rurală. Aşa poate fi explicat faptul că educaţia continuă să fie un predictor semnificativ al toleranţei în mediul urban, dar nu şi în cel rural, chiar după ce se controlează o serie întreagă de alţi predictori.

Tabelul 3.1. *Predictori ai toleranţei sociale pe medii rezidenţiale (România 1997)*

Variabilă dependentă = Toleranţa socială la nivel de mediu rural	*predictori*	Variabilă dependentă = Toleranţa socială la nivel de mediu urban
-0.06	bărbat (1 da, 0 nu)	-0.04
0.05	vârstă	-0.17**
-0.10	căsătorit sau văduv (1 da, 0 nu)	-0.04
0.10	consum MEDIA	0.11*
0.11*	ştie limbi străine (1 da, 0 nu)	0.13**
-0.04	educaţie	0.16*
-0.09*	muncitor manual necalificat	-0.03
-0.02	venituri în gospodărie	-0.09
0.00	venituri sub nivelul de educaţie INCONSn2	-0.14**
0.09	venituri peste nivelul de educaţie INCONSp2	0.06

ArhElectDSandu

Variabilă dependentă = Toleranţa socială la nivel de mediu rural		Variabilă dependentă = Toleranţa socială la nivel de mediu urban
-0.08	religiozitate RELIG	-0.08*
-0.11*	familism	0.00
-0.01	localism	-0.07
-0.13**	regionalism	0.03
0.14**	proschimbare instituţională INSTIT	0.04
0.13**	individualism	0.16**
-0.07	satisfăcut de sănătatea proprie	-0.11**
-0.10*	satisfăcut de educaţia proprie	-0.07
0.16**	mărimea localităţii (lnpop96)	-0.11*
0.00	dezvoltare judeţ DEVJUD98	0.20**

Sursa de date: Sondaj „Valori - România 1997", UB - ICCV
Cifrele din tabel reprezintă coeficienţi de regresie parţială standardizată (beta). Valorile nesemnificative, pentru p=0.05, sunt marcate prin umbrire; * = semnificativ, pentru p=0.05, iar ** = semnificativ, pentru p=0.01. Pe coloana din stânga sunt prezentate valorile din modelul de regresie multiplă pentru rural (R^2=0.19), iar pe coloana din dreapta cele rezultate din analiza subeşantionului urban (R^2=0.24). Variabila dependentă în fiecare dintre cele două modele este TOLERANT. Pentru definirea variabilelor vezi tabelul 1.4.

Capital uman înseamnă nu numai educaţie şi informaţie asimilată prin consum mediatic sau abilitate de a acumula informaţia prin stăpânirea unor unelte, precum limbile străine sau computerul, ci şi profil ocupaţional. Este de aşteptat ca meseriile nonmanuale, cele bazate pe un nivel mai ridicat de educaţie şi practicate în principal prin interacţiune directă cu parteneri diferiţi, să fie favorizante pentru un grad mai mare de toleranţă socială.

Setul de date de sondaj cu care operez în prezentul capitol înregistrează numai unele aspecte ale capitalului uman. Funcţie de informaţia disponibilă, se poate constata că meseriile bazate pe muncă manuală neagricolă necalificată sau semicalificată duc mai frecvent la afirmarea unor atitudini de intoleranţă în mediul rural (tabelul 3.1).

Profilul ocupaţional influenţează toleranţa în special pentru valorile medii şi superioare de educaţie. La un nivel redus de educaţie, intoleranţa pare să fie dominantă, cu variaţii reduse în funcţie de profesiile sau meseriile practicate (tabelul 3.2).

ArhElectDSandu

Tabelul 3.2. *Nivelul mediu de toleranţă pe categorii de educaţie şi de ocupare*

Ocupaţie	Educaţie şcolară			Total
	sub zece clase	profesională şi liceală	postliceală	
patron	**	6.3*	10.3*	6.6
profesii care necesită studii superioare	**	**	7.5	7.4
profesii nonmanuale de nivel mediu de calificare	**	1.3	4.6	1.2
profesii manuale	-2.5	0.8	**	0.0
agricultor	-2.2	-5.7*	**	-2.6
persoane inactive	-2.6	-0.3	6.0	-1.0
Total	-2.6	0.4	6.8	0.0

Sursa de date: Sondaj „Valori - România 1997", UB - ICCV.
* Medie instabilă, între 10 şi 30 de cazuri.
** Sub 10 cazuri nu am mai calculat media.

Orientările valorice sunt o altă categorie de factori cu influenţă asupra toleranţei. Impactul lor este, după cum am menţionat deja, maxim pentru populaţia rurală. Capitalul simbolic, ca agregare de valori, este mai important la sate decât la oraşe în relaţia cu toleranţa.

Individualismul, religiozitatea, localismul şi deschiderea la schimbările instituţionale sunt cele patru categorii de valori care au fost luate în considerare pentru conturarea profilului cultural sau a capitalului simbolic (tabelul 3.1). Indicele folosit pentru măsurarea individualismului este semnificativ în fapt pentru orientarea liberală. Am definit individualismul accentuat prin preferinţă pentru proprietatea privată (*versus* cea de stat), responsabilitate asumată personal (*versus* protecţie prin mecanisme etatiste) şi competiţie (*versus* evitare a competiţiei). Cu cât acest gen de orientare este mai puternic, cu atât toleranţa este de nivel mai ridicat, atât pentru populaţia rurală, cât şi pentru cea urbană. Prin opoziţie, se poate spune că mediile marcate prin ideologii de tip comunitar-etatist şi de evitare a competiţiei favorizează în mai mare măsură intoleranţa.

Viziunile centrate excesiv asupra familiei şi regiunii de rezidenţă sunt în mod particular favorabile intoleranţei rurale. Populaţia urbană este dependentă în afirmarea toleranţei mai mult de religiozitate decât de orientările familiste sau regionaliste.

Religiozitatea este una dintre variabilele critice ale toleranţei. În principiu, religia în genere, cea creştină în mod particular, susţine în cazul populaţiei analizate valori precum mila, înţelegerea, grija faţă de aproape, toleranţa. *Noul Testament* abundă în pilde de toleranţă faţă de marginali precum „fiul risipitor" (Luca, 15). Paradigmatică este şi lecţia de descurajare a intoleranţei în dialogul lui Isus cu cărturarii şi fariseii care aminteau de „legea lui Moise" în pedepsirea cu pietre a femeii adultere: „El s-a ridicat şi le-a zis: «Cel fără de păcat dintre voi să arunce cel dintâi piatra asupra ei»" (Ioan; 8,7).

Şi totuşi, pentru anumite contexte sociale, tendinţa este de sporire a intoleranţei o dată cu creşterea gradului de religiozitate.

Pentru o detaliere a problematicii, am construit un tabel în care religiozitatea a fost măsurată pe situaţii specifice de mediu rezidenţial-educaţie-religiozitate (tabelul 3.3). În această variantă de abordare, dezagregată pe tipuri de situaţii socio-culturale, relaţia în

ArhElectDSandu

discuţie apare ca fiind mult mai complexă. Pe rândurile tabelului apar şase segmente educaţionale (două medii rezidenţiale × trei niveluri de educaţie). Dintre acestea, numai pentru cinci am dispus de date suficiente pentru a calcula medii relativ stabile, neafectate de volume mici de subeşantion. Numai în două dintre cele cinci segmente educaţionale se regăseşte regularitatea sporirii intoleranţei o dată cu creşterea nivelului de religiozitate. Este vorba de cazul persoanelor cu nivel mediu şi superior de educaţie din mediul urban. Numai aici sporirea religiozităţii tinde să fie însoţită de o reducere a toleranţei. În rest, pentru populaţia rurală şi pentru cea urbană cu nivel redus de instrucţie nu apare evidenţa empirică a relaţiei inverse dintre religiozitate şi toleranţă.

Tabelul 3.3. *Nivelul mediu de toleranţă pe medii rezidenţiale, educaţie şi religiozitate*

Mediu rezidenţial	Nivel de educaţie	Religiozitate**			Total
		1 redusă	2 medie	3 mare	
Rural	sub zece clase	-0.8	-3.8	-2.3	-2.6
	liceu şi şcoală profesională	-1.5	-2.9	-1.5	-2.1
	postliceal	*	*	*	1.7
	total rural	-0.8	-3.5	-1.9	-2.3
Urban	sub zece clase	-2.8	-2.7	-2.2	-2.6
	liceu şi şcoală profesională	2.5	1.6	-0.8	1.4
	postliceal	8.0	7.9	5.1	7.4
Total	total urban	3.0	1.8	-0.3	1.7
		1.9	-0.6	-1.2	0.0

Sursa de date: Sondaj „Valori – România 1997", UB – ICCV.

* Medii instabile, calculate pe număr foarte mic de cazuri (sub 20).

** Indicele de religiozitate RELIG (tabelul 1.4) a fost recodificat pentru a împărţi seria de date ordonate ierarhic în trei părţi egale. Indicele de toleranţă, calculat ca scor factorial, a fost înmulţit cu 10 pentru o citire mai uşoară. Media seriei de date este egală cu 0 (valoarea pe total eşantion).

De ce, la nivelul oraşelor, persoanele cu nivel sporit de religiozitate tind să fie mai puţin tolerante decât cele cu nivel redus de religiozitate? Ambele categorii au un nivel de toleranţă mult peste media naţională. În cazul de faţă nu este vorba de intoleranţă, ci de intoleranţă relativă la nivelul unui grup comparat cu alt grup. Datele disponibile nu permit fundamentarea unui răspuns la întrebarea pusă. Se poate avansa numai ipoteza că, pentru straturile urbane educate, religiozitatea este unul dintre factorii care contribuie la consolidarea unui gen de cultură normativă sau cu grad sporit de normativitate. Or, un astfel de mediu cultural poate fi mai puţin permisiv pentru modele culturale deviante faţă de modelul propriu. Nu trebuie uitat că în setul de măsuri primare pentru toleranţă au fost incluse şi raportări la divorţ, homosexualitate, beţie, comportament sexual libertin etc. Toate acestea fac parte, în serie religioasă, din registrul păcatelor. Normativitatea religioasă pare să fie asimilată mai mult la segmentele de populaţie educate decât la cele cu nivel redus de educaţie.

În fine, în seria valorilor care favorizează toleranţa, analiza a permis şi identificarea rolului pe care îl joacă raportarea la schimbările societale majore ale timpului – privatizare, reformă, dezvoltare a capitalismului. Atitudinea populaţiei faţă de aceste schimbări a fost captată prin reacţii lingvistice la cuvinte-cheie precum „capitalism", „reformă", „tranziţie",

„privatizare", „democraţie". Poate că în alte contexte, de capitalism dezvoltat, bine instituit, sentimentele faţă de astfel de cuvinte nu denotă o măsură a atitudinii faţă de schimbările instituţionale. În contextul României anului 1997, semnificaţia respectivă era însă foarte probabilă. Capitalismul, privatizarea şi reforma erau încă marile provocări ale societăţii româneşti. Nu poţi avea sentimente bune la auzirea cuvântului „privatizare", dacă nu eşti de acord cu promovarea acestui proces, cu necesitatea sa social-economică. Raportarea pozitivă la respectiva familie mare de procese pare să fie asociată pozitiv cu toleranţa, în special la nivelul mediului rural (tabelul 3.1). Relaţia cauzală dintre toleranţă şi deschiderea la transformările instituţionale aduse de reforma postcomunistă este una de sens probabil biunivoc. Nu se poate spune care dintre cele două atitudini are rol de cauză în raport cu cealaltă. Din acest motiv, relaţia respectivă trebuie interpretată în special ca relaţie de predicţie, în sensul statistic al cuvântului, şi nu de tip cauzal.

Capitalul material pare să aibă un rol relativ redus în determinarea toleranţei. Nivelul veniturilor în gospodărie nu se leagă semnificativ de toleranţă. La prima vedere, persoanele din gospodăriile înstărite par să fie mai tolerante decât cele din gospodăriile sărace. Relaţia este înregistrată ca fiind semnificativă atât pentru rural ($r=0.10$, $p=0.05$), cât şi pentru urban ($r=0.25$, $p=0.01$). În momentul în care se porneşte la lucru cu o baterie bogată de măsuri, relaţia respectivă nu se mai impune ca fiind semnificativă (tabelul 3.1). În schimb, o altă variabilă derivată din venituri se dovedeşte a fi relevantă. Este vorba de venitul relativ redus, sub nivelul aşteptat în baza educaţiei (vezi variabila INCONSn2, definită în tabelul 1.4). Este în fapt ceea ce se cheamă inconsistenţă negativă de status. Dacă persoana trăieşte într-o gospodărie în care nivelul veniturilor este mult sub nivelul aşteptat în baza relaţiei la nivel naţional dintre educaţie şi venituri, atunci se înregistrează o probabilitate sporită ca aceasta să manifeste valori ridicate de intoleranţă. Intoleranţa apare astfel şi ca fenomen de frustrare în cu totul altă zonă decât cea în care se fac evaluările de toleranţă. În schimb, inconsistenţa pozitivă, veniturile mult mai mari decât ar fi de aşteptat în temeiul educaţiei proprii, deşi se relaţionează pozitiv cu toleranţa, nu contribuie semnificativ la sporirea acesteia.

Modul cum gândesc oamenii este funcţie nu numai de cine sunt sau de ceea ce au în diferite stocuri de capital, ci şi de unde locuiesc. *Capitalul comunitar* sau *regional* pare să pună o amprentă semnificativă asupra orientărilor mentale ale oamenilor. Simplul fapt de a trăi în judeţe cu grad mai ridicat de dezvoltare contribuie semnificativ la sporirea gradului lor de toleranţă socială. Regularitatea este valabilă în special pentru populaţia urbană. Rezultă clar că toleranţa este şi „fenomen de dezvoltare". Legătura dintre mărimea localităţii şi toleranţă este diferită, funcţie de tipul de mediu rezidenţial. A locui într-o comună mai mare, cu mai mulţi locuitori, este un fapt favorabil toleranţei. Tendinţa apare foarte probabil nu datorită mărimii localităţii, ci semnificaţiei pe care o are aceasta pentru dezvoltare. Cu cât comuna este mai mare, cu atât sunt mai multe şanse ca ea să fie mai dezvoltată[3]. Rezultă că dezvoltarea localităţilor rurale favorizează sporirea toleranţei. În spaţiul urban însă, numărul mare de locuitori, controlând alte variabile relevante, se pare că favorizează un mediu de reducere a toleranţei. Este oare vorba de efecte ale criminalităţii sporite în astfel de oraşe?

3. Pe totalul de 2 686 de comune, indicele nivelului de dezvoltare a localităţii QLIFEUR (tabelul 1.4) corelează pozitiv şi semnificativ cu valoarea logaritmată a numărului de locuitori din comună ($r=0.14$, $p=0.01$).

ArhElectDSandu

Rămâne de explorat prin analize ulterioare, cu date mai bogate, rolul pe care îl are *definirea situaţiei* în determinarea toleranţei. Paradoxal, apar indicii că anumite aspecte ale satisfacţiei personale pot favoriza intoleranţa. *Persoanele mulţumite de propriul nivel de educaţie, spre exemplu, tind să fie mai intolerante la sate*. De reţinut că nu educaţia în sine, ca număr de ani de şcoală absolvită, influenţează toleranţa în rural, ci satisfacţia în legătură cu nivelul propriu de educaţie. Corelaţia simplă între toleranţă şi educaţie este una pozitivă şi de nivel semnificativ ($r=0.27$, $p=0.01$). Altfel spus, persoanele cu nivel sporit de educaţie tind să aibă spaţii discreţionare mai mari la diversitate etnică şi socială, să fie mai tolerante. Relaţia este însă una de mare profunzime, mediată de o serie de variabile intermediare, asociate cu educaţia. Aşa se explică faptul că numai la nivel european, pe total eşantion, înregistrăm o relaţie pozitivă şi semnificativă între educaţie şi toleranţă, atunci când se controlează restul predictorilor potenţial relevanţi (tabelul 2.2). Analiza pe ţări, pe eşantioane reduse nu mai indică acelaşi lucru. Sunt ţări pentru care relaţia apare ca fiind nesemnificativă, dar şi ţări cu legătură pozitivă între respectivele variabile (tabelul 2.7).

Configuraţiile culturale ale locului sunt, fără îndoială, importante. Ele nu suprimă însă relevanţa nivelului de dezvoltare local sau regional. Dacă, spre exemplu, la modelele de regresie din tabelul 3.1 adăugăm o variabilă care permite distincţia între persoanele care locuiesc dincoace *versus* dincolo de Carpaţi, se va constata că noua variabilă nu are capacitatea de a fi un predictor semnificativ pentru variaţia interindividuală a toleranţei, nici pentru urban, nici pentru rural. În plus, este de notat că restul predictorilor îşi menţin puterea de predicţie pe care o aveau şi în modelul anterior, lipsit de variabila teritorial-istorică. Acest gen de experiment mental „ce s-ar întâmpla dacă..." este util aprofundat în continuare, pentru că poate contribui nemijlocit la reducerea unor fenomene de atribuire incorectă în evaluarea particularităţilor regionale ale ţării. În linia acestui obiectiv am rulat modelele prezentate în tabelul 3.1 în variantele :

a) cu omisiunea indicilor de dezvoltare teritorială (DEVJUD98 şi populaţia localităţii de rezidenţă), dar cu includerea celor de specificitate etnică (procent maghiari în localitate în 1992, procent rromi în localitate în 1992, ambele variabile transformate prin adăugarea constantei 1 şi logaritmare) şi istorică (localizare în Transilvania sau Banat ori Crişana-Maramureş *versus* Vechiul Regat) ;
b) de specificare maximă, prin menţinerea variabilelor de dezvoltare teritorială, dar şi cu adăugarea celor de relevanţă cultural-istorică.

Pentru ambele variante experimentale, a şi b, am limitat subeşantionul de analiză numai la populaţia de etnie română, astfel încât să înregistrăm răspunsurile de toleranţă/intoleranţă numai pentru un corp etnic relativ omogen, cel al românilor. Variantele a şi b operează deci numai asupra celor 896 de români din eşantionul total de 1 000 de persoane, dar cu înregistrarea profilului etnic al localităţilor din care aceştia provin.

În context, putem considera modelul deja prezentat, cel care include numai variabilele de dezvoltare fără cele etnico-istorice, ca fiind unul standard, luat ca referinţă. Rularea datelor în varianta a, fără indici de dezvoltare teritorială, dar cu indici etnico-istorici, permite trei constatări :

- toleranţa nu diferă semnificativ între românii din Transilvania (în sens extins de „Transilvania+Banat+Crişana-Maramureş") şi cei din Vechiul Regat, nici pe total eşantion, nici pe subeşantioanele rural şi urban ;

ArhElectDSandu

- faptul de a fi trăit sau nu în localităţi cu pondere mare de rromi nu induce diferenţieri semnificative de grad de toleranţă între români ;
- predictorii din modelul standard (cu excepţia celor de dezvoltare teritorială, excluşi experimental) îşi menţin, majoritar, puterea de predicţie.

În modelul cu specificare maximă (b), cel care include atât variabile de dezvoltare teritorială, cât şi variabile de relevanţă cultural-istorică (un total de 21 de variabile – 19 din modelul standard şi două de natură etnico-istorică), se poate constata că :

- a locui în Transilvania *versus* Vechiul Regat şi a locui în comunităţi cu pondere mare sau redusă de maghiari nu constituie factori relevanţi în diferenţierea gradului de toleranţă a românilor. Rezultă că, în momentul în care sunt controlate/luate în considerare diferenţierile de nivel de dezvoltare la nivel regional şi local factorii cultural-istorici cu specificitate regională îşi pierd/reduc relevanţa. Dacă nu am fi dispus de date suficiente pentru a măsura separat aspectele de dezvoltare de cele cultural-istorice, am fi putut fi tentaţi să punem pe seama datelor etnico-istorice ceea ce ţine în principal de substanţa de dezvoltare comunitar-regională ;
- nivelul de dezvoltare a judeţului se menţine şi în modelul cu specificare extinsă, ca şi în cel standard, cu putere semnificativă de diferenţiere. Chiar dacă se iau în seamă şi variabile cultural-istorice precum tipul de provincie istorică şi profilul etnic al comunităţii de reşedinţă, dezvoltarea judeţului continuă să inducă diferenţe de mentalitate. În judeţele mai dezvoltate din punct de vedere social-economic, tind să trăiască persoane mai tolerante decât în judeţele sărace. În această configuraţie a modelului, aplicat pe total eşantion, mărimea demografică a localităţii nu pare să conteze pentru toleranţă ;
- toţi predictorii semnificativi în modelul standard se menţin şi în cel extins, cu aceeaşi capacitate de semnificare, cu excepţia celui referitor la ocuparea în munci manuale necalificate. Acesta din urmă este, în consecinţă, un predictor relativ instabil, pe care nu trebuie pus un temei serios de interpretare.

Toleranţa pe spaţii sociale

Analizele anterioare au pus în evidenţă multiplicitatea determinărilor pe care le suportă toleranţa. A rezultat că resursele de status şi valorile de modernitate sunt principalele categorii de factori care condiţionează nivelurile de toleranţă/intoleranţă individuală. Propensiunea spre discriminare socială este mai mare pentru persoanele sărace în capital uman şi material, dar şi în capital simbolic, în asimilarea unor valori de modernitate individuală. În plus, am constatat că reacţiile de intoleranţă depind şi de caracteristici ale mediului comunitar-regional, în special ale nivelurilor de dezvoltare locale şi regionale. Pornind de la aceste premise analitice, se poate trece la o viziune asupra situaţiilor sau spaţiilor sociale care favorizează sau defavorizează toleranţa. Reconstituirea acestor spaţii sociale, în calitate de configuraţii de condiţionări pentru un tip dat de comportament sau de atitudine, este esenţială pentru a înţelege şi, eventual, influenţa procesele de discriminare socială.

Spaţiul social al toleranţei a fost construit, funcţie de constatările din analizele cauzale anterioare, prin intersectarea a trei dimensiuni referitoare la capitalul uman-material, capitalul simbolic şi profilul etnic şi de dezvoltare a mediului spaţial de viaţă. Ceea ce

ArhElectDSandu

au, ceea ce cred și unde trăiesc sunt presupuse a fi dimensiuni esențiale ale spațiului social al atitudinilor de toleranță/intoleranță. Desigur, în definirea capitalului simbolic (ceea ce cred oamenii) nu am inclus indicatori referitori la capitalul social, pentru a păstra separarea necesară între complexul explicativ și variabila dependentă.

Aproximativ un sfert din eșantion este format din persoane cu nivel redus de capital material, uman și simbolic. Ei sunt cei mai săraci. Cei mai bogați reprezintă cam tot atât. În plan teritorial, a fost construită și reținută o tipologie cu patru categorii de comunități:

- sărace, cu pondere mare de romi;
- sărace, fără minorități etnice;
- înstărite, fără minorități etnice;
- înstărite, cu pondere mare de maghiari.

Valorile de pornire pentru clasificare nu sunt furnizate de sondaj, ci reprezintă măsuri independente, cu grad relativ ridicat de validitate. Ponderea pe care o au cele patru tipuri în total eșantion este funcție, în bună măsură, de procedeele de calcul și nu poate fi evaluată sub aspectul reprezentativității. Oricum, diferențierea pe tipuri de comunități și pe categorii de capital servește scopurile comparative, de tipologizare ale prezentei analize.

Polaritatea sărăcie/bogăție de capital are un corespondent direct în polaritatea intoleranță/toleranță (tabelul 3.4). Persoanele cu nivel minim de educație, venituri reduse și modernitate individuală sub medie sunt una dintre categoriile de populație cu șansele maxime de intoleranță. Intoleranța maximă pare să fie localizată în comunitățile sărace, cu pondere mare de romi, la nivelul populației cu resurse de status de nivel mediu, dar cu nivel de modernizare relativ redus.

Tabelul 3.4. *Nivelul mediu al toleranței pe tipuri de spații sociale*

Capital uman, material și simbolic		Tip de comunitate**				Total	
capital uman-material	grad de modernitate individuală	săracă și cu pondere mare de romi	săracă și fără minorități etnice	înstărită și fără minorități etnice	înstărită și cu pondere mare de maghiari	toleranță medie	N
redus	sub medie	-3.2	-3.6	-1.2	*	-3.3	23.4
	peste medie	-3.8	-4.4	0.4	*	-2.9	10.2
mediu	sub medie	-6.5	-1.8	2.5	-2.5	-3.2	17.0
	peste medie	-1.5	-0.8	1.5	2.2	0.6	16.0
de nivel ridicat	sub medie	*	*	1.4	3.9	1.3	9.4
	peste medie	*	*	5.1	7.5	5.9	24.0
Total	toleranță medie	-2.8	-2.5	1.6	2.6	0	
	pondere persoane	14.9	17.4	40.9	26.8		100=961

Sursa de date: Sondaj „Valori – România 1997", UB - ICCV.

* Medie instabilă pentru volume de subeșantion mai mici de 20 de cazuri.

** Tipul de comunitate a fost generat prin analiză *cluster* de tip rapid (*k-means*), funcție de variabilele care măsoară dezvoltarea județului – DEVJUD98, dezvoltarea localității QLIFEUR, accesul localității de

rezidenţă la drumuri europene, ponderea de maghiari în localitate în 1992 (transformare ln), ponderea de rromi în localitate în 1992 (transformare ln). Înainte de rularea algoritmului de *cluster*, variabilele au fost standardizate cu scorul z.

Lipsa de capital uman, material şi simbolic este, aşa cum rezultă din toate analizele anterioare, un factor de favorizare clară a intoleranţei. Acesta nu acţionează însă independent de contextul de dezvoltare comunitară şi regională. Pentru localităţile dezvoltate din judeţele dezvoltate, intoleranţa săracilor este perceptibilă statistic, dar are valori mult mai mici decât pentru săracii din zonele sărace. Altfel spus, săracul în zone bogate pare să fie mai puţin intolerant decât săracul din zone sărace. Toleranţa maximă este specifică bogaţilor din zone bogate, indiferent dacă este vorba de comunităţi de români sau de maghiari ori de români şi maghiari. De notat că în comunităţile înstărite cu pondere mare de maghiari (eşantionul nu a cuprins şi comunităţi sărace cu pondere mare de maghiari, fie pentru că sunt mai rare la nivel naţional, fie pentru că nu se poate asigura reprezentativitatea pe tipuri de comunităţi), feñomenul dominant este cel de toleranţă relativ ridicată. Excepţia o constituie persoanele cu nivel mediu de capital uman-material, dar cu modernitate individuală redusă, localizate în respectiva categorie de comunităţi.

Un posibil alt nucleu de intoleranţă apare în cazul săracilor cu grad de modernitate relativ ridicat din comunităţile sărace, fără minorităţi etnice.

Toate aceste formulări trebuie luate ca ipoteze cu şanse ridicate de a fi validate, dar ca ipoteze totuşi, dat fiind volumul redus al eşantionului cu care am lucrat.

Vecinul nedorit-neştiut

„Corectitudine politică" şi opinii despre toleranţă

Trecerea de la toleranţă multiplă la toleranţă de tip etnic reprezintă o specificare necesară pentru a pătrunde şi mai mult în structurile ascunse ale sociabilităţii. În ştiinţele sociale, se presupune că acceptarea unei persoane de etnie diferită ca vecin, în fapt sau în principiu, este un semn de toleranţă interetnică. Desigur, ca orice măsură, considerată singular, este relativ fragilă (caseta 3.1). La o întrebare de tipul „V-ar deranja să aveţi ca vecini evrei/rromi (ţigani)/maghiari/români?" se poate răspunde sincer, trădând atitudini de toleranţă sau intoleranţă etnică, dar şi la modul „corect politic". Iar tentaţia de a fi „corect politic" este cu atât mai mare, cu cât cel cu care stai de vorbă, cum ar fi în situaţiile de sondaj, este mai puţin cunoscut ţie - vine din altă localitate, reprezintă o instanţă oficială, ca, de exemplu, un institut de sondare a opiniei publice, este, de obicei, mult mai tânăr şi e de presupus că reprezintă mentalitatea unei alte generaţii etc. Tentaţia „corectitudinii politice" este, probabil, mai mare la persoanele cu nivel sporit de instrucţie, consumatoare de informaţie media şi rezidente în mediul urban. Dacă efectul de dezirabilitate socială, cum se numeşte în termeni de specialitate tentaţia anterior menţionată, este foarte puternic, atunci ne-am putea aştepta ca persoanele cu studii superioare din mediul urban, mari consumatoare de media să accepte în mai mare măsură ca vecini, prin declaraţiile de sondaj, persoane de altă etnie. În fapt, date pe care le obţinem din sondaje trimit la o realitate mult mai complexă decât cea ordonată în

funcție de sinceritate/dezirabilitate socială. După cum va rezulta din analiză, educația nu „joacă" la fel în raport cu toate grupurile etnice. Nici faptul de a fi bogat sau sărac nu este o premisă de toleranță sau intoleranță etnică în sine. Ceea ce contează se pare că este mai ales faptul de structură, configurația, tipul de situație în care oamenii trăiesc.

Caseta 3.1. *„Aproapele" ca vecin*

Deși fragilă, măsura „V-ar deranja să aveți ca vecini...?" se înscrie pe una dintre liniile esențiale ale fenomenelor de capital social sau de sociabilitate. Aș reaminti în sprijinul acestei afirmații punctul de vedere weberian care susține că, „de fapt", cooperarea între vecini este prototipul ajutorului fratern, dezinteresat: „În general, conținutul oricărei etici religioase, care depășește prescripțiile magice particulare și pietatea familială, este condiționat în primul rând prin cele două motive simple care determină activitatea cotidiană extrafamilială: talionul legitim față de violator și ajutorul fratern pentru vecinul prieten. Ambele înseamnă răsplată: cel care violează «merită» pedeapsa a cărei împlinire domolește mânia, după cum și vecinul merită ajutorul... Ajutorul fratern își are originea, după cum am văzut, în uniunea vecinătății. «Aproapele» își ajută vecinul, căci și el s-ar putea să se afle o dată la strâmtoare" (Weber, 1998, pp. 210-211).

Este foarte probabil că etica religioasă a influențat foarte mult etica din spațiul cotidian și, în consecință, răspunsul la o întrebare simplă de tipul celei menționate în text, în legătură cu acceptarea vecinilor diferiți ca etnie, spune mult mai mult decât se pare. Preceptul „Să iubești pe aproapele[4] tău ca pe tine însuți" (Matei, 22, 39; Lev, 19, 18) are, foarte probabil, ecouri profunde și în ideologia despre vecinătate. Vecinul este exemplul tipic de „aproape" în sens social și spațial. Refuzul vecinului este, implicit, refuzul unui precept religios difuz.

„Aproapele" are nuanțe diferite în *Noul* față de *Vechiul Testament*. În *Noul Testament* el este explicit identificat cu cel care ajută dezinteresat, cu samarineanul milostiv (Luca, 10, 27-36). În *Vechiul Testament*, „aproapele" este cel pe care îl cunoști și cu care interacționezi mai des. În etica de viață cotidiană, vecinul este perceput mai mult în viziunea veterotestamentară. Sensul din *Noul Testament* este unul predominant normativ, asociat cu ceea ce ar trebui să fie, cu idealul moral. Vecinul ideal este omul de faptă bună care te ajută chiar dacă nu te cunoaște și nu are nici un avantaj de pe urma ajutorului. Valoarea morală exemplară a aproapelui, marcată în *Noul Testament*, este accentuată și mai puternic în unele scrieri patristice prin identificarea sa cu Hristos: „Chiar dacă ți-ai da viața pentru aproapele tău din dragoste, amintește-ți că Mântuitorul este aproapele nostru – că Cel ce mântuie a fost numit pentru cel mântuit: Dumnezeu, care este aproape" (Clement Alexandrinul, 1982, p. 255).

Vecinul este, în sensul spațiului cotidian, cel care se află aproape geografic, dar care poate fi aproapele tău prin exemplaritatea morală. Cum cultura de tip creștin este puternic impregnată în reprezentările cotidiene, refuzul acordat celui de altă etnie ca vecin implică și o negare a posibilei sale valori morale exemplare.

Construirea bazei de date

În căutarea acestor structuri relevante pentru toleranță/intoleranță voi face explorările care urmează. Baza de căutare este mai largă decât în subcapitolul anterior. Voi folosi date cumulate din *Barometrul de Opinie Publică* (*BOP*) al Fundației pentru o Societate Deschisă (FSD), culese în perioada 2000-2002. În decursul celor trei ani, Fundația a organizat șase valuri de sondaj, cu câte aproape 2.000 de subiecți intervievați la fiecare dintre cele șase perioade. „Stând de vorbă" cu aproximativ 10 000 de români, câți au fost cuprinși

4. În traducerea engleză a *Bibliei* (King James Version), „aproapele" este vecinul, ***neighbour***.

ArhElectDSandu

în sondajele respective, am încercat să descifrez liniile de forţă ale mentalităţii asupra toleranţei etnice din perioada respectivă. Atunci când comparabilitatea datelor a permis (caseta 3.2), am lucrat cu un eşantion mai larg, incluzând şi rezultatele sondajelor din 1999.

Caseta 3.2. *Baza de date pentru măsurarea toleranţei interetnice şi comparabilitatea întrebărilor*

Baza de date pe care am construit-o din cele şase valuri de sondaj cuprinde 11 807 de subiecţi intervievaţi. Numărul persoanelor intervievate este cel indicat şi la sfârşitul caietelor *Barometrului de Opinie Publică*, cu excepţia valului din noiembrie 2001 (menţionat cu 2 029 de cazuri în Caietul FSD, dar cu baza de date difuzată pe Internet, de 2 080 de cazuri. Pentru primul val, din 2001, am lucrat numai cu eşantionul de bază de 1 816 persoane, fără subeşantioanele concepute pentru analize particulare). Măsurarea intoleranţei etnice a fost făcută prin întrebări uşor diferite. În sondajele din 2000, formularea a fost „Vă rugăm să alegeţi de pe listă persoanele pe care nu le-aţi dori ca vecini...". În listă apăreau opt categorii (evrei, rromi/ţigani, maghiari, români, foşti puşcăriaşi, beţivi/alcoolici, bolnavi de SIDA, homosexuali), iar subiectul răspundea prin „da" sau „nu" pentru fiecare dintre acestea. Din 2001, formularea se simplifică şi devine „V-ar deranja să aveţi ca vecini evrei, rromi etc. ?". Desigur, între „nu aţi dori ca vecin"[5] şi „v-ar deranja ca vecin" pot fi diferenţe de interpretare, de sugerare a refuzului[6]. Poate că aria de cuprindere pentru „a nu dori" este mai largă decât cea pentru „v-ar deranja" şi în consecinţă ponderea celor care răspund „da" şi apar ca intoleranţi este mai mare în primul decât în cel de-al doilea caz. Este adevărat însă că „a nu dori" este o opţiune, orientare internă, iar „a fi deranjat" trimite la o acţiune externă. Cert este că, din 2001, de când se adoptă formularea cu „a fi deranjat", creşte ponderea toleranţei etnice. În acelaşi an a avut loc însă şi o sporire considerabilă a optimismului social după alegeri, factor contaminant pentru stări mentale precum toleranţa. Similar, ponderea celor care consideră că în prezent se trăieşte mai bine decât cu un an înainte a crescut de la 8% în toamna lui 2000, înainte de alegeri, la 20%, în primăvara anului 2001. Dacă se urmăreşte dinamica celor intoleranţi în cadrul aceleiaşi categorii de optimism sau de mod de definire a situaţiei, se constată că şi pe segmente controlate are loc o reducere considerabilă a intoleranţei în 2001 faţă de 2000. Rezultă că schimbarea de formulare din 2001 a contribuit şi ea la reducerea ratelor de intoleranţă. Acesta este motivul pentru care în modelele de regresie am menţinut ca variabilă de control codul pentru valul de sondaj. Problematică este situaţia şi cu datele din 1999. În anul respectiv, formularea a fost una de tipul întrebărilor de încredere: „Câtă încredere aveţi în următoarele grupuri de oameni care trăiesc la noi... ?" şi răspunsul era înregistrat pe o scală de patru puncte, de la „foarte multă" (4) la „foarte puţină" (1). Am încercat aducerea scalei de patru puncte la una dihotomică, pentru a asigura comparabilitatea cu restul perioadei şi am considerat că cei care declarau în 1999 că au încredere puţină sau foarte puţină în persoanele din grupul de referinţă i-ar refuza, în acelaşi timp, ca vecini. Deşi ipoteza este una plauzibilă, procentele de intoleranţă la care se ajunge pentru 1999 sunt mult mai mari decât cele din restul perioadei. Din acest motiv, am eliminat din prelucrările pentru intoleranţa etnică datele din 1999.

În cadrul subcapitolului sunt analizate numai datele pentru subeşantionul de 10 672 de etnici români sub aspectul atitudinilor lor faţă de maghiari, rromi şi evrei. Am renunţat la o analiză similară pe subeşantionul de maghiari. În eşantionul cumulativ pe trei ani, numărul acestora – 752 – ar fi fost suficient pentru prelucrare, chiar cu grade de eroare mai ridicate. Cifrele devin însă foarte instabile, datorită subeşantioanelor de volume reduse în ipoteza unei analize

5. În World Value Survey este folosită întrebarea formulată în termeni de „nu aţi dori să aveţi ca vecini".
6. Asupra implicaţiilor pe care le poate avea trecerea de la „nu aţi dori ca vecin" la „v-ar deranja ca vecin" mi-a atras atenţia colegul sociolog Claudiu Niculae. Desigur, interpretarea asupra consecinţelor schimbării de formulare îmi aparţine.

ArhElectDSandu

pe urban și pe rural. În plus, aplicarea pentru maghiari a unor modele de regresie pe care le-am folosit pe subeșantionul românesc, cu rezultate bune, a indicat o capacitate foarte redusă de discriminare a predictorilor. Nu am avut informație suficientă pentru a decide dacă este vorba de un efect de profil socio-cultural al grupului etnic maghiar sau de deficiențe în culegerea datelor asociate cu limba de intervievare sau cu efecte mai accentuate de dezirabilitate socială în cazul maghiarilor intervievați. În fine, subeșantionul maghiar pare să fie mult distorsionat, în condițiile în care ponderea bărbaților este de numai 42% (față de 47% în subeșantionul pentru etnici români), iar persoanele din urban sunt serios suprareprezentate (62% față de 53% cât indica ultimul recensământ din 2002 pentru maghiari).

În fine, cu numai 203 rromi în eșantion, nu putea fi vorba de o analiză separată asupra acestui grup etnic.

Desigur, chiar pentru subeșantionul bogat, 10 600 de etnici români, sunt probleme tehnice de analiză. Persoanele au fost intervievate în trei ani de zile, pe parcursul a șase sondaje diferite. Variabilele de încredere și toleranță – cele care reprezintă centrul de interes în acest capitol – au suportat influența „momentului" de anchetă, a celui politic în mod particular. Întrebările pe care s-a bazat analiza au fost, cu mici excepții, formulate la fel. Ele au fost plasate însă în contexte diferite, care au afectat modul în care subiecții au perceput chestionarul și, în consecință, au răspuns. Pentru a diminua efectul de timp, în toate modelele de regresie folosite am inclus și variabila „val", respectiv codul secvențial al sondajului de la 1 (pentru primul val din 2000) la 6 (pentru valul 2 din 2002).

Variabilele de status prezintă o consistență remarcabilă sub aspectul modului în care se leagă între ele în fiecare dintre etapele de sondaj. Am replicat pentru fiecare dintre cele șase valuri de sondaj o analiză factorială cu educația, vârsta, mediul rezidențial, dotarea cu bunuri moderne în gospodărie și frecvența citirii ziarelor (ca indicator de capital uman). Cele zece corelații care descriu relațiile dintre cele cinci variabile își mențin configurația, pentru că factorul rezultat din aplicarea algoritmului, „val cu val", este unic în toate cazurile și variabilele au saturații ordonate la fel. O altă factorială cu vârsta, educația și încrederea generalizată a fost rulată tot ca test de consistență a datelor în timp. În patru dintre cele cinci valuri (încrederea nu a fost măsurată în valul doi din 2002), factorul are aceeași configurație. Apar doi factori numai în cazul primului val de sondaj, din 2002.

Dată fiind experiența de analiză din subcapitolele anterioare, dubiile care au apărut în legătură cu uni- sau multidimensionalitatea toleranței, în acest subcapitol voi lucra cu maximă prudență, pornind de la ipoteza că nu există intoleranță etnică, ci „intoleranțe", manifestări specifice în raport cu grupuri specifice. Rămâne de văzut dacă datele susțin o astfel de „extremă" metodologică. În consecință, nu voi scana datele din perspectiva unui indice al toleranței/intoleranței etnice, ci din perspectiva unei tipologii cu șase categorii (tabelul 3.5). Acestea reprezintă combinații de respingeri ale românilor în raport cu maghiarii, rromii sau evreii. Motivul pentru care am reținut numai cele trei categorii etnice este de ordin pragmatic, dar și de conținut. Seria de date pentru cei trei ani include în mod continuu referiri numai la acestea. În al doilea rând, combinațiile care dau tipologia nu sunt de natură strict logică, ci urmăresc ponderile majore din populația minoritară și patternurile de răspuns pe care le-am examinat în prealabil.

O tipologie a intoleranței etnice

Pe total eșantion cumulat, 2000-2002, ponderea românilor care declară că nu ar dori să aibă ca vecini evrei este de 13.8%. Refuzul de a avea vecini maghiari este de 20.6%, iar pentru rromi, cifra corespunzătoare este de 52.4%. După cum se vede, variația de mod de raportare este foarte mare, funcție de grupul etnic evaluat. Funcție de acest joc al

ponderilor de intoleranţă rezidenţială, tipologia cu care voi lucra în continuare favorizează combinaţiile care includ rromii şi maghiarii.

Din perspectiva tipologiei prezentate în tabelul 3.5, rezultă că principala respingere în ipoteza de locuire în vecinătate se înregistrează faţă de rromi. Aproape o treime dintre români nu ar dori să aibă vecini rromi, dar ar accepta alte minorităţi etnice. Cât este în acest caz refuz de a sta lângă un rrom ca membru al unui alt grup etnic şi cât este refuz de a avea un vecin sărac rămâne de văzut prin analize. Deocamdată notez, la modul strict descriptiv, că este vorba de categorii de populaţie nedorite ca vecini. Este rolul analizei ulterioare de a releva semnificaţiile opţiunii.

Ponderile celor care refuză vecinătatea a două grupuri etnice (maghiari sau rromi) sau a trei grupuri etnice (maghiari, rromi, evrei) sunt relativ egale, de aproximativ 8-10%. Este probabil că intoleranţa etnică se manifestă cu maximă intensitate la cei care refuză simultan vecinătatea evreilor, maghiarilor şi rromilor. Acesta pare să fie nucleul dur al intoleranţilor. Ponderea sa a cunoscut o diminuare clară, consistentă, pe parcursul celor trei ani de referinţă, de la aproape 20-25% la 5-10%.

În schimb, segmentul de populaţie care nu ar dori să aibă vecini de etnie romă este relativ constant pe toată perioada, aproximativ 30%.

Este de presupus că fiecare dintre cele şase categorii de români care afirmă una dintre cele cinci tipuri de intoleranţă sau atitudinea de toleranţă are un profil specific, asociat cu situaţii de viaţă specifice. Diferă aceste categorii de populaţie numai prin resurse de capital material şi uman sau şi prin resurse de capital social şi simbolic?

Nu am avut date detaliate pe mediul etnic de socializare şi de locuire pentru a putea urmări efectele de socializare. În schimb, unul dintre sondajele *BOP*, cel din noiembrie 2001, a înregistrat, în afara valorilor de toleranţă, şi informaţii referitoare la etnia vecinilor. Din analiza datelor respective (prin coeficienţi de corelaţie) a rezultat că românii care au ca vecini maghiari tind să fie mai toleranţi şi să accepte vecinătatea cu persoanele de etnie maghiară. Pentru românii care au rromi ca vecini nu apare însă o relaţie statistic semnificativă de acceptare sau de respingere a rromilor ca vecini.

Diferenţele de profil valoric nu par să fie marcante decât între toleranţi şi persoanele de intoleranţă maximă, cumulată în raport cu mai mult de două etnii[7]. Astfel, persoanele cu grad ridicat de intoleranţă etnică (în raport cu rromii, maghiarii şi evreii) tind să valorizeze funcţia statului în asigurarea locurilor de muncă, să aprecieze că rolul competiţiei în viaţa socială este unul negativ şi să susţină egalitarismul.

Tabelul 3.5. *Principalele categorii etnice nedorite ca vecini de către români, 2000-2002 (%)*

Valul de sondaj	Ar accepta orice vecini	Nu ar dori să aibă vecini					Total
		maghiari	rromi	alte combinaţii de grupuri minoritare	maghiari şi rromi	maghiari, rromi sau evrei	
2000/1*	33.8	2.1	35.5	4.2	6.9	17.6	100

7. Constatările din cadrul acestui paragraf se bazează pe analiza statistică (tabele de contingenţă şi corelaţii) a datelor din sondajul FSD realizat în octombrie 2002. Limitarea la valul respectiv a fost impusă de faptul că măsurile asupra orientărilor valorice menţionate în text au fost disponibile numai la nivelul valului respectiv de culegere a datelor. Nu am inclus în prezentare argumentele cantitative, pentru a nu încărca şi mai mult prezentarea cu specificări tehnice. În plus, datele la care mă refer sunt publice şi analiza poate fi replicată uşor.

ArhElectDSandu

Valul de sondaj	Ar accepta orice vecini	Nu ar dori să aibă vecini					Total
		maghiari	rromi	alte combinaţii de grupuri minoritare	maghiari şi rromi	maghiari, rromi sau evrei	
2000/2*	24.8	0.9	31.0	8.3	8.9	26.1	100
2001/1	52.0	1.5	34.6	1.4	6.3	4.2	100
2001/2	54.1	1.4	29.9	0.8	8.1	5.6	100
2002/1	56.6	1.6	25.8	1.5	9.4	5.1	100
2002/2	48.3	1.9	32.2	1.3	10.1	6.2	100
Total	45.7	1.6	31.3	2.8	8.3	10.3	100

Sursa de date: *BOP* - FSD, 2000-2002. Subeşantionul de români N = 10 673. Numai pentru valurile de sondaj din 2000 întrebările au fost formulate în termeni de „vecini nedoriţi". Pentru restul sondajelor, întrebările au solicitat opinia despre „vecinii care v-ar deranja" (pentru detalii de formulare şi efecte, vezi caseta 3.2).

Ele adoptă deci un punct de vedere preponderent etatist, antiliberal. Toleranţii sunt, prin contrast, adepţi ai perspectivelor liberale în privinţa ideologiei de organizare a vieţii sociale. Ei susţin că individul este responsabil în principal de deciziile sale, că veniturile pot varia liber şi competiţia are un rol pozitiv în interacţiunea socială. În schimb, profilul valoric al românilor care resping numai vecinătatea rromilor se apropie mai mult de cel al toleranţilor decât de cel al intoleranţilor. Ca şi toleranţii, cei care nu ar dori să aibă vecini rromi valorizează competiţia şi responsabilitatea individuală. Constatarea trimite la ipoteza că respingerea vecinătăţii rromilor nu pare să fie fapt de cultură etnică, ci de status social, de resurse specifice.

Datele de profil din tabelul 3.6 susţin ipoteza: persoanele care nu ar dori să aibă rromi ca vecini sunt în bună măsură diferite şi de segmentul toleranţilor, şi de cel al intoleranţilor de alt tip. Se disting prin faptul că au o stare materială bună şi locuiesc preponderent în oraşe cu nivel relativ ridicat de dezvoltare. Prin contrast, persoanele care nu ar dori să aibă vecini maghiari, rromi sau evrei (intoleranţă cumulativă) sunt mai ales locuitori săraci ai satelor sărace. Segmentul care „ar fi deranjat", conform formulării din chestionar, de vecini rromi mai are o caracteristică unică în raport cu toate celelalte grupe din tipologia construită pentru percepţia distanţelor interetnice: membrii săi sunt singurii care au venituri mult mai mari decât ar fi de aşteptat în baza educaţiei lor (inconsistenţă de status pozitivă).

Persoanele care nu ar dori să aibă vecini rromi înregistrează deci un profil de status puternic marcat. Atitudinea lor faţă de rromi nu pare să decurgă în principal din prejudecăţi de tip etnic, ci, mai ales, din considerente de status socio-economic.

Semnele pe care le transmit cifrele de sondaj sugerează că distanţarea lor faţă de rromi este mai mult un mod de afirmare a unei superiorităţi de status decât a unor prejudecăţi legate de zona culturală; par să fie persoanele înstărite care câştigă mult mai mult decât ar fi de aşteptat în temeiul relaţiei care funcţionează între educaţie şi venituri la nivel naţional. Le poţi întâlni relativ uşor în noile zone urbane cu vile. Le recunoşti prezenţa şi mentalitatea din afirmaţii de tipul „aici, la noi, am avut grijă să nu intre «bruneţii»". Mentalitatea lor a fost rapid asimilată sau cel puţin înregistrată şi de agenţii imobiliari care, dacă doreşti să cumperi un teren în zonă, îţi pun rapid pe lista de avantaje şi precizarea că „aici nu sunt decât oameni de condiţie". Şi dacă duci dialogul mai

departe și vrei să afli cine nu sunt cei de condiție, foarte probabil că ți se va sugera că aceștia sunt săraci, rromi sau ne-rromi.

Tabelul 3.6. *Profilul de status al românilor funcție de preferințele de vecinătate*

	Ar accepta vecini de orice etnie	Ar fi „deranjat" dacă ar avea vecini					Total
		maghiari	rromi	alte combinații de grupuri minoritare	maghiari și rromi	maghiari, rromi sau evrei	
Vârsta medie**	47.5	39.9	46.9	50.0	46.9	49.7	47.4
Indicele bunurilor moderne în gospodărie MBUN4b**	1.5	1.7	1.8	1.2	1.5	1.1	1.5
Ponderea persoanelor în cadrul grupei cu venituri mai mari decât cele așteptate în funcție de educație INCONSp2*	21.2	18.3	29.4	20.3	20.5	19.4	23.5
Ponderea persoanelor în cadrul grupei cu venituri mai mici decât cele așteptate în funcție de educație INCONSn2*	23.9	28.4	17.1	28.1	23.1	26.3	22.1
Numărul de ani de școală absolvită**	9.9	10.5	10.6	8.1	9.6	8.1	9.9
Ponderea bărbaților	47.8	62.7	44.8	46.4	46.0	45.0	46.6
Ponderea în urban	56.6	50.9	63.2	39.7	47.2	31.7	54.7
Ponderea medie de maghiari în localitatea de rezidență, în 1992	4.4	1.8	4.3	3.5	1.3	0.8	3.7
Ponderea medie de rromi în localitatea de rezidență, în 1992	1.7	1.2	1.5	1.7	1.2	1.4	1.6
Valoarea medie a indicelui de dezvoltare a localității QLIFEUR *	63.3	49.9	76.5	44.7	48.4	25.7	61.6

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002. Subeșantionul de români.
* Vezi tabelul 1.4.
** Medii în cadrul grupei.

Respingerea vecinătății maghiarilor este asociată cu segmentul de bărbați relativ tineri, caracterizați prin inconsistență de status de tip negativ, altfel spus, prin relativă frustrare față de faptul că au venituri mai reduse decât ar fi de așteptat în temeiul educației lor. Cu titlu de ipoteză se poate nota că intoleranța față de rromi este și manifestare de complex de superioritate, iar cea față de maghiari, consecință și a unui complex de inferioritate de status.

Diferenţieri rural/urban

După această trecere în revistă relativ punctuală a factorilor care condiţionează toleranţa rezidenţial-etnică, se poate trece la un tablou de ansamblu asupra fenomenului. În tabelul 3.7, sunt prezentate relaţiile semnificative pentru şase tipuri de situaţii, rezultate din intersectarea a trei categorii etnice cu două medii rezidenţiale. Tabelul prezintă genurile de situaţii care susţin (+) sau defavorizează (–) intoleranţa etnică rezidenţială.

Tabelul 3.7. *Predictori ai respingerilor de vecinătate pe grupuri etnice şi medii rezidenţiale*

Relaţii pentru rural, faţă de			Predictori ai intoleranţei rezidenţial-etnice	Relaţii pentru urban faţă de		
maghiari	rromi	evrei		maghiari	rromi	evrei
–		–	Vârstă	–		
			Este bărbat (1 da, 0 nu)			
+	+		Indice bunuri moderne în gospodărie MBUN4b	–	+	
			Venit mediu pe persoană în gospodărie (decile)			–
			Inconsistenţă de status pozitivă INCONSp2		+	
			Inconsistenţă de status negativă INCONSn2			–
–		–	Ani de şcoală absolvită EDUCANI			–
	–		Frecvenţa cititului de cărţi (scală de patru puncte)	–		–
–		–	Viaţa de astăzi este mai bună decât cea de acum un an ACUMIERI			
–	–		Încredere generalizată TGENERAL	–	–	–
–	–	–	Categorie de mărime a localităţii TIPLOC (scalare directă: 1 foarte mică... 6 foarte mare)			
–	–	–	Pondere maghiari în localitate, în 1992 (transformare ln)	–	–	–
			Pondere de rromi în localitate, în 1992 (transformare ln)			
–			Locuieşte în provinciile de dincolo de Carpaţi (1 da, 0 nu)			
+	+	+	Locuieşte în Moldova (1 da, 0 nu)			–
+	+	+	Nivel de dezvoltare a judeţului DEVJUD98			
	–		Localizare în apropierea unui drum european DRUMEURO	–	–	–
–	–	–	Timpul (valul de sondaj 1 = 2000/1... 6 = 2002/2)	–	–	–
0.12	0.09	0.20	R^2 Nagelkerke	0.14	0.07	0.19

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002. Subeşantionul de români. Fiecare dintre cele şase coloane ale tabelului, la stânga şi la dreapta coloanei de predictori, reprezintă forma simplificată a unei ecuaţii de regresie logistică în care variabilele dependente sunt neacceptarea de a avea ca vecini maghiari, rromi sau evrei. În stânga tabelului sunt modelele pentru rural, iar în dreapta cele pentru urban. Cu + (relaţii de directă proporţionalitate) şi – (relaţii de inversă proporţionalitate) am notat coeficienţii de regresie logistică semnificativ diferiţi de 1, pentru $p=0.05$. Celulele goale semnifică relaţii nesemnificative sub aspect statistic. Pentru descrierea predictorilor vezi tabelul 1.4.

ArhElectDSandu

Prima constatare generală, urmărind simpla distribuire a „jocului" de semne de +/–, indică o configuraţie cauzală a toleranţei interetnice în bună măsură diferită pentru fiecare dintre cele două medii rezidenţiale. Pe grupuri etnice, evaluate prin întrebările asupra vecinătăţilor nedorite, profilurile cauzale cu grad maxim de specificitate sunt cele referitoare la acceptarea rromilor şi maghiarilor din urban ca vecini.

Vârsta. Surprinzător, intoleranţa rezidenţială a românilor faţă de maghiari este mai mare la tineri decât la vârstnici, atât în urban, cât şi în rural. Ponderea celor care nu ar dori să aibă maghiari ca vecini este, spre exemplu, în cadrul categoriei de tineri români din rural sub 25 de ani, de 40%. Acelaşi tip de pondere, pentru gruparea de vârstă de peste 59 de ani, se reduce la 33%. Dat fiind numărul mare de cazuri cu care lucrez prin cumularea eşantioanelor din trei ani (2000, 2001, 2002), instabilitatea datelor este redusă. Relaţia respectivă se menţine şi în analiza simplă prin intersectarea celor două variabile de vârstă şi acceptare rezidenţială, şi în cazul modelului sofisticat de regresie multiplă, în care apare vârsta ca predictor al alegerii rezidenţiale. Rezultă că relaţia respectivă are foarte puţine şanse să fie una indusă de o măsurătoare slabă. Ea trebuie făcută inteligibilă prin raportare la configuraţii socio-culturale specifice.

O primă interpretare la care apelez pentru explicare ia în considerare rolul căsătoriei. În jurul vârstei de 24 de ani şi, ulterior, la pragul 27-28 de ani, are loc o creştere semnificativă a ponderii persoanelor căsătorite[8]. Nu căsătoria în sine reduce intoleranţa, ci acumularea de responsabilităţi prin înaintarea în ciclul de viaţă familială şi, probabil, lărgirea cercului de cunoştinţe şi remodelarea culturii personale în interacţiunea cu noul partener de viaţă. Interpretarea este susţinută de faptul că ratele de intoleranţă rezidenţială faţă de maghiari se menţin relativ constante la persoanele necăsătorite, în jurul valorii de 20%, indiferent de grupa de vârstă. Pentru cei căsătoriţi, rata de intoleranţă este de 29% pentru grupa de vârstă de 18-24 de ani. Ulterior, în segmentul de populaţie căsătorită de 25-39 ani, rata de intoleranţă se reduce la 20%, iar în grupa de vârstă de 40-59 ani (tot căsătoriţi) ponderea rămâne la 19%. După 60 de ani, are loc o creştere a intoleranţei, indiferent de starea civilă[9]. Modelul de variaţie a intoleranţei rezidenţiale se regăseşte ca fiind asemănător şi în cazul raportării la posibilii vecini de etnie evreiască. Modelul de raportare la rromi ca vecini este diferit, fără înregistrarea unui declin la pragul de 24-25 de ani (tabelul 3.8). Interpretez constatarea în linia aceleiaşi ipoteze anterior menţionate, care susţine că în raportarea faţă de rromi sunt incluse mai puţin elemente de natură culturală şi mai mult reacţii de ordin social, tendinţe de afirmare a unei superiorităţi de status, mai ales pentru cei înstăriţi şi cu nivel de educaţie relativ redus.

8. Din totalul de persoane cuprinse în cele şase eşantioane din perioada 2000-2002, ponderea persoanelor de 24 de ani care sunt căsătorite este de 31.8%. În grupa de vârstă imediat superioară, cea de 25 de ani, ponderea respectivă creşte la 54.2%. Un salt similar în schimbarea structurii maritale a populaţiei se produce la pragul de 27-28 de ani. La 27 ani, ponderea persoanelor căsătorite este de 56.9%, pentru ca la 28 de ani să devină de 71.6%.
9. Analiza sugerează o relaţie mai degrabă neliniară, în formă de U, între intoleranţa rezidenţială şi vârstă. Dând curs acestei ipoteze, am rulat din nou modelul de regresie logistică pentru atitudinea faţă de vecinătatea maghiară (tabelul 3.7), înlocuind vârsta cu variabilele fictive reprezentând segmentele de vârstă 18-24, 25-39 şi peste 59 ani. Configuraţia predictorilor semnificativi nu se schimbă nici pentru rural, nici pentru urban. Numai în cazul modelului pentru urban se constată că intoleranţa este semnificativ mai mare la toate cele trei grupe de vârstă comparativ cu gruparea de referinţă de 40-59 ani.

ArhElectDSandu

Capitalul material. O situaţie materială bună a gospodăriei tinde să reducă intoleranţa faţă de maghiari în mediul urban. Lucrurile stau exact invers la nivelul comunităţilor rurale. Aici, starea materială bună a gospodăriei pare să susţină respingerea vecinătăţii maghiare. A trăi într-o gospodărie înstărită, în rural sau în urban, favorizează, de asemenea, un grad sporit de intoleranţă şi faţă de rromi. Tendinţa este accentuată în cazul vecinătăţii faţă de rromi prin intermediul efectului de inconsistenţă de status: dacă persoana intervievată câştigă mai mult decât ar fi de aşteptat în baza educaţiei pe care o are, atunci respingerea rezidenţială faţă de rromi este şi mai accentuată în mediul urban. Ideea care circulă destul de mult la nivel de simţ comun – „săracii sunt mai intoleranţi" – nu pare să aibă decât o susţinere limitată la mediul urban. Aici, într-adevăr, a fi sărac sporeşte intoleranţa rezidenţială faţă de maghiari şi faţă de evrei. Logica toleranţei rurale este însă una complet diferită. Aici, sărăcia pare să aducă mai multă toleranţă. Greu de spus ce se ascunde în spatele acestor sensuri diferite ale relaţiilor între avere şi toleranţă la sat şi la oraş. Cel mai simplu este să constat că se reconfirmă diferenţa fundamentală dintre lumea rurală şi cea urbană românească şi că opţiunea de a le analiza separat este una pe deplin întemeiată. Respingerea rezidenţial-etnică este mult mai mare în rural decât în urban (28% dintre locuitorii satelor declarau că ar prefera să nu aibă maghiari ca vecini, faţă de numai 15%, procentul corespunzător pentru orăşeni). În acest context de tensiune rezidenţial-etnică sporită la sat (faţă de oraş), persoanele cu stare materială mai bună tind să fie mai puţin tolerante. Ceea ce poate explica diferenţa dintre cele două tipuri de comunităţi, în legătură cu intoleranţa diferenţiată a celor bogaţi, ţine de factori nespecificaţi prin modelul dezvoltat în paginile anterioare (tabelul 3.7). Pentru a face inteligibilă constatarea, trebuie identificat alt factor diferit de educaţie, compoziţie etnică a localităţii, satisfacţie generală etc.

Tabelul 3.8. *Ponderea românilor care ar prefera să nu aibă vecini de altă etnie, pe grupe de vârstă şi stare civilă (%)*

Stare civilă	Grupa de vârstă	Consideră că „ar fi deranjaţi", dacă ar avea vecini		
		maghiari	evrei	rromi
necăsătorit	18-24 ani	21.7	10.6	52.7
	25-39 ani	20.9	13.8	48.7
	40-59 ani	18.4	13.2	53.9
	60 ani şi peste	23.0	16.4	52.1
căsătorit	18-24 ani	28.5	16.2	50.8
	25-39 ani	19.6	12.3	52.8
	40-59 ani	18.8	13.4	51.3
	60 ani şi peste	22.0	16.0	54.4
		20.6	13.8	52.3

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002. Subeşantionul de români. Exemplu de mod de citire a datelor: din totalul de români necăsătoriţi de 18-24 de ani, ponderea celor care nu ar dori să aibă maghiari ca vecini a fost, pentru perioada 2000-2002, de 21.7%.

Este posibil ca, la nivelul satelor, competiţia pentru resurse, afaceri sau succes la nivelul elitelor economice să fie mai intensă decât în comunităţile urbane. Dimensiunile

mai reduse ale comunităţilor rurale, gradul sporit de intercunoaştere la nivelul lor pot contribui la manifestarea unei situaţii de competiţie intensă. În acest context, mediul sătesc ar putea fi mai favorabil intoleranţei celor înstăriţi.

Capitalul uman de nivel ridicat, atât pentru săteni, cât şi pentru orăşeni, tinde să reducă manifestările de intoleranţă rezidenţial-etnică. Impactul acestuia este mai redus în special în legătură cu intoleranţa faţă de rromi. Numai la nivel de mediu rural apare o tendinţă de acceptare sporită a rromilor pentru persoanele care sunt purtătoare ale unei culturi de elită (citesc mai multe cărţi).

Capitalul social. După cum am menţionat deja cu ocazia unor analize parţiale, încrederea în ceilalţi sau „generalizată" tinde să reducă din intoleranţă. Relaţia este una dintre cele mai puternice şi se manifestă atât la sate, cât şi la oraşe, pentru modul de relaţionare faţă de maghiari, rromi şi, parţial, faţă de evrei (numai pentru mediul urban în cazul acestora din urmă). Cele două fenomene, de încredere şi de toleranţă, sunt parte a aceleiaşi culturi a deschiderii, cu puternice interacţiuni între ele. Includerea încrederii generalizate în seria predictorilor pentru toleranţă reprezintă o decizie metodologică relativ discutabilă. Dacă cele două fenomene sunt consubstanţiale, bazate pe o aceeaşi dimensiune latentă, atunci punerea lor în relaţie cauzală este problematică şi relativ convenţională. Singurul temei care poate justifica parţial opţiunea este legat de o probabilă socializare pe teme de încredere generalizată, anterioară socializării specializate cu referinţă la grupurile etnice. Dar, după cum am mai notat, ipoteza poate fi valabilă în special în zonele omogene din punct de vedere etnic.

Undeva în zona de graniţă între capitalul uman şi cel simbolic se înscrie şi semnificaţia pe care o are percepţia schimbărilor. Persoanele care susţin că „acum trăiesc mai bine decât cu un an înainte" tind să fie mai tolerante, în special la nivel de mediu rural, în relaţiile dintre români, pe de o parte, şi maghiari şi evrei, pe de altă parte.

Stările de conştiinţă pot fi puse foarte greu în relaţii cauzale între ele. Toleranţa şi încrederea generalizată nu numai că sunt orientări valorice, dar au şi o anume încărcătură de modalităţi de definire a situaţiei. Satisfacţia pentru propria viaţă acum, faţă de un an înainte, este preponderent indicator de definire a situaţiei. Or, din acest punct de vedere, cei trei indicatori subiectivi din modelul de analiză – satisfacţie, încredere şi toleranţă – sunt evident în relaţie de „contagiune" reciprocă, şi statuarea unui sens cauzal în relaţiile dintre ei este relativ convenţională. Aceste consideraţii sunt menite să pună în evidenţă caracterul de predictori, şi nu de cauze, pe care satisfacţia şi încrederea îl au în raport cu toleranţa.

Capitalul comunitar-regional. Contribuţia pe care o au structurile comunitar-regionale la explicarea fenomenelor de sociabilitate, în genere, a toleranţei, în mod particular, este una esenţială. „Esenţială" în sens statistic şi sociologic. Variabilele comunitar-regionale influenţează toleranţa rezidenţial-etnică prin valorile lor referitoare la comunicare, la nivelul de dezvoltare şi la particularităţile culturale regionale. Cu cât o localitate rurală este mai mare sub aspectul numărului de locuitori şi mai legată de fluxurile de comunicare rutieră, mediatică sau umană, cu atât toleranţa este mai mare. Pentru oraşe contează mai ales apropierea lor de marile căi de comunicaţie, condiţie fundamentală pentru dezvoltarea lor, pentru integrarea în fluxurile economice şi sociale.

Satele din Moldova, cele din judeţele dezvoltate în mod particular, apar cu valori mai ridicate ale intoleranţei. În schimb, în Transilvania rurală, intoleranţa este mai redusă decât în alte regiuni ale ţării, în special în ceea ce priveşte modul în care românii se raportează la maghiari. Că Transilvania rurală este mai tolerantă decât Moldova rurală

este relativ ușor de înțeles: în primul caz, mediul mult mai eterogen e[ste cel] permite intercunoaștere în condiții de diversitate etnică. În aceeași se[nsibilizare] încadrează și constatarea că intoleranța românilor este mai redusă în l[ocalități] trăiesc și maghiari. De ce însă populația rurală din județele relativ de[nse] s-ar afla acestea pe teritoriul țării, este mai puțin tolerantă, e mai [...] Informații suplimentare, analize la nivel de județ sunt necesare.

Intoleranța etnică poate fi specifică – numai în raport cu un grup etnic [...] din cauza refuzării vecinătății prin raportare la două grupuri etnice, ș[i] raport cu trei sau mai mult de trei grupuri. Dacă există nu numai [...] specific sau semispecific, ci și de natură generalizată, atunci ar [...] înregistra profilul cauzal particular. Este ceea ce am încercat să re[...] prezentată în tabelul 3.9.

Cele trei categorii de intoleranță au determinări diferite. *Intoleran[ța] pură, care se manifestă în raport cu multe grupuri etnice, este cea ca[uzată] educației reduse, al neîncrederii, al izolării și al locuirii în com[unități] demografice reduse*. Spațial, segmentul respectiv de populație este m[ai] Moldova, în județe dezvoltate și în comunități omogene din punct de [...] sau cu foarte puțini minoritari (folosesc acest termen în sensul lui tehn[ic] populație cu pondere redusă într-un context spațial dat").

Intoleranța specifică numai față de un anume grup etnic are condi[ții] bună măsură diferite. Aceasta este intoleranța persoanelor relativ în[...] Sunt însă și factori comuni de descurajare a oricărui tip de intoleran[ță] specifică – locuirea în comunități mari, neizolate, în alte regiuni istor[ice]

Măsurile de relații semnificative înscrise în tabelul 3.9 sunt cele [...] întregul subcapitol, cu grad maxim de adecvare metodologică. Al [...] folosit încorporează măsuri relative de maximă relevanță. Profilul dife[rențial] intoleranți nu este descris „în sine", ci în raport cu cel al toleranților. [...] a persoanelor cu intoleranță generalizată, spre exemplu, este mai mi[c] toleranților, al celor care nu refuză vecinătatea nici unui grup et[nic] introduse în discuție.

Sub această lupă de maximă fidelitate, mai bună decât cea di[n] anumite corecturi, nuanțări. Vârsta nu mai este un predictor efici[ent] dintre categoriile de intoleranță etnică. Apartenența de gen se menți[ne] ca predictor nesemnificativ. *Faptul că nici vârsta și nici genul nu m[ai] predictivă sporită este, cred, un efect de bună specificare a mo[delului]* Ambele variabile sunt de tip compozit, cu încărcătură semantică fo[rte] semnifică numai categorii biologice diferite, ci și culturi diferite [...] structuri diferite de capital uman, material și social.

Datele brute, primare, din tabelul 3.6 indicau diferențieri semnifi[cative] mai puternice ale maghiarilor din partea bărbaților tineri și a romilor [...] Efectul de gen și vârstă dispare cu totul în ultima variantă de analiză [...] nu poate fi explicat decât în sensul anterior menționat al eliminării [...]

10. Desigur, considerarea intoleranței față de trei grupe etnice ca măsură a in[tole]rance o anume doză de conven[ționalism] – trei grupe etnice nu însea[mnă] etnice diferite de cea proprie". Este vorba despre o măsură de tip estimare indirectă.

variabilelor compozite, de tip gen şi vârstă, în favoarea celor puternic specificate, cu referent precis. *Rezultă că nu atât o anume cultură de gen sau de vârstă duce la mai multă toleranţă sau intoleranţă, ci structura de capital uman, material, simbolic, social, asociată cu fiecare dintre valorile variabilei compozite în cauză*. Aceasta este cea care generează variaţiile de toleranţă înregistrate. Vârsta şi genul sunt, nu totdeauna, dar de foarte multe ori, etichete comode pentru factori pe care nu reuşim să îi decelăm cu suficientă acurateţe. Desigur, există şi efecte culturale de gen-vârstă, dar acestea pot fi identificate numai după ce a fost eliminat efectul celorlalte variabile asociate. Or, acest gen de eliminare prin experimente mentale, de tipul modelelor de regresie multiplă, nu este tocmai simplu de realizat.

Este extrem de instructiv contrastul dintre complexul gen-vârstă şi complexul variabilelor regionale. A locui în Moldova sau în regiunile intracarpatice este tot un fapt cu semnificaţii multiple. Cele două variabile regionale – locuire în Moldova şi locuire în Transilvania (în sens larg, de Transilvania+Banat+Crişana-Maramureş) – au, ca şi „gen-vârstă", statut de variabile compozite. Ele semnifică identităţi culturale, economice şi sociale. Comportamentul respectivelor variabile în modelele de regresie multiplă este însă unul diferit de cel al variabilelor demografice gen-vârstă.

Variabilele regionale continuă să fie predictori eficienţi ai toleranţei şi după ce se controlează efectul lor cu multe alte variabile referitoare la structura capitalurilor individual-familiale sau chiar cu măsuri regional-comunitare specifice (precum nivelul de dezvoltare a judeţelor, gradul de izolare a comunităţilor etc.). Sunt două explicaţii posibile pentru acest fapt[11]. O primă explicaţie trimite la ideea că modelele de analiză sunt încă insuficient specificate, nu includ toate categoriile de variabile care ar trebui incluse.

Din motive pragmatice, din lipsă de date pe întreaga perioadă de referinţă 2000-2002, nu am inclus măsuri ale religiozităţii, spre exemplu. În al doilea rând, este de menţionat ipoteza unei puternice specificităţi culturale a regiunilor istorice. Din perspectiva a ceea ce va „spune" capitolul patru al lucrării, referitor la ariile culturale ca matrice de sociabilitate, înclin să susţin prima variantă. Ideea pe care o probează analiza care urmează în capitolul respectiv este că „da, regiunile istorice sunt matrice de viaţă culturală, dar matrice cu grad mare de latenţă, de «îngropare» în straturi ale trecutului, depăşite cu mult ca relevanţă de ariile culturale ca subdiviziuni «naturale» ale regiunilor istorice". Provinciile istorice sunt unităţi comode de referire teritorială, dar eterogenitatea lor internă este foarte mare şi nu poate fi nicicum ignorată, în plan ştiinţific, cel puţin.

Tabelul 3.9. *Predictori ai respingerilor de vecinătate pe categorii de intoleranţă*

Profil intoleranţi specifici (în raport cu un grup etnic)	Profil persoane cu intoleranţă în funcţie de două grupuri etnice		Profil persoane cu intoleranţă generalizată (faţă de trei grupuri etnice)
		Vârstă	
		Este bărbat (1 da, 0 nu)	
+	+	Indice bunuri moderne în gospodăric MBUN4b	

11. Variantele de regresie multinivel HLM, prezentate în anexă, indică predictori comunitar-regionali semnificativi ai intoleranţei etnice.

variabilelor compozite, de tip gen şi vârstă, în favoarea celor puternic specificate, cu referent precis. *Rezultă că nu atât o anume cultură de gen sau de vârstă duce la mai multă toleranţă sau intoleranţă, ci structura de capital uman, material, simbolic, social, asociată cu fiecare dintre valorile variabilei compozite în cauză.* Aceasta este cea care generează variaţiile de toleranţă înregistrate. Vârsta şi genul sunt, nu totdeauna, dar de foarte multe ori, etichete comode pentru factori pe care nu reuşim să îi decelăm cu suficientă acurateţe. Desigur, există şi efecte culturale de gen-vârstă, dar acestea pot fi identificate numai după ce a fost eliminat efectul celorlalte variabile asociate. Or, acest gen de eliminare prin experimente mentale, de tipul modelelor de regresie multiplă, nu este tocmai simplu de realizat.

Este extrem de instructiv contrastul dintre complexul gen-vârstă şi complexul variabilelor regionale. A locui în Moldova sau în regiunile intracarpatice este tot un fapt cu semnificaţii multiple. Cele două variabile regionale – locuire în Moldova şi locuire în Transilvania (în sens larg, de Transilvania+Banat+Crişana-Maramureş) – au, ca şi „gen-vârstă", statut de variabile compozite. Ele semnifică identităţi culturale, economice şi sociale. Comportamentul respectivelor variabile în modelele de regresie multiplă este însă unul diferit de cel al variabilelor demografice gen-vârstă.

Variabilele regionale continuă să fie predictori eficienţi ai toleranţei şi după ce se controlează efectul lor cu multe alte variabile referitoare la structura capitalurilor individual-familiale sau chiar cu măsuri regional-comunitare specifice (precum nivelul de dezvoltare a judeţelor, gradul de izolare a comunităţilor etc.). Sunt două explicaţii posibile pentru acest fapt[11]. O primă explicaţie trimite la ideea că modelele de analiză sunt încă insuficient specificate, nu includ toate categoriile de variabile care ar trebui incluse.

Din motive pragmatice, din lipsă de date pe întreaga perioadă de referinţă 2000-2002, nu am inclus măsuri ale religiozităţii, spre exemplu. În al doilea rând, este de menţionat ipoteza unei puternice specificităţi culturale a regiunilor istorice. Din perspectiva a ceea ce va „spune" capitolul patru al lucrării, referitor la ariile culturale ca matrice de sociabilitate, înclin să susţin prima variantă. Ideea pe care o probează analiza care urmează în capitolul respectiv este că „da, regiunile istorice sunt matrice de viaţă culturală, dar matrice cu grad mare de latenţă, de «îngropare» în straturi ale trecutului, depăşite cu mult ca relevanţă de ariile culturale ca subdiviziuni «naturale» ale regiunilor istorice". Provinciile istorice sunt unităţi comode de referire teritorială, dar eterogenitatea lor internă este foarte mare şi nu poate fi nicicum ignorată, în plan ştiinţific, cel puţin.

Tabelul 3.9. *Predictori ai respingerilor de vecinătate pe categorii de intoleranţă*

Profil intoleranţi specifici (în raport cu un grup etnic)	Profil persoane cu intoleranţă în funcţie de două grupuri etnice		Profil persoane cu intoleranţă generalizată (faţă de trei grupuri etnice)
		Vârstă	
		Este bărbat (1 da, 0 nu)	
+	+	Indice bunuri moderne în gospodărie MBUN4b	

11. Variantele de regresie multinivel HLM, prezentate în anexă, indică predictori comunitar-regionali semnificativi ai intoleranţei etnice.

Profil intoleranți specifici (în raport cu un grup etnic)	Profil persoane cu intoleranță în funcție de două grupuri etnice		Profil persoane cu intoleranță generalizată (față de trei grupuri etnice)
		Venit mediu pe persoană în gospodărie (decile)	
+		Inconsistență de status pozitivă INCONSp2	
	–	Inconsistență de status negativă INCONSn2	
+		Ani de școală absolviți EDUCANI	–
	–	Frecvența cititului de cărți (scală de patru puncte)	–
+		Viața de astăzi este mai bună decât cea de acum un an ACUMIERI	
–	–	Încredere generalizată TGENERAL	–
	–	Categorie de mărime a localității TIPLOC (scalare directă – 1 foarte mică… 6 foarte mare)	–
–	–	Pondere maghiari în localitate în 1992 (transformare ln)	–
–	–	Pondere de romi în localitate în 1992 (transformare ln)	
	–	Locuiește în provinciile de dincolo de Carpați (1 da, 0 nu)	
+	+	Locuiește în Moldova (1 da, 0 nu)	+
		Nivel de dezvoltare a județului DEVJUD98	+
–	–	Localizare în apropierea unui drum european DRUMEURO	–
–	–	Timpul (valul de sondaj 1 = 2000/1… 6 = 2002/2)	–

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002. Subeșantionul de români.
Tabelul prezintă în formă simplificată rezultatele unui model de regresie multinomială. Variabila dependentă este un indice al intoleranței care are valoarea 1 – dacă este respins numai un grup etnic, 2 – dacă sunt refuzate vecinătățile pentru două grupuri etnice, 3 – pentru respingerea a trei categorii etnice din care să fie recrutați posibilii vecini și 9 pentru toleranți, cei care acceptă orice gen de vecini. Grupul de referință este cel al toleranților. R^2 Nagelkerke este 0.23, semnificativ diferit de 0, pentru p=0.01. Cu + (relații de directă proporționalitate) și – (relații de inversă proporționalitate) am notat coeficienții de regresie logistică semnificativ diferiți de 1, pentru p=0.05. Celulele goale semnifică relații nesemnificative sub aspect statistic. Pentru descrierea predictorilor vezi tabelul 1.4. Exemplu de mod de citire: șansa de a adopta atitudinea de intoleranță generalizată *versus* una de toleranță generalizată este mai mare pentru persoanele cu nivel redus de educație decât pentru cele cu nivel sporit de educație.

Toleranţă etnică şi încredere generalizată

Corelare

Relaţia dintre toleranţa etnică şi încredere este una complexă. Asupra ei mă voi opri în continuare.

În conformitate cu premisele teoretice de bază ale prezentei lucrări este de aşteptat că încrederea generalizată, „în ceilalţi oameni", este maximă pentru toleranţi (segmentul 1 din tipologie, tabelul 3.10) şi minimă pentru segmentul de intoleranţă cumulativă (tipul 6). În seria aceloraşi aşteptări este de menţionat şi predicţia de a avea niveluri de încredere mai mari pentru segmentele din clasele 2 şi 3 faţă de cele din clasele 4 şi 5. Formulările predictive decurg din premisa care susţine că toleranţa este o formă minimă de încredere.

Într-adevăr, „toleranţii", cei care ar accepta vecini de orice etnie, sunt şi categoria cu cel mai mare scor de încredere interpersonală (tabelul 3.10). La polul opus, cu indice de încredere minim, se află persoanele care manifestă intoleranţa etnică maximă în maghiari şi rromi sau maghiari, rromi şi evrei.

Tabelul 3.10. *Intoleranţă etnică şi încredere interpersonală*

Categorii de persoane de altă etnie nedorite ca vecini:	„Credeţi că se poate avea încredere în cei mai mulţi dintre oameni?"			Total	
	„nu" −1	„nu ştiu"/nonrăspuns 0	„da" 1	%	scor mediu de încredere*
1. membrii oricărui grup etnic ar fi acceptaţi ca vecini	55.4⁻	9.2	35.4⁺	100.0	−0.20
2. maghiarii	63.6	3.0⁻	33.3	100.0	−0.30
3. rromii	60.4	9.0	30.6	100.0	−0.30
4. evrei+maghiari sau evrei+rromi	62.6	10.7	26.7	100.0	−0.36
5. maghiari şi rromi	67.4⁺	7.2	25.4⁻	100.0	−0.42
6. maghiari+rromi+evrei	67.0⁺	6.9⁻	26.1⁻	100.0	−0.41
Total	59.6	8.7	31.8	100.0	

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002. Subeşantionul de români N=8 753.

\+ Celule în care frecvenţele empirice sunt semnificativ mai mari decât ar fi de aşteptat în ipoteza unei distribuţii strict aleatorii a cazurilor.

\- Celule în care frecvenţele sunt semnificativ mai mici decât ar fi de aşteptat în ipoteza distribuţiei aleatorii. Semnele rezumă constatările generate prin analiza cu reziduuri standardizate ajustate, valori semnificativ diferite de 0, pentru p=0.05.

* Calcule cu scorurile menţionate pentru fiecare dintre cele trei valori ale variabilei de încredere.

Datele respective indică în mod clar că stările de încredere generalizată şi cele de toleranţă etnică sunt în relaţie de contagiune, de comunicare, de subsumare la acelaşi factor latent de sociabilitate[12]. Nu se pune problema de a distinge între cauză şi efect în

12. Cei trei indicatori de intoleranţă – faţă de rromi, evrei şi maghiari – şi încrederea generalizată TGENERAL formează un factor unic în analiza factorială, cu saturaţie maximă pentru respingerea maghiarilor şi minimă pentru încredere (rulare separată pentru populaţia de etnie română).

ArhElectDSandu

relaţia respectivă. Probabil că genul de socializare primară este cel care poate specifica în mai mare măsură sensul relaţiei. În condiţiile în care persoana intervievată a trăit din copilărie în zone fără minorităţi etnice sau cu puţini reprezentanţi ai acestora, fundamentală este socializarea în materie de încredere generalizată care ulterior se răsfrânge şi asupra percepţiei altor grupuri etnice. În schimb, în cazul comunităţilor multietnice, socializarea pe teme de toleranţă etnică şi de încredere generalizată are loc simultan.

Condiţionări comune şi specifice

Disponibilitatea de acordare a încrederii este direct proporţională cu resursele acumulate pentru a face faţă situaţiilor de risc şi invers proporţională cu gradul de încărcătură de risc, asociat cu diferite situaţii de viaţă (tabelul 3.11).

Cele două măsuri de capital social – încrederea generalizată şi toleranţa etnică – au majoritar (şi firesc pentru faptul că se referă la aceeaşi cultură a deschiderii) predictori comuni, cu acţiune de sens identic. Atât toleranţa, cât şi încrederea au valori mai ridicate în cazul persoanelor vârstnice şi religioase, cu nivel ridicat al consumului de elită (citesc frecvent cărţi) din localităţile mari. Explicaţia constă în faptul că stocurile de informaţii de specialitate şi credinţele religioase sunt resurse de tip uman şi respectiv simbolic, utile în depăşirea situaţiilor de risc. De subliniat faptul că nu educaţia în sine sporeşte gradul de propensiune spre încredere[13], ci un anume tip de educaţie, cel care duce la acumularea unei culturi de elită căreia, foarte probabil, îi sunt asociate în mai mare măsură recompense fie mai mari, fie de durată.

Dincolo de aceste determinări comune, cele două variabile au o serie de particularităţi de condiţionare. Apartenenţa de gen pare să influenţeze mai mult încrederea decât toleranţa etnică. Bărbaţii tind să manifeste o mai mare disponibilitate de încredere decât femeile[14]. Constatarea se regăseşte la nivelul ambelor medii rezidenţiale, rural şi urban. Sunt femeile mai neîncrezătoare decât bărbaţii? De ce ar fi? Cultură de gen? Greu de spus; cultura este o zonă atât de *soft*, cu atât de multe componente, încât este de preferat, metodologic vorbind, să fie invocată după ce au fost eliminate celelalte cauze posibile. Este probabil că resursele de a face faţă situaţiilor de risc sunt mai reduse în cazul femeilor, iar situaţiile de risc cu care se confruntă sunt mai multe decât în cazul bărbaţilor. Din aceasta dublă condiţie de resurse reduse şi riscuri sporite ar putea să decurgă tendinţa unei neîncrederi mai mari la femei decât în cazul bărbaţilor.

În linia constatărilor deja menţionate regăsim un nivel mai mare de intoleranţă etnică la persoanele înstărite din mediul rural. Ipoteza cu care rămân în discuţie pentru interpretarea acestei constatări este aceea a unei competiţii pentru resurse, mai accentuată la nivel de sat decât de oraş. În plus, elitele rurale au o cultură (este inevitabilă referirea

13. Într-un model explicativ anterior elaborat pentru mediul rural, cu predictori diferiţi în bună măsură de cei invocaţi în prezenta analiză (Sandu, 1999a, p. 91), am înregistrat, similar cu cazul de faţă, o sporire a încrederii interpersonale o dată cu înaintarea în vârstă, dar şi o relaţie inversă între educaţie şi încredere.
14. Corelaţia gen (1 bărbat, 0 femeie) – încrederea generalizată este pozitivă şi semnificativă statistic, pentru $p=0.05$, numai în patru din 25 de ţări europene (Marea Britanie, Austria, Slovenia şi Slovacia), conform datelor din WVS cu care am operat în capitolul doi. Datele pentru Suedia indică o corelaţie statistică semnificativă, dar de sens negativ. În rest, legăturile sunt nesemnificative.

la domeniu în condiții de informații reduse!) cu mai puține puncte de referință externe decât elitele urbane. *Or, în ultimă instanță, intoleranța este expresie a lipsei multiplicității punctelor de referință.*

Pe ansamblu, dezvoltarea pare să fie purtătoare de capital social. Persoanele din satele aflate în județele mai dezvoltate tind să aibă un nivel mai ridicat al încrederii interpersonale, generalizate. Relația dezvoltării regionale cu toleranța etnică rămâne una destul de neclară.

Anterior (tabelul 3.7), am constatat că intoleranța este mai mare în satele din județele mai dezvoltate. Regularitatea nu este infirmată nici de noul model de analiză. Pentru mediul rural nu apare o relație semnificativă între toleranță și nivelul de dezvoltare a județului. În schimb, la nivelul orașelor apare o relație pozitivă - orășenii din județele mai dezvoltate tind să fie mai toleranți în relațiile interetnice. Cumulând constatările, voi reține concluzia unui comportament de toleranță diferit în relația cu dezvoltarea, funcție de tipul de mediu rezidențial. Ideea este susținută și de constatarea că în comunele mai dezvoltate se manifestă un grad mai ridicat de intoleranță etnică.

În fine, la nivel de regiune istorică se regăsește constatarea unei mai bune toleranțe etnice în Transilvania decât în Moldova.

Tabelul 3.11. *Predictori ai încrederii generalizate și ai toleranței etnice, pe rural și pe urban*

Rural: sensul relației predictorului cu		Predictori	Urban: sensul relației predictorului cu	
încrederea generalizată	toleranța etnică		toleranța etnică	încrederea generalizată
+	+	Vârsta	+	+
+		Bărbat (1 da, 0 nu)		+
	-	Dotarea gospodăriei cu bunuri moderne MBUN4b		
		Educație		
	+	Frecvența cititului de cărți (scală de patru puncte)	+	+
+	+	Religiozitate RELIGAT3		+
+		Viața de astăzi este mai bună decât cea de acum un an		+
	+	Categoria de mărime a localității	+	+
-		Localizare în apropiere de un drum european (1 da, 0 nu)	+	
+		Dezvoltarea județului DEVJUD98	+	
	-	Locuiește în Moldova (1 da, 0 nu)		-
	+	Locuiește în Transilvania + Banat + + Crișana-Maramureș (1 da, 0 nu)	+	
	-	Dezvoltarea localității QLIFEUR		
	+	Valul de sondaj	+	
0.02	0.18	R^2	0.29	0.03
3 743	3 743	N	4 644	4 644
61.5	32.7	Pondere persoane cu neîncredere sau intoleranță etnică de intensitate maximă	25.5	63.8

ArhiElect\Sandu

Sursa de date: *BOP* – FSD, valurile de sondaj din primăvara anului 1999 (=1999/1) până în primăvara anului 2001 (=2001/1). Subeşantionul de români. Am limitat analiza numai la subeşantionul de români pentru a spori comparabilitatea rezultatelor de analiză asupra încrederii cu cele referitoare la toleranţa etnică (abordată numai pe grupul românilor). Pentru analizele anterioare pe toleranţă etnică am folosit setul de date pentru anii 2000-2002. Pentru prezentul tabel, perioada este diferită, 1999/1-2001/1, date fiind măsurile disponibile pentru religiozitate, variabilă esenţială în predicţia încrederii. Sondajele *BOP* au măsurat religiozitatea numai pentru perioada respectivă. Ulterior, după 2001/1, *Barometrul* a alocat un spaţiu sporit variabilelor de orientare politică, de măsurare a unor reacţii ale populaţie la politicile sociale şi la evenimentele momentului.

Tabelul prezintă în formă simplificată rezultatele a două modele de regresie liniară multiplă, pentru urban şi pentru rural. Variabilele dependente sunt indicele încrederii generalizate (TGENERAL) şi gradul de toleranţă etnică la români (TOLROM). Cu + (relaţii de directă proporţionalitate) şi – (relaţii de inversă proporţionalitate) am notat coeficienţii de regresie parţială, semnificativ diferiţi de 0, pentru p=0.05. Celulele goale semnifică relaţii nesemnificative sub aspect statistic. Pentru descrierea predictorilor vezi tabelul 1.4. Exemplu de mod de citire: creşterea cu o unitate pe scala vârstei este însoţită, în medie, de creşterea cu x unităţi pe scala încrederii, ţinând sub control valorile tuturor celorlalţi predictori din model. Modelele explică foarte puţin din variaţia variabilei dependente, dar au o valoare comparativă – rural/urban – deosebită. Intoleranţa în rural este semnificativ mai mare decât în urban (p=0.01), iar încrederea generalizată este semnificativ mai mare la sate (p=0.05) decât la oraşe (rezultate test Mann-Whitney U).

„Lumile sociale" ale României şi conversia capitalurilor

Principalele stări de spirit ale României sociale a anilor 2000 par să fie segmentate sau ordonate la nivelul a şase „lumi", date de combinaţii diferite între categoriile sat-oraş, pe de o parte, şi tânăr-matur-bătrân, pe de altă parte. În interiorul acestor lumi de vârstă-locuire se regăsesc configuraţii specifice de spaime, speranţe, resurse şi proiecte de viaţă, dar şi de încredere şi toleranţă.

Includerea vârstei în setul de criterii pentru diferenţierea „lumilor sociale" ale României anilor 2000 poate părea surprinzătoare, dat fiind faptul că vârsta este o variabilă de structurare de profil bine conturat mai ales în societăţile tradiţionale. „Cetele de feciori şi fete" (Chelcea şi Chelcea, 1990), cetele de colindători, grupurile de copii iau forma unor asociaţii clare, în special în satele tradiţionale. Este adevărat că în comunităţile moderne, rurale sau urbane, astfel de grupări tradiţionale au dispărut sau sunt din ce în ce mai greu de găsit. Aceasta nu înseamnă însă că vârsta nu mai rămâne un criteriu de structurare socială. Asocierile funcţie de vârstă sunt mai puţin instituţionalizate, dar continuă să existe. Culturile de gen şi vârstă sunt pe mai departe manifeste. Moduri de viaţă, sărăcie, dezvoltare, forme de sociabilitate etc. par să îşi continue dependenţa funcţie de vârstă la oraşe, dar mai ales la sate. Pornind de la o astfel de premisă, am reţinut vârsta în setul criteriilor de structurare a „lumilor sociale".

Teama[15], speranţa, îngrijorarea şi tot ceea ce înseamnă evaluare socială sau proiect de viaţă par să fie diferenţiate, organizate la nivelul unor universuri relativ independente, date de simpla intersectare dintre vârstă şi mediu rezidenţial. Trei categorii de vârstă – tinerii până în 25 de ani, maturii şi vârstnicii de peste 60 de ani – şi două categorii rezidenţiale – urban şi rural – sunt cele din a căror combinare rezultă universuri, lumi

15. Acest paragraf este preluat din Dumitru Sandu, „Viaţa ca satisfacţie, spaimă şi speranţă", apărut în *Barometrul de Opinie Publică*, Fundaţia pentru o Societate Deschisă, mai 2001. Formulările sunt întemeiate pe analize de contingenţă cu date din valul din mai 2001 al *Barometrului de Opinie Publică*.

sociale distincte. Îngrijorările curente ale oamenilor se diferenţiază limpede pe cele şase lumi de vârstă şi locuire. Teama de şomaj şi cea pentru viitorul copiilor se regăseau la începutul anului 2001 cu deosebită intensitate în lumea persoanelor active, de 25-59 de ani, din mediul urban. Responsabilităţile familiale par să fie cel mai greu de satisfăcut în acest mediu. Pentru aceeaşi categorie de vârstă, dar din mediul rural, dominantă era numai îngrijorarea legată de viitorul copiilor. Pentru vârstnici, indiferent dacă trăiau la sat sau la oraş, precumpănitoare era teama de boală. La aceasta se adăuga, în cazul vârstnicilor de la oraşe, îngrijorarea în raport cu preţurile. Firesc, boala şi preţurile sunt pericole prioritare pentru categoria vulnerabilă a vârstnicilor. Pentru tineretul urban, precumpănitoare erau îngrijorările asociate cu criminalitatea şi tot complexul de temeri grupate sub numele de „război" (conflict colectiv potenţial, frustrări etc.). În fine, în cazul tineretului rural nu poate fi identificată o îngrijorare cu profil mult mai pronunţat, agregarea lor multiplă fiind specifică. Cele şase spaţii sociale de vârstă-locuire au un profil extrem de pronunţat sub aspectul stărilor de spirit şi al culturii, pentru că la nivelul lor sunt puternic diferenţiate resursele de bază ale vieţii cotidiene – educaţia, veniturile şi relaţiile. Stocul maxim al resurselor cumulate, cu impact direct pentru viaţa cotidiană, este asociat cu lumea tineretului urban. La polul opus, de maximă sărăcie a resurselor, este lumea bătrânilor din rural. Vârstnicii din oraşe au o situaţie apropiată de cea a mediei naţionale.

Pentru a evidenţia caracterul neconjunctural al tipologiei propuse prin ideea „celor şase lumi sociale" şi locul pe care îl ocupă încrederea în aceste lumi voi detalia cu ajutorul unui mare volum de date de sondaj produse prin *Barometrul de Opinie Publică* în perioada 1999-2002 (tabelul 3.12).

Sub aspectul modului de definire a situaţiei, a optimismului şi satisfacţiei, cele şase categorii de populaţie se ordonează aproape liniar-descendent, de la nucleul de optimism al tinerilor din urban, urmat de cel al tinerilor din rural la pesimismul puternic şi foarte puternic al vârstnicilor din urban şi, respectiv, rural. Pe scala vârstei, de la tineri spre bătrâni, cu subgradaţiile urban-rural, satisfacţia în legătură cu veniturile se reduce de la 45% – tineri din urban care susţin că se descurcă bine şi foarte bine – până la numai 10% cât reprezintă procentul corespunzător pentru vârstnicii din rural. *În lumea subiectivă a satisfacţiilor legate de nivelul de viaţă, în România anilor 2000 cel mai bine este să fii tânăr şi să trăieşti la oraş, iar cel mai rău este să petreci ultimii ani din viaţă la sat.* Optimismul social merge exact pe scala percepţiei veniturilor (figura 3.1).

Curbele de toleranţă-încredere contrastează ca tendinţă cu cele de definire a situaţiei. Încrederea are valori uşor ascendente de la tinerii din urban spre vârstnicii din rural. Variaţiile de toleranţă etnică sunt cel mai reduse, dar par să urmeze curba de încredere.

Rezultă că cele şase lumi sociale sunt diferenţiate consistent între ele prin moduri de definire a situaţiei şi prin configuraţii valorice. Modificarea relativ liniară a variabilelor de optimism-satisfacţie de la tineri din urban spre vârstnici din rural este în special rezultatul distribuţiei inegale a resurselor material-uman şi sociale pe categoriile rezidenţiale şi de vârstă. Grupările demografic-rezidenţiale cele mai asemănătoare sunt cele ale persoanelor mature, de 25-59 de ani, din rural şi din urban. Aici, la nivel de populaţie activă, intrată în ciclul de viaţă familial de după căsătorie, diferenţele dintre urban şi rural sunt minime, satisfacţiile şi îngrijorările asemănătoare, nivelurile de optimism – foarte apropiate. Angajarea productivă şi cea de ciclu de viaţă familială pe trasee cu oportunităţi şi constrângeri asemănătoare duce la percepţii similare asupra vieţii sau, mai exact spus, asupra condiţiilor de viaţă.

Variația redusă a toleranței și a încrederii indică faptul că diferențele culturale nu sunt atât de grad, cât de tip. O revenire la datele din tabelul 3.12 este utilă pentru a ilustra ideea. Dorința de a nu avea vecini rromi are o variație extrem de mare în cadrul aceleiași categorii de vârstă, funcție de mediul rezidențial. Sistematic, persoanele din urban resping mult mai puternic acest gen de vecinătate decât cele din rural. Nu se poate trage de aici concluzia că orășenii sunt mai intoleranți decât sătenii. Intoleranța generalizată este cea măsurată prin respingerea față de mai multe grupuri etnice (rromi, evrei, maghiari, în cazul datelor cu care am lucrat). Or, din acest ultim punct de vedere, raporturile sunt inverse – populația rurală este sistematic mai intolerantă decât cea urbană. Important în legătură cu cifrele de toleranță/intoleranță este nu nivelul lor, ponderile pe care le indică, ci raportul dintre cifrele corespunzătoare diferitelor categorii de intervievați[16].

Tabelul 3.12. *Toleranța în tabloul „celor șase lumi ale României sociale": 1999-2002 (%)*

		18-24 ani		25-59 ani		60 ani și peste		Total
		urban	rural	urban	rural	urban	rural	
„Cum este viața dumneavoastră comparativ cu cea de acum un an?"	mai proastă	30	34	51	50	61	52	50
	la fel	44	44	38	38	31	39	38
	mai bună	26	21	11	11	8	9	12
„Cum credeți că veți trăi peste un an?"	mai prost	18	21	32	31	36	31	31
	la fel	43	45	42	43	40	49	43
	mai bine	40	34	27	26	23	20	26
„Cum apreciați veniturile actuale ale familiei dumneavoastră?"	sub strictul necesar	20	33	32	45	50	52	40
	strictul necesar	35	37	40	38	37	38	38
	relativ bine	31	22	21	15	11	9	17
	foarte bine	14	8	7	3	2	1	5

16. Tehnic vorbind, scalele referitoare la intoleranța etnică și la încrederea interpersonală sunt scale de interval sau ordinale, nu scale de raporturi. Nu putem determina un punct zero de absență a toleranței sau încrederii. În plus, nu trebuie pierdut din vedere faptul că măsurile cu care lucrăm sunt relativ slabe, influențate de efecte ale dezirabilității sociale, mai ales în cazul estimării toleranței etnice. Folosirea exclusivă a opțiunilor de vecinătate pentru a estima toleranța etnică este unul dintre punctele slabe ale demersului pe care l-am adoptat sub constrângerea datelor disponibile. *A face, pe baza datelor prezentate, afirmații în legătură cu „cât de intoleranți sunt românii față de rromi, maghiari sau evrei" este cu totul hazardat și în afara spiritului acestei lucrări.* Diferitele procente, medii etc. nu sunt altceva decât mijloace care să permită identificarea condițiilor favorabile sau defavorabile pentru o atitudine socială sau alta și a diferențierilor care există între categorii sau grupuri sociale specifice. Pe de altă parte, aceste deficiențe ale măsurilor cu care lucrez nu trebuie interpretate în sensul negării relevanței concluziilor la care se ajunge. Relațiile structurale dintre diferitele variabile de opinie și factuale, între măsurile la nivel individual și măsurile la nivel familial, comunitar sau regional sunt relații tari. Tăria lor este dată de faptul că pun în legătură variabile care au unități de măsură diferite, sunt testate statistic și verificate sub aspectul interpretabilității sociologice. Analiza de structură are prevalență asupra celei de nivel în prezenta lucrare din simplul motiv că variabilele cu care operez sunt, majoritar, ordinale sau de interval.

		18-24 ani		25-59 ani		60 ani și peste		Total
		urban	rural	urban	rural	urban	rural	
„Dumneavoastră credeți că se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni?"	nu	70	65	63	60	56	54	60
	nu știu	5	5	6	8	9	12	8
	da	26	30	31	32	35	34	32
Indicele de intoleranță etnică	nu respinge nici un grup etnic	35	34	38	36	39	37	37
	respinge un grup	35	25	33	26	33	27	30
	respinge două grupuri	13	15	12	15	14	14	13
	respinge trei grupuri	17	26	17	23	15	22	19
Tipologia distanțelor etnice pentru români	nu respinge nici un grup etnic	35	33	38	36	38	37	37
	nu vecini maghiari	3	3	1	2	1	1	2
	nu vecini romi	32	21	32	23	31	24	28
	nu vecini din alte combinații etnice	2	4	4	4	3	4	4
	nu maghiari și romi	11	11	8	11	11	10	10
	nu maghiari, romi, evrei	17	28	17	25	16	24	21

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Procentele sunt calculate pe coloană, pentru fiecare grupă de vârstă-mediu rezidențial, corespunzător fiecăreia dintre întrebările/măsurătorile de pe rândurile tabelului. Desigur, procentele au fost variabile de la o perioadă la alta. Cifrele din tabel reprezintă tendința centrală pentru perioada respectivă. Tabelul este conceput pentru a pune în evidență diferențele de structură a orientărilor mentale ale populației din cele „șase lumi". Baza de calcul pentru cei șase indicatori variază între 13 749 și 15 877 de cazuri (subiecți intervievați).

Discuția asupra „lumilor" României sociale nu reprezintă altceva decât o tentativă de abordare a vieții sociale din România din perspectiva variabilelor sintetice de diferențiere. Un astfel de gen de abordare are valențe mai mult sub aspect practic decât teoretic.

În plan strict științific, suntem în căutare de variabile analitice, „pure", capabile să evidențieze impactul unor factori specifici. Or, nici mediul rezidențial și nici vârsta nu satisfac o astfel de condiție. În schimb, variabilele compozite din seria respectivă satisfac în bună măsură exigențele acțiunii practice. Politicile sociale și economice, acțiunile de dezvoltare sunt mai ușor de întreprins prin raportare la astfel de criterii compozite. În seria variabilelor compozite, „impure", care pot fi de asemenea relevante pentru specificarea universurilor de acțiune practică, sunt de menționat și apartenența de gen, decupajele regionale, categoriile de mărime a localității etc.

În tabelul 3.13 am notat impactul pe care un set de nouă variabile de tip compozit, sintetic (vârsta, genul, mediul rezidențial, mărimea localității, dezvoltarea localității, locuirea în Transilvania, locuirea în Moldova, locuirea în Oltenia și nivelul de dezvoltare a județului) îl au asupra unor caracteristici difuze de evaluare socială – satisfacție față de venituri, percepția pozitivă a schimbărilor în viața proprie, optimismul, intoleranța etnică și încrederea generalizată. Cu + și – am notat relațiile semnificative statistic dintre predictori și variabilele dependente, de explicat. Exercițiul face vizibil faptul că

cele două variabile pe care le-am folosit la identificarea „lumilor sociale", vârsta și mediul rezidențial, sunt și cele care apar cel mai frecvent ca predictori semnificativi. Altfel spus, dovedesc o capacitate sporită de diferențiere a fenomenelor de viață socială. Imediat, în ordinea descrescândă a puterii de discriminare, urmează variabilele referitoare la gen și regiunea istorică. În seria variabilelor de dezvoltare, indicele de dezvoltare a localității de rezidență pare să aibă o capacitate de diferențiere mai mare decât nivelul dezvoltării județului.

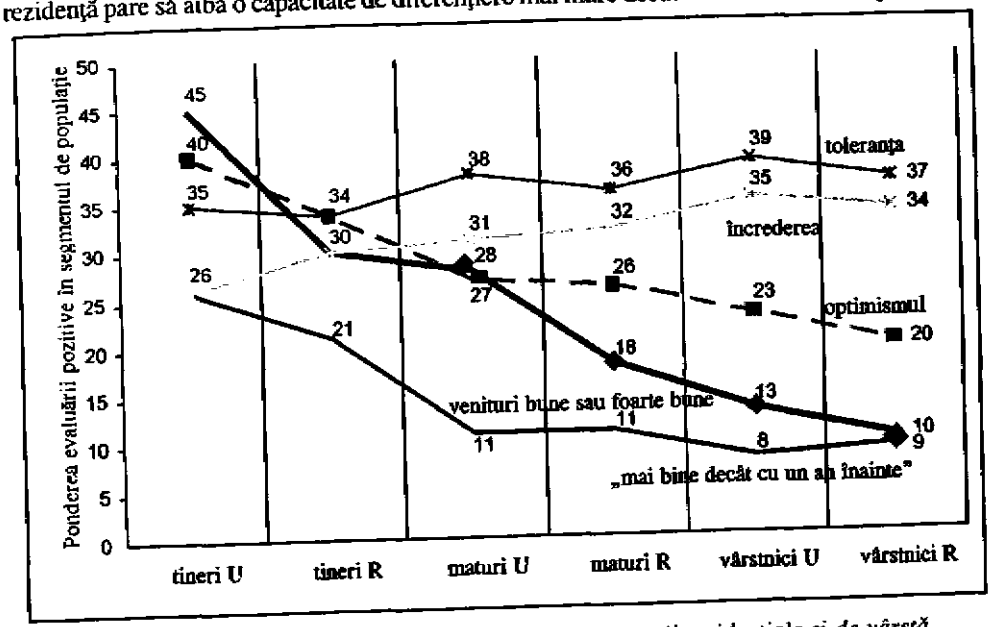

Figura 3.1. *Evaluări sociale difuze, pozitive, pe categorii rezidențiale și de vârstă*

Sursa de date: *BOP* – FSD,1999-2002. Procentele folosite ca bază de reprezentare sunt preluate pentru fiecare segment de vârstă și rezidențial din tabelul 3.12.

Pentru a testa puterea de discriminare a variabilelor demografice și comunitar-regionale menționate, am procedat la un experiment în care am implicat mai multe variabile, astfel încât să existe o mai mare siguranță a estimării (tabelul 3.14).

Rezultă, în continuare, că mediul rezidențial și vârsta sunt variabile cu capacitate maximă de discriminare în seria celor nouă care intră în comparație. La egalitate sau în imediata lor apropiere apar variabilele referitoare la nivelul de dezvoltare a localității și a județului. Apartenența de gen se prezintă, în noua ordonare, cu o capacitate de discriminare mult mai redusă.

Tabelul 3.13. *Predictori demografici și regional-comunitari ai variabilelor de evaluare socială difuză*

Predictori	Variabilă dependentă				
	satisfacție față de venituri	viața de astăzi este mai bună decât cea de acum un an	speranța că peste un an va trăi mai bine	intoleranță față de alte grupuri etnice	încredere generalizată TGENERAL
Vârstă	–	–	–	–	+

Predictori	Variabilă dependentă				
	satisfacție față de venituri	viața de astăzi este mai bună decât cea de acum un an	speranța că peste un an va trăi mai bine	intoleranță față de alte grupuri etnice	încredere generalizată TGENERAL
Urban (1 da, 0 nu)	+	–	0	–	–
Bărbat (1 da, 0 nu)	+	+	0	0	+
Locuiește în Transilvania (1 da, 0 nu)	+	+	0	+	0
Dezvoltare a localității QLIFEUR	+	0	0	–	+
Mărimea localității	+	0	0	0	+
Nivel de dezvoltare a județului DEVJUD98	+	0	0	0	0
Locuiește în Oltenia (1 da, 0 nu)	–	0	0	+	–
Locuiește în Moldova (1 da, 0 nu)	–	0	–	0	0

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Fiecare coloană a tabelului reprezintă un model de regresie multiplă cu variabila dependentă specificată pe coloană și cu predictorii menționați pe rânduri. Cu +/– am notat coeficienții de regresie parțială semnificativ diferiți de 0, pentru p=0.05, iar cu 0 coeficienții nesemnificativi.

Exercițiul este util și pentru că sugerează care sunt variabilele ce pot fi de maximă utilitate în identificarea rapidă a liniilor care permit reconstituirea reliefului social al țării.

Tabelul 3.14. *Ordonarea unor variabile demografice și comunitar-regionale sub aspectul capacității lor de discriminare a fenomenelor sociale*

	Capacitate de discriminare socială a variabilei de pe rând	
	fără controlarea efectului altor predictori*	prin controlarea efectului altor predictori**
Vârsta	22	23
Urban (1 da, 0 nu)	22	17
Mărimea localității	22	17
Locuiește în Moldova (1 da, 0 nu)	20	17
Locuiește în Transilvania (1 da, 0 nu)	18	15
Bărbat (1 da, 0 nu)	16	14
Nivel de dezvoltare a județului DEVJUD98	21	13
Locuiește în Oltenia (1 da, 0 nu)	15	13
Dezvoltare a localității QLIFEUR	21	9

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002.

* Capacitatea de discriminare a unei variabile a fost aproximată prin numărul de corelații semnificative între variabila respectivă și alte 26 de variabile referitoare la definirea situației sociale, încredere în instituții, încredere generalizată, toleranță, consum mediatic, educație, religiozitate.

** Cifrele din coloană indică numărul de ecuații de regresie din totalul de 26 în care predictorul de pe linie apare ca semnificativ diferit de 0.

Desigur, sunt necesare analize suplimentare care să evidențieze cu și mai mare precizie, pe domenii specifice, predictorii cu maximă capacitate de discriminare. În fine, experimentul sugerează că grupările de vârstă-rezidență constituie principalele grupări de status care diferențiază pe criterii multiple, cumulative populația țării în perioada actuală. Combinația vârstă-mediu rezidențial este, în plan analitic, o combinație de capitaluri materiale, umane, sociale și simbolice (tabelul 3.15).

Tabelul 3.15. *Structura de capitaluri a celor șase „lumi sociale" ale României*

Valori medii ale indicilor de capital	18-24 ani		25-59 ani		60 ani și peste		Total		
	urban	rural	urban	rural	urban	rural	urban	rural	general
Ani de școală absolvită	11.44	9.89	11.73	9.46	9.34	5.76	11.1[illegible]	8.21	9.83
Capital relațional RELAȚII	2.09	1.34	1.54	1.08	0.84	0.66	1.45	0.96	1.23
Scor satisfacție față de venituri	2.42	2.07	2.03	1.77	1.66	1.59	1.9[illegible]	1.74	1.88
Dotare cu bunuri moderne în gospodărie MBUN4b	2.21	1.17	2.12	1.19	1.48	0.61	1.9[illegible]	0.99	1.53
Religiozitate RELIGAT3	1.71	1.83	1.62	1.77	1.68	2.07	1.6[illegible]	1.88	1.75
Încredere generalizată TGENERAL	-0.44	-0.35	-0.31	-0.28	-0.21	-0.20	-0.3[illegible]	-0.26	-0.29
Intoleranță etnică (INTOLGEN)	1.13	1.34	1.07	1.25	1.05	1.22	1.0[illegible]	1.25	1.15

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. N, baza de calcul, este pentru toate variabilele, în afară de RELIGAT3 (N=9 472) și de TGENERAL (N=13 763), peste 15 680 de cazuri.

Diferențierile de capital sunt remarcabile. Tineretul urban, spre exemplu, dispune de un stoc de educație aproape dublu față de cel al vârstnicilor din rural; stocul de relații utile pentru persoanele de 25-59 de ani este de 1.4 ori mai mare în urban decât în rural; intoleranța etnică este maximă la tinerii din rural și minimă la vârstnicii din urban (de 1.3 ori mai mare în primul decât în al doilea) etc.

Cele șase lumi sociale diferă între ele nu numai prin structurile de capital, ci și prin modul de conversie a acestora (tabelul 3.16). Capitalurile „tari", cele de maximă inerțialitate, sunt cele de tip uman, material și relațional. Modul în care capitalul uman se convertește în capital material și relațional este complet specificat pe cele șase „lumi sociale". *Beneficiile relaționale ale educației sunt maxime pentru categoria de persoane de 25-59 de ani din mediul urban*: creșterea cu o unitate pe scala capitalului uman, în cazul acestei categorii de persoane, este însoțită în medie de sporirea capitalului relațional cu 0.68 unități. Beneficiul cel mai redus pentru capitalul uman în plan relațional se înregistrează la nivelul vârstnicilor din orașe (spor de capital relațional de 0.22 unități pentru o creștere de o unitate de capital uman).

Tabelul 3.16. *Ratele de conversie a capitalului uman în capital relațional și material, pe medii rezidențiale*

Tip de conversie a capitalurilor	La nivel de mediu/gen	Grupa de vârstă			Total
		18-24 ani	25-59 ani	60 ani și peste	
uman → relațional	rural	0.66	0.60	0.31	0.51
	urban	0.50	0.68	0.22	0.56

ArhElectDSandu

Tip de conversie a capitalurilor	La nivel de mediu/gen	Grupa de vârstă			Total
		18-24 ani	25-59 ani	60 ani şi 60 peste	
uman → material	rural	0.61	0.48	0.32	0.44
	urban	0.44	0.49	0.35	0.47
	rural – femei	0.58	0.47	0.26	0.43
	rural – bărbaţi	0.64	0.49	0.35	0.46
	urban – femei	0.44	0.45	0.31	0.45
	urban – bărbaţi	0.49	0.52	0.39	0.50

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. În tabel sunt trecuţi coeficienţi de regresie simplă a capitalului relaţional asupra celui uman şi a capitalului material asupra celui uman. Fiecare celulă a tabelului rezumă un model de regresie. Comparaţiile legitime sunt mai ales pe liniile tabelului, între coeficienţii referitori la acelaşi tip de conversie. Exemplu de mod de lectură: creşterea cu o unitate pe scala capitalului uman este însoţită, în medie, de creşterea capitalului relaţional cu 0.66 unităţi pentru tineretul rural. Variabilele folosite pentru analiză sunt UMAN, MATERIAL şi RELAŢII (vezi descrierea lor în tabelul 1.4). Diferenţierile pe „lumi" ar fi, foarte probabil, şi mai mari, dacă am dispune de măsuri ale capitalurilor relaţionale şi materiale la nivel de persoană, şi nu de gospodărie.

Capitalul uman are o rată de conversie în capital material mai ridicată în urban decât în rural. Diferenţele majore apar însă nu între rural şi urban, ci între locuitorii celor şase lumi sociale: tineretul rural are cea mai bună rată de conversie a capitalului uman în capital material (0.61), iar vârstnicii din rural cea mai redusă rată (0.32). Dacă se ia în considerare şi dimensiunea gen, atunci rata de conversie cea mai bună este pentru bărbaţii din rural, iar cea mai proastă pentru femeile de la sate. Aceste rate de conversie sunt, în fapt, „rezumate", formule sintetice pentru mecanismele care duc la bogăţie şi la sărăcie. Sărăcia sporită a femeilor din rural (Chircă, Teşliuc, 1999, p. 49) este fundamental legată de întregul set de mecanisme care face ca, pentru ele, educaţia să aibă impact minim asupra veniturilor şi stării materiale.

Reţele sociale şi instituţii

Mobilizarea cea mai mare a resurselor familiale relaţionale este concentrată în direcţia rezolvării unor probleme de sănătate, atât pentru populaţia rurală, cât şi pentru cea urbană (tabelul 3.17). Dincolo de acest punct, ierarhiile de capital relaţional diferă pentru cele două medii rezidenţiale. Pentru rural, pe locul doi urmează nevoia de relaţii în zona administrativă (înţelegând probabil prin aceasta, în principal, primăria), iar pentru urban instituţiile juridice. Pe locul trei, pentru ambele tipuri de comunităţi, sunt situate stocurile de relaţii la poliţie.

Pentru primele patru domenii – sănătate, administraţie, justiţie şi poliţie – anul 2000 constituie un moment de ruptură: stocurile de relaţii cresc brusc faţă de 1999 şi se reduc din nou în 2001. Variaţia este vizibilă în special pentru mediul rural. De ce populaţia raportează, dintr-odată, mai multe relaţii utile în 2000, pentru ca în 2001 să declare că este mai săracă din acest punct de vedere? Schimbările de stoc nu se produc atât de repede. Oamenii nu renunţă uşor la relaţii utile pentru rezolvarea problemelor lor. În trei dintre cei patru ani – 1999, 2001, 2002 – întrebarea a fost formulată la fel: „În cercul dumneavoastră de cunoştinţe, aveţi pe cineva care vă poate ajuta să rezolvaţi o problemă...?".

ArhElectDSandu

În anul 2000, anul de ruptură, a fost introdusă, imprudent[17], o uşoară modificare – „Printre persoanele cunoscute, aveţi pe cineva care vă poate ajuta să rezolvaţi o problemă... ? ". Este adevărat că sintagma „cerc de cunoştinţe" delimitează un câmp mai restrâns, cu graniţe mai bine conturate decât „persoane cunoscute". „Cerc" sugerează trimitere la relaţii consolidate, stabile. De aici, din trecerea de la o formulare restrictivă la una permisivă, ar putea decurge sporul procentual înregistrat în 2000 faţă de 1999. În 2001 însă, se revine la formularea restrictivă şi, majoritar, procentele rămân considerabil mai mari decât în 1999. Rezultă că explicaţia de ordin lingvistic nu este suficientă, deşi factorul respectiv poate să fi avut o anume contribuţie la configurarea rezultatelor de sondaj. Recursul la realitatea socială este însă necesar, din motivul menţionat al menţinerii unui procent ridicat de persoane care declară că au cunoştinţe utile şi la nivelul anilor 2001-2002, când se revine la formularea din 1999.

În registrul proceselor sociale, două categorii de factori pot da seamă de trendul ascendent de „îmbogăţire" a populaţiei în termeni de capital social. Ar putea fi vorba de servicii publice care merg din ce în ce mai prost, în sistem din ce în ce mai mult clientelar. Reacţia la un astfel de trend instituţional este *procesul de consolidare a unei culturi a formării şi întreţinerii de relaţii ca mijloc de rezolvare a problemelor în raporturile cu instituţiile*. O dată lansat procesul socio-cultural, el ajunge să aibă o dinamică proprie care nu mai ţine seama strict de cum funcţionează efectiv instituţiile. Datele calitative disponibile indică apariţia, în context, a unor noi roluri sociale precum cel de „om de relaţii". Acesta nu mai este definit printr-o profesie sau ocupaţie, ci pur şi simplu prin faptul că „are relaţii" şi poate rezolva multe probleme, ale sale şi ale celor care îi devin clienţi, prin transgresarea regulilor instituţionale, în sistem de reţea socială. Ar fi greşit să se susţină că omul de relaţii are numai capital relaţional. Pentru a face activ un astfel de capital, el dispune şi de abilităţi intelectuale specifice, de un anume gen de mobilitate intelectuală, care îi permit să facă rapid conexiuni. *Capitalul relaţional este o formă particulară de capital socio-uman*.

La nivel individual, capitalul relaţional este dependent, în principal, în sens pozitiv, de capitalul material şi uman al persoanei şi al gospodăriei. O mai bună situaţie materială şi educaţională atrage după sine mai multe relaţii utile, de rezolvare a problemelor în spaţiul public. Contează însă nu numai stocul de capital material-uman, ci şi structura acestui gen de capital: relaţiile sunt mai dense pentru persoanele care au o situaţie materială mai bună decât ar fi de aşteptat în baza educaţiei lor (inconsistenţă pozitivă de status); o situaţie materială mai proastă decât cea aşteptată în funcţie de educaţie implică un capital relaţional mai redus. Raportul între capitalul personal-familial şi situaţia localităţii sau a judeţului de rezidenţă este, de asemenea, relevant pentru nivelul capitalului relaţional. *Bogaţii din regiunile (judeţele) sărace şi din localităţile de dimensiuni reduse tind să fie mai bine înzestraţi cu relaţii comparativ cu alte segmente de populaţie*.

Tabelul 3.17. *Relaţii sociale utile, pe medii rezidenţiale, ani şi domenii de activitate*

Mediul rezidenţial şi valul de sondaj	„În cercul dumneavoastră de cunoştinţe aveţi pe cineva care vă poate ajuta să rezolvaţi o problemă... ? " (ponderea persoanelor care au astfel de relaţii)					
	de sănătate	administrativă	juridică	la poliţie	de obţinere a unui loc de muncă	la bancă
Rural						
1999/1	31.8	19.4	10.8	10.7	10.9	8.0

17. Ca membru şi preşedinte al juriului de proiectare a *Barometrelor de Opinie Publică* de la FSD în perioada 1995-2001, am participat la luarea deciziei de modificare a formulării în discuţie.

Mediul rezidenţial şi valul de sondaj	„În cercul dumneavoastră de cunoştinţe aveţi pe cineva care vă poate ajuta să rezolvaţi o problemă...?" (ponderea persoanelor care au astfel de relaţii)					
	de sănătate	administrativă	juridică	la poliţie	de obţinere a unui loc de muncă	la bancă
1999/2	24.8	18.6	9.0	10.3	9.0	5.2
2000/1	42.7	29.8	15.9	18.8	12.7	7.4
2000/2	39.5	29.2	17.3	19.3	8.4	7.5
2001/1	28.6	22.2	9.8	15.3	7.9	7.0
2001/2	23.2	15.2	8.8	10.5	5.8	5.8
2002/1	31.6	22.4	13.9	15.4	8.2	7.9
2002/2	29.7	23.4	12.1	14.5	9.3	8.2
Urban						
1999/1	37.4	16.1	19.2	19.9	14.3	13.4
1999/2	36.0	17.7	18.0	17.1	14.2	9.9
2000/1*	57.7	27.3	28.9	27.1	19.3	18.5
2000/2*	54.7	23.8	26.7	23.6	13.2	15.1
2001/1	47.1	22.2	27.9	24.0	17.6	15.7
2001/2	41.9	20.1	21.3	19.8	11.1	13.6
2002/1	51.9	24.8	26.6	26.1	19.3	16.4
2002/2	43.8	22.1	25.2	20.5	15.9	17.3
Total rural	31.2	22.3	12.1	14.2	9.0	7.1
Total urban	46.0	21.7	24.1	22.2	15.6	14.9
Total	39.3	21.9	18.7	18.6	12.6	11.4

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. * Întrebarea a fost formulată diferit în anul 2000: „Printre persoanele cunoscute, aveţi pe cineva care vă poate ajuta să rezolvaţi o problemă...?". Asupra impactului posibil al modificării de formulare vezi comentariul din text.

Este foarte probabil că localităţile mici din judeţele sărace sunt în mod particular deficitare în funcţionarea instituţiilor publice şi, în consecinţă, clientelismul - ca pattern de rezolvare a problemelor legate de utilizarea serviciilor publice - cere în mai mare măsură „relaţii" pentru rezolvarea problemelor curente ale oamenilor. Capitalul relaţional apare astfel ca rezultantă între provocarea instituţiilor slabe din judeţele slab dezvoltate şi resursele material-umane ale persoanelor din judeţele respective. Nevoia de relaţii în judeţele sărace este mai mare, iar aici, cei care şi le pot permite în mai mare măsură sunt cei cu resurse semnificative de capital material-uman (tabelul 3.18).

Patternurile teritoriale ale stocurilor de capital relaţional sunt deosebit de complexe. Nivelul acestui capital tinde să crească o dată cu nivelul de dezvoltare a oraşului, dar să scadă pe măsură ce creşte populaţia. Relaţia negativă dintre mărimea localităţii şi nivelul capitalului relaţional individual este nu numai un fapt instituţional, ci şi unul de probabilitate de interacţiune, de intercunoaştere[18]. Localităţile mai mici sunt nu numai

18. Sebastian Lăzăroiu (în Berevoescu *et al.*, 1999, p. 151) înregistrează, cu date produse de *Barometrul de Opinie* al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă, în 1998, asocieri similare pentru nivelurile ridicate ale capitalului relaţional, respectiv venit ridicat, tinereţe, instrucţie ridicată, consum mediatic intens şi domiciliere în localităţi mici.

cu servicii mai proaste, dar și cu probabilitate mai mare de intercunoaștere, de stabilire a unor relații interpersonale de utilitate. În fine, diversitatea etnică la nivelul localității este factor de favorizare a unui stoc sporit de capital relațional: persoanele din orașele cu ponderi mari de maghiari sau de rromi tind să aibă un capital relațional mai bogat.

Tabelul 3.18. *Predictori ai capitalului relațional pe medii rezidențiale*

Rural			Predictori ai capitalului relațional	Urban		
beta	p	sensul relației		sensul relației	beta	p
-0.02	0.03	-	Bărbat (1 da, 0 nu)		0.00	0.81
0.04	0.00	+	Persoană necăsătorită (1 da, 0 nu)	+	0.04	0.00
-0.04	0.03	-	Vârstă	-	-0.12	0.00
0.04	0.02	+	Vârstă medie adulți în gospodărie		0.02	0.16
0.11	0.00	+	Educație	+	0.12	0.00
0.03	0.03	+	Stoc de educație adulți în gospodărie		0.02	0.13
0.08	0.00	+	Frecvență lectură cărți	+	0.09	0.00
0.05	0.00	+	Consum mediatic MEDIA	+	0.02	0.03
0.15	0.00	+	Dotare cu bunuri moderne în gospodărie MBUN4b	+	0.11	0.00
0.05	0.00	+	Inconsistență pozitivă de status INCONSp2	+	0.06	0.00
-0.04	0.00	-	Inconsistență negativă de status INCONSn2	-	-0.03	0.01
0.19	0.00	+	Satisfacție față de venit în gospodărie	+	0.21	0.00
-0.04	0.00	-	Nivel de dezvoltare a județului DEVJUD98	-	-0.05	0.00
-0.01	0.45		Nivel de dezvoltare a localității QLIFEUR	+	0.02	0.04
-0.05	0.00	-	Populația localității (ln)	-	-0.06	0.00
0.04	0.00	+	Localizare în Transilvania/Banat/Crișana-Maramureș (1 da, 0 nu)		0.00	0.75
-0.03	0.05	-	Localizare în Moldova (1 da, 0 nu)	-	-0.03	0.02
-0.02	0.20		Localizare în Oltenia (1 da, 0 nu)		0.00	0.97
-0.01	0.43		Localizare în Dobrogea (1 da, 0 nu)	-	-0.03	0.01
0.07	0.00	+	Pondere maghiari în localitate	+	0.03	0.05
0.01	0.56		Pondere rromi în localitate	+	0.02	0.03
0.13	0.00	+	Date culese în anul 2000 (1 da, 0 nu)	+	0.11	0.00
0.23			R2			0.22
6 932			N			8 302
0.96			Valoarea medie a indicelui de stoc de RELAȚII			1.44
154%			Coeficient de variație a indicelui de RELAȚII (=100* σ/medie)			122%

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. Pentru definirea variabilelor vezi tabelul 1.4. Variabila dependentă este capitalul relațional RELAȚII. + înseamnă relație de sens pozitiv; - relație de sens negativ între predictor și variabila dependentă.

Chiar dacă se controlează sau se elimină prin proceduri statistice efectele variabilelor de status personal-familial, de dezvoltare comunitar-regională și de compoziție etnică,

regiunile istorice îşi menţin specificitatea din perspectiva stocurilor de capital social-relaţional pe care le favorizează. Moldova, spre exemplu, rămâne o regiune săracă în capital relaţional, iar Transilvania una bogată din acelaşi punct de vedere. Cultură a comunicării sau oportunitate de comunicare mai bună în ultima faţă de prima regiune? Voi încerca să dau răspunsul printr-o analiză ceva mai detaliată, în subcapitolul următor, prin raportare nu la regiuni istorice, ci la subdiviziuni ale lor, numite arii culturale.

Înainte de a trece însă la respectiva detaliere, voi insista asupra raportului dintre capitalul relaţional de acces în instituţii şi încrederea în instituţii.

Din perspectiva modelului teoretic schiţat în primul capitol (figura 1.3), ar putea fi derivată aşteptarea ca, în situaţiile cu structuri instituţionale bune, reţelele sociale de accesare a serviciilor publice să fie slab structurate. Acolo unde primăria, poşta, judecătoria, spitalul etc. funcţionează cum trebuie, nu mai este nevoie de relaţii pentru a obţine serviciile necesare. Sunt de ajuns regulile, taxele oficiale, funcţionarii şi cererea solicitantului. Realitatea, aşa fragmentară cum apare, ea în datele de care dispun, contrazice însă aşteptarea. Persoanele de aceeaşi vârstă din oraşe, cu cât au mai multă încredere în poliţie, tind să aibă, simultan, mai multe relaţii la poliţie; similar, cei cu încredere mare în justiţie au relaţii multe în sistemul justiţiei sau dacă au relaţii la bănci, au şi încredere în bănci[19] etc. Modelul teoretic care ar putea explica paradoxul relaţiilor, multe fiind orientate spre instituţii valorizate pozitiv, este schiţat în figura 3.2.

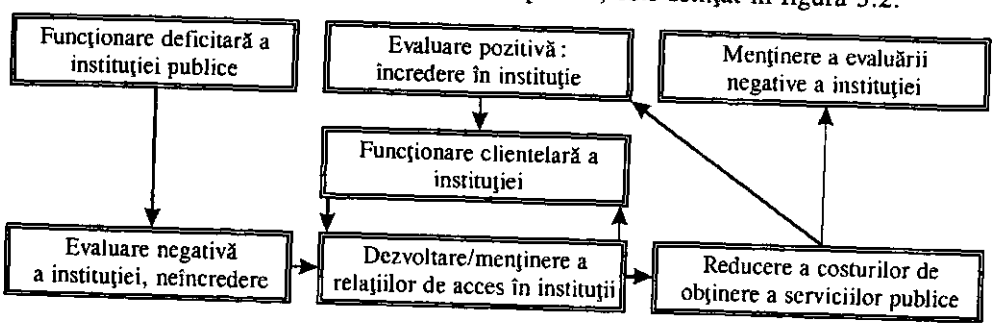
Funcţionare deficitară a instituţiei publice
Evaluare pozitivă: încredere în instituţie
Menţinere a evaluării negative a instituţiei
Funcţionare clientelară a instituţiei
Evaluare negativă a instituţiei, neîncredere
Dezvoltare/menţinere a relaţiilor de acces în instituţii
Reducere a costurilor de obţinere a serviciilor publice

Figura 3.2. *Cercul vicios „relaţii-încredere" în instituţii*

Iniţial, constituirea relaţiilor pentru a reduce costurile de tranzacţie se realizează ca răspuns la proasta funcţionare a instituţiei. O dată găsită relaţia utilă şi rezolvată problema, ecoul afectiv-evaluativ poate fi de menţinere a evaluării negative în legătură cu instituţia (nu ea, în fapt, a rezolvat problema, ci „relaţia" clientelară) sau de transferare a evaluărilor pozitive de la „relaţie" la instituţie. Acest al doilea drum este cel care duce spre constituirea culturii clientelare: *oamenii ajung să evalueze pozitiv instituţia pentru că au acolo relaţiile necesare pentru a rezolva rapid problemele, iar instituţia continuă să funcţioneze prost, clientelar, pe un teren consolidat de data aceasta cu o nouă cultură clientelară* („poliţia este bună, am încredere în ea pentru că acolo am relaţii" sau „am încredere în primărie pentru ca îl ştiu pe primar şi îmi rezolvă ceea ce am de rezolvat").

19. Formularea este fondată pe o analiză prin corelaţii parţiale. Corelaţia parţială dintre încrederea în poliţie şi faptul de a avea relaţii utile la poliţie este de 0.04, controlând mediul rezidenţial şi nivelul de educaţie, şi este semnificativ diferită de 0, pentru $p=0.01$ (la un $N=15\,311$, datele *BOP* – FSD, 1999-2002). Corelaţii parţiale semnificative se obţin şi pentru perechile încredere-relaţii referitoare la justiţie şi bănci.

ArhElectDSandu

Practic, are loc o inversare a mecanismelor cauzale, inferențiale. Instituția nu mai este, cum ar fi normal să fie, „de încredere, pentru că mă servește corespunzător", ci „este de încredere pentru că am găsit acolo omul de încredere, care «mă servește preferențial»". Desigur, cercurile vicioase care consolidează situația anormală sunt multiple. Nu contează numai jocul dintre încrederea eronat atribuită instituției și capitalul relațional, ci și legătura directă dintre „omul de relații" și funcționarul din instituție. Acesta din urmă este interesat de perpetuarea ciclului în forma sa bolnavă, asocială, pentru că în felul respectiv are numai de câștigat. Pe un mediu general de sărăcie, de diferențiere socială rapidă, de apariție peste noapte a unor noi îmbogățiți care devin sursă de invidie și model, consolidarea cercurilor vicioase ale corupției se face rapid, cu multă creativitate socială folosită negativ.

În ce condiții, la același nivel al stocului de relații sociale utile pentru facilitarea interacțiunii cu instituțiile, unii indivizi exprimă încredere în instituții, iar alții, în continuare, neîncredere? Care este diferența dintre „omul cu relații și încredere" și „omul cu relații, dar fără încredere" în instituția de referință? Pură întâmplare, educație morală, configurație specială de resurse pentru fiecare dintre ei? Setul de întrebări face parte din categoria celor care au șansa de a primi răspuns cu tipul de date disponibil în acest proiect de cercetare.

Pentru două dintre cele trei tipuri de instituții pentru care avem datele necesare analizei comparative „relații-încredere" – justiția și poliția – apare cu claritate regularitatea „captivității de status". Am argumentat cu altă ocazie că „fenomenele de definire a situației par să fie «închise» în spațiul de status ca nucleu al spațiului social" (Sandu, 1999, p. 53). Și specificam în același context că spațiul de status este „cvadridimensional", „fiind structurat în funcție de caracteristici individuale, familiale, comunitare și regionale" (Sandu, 1999, p. 53). Aceeași captivitate de status, pe aceleași patru dimensiuni, o regăsim în cazul discutat acum: persoanele care au relații în justiție diferă puternic între ele sub aspectul status-ului, după cum au sau nu au încredere în justiție. Cei cu încredere sunt mai săraci, iar cei fără încredere mai bogați. „Sărăcie" și „bogăție" se referă nu numai la starea materială, ci și la educație și la nivelul de dezvoltare a județului și a comunității de domiciliu (tabelul 3.19).

Tabelul 3.19. *Profilul de status al persoanelor cu capital relațional specific*

Au „relații"	Au încredere în instituția de referință	Nivelul mediu al			
		indicelui de dotare cu bunuri materiale MBUN4b	educației	dezvoltării județului de domiciliu DEVJUD98	dezvoltării localității de domiciliu QLIFEUR
în justiție	nu	2.38	12.17	5.90	94.05
	da	2.10	11.28	3.45	77.85
la poliție	nu	2.32	11.90	5.02	91.24
	da	2.01	10.91	3.36	70.07
la bănci	nu	2.45	12.16	4.55	88.92
	da	2.52	12.19	4.23	95.22

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002, N=15 520.

ArhElectDSandu

Persoanele cu relaţii şi încredere în justiţie[20] sunt, faţă de cele cu relaţii în instituţii juridice, dar care afişează neîncredere în raport cu ele, cu stare materială mai proastă, mai puţin educate şi locuiesc în localităţi mai sărace, din judeţe mai sărace. Aceeaşi regularitate apare şi pentru cei care au relaţii la poliţie şi manifestă încredere sau neîncredere. Pentru cei cu relaţii la bănci, mai puţini ca pondere, regularitatea nu mai este la fel de clară. În cazul lor, relaţiile, încrederea şi bogăţia par să meargă împreună. Aici, cei care au relaţii la bănci, dar nu şi încredere în bănci, par să fie mai săraci material. Educaţional, cei cu încredere nu diferă de cei fără încredere.

Ariile culturale ca matrice de sociabilitate

Cele 18 arii culturale ale României au fost identificate ca subdiviziuni „naturale" ale regiunilor istorice, ca grupări de judeţe învecinate, cu grad de similaritate maximă din punct de vedere social, economic şi cultural. Le-am denumit „arii culturale" pentru că, în procesul de argumentare a identităţii lor, am apelat la variabile de ordin strict cultural, cum ar fi compoziţia confesională a populaţiei sau regiunea istorică. Analiza *cluster*, care a dus la generarea grupărilor respective, a operat însă şi cu indicatori de dezvoltare rurală, şi cu indicatori de dezvoltare urbană la nivel judeţean, şi cu măsuri de ordin geografic (ponderea de teren arabil din total teren agricol). Gradul de informaţie pe care îl poartă indicatorii din categoriile menţionate este deosebit de ridicat. Ponderea de populaţie ortodoxă din judeţ, spre exemplu, este şi măsură de aproximare pentru compoziţia etnică a populaţiei. Ponderea de teren arabil din total teren agricol trimite la modul de ocupare agricolă sau neagricolă a populaţiei, la sursele şi nivelul veniturilor, la niveluri mai ridicate sau mai joase ale mortalităţii infantile etc. După prima lor formulare, în 1990 (Sandu, 1990), şi fundamentare de detaliu (Sandu, 1999), unităţile regionale denumite „arii culturale" au fost testate multiplu, datorită relevanţei lor sociale în fundamentarea eşantioanelor pentru sondaje de opinie şi în interpretarea diferitelor fenomene sociale. Sunt ariile culturale şi „regiuni de sociabilitate"? Se pot distinge la nivelul lor structuri specifice de relaţii sociale, de forme de capital social?

O primă tentativă de răspuns am încercat să dau în *Spaţiul social al tranziţiei* (1999, pp. 84-88), folosind date dintr-un sondaj al Universităţii Bucureşti, din 1995. Am construit acolo un profil de încredere al ariei cu indicatori referitori la încrederea interpersonală, interetnică şi instituţională. Polii de neîncredere interpersonală apăreau în sudul Olteniei şi în estul Moldovei, iar polul de încredere interpersonală în gruparea Cluj-Mureş. Încrederea minimă faţă de alte grupuri etnice era localizată tot în sudul Olteniei, dar şi în vestul Munteniei, la Brăila-Buzău. Populaţia cea mai tolerantă etnic era identificată în Cluj-Mureş, dar şi la Arad-Bihor. În fine, încrederea instituţională maximă era localizată în sudul sărac al Munteniei, dar şi în vestul dezvoltat, prin judeţele Arad-Bihor. Nivelul minim de încredere instituţională apărea la Bucureşti şi la Covasna-Harghita.

Desigur, perioada pe care o acoperă setul de date produs de *Barometrul de Opinie* FSD şi cumulate pentru această analiză este diferită (1999-2002). Marele lor avantaj este

20. Ponderea celor cu relaţii în sistemul de justiţie este, pentru setul de date *BOP*, 1999-2002, de 19%, iar a celor care au şi relaţii, şi încredere în justiţie este de 5%. Pentru bănci, procentele corespunzătoare sunt de 11% şi respectiv 4%, iar pentru poliţie de 18% şi 9%.

ArhElectDSandu

volumul. La peste 10 000 de cazuri, estimările sunt mult mai stabile şi se poate ţinti spre o imagine mult mai clară a fenomenelor de sociabilitate – toleranţă, încredere generalizată, capital relaţional şi încredere instituţională.

Figura 3.3. *Ariile culturale ale României cu judeţele componente şi regiunile istorice care le includ*

Cifrele indică ponderea de populaţie urbană la nivelul ariei, la 1.01.2000. (Pentru detalii asupra modului de generare a grupărilor de judeţe ca arii, vezi Sandu, 1999.)

Profil de toleranţă

Diferenţierile de toleranţă/intoleranţă în cadrul regiunilor istorice sunt considerabile (tabelul 3.20). Singura regiune istorică în care toleranţa este relativ omogenă şi de nivel ridicat este Transilvania. În rest, apar cu claritate linii de opoziţie, de decalaj de toleranţă. Moldova mai dezvoltată a judeţelor Iaşi-Galaţi este mai intolerantă decât Moldova săracă a judeţelor Vaslui şi Botoşani. În Muntenia, concentrarea maximă a intoleranţei apare în judeţele nordice – Argeş, Prahova şi Dâmboviţa, iar cea minimă în judeţele din estul provinciei – Buzău şi Brăila. Cele două constatări anterioare localizează mai precis regularitatea anterior înregistrată a intoleranţei sporite în judeţele relativ dezvoltate. Studii de caz aprofundate vor putea aduce clarificări asupra cauzelor particulare ale nivelului sporit de intoleranţă în nordul dezvoltat al Munteniei şi în estul mai dezvoltat al Moldovei. Polaritatea – dezvoltat şi intolerant *versus* slab dezvoltat şi tolerant – nu se regăseşte în Crişana-Maramureş şi nici în Oltenia. În aceste provincii, dimpotrivă, zonele mai dezvoltate sunt mai tolerante.

Tabelul 3.20. *Tipuri de intoleranță etnică pe arii culturale*

Regiune istorică	Arie culturală (grupări de județe cu profil socio-cultural asemănător)	1. Ar accepta vecini de orice etnie	Ar fi „deranjat" dacă ar avea vecini					Total %	Indice mediu de intoleranță*
			2. maghiari	3. romi	4. alte combinații de grupuri minoritare	5. maghiari și romi	6. maghiari, romi sau evrei		
Moldova	BC-NT-SV-VR	40.5	2.2⁻	30.1	2.5	10.0⁻	14.7⁺	100	1.02
	GL-IS	38.4		30.7		11.5⁺	16.4⁺	100	1.09
	BT-VS	43.5		27.8		16.5⁺	8.8	100	0.93
Muntenia	AG-DB-PH	42.6	2.1	28.4	3.5	10.1⁺	13.3⁺	100	0.98
	BZ-BR	45.7		26.6		9.2	14.1⁺	100	0.95
	G-TL-IL-CL	44.7		28.4	3.2	8.1	13.6⁺	100	0.95
Oltenia	DJ-MH-OT	50.2⁺		26.6	2.9	6.6	12.1	100	0.84
	GJ-VL	40.3		26.5		11.9⁺	16.9⁺	100	1.09
DOBROGEA		49.1		32.1		6.3	8.2	100	0.77
Transilvania	AB-HD	49.9		29.9		6.5	9.0	100	0.78
	BV-SB	50.8⁺		38.6⁺				100	0.63
	CJ-MS	52.3⁺		34.4	3.9	5.2		100	0.65
	CV-HG	56.3						100	0.72
	BN-SJ	50.2		33.1				100	0.71
Crișana-MM	MM-SM	42.4		43.6⁺			7.9	100	0.80
	AD-BH	55.1⁺		33.5		4.8		100	0.58
BANAT		51.7		33.3		5.1	6.0	100	0.68
BUCUREȘTI		42.7		37.6⁺		9.0	7.5	100	0.84
TOTAL ȚARĂ		45.6	1.6	31.3	2.8	8.3	10.4	100	0.87

Sursa de date: *BOP* – FSD, 2000-2002, Subeșantionul de români, N = 10 473.
Celulele fără cifre indică situații în care procentele ar fi instabile, datorită numărului foarte mic de cazuri (sub 20).

⁺ Asocieri semnificative determinate prin coeficienții de reziduuri standardizate ajustate.

* Indicele are valoarea 0 – dacă respondentul nu indică nici un grup etnic pe ai cărui membri i-ar respinge ca vecini; 1 – respingerea unui singur grup etnic, 2 – respingerea pentru membri din două grupuri etnice și 3 – respingerea pentru trei categorii etnice.

Pe arii culturale, ponderile cele mai mari de romi se înregistrau în 2002 în sud, în județele Teleorman, Giurgiu, Călărași și Ialomița (4.1% din total populație arie), iar în Transilvania în cadrul grupărilor Cluj-Mureș (4.7%), Alba-Hunedoara (4.5%) și Bistrița-Năsăud – Sălaj (4.3%). Intoleranța maximă față de romi se suprapune însă în mică

ArhElectDSandu

măsură cu ariile de concentrare maximă a acestora. Alba-Hunedoara și aria din sudul Munteniei au rate de respingere a rromilor sub media pe total eșantion. Pentru gruparea Bistrița-Năsăud – Sălaj, nivelul de intoleranță este apropiat de media națională. Numai pentru aria Cluj-Mureș ponderii sporite de rromi îi corespunde o rată ridicată de intoleranță. Știam, de altfel, din analizele anterioare (capitolul al doilea, tabelul 3.7) că între intoleranța românilor față de rromi și ponderea de rromi în localitatea de rezidență a respondentului nu există o asociere semnificativă. Regularitatea se confirmă și în cazul în care folosim aria culturală ca unitate de analiză, în sensul că ratele maxime de intoleranță nu apar în ariile culturale cu pondere maximă de rromi. Respingerea rezidențială a rromilor este de nivel foarte ridicat în zonele Maramureș-Satu Mare, Sibiu-Brașov și București-Ilfov.

Aria Sibiu-Brașov pare să fie una de controversă socială intensă pe teme etnice. Pe de o parte, aici se înregistrează o concentrare puternică de populație cu indice ridicat de toleranță, iar pe de altă parte, tot aici apare o grupare largă de persoane care nu ar dori să aibă vecini rromi. Este posibil ca nivelul ridicat al controversei să fi fost alimentat de mișcările rezidențiale produse după plecarea masivă a sașilor după 1989. Procesele de restructurare a noilor relații de vecinătate și de resocializare între vecini de etnii diferite sunt firesc însoțite de astfel de dezbateri. Studiile de caz întreprinse asupra unor sate precum Moșna (Stănculescu, Berevoescu, 1999), Biertan (Sandu, Tufiș, 2000), Viscri sau Cincu susțin ideea că fondul de redefinire a relațiilor de vecinătate în zonă este cel dat de emigrarea sașilor, dar și de tendința unei reintegrări relativ rapide între segmentele etnice existente în zonă. (Asupra particularităților de reconstrucție a sociabilității în condiții post-exod, vezi anexa despre satele Moșna și Viscri.)

Intoleranța nespecifică, generalizată în raport cu mai multe grupări etnice pare să aibă nuclee de structurare maximă în afara arcului carpatic. Nordul Olteniei, prin Gorj și Vâlcea, reprezintă un astfel de nucleu, urmat de concentrarea din județele Iași și Galați, din Moldova.

Profil de sociabilitate

Ariile culturale diferă între ele nu numai prin tipul de toleranță, ci și prin modelul general de sociabilitate care le caracterizează (tabelul 3.21, figura 3.4), dat de raportul între toleranță, încredere generalizată, capital relațional și încredere în instituții (reprezentative, tradiționale și centrate pe ordinea internă și legalitate).

16 dintre cele 18 arii culturale ale țării pot fi grupate pe șase categorii mari de tip sau structură de sociabilitate. Două arii, Covasna-Harghita și Sălaj – Bistrița-Năsăud, au profiluri cu înalt grad de specificitate.

Cele șase tipuri de sociabilitate regională rezultă din intersectări între calificativele de „închis-deschis", „critic-conformist". Sociabilitatea de tip deschis este cea care mizează pe toleranță interetnică, încredere interpersonală și capital relațional ridicat. Tipul „închis" este, dimpotrivă, marcat de neîncredere și sărăcie, de relații de utilitate instituțională. Sociabilitatea de tip critic este dată de raportarea critică la instituții, iar cea conformistă de încrederea în instituții. Modelul sociabilității de deschidere generalizată este dat de gruparea județelor vestice ale țării, din Banat și Crișana, cu o extensie în interiorul Transilvaniei, prin Cluj și Mureș. Aceasta pare să fie regiunea cu cea mai

bogată sociabilitate pozitivă din ţară, cu încredere în celălalt, toleranţă şi reţele dense de relaţii sociale. Gruparea de judeţe Sălaj-Bistriţa-Năsăud gravitează undeva spre periferia acestui nucleu de sociabilitate puternic-pozitivă (figura 3.4).

În sudul şi vestul Transilvaniei este identificabil un model de sociabilitate puternic marcat prin criticism instituţional. Persoanelor din Braşov, Sibiu, Alba, Hunedoara le este specifică neîncrederea ridicată în instituţiile reprezentative şi în cele consacrate ordinii şi legalităţii. Trei dintre cele patru judeţe menţionate au o puternică tradiţie industrial-urbană şi orientarea lor instituţional-critică ar putea fi pusă în legătură cu această tradiţie. Desigur, sunt foarte probabile variaţii interne, interjudeţene. Am evitat însă calcularea unor profile de toleranţă la nivel de judeţ, pentru că eşantioanele cu care s-a lucrat la nivelul fiecăruia dintre valurile de sondaj cumulate nu au fost proiectate să fie reprezentative judeţean.

Criticismul instituţional cel mai puternic apare în cazul Bucureştiului (inclusiv Ilfovul) şi al judeţelor dobrogene, Tulcea şi Constanţa. Este o grupare în care neîncrederea instituţională vizează toate tipurile de instituţii. În plus, este însoţit de o anume deschidere, dată de valorile peste medie ale încrederii generalizate.

Tabelul 3.21. *Gruparea ariilor culturale funcţie de tipul de sociabilitate dominant*

Arii culturale cu profiluri de sociabilitate asemănătoare	Sociabilitate...
BC-NT-SV-VR BT-VS	*de „închidere" interpersonală* marcată prin neîncredere în celălalt, capital relaţional redus şi, secundar, prin nivel ridicat de încredere în Biserică şi Armată
GL-IS AG-DB-PH GJ-VL	*de „închidere" interetnică* cu intoleranţă etnică relativ ridicată şi criticism instituţional moderat
BZ-BR G-TL-IL-CL DJ-MH-OT	*conformist-instituţională* cu nivel ridicat de încredere în toate tipurile de instituţii şi intoleranţă etnică uşor peste medie
DOBROGEA BUCUREŞTI	*de deschidere critică* cu neîncredere în instituţii, dar încredere moderată în „celălalt"
AB-HD BV-SB	*de criticism instituţional* cu neîncredere marcată în instituţiile reprezentative şi de menţinere a ordinii
CJ-MS MM-SM AD-BH BAN	*de deschidere generalizată* bazată pe toleranţă, încredere şi capital relaţional bogat; Banatul şi Crişana sunt exemplare pentru grupă
CV-HG	grupare cu specificitate ridicată
BN-SJ	grupare cu specificitate ridicată

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. Forma tehnică, detaliată a tabelului este dată în anexă - tabelul A3.8.

Conformismul instituţional maxim este specific judeţelor din sudul ţării, din zona de câmpie, la care se adaugă şi vestul Munteniei, cu Brăila şi Buzău.

ArhElectDSandu

Nordul Munteniei, nordul Olteniei și Galați-Iași din Moldova reprezintă modelul închiderii interetnice, cu valori ridicate ale intoleranței interetnice. Acest gen de închidere prin raportare negativă la anumite grupuri etnice este însoțit și de un capital relațional relativ redus, sub media națională.

Gruparea reprezentativă pentru închiderea interpersonală este formată din județele Moldovei, cu excepția celor menționate deja – Iași și Galați.

Desigur, toată această reducere a varietăților de sociabilitate la numai șase modele regionale este dependentă de calitatea premiselor care o fundamentează. Reamintesc faptul că pentru a ajunge la simplificarea respectivă am calculat medii ale indicilor de sociabilitate nu la nivel de județ, ci de arie culturală, nu pentru 42 de județe, ci pentru 18 arii culturale. Implicit, am presupus că județele care aparțin aceleiași arii sunt realmente omogene, asemănătoare între ele. Ipoteza a fost acceptată în baza a două argumente. În primul rând, am avut în vedere fundamentarea teoretică și empirică a conceptului de arie culturală probabilă, așa cum a fost făcută anterior (Sandu, 1999a). În al doilea rând, am considerat ca fiind încurajator modul în care ariile culturale au lucrat ca bază de stratificare în foarte multe sondaje la nivel național, din 1995 și până în prezent.

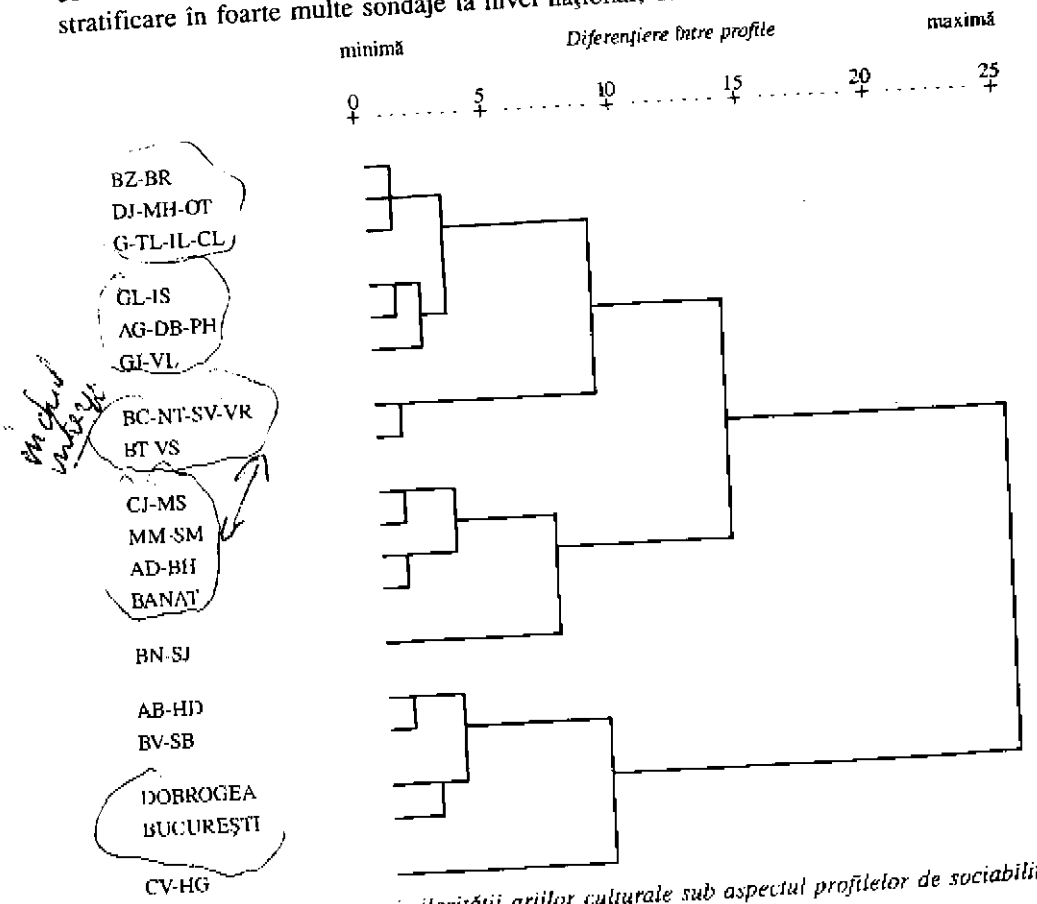

Figura 3.4. *Dendrograma similarității ariilor culturale sub aspectul profilelor de sociabilitate*

(Metoda de grupare - „cel mai depărtat vecin", iar distanțele sunt calculate ca distanțe euclidiene. Datele de intrare pentru aplicarea algoritmului sunt prezentate în tabelul A3.7.)

Dat fiind faptul că identificarea corectă a profilului de sociabilitate al ariilor culturale este o întreprindere nu numai nouă, dar şi cu multiple consecinţe teoretice şi practice, voi insista asupra ei. Este foarte probabil că, în timp, pot apărea tentative de adecvare a acţiunilor de intervenţie socială, de dezvoltare comunitar-regională care să considere ca date de intrare, ca premise de implementare tipul de sociabilitate regională. Investiţii, granturi, experimente comunitare etc. pot fi influenţate de o astfel de informaţie. În paragrafele anterioare, am comentat o posibilă tipologie a sociabilităţii regionale, construită pornind de la mediile a şase indici de sociabilitate (relaţii, încredere generalizată, intoleranţă, încredere în instituţii tradiţionale, încredere în instituţii reprezentative, încredere în instituţii de ordine şi legalitate) pe fiecare dintre ariile culturale. Ulterior, am grupat ariile, funcţie de similitudinea profilelor lor (cu ajutorul analizei *cluster*). Deşi este corect aplicată, metoda poate induce neclarităţi, nuanţe artificiale, dat fiind faptul că operează pe bază de medii calculate la nivel de grupări de judeţe. Pentru a evita astfel de inconveniente, voi relua analiza[21] pornind de la individ, de la o tipologie a persoanelor sub aspectul profilului lor de sociabilitate, în funcţie de aceiaşi şase indicatori de încredere interpersonală, capital relaţional, toleranţă şi încredere instituţională (3 indicatori).

Rezultă şase tipuri de sociabilitate individuală, destul de apropiate de cele construite prin agregări succesive la nivel de arie culturală. Sunt tot combinaţii de „închideri-deschideri" şi „criticism-conformism" instituţional (figura 3.5).

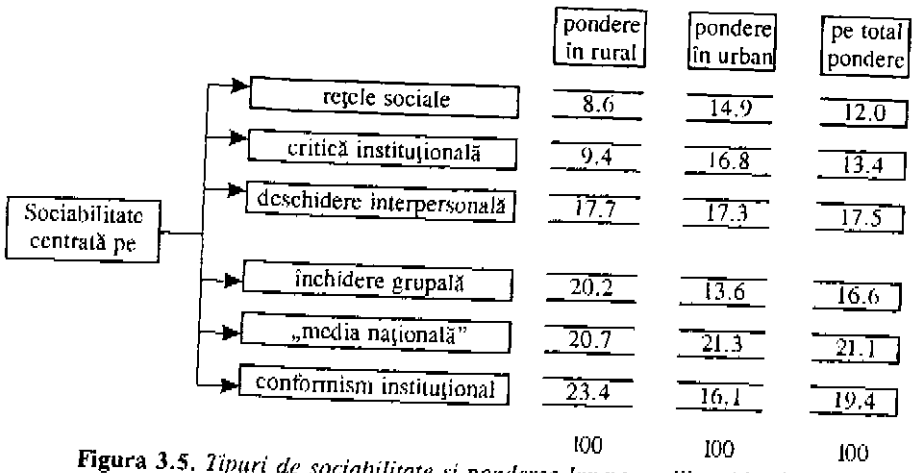

Figura 3.5. *Tipuri de sociabilitate şi ponderea lor pe medii rezidenţiale*

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002.

21. Tabelul de mai jos prezintă argumentarea tehnică a identificării celor şase tipuri de sociabilitate la nivelul populaţiei României, derivate prin analiză *cluster*, funcţie de cei şase indicatori de pe rândurile tabelului:

	Sociabilitate centrată pe					
	relaţii	deschidere interpersonală (încredere)	criticism instituţional	conformism instituţional	închidere grupală	media naţională
Stoc de RELAŢII	2.03	–0.24	–0.06	–0.28	–0.34	–0.41

Centrarea pe rețele sociale descrie un tip social în care stocul de relații utile personal-familiale este foarte ridicat, iar restul indicatorilor de sociabilitate este apropiat de media națională. Oamenii cu relații sunt, așa cum rezultă de altfel și din analizele anterioare, oameni cu situație materială și educațională mult mai bună decât restul populației și provin majoritar din orașe relativ dezvoltate (tabelul 3.22).

Tabelul 3.22. *Cine sunt cei care adoptă un anume tip de sociabilitate*

	Sociabilitate centrată pe					
	relații	critică instituțională	deschidere interpersonală	închidere grupală	„media națională"	conformism instituțional
Medie capital uman	0.63	0.18	0.04	-0.15	-0.16	-0.20
Medie capital material	0.80	0.07	-0.06	-0.28	-0.23	-0.16
Pondere populație urbană în grupă (%)	68	68	54	45	55	45
Nivel mediu de dezvoltare a localității QLIFEUR	85.52	88.28	61.63	42.43	62.44	49.68
Nivel mediu de dezvoltare a județului DEVJUD98	3.91	5.17	4.03	1.24	2.64	2.00

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002, N=13 137.

Sociabilitatea centrată pe critică instituțională este specifică persoanelor care manifestă niveluri ridicate de neîncredere în Armată, Biserică, justiție, poliție, guvern, parlament și președintele țării. Deși peste media națională, situația lor materială și sub aspectul capitalului uman este mai modestă decât în cazul persoanelor cu stoc bogat de relații. Opusul lor ca orientare sunt cei care manifestă încredere ridicată în instituțiile reprezentative și în cele referitoare la ordine și legalitate. Acest gen de conformism instituțional este mai frecvent în localitățile rurale din județele relativ sărace. O a treia categorie de persoane este formată de cele cu încredere interpersonală de nivel ridicat și restul parametrilor de sociabilitate la media națională. Am considerat că acesta este tipul

	Sociabilitate centrată pe					
	relații	deschidere interpersonală (încredere)	criticism instituțional	conformism instituțional	închidere grupală	media națională
Intoleranță INTOLGEN	-0.17	0.13	0.48	-0.42	1.37	-0.65
Încredere generalizată TGENERAL	-0.12	1.37	-0.43	0.51	-0.71	-0.68
Încredere în Armată și Biserică	-0.06	0.09	-1.82	0.62	0.33	0.12
Încredere în justiție și poliție	0.01	-0.27	-1.20	1.07	-0.11	-0.16
Încredere în guvern, parlament, președinte	0.03	-0.42	-0.99	1.24	-0.43	-0.17
Pondere cazuri în cadrul clasei	12.0	17.5	13.4	19.4	16.6	21.1

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002, N=13 137. Tabelul prezintă „centrele" celor șase *clustere* generate prin *K-means clusters*. Variabilele de clusterizare au fost standardizate în prealabil cu scoruri z.

caracterizat prin „deschidere interpersonală", în sensul de deschidere în relațiile interpersonale. Prin contrast, datele de sondaj relevă și o categorie de persoane marcate în special de neîncredere în raport cu grupuri etnice diferite. Am apreciat că în cazul lor este vorba de sociabilitate caracterizată prin închidere grupală, în relații cu grupuri diferite. Iarăși, în concordanță cu constatări anterioare, segmentul de deschidere interpersonală este prezent mai ales în orașe, iar cel care poartă amprenta închiderii, a neîncrederii față de alte grupuri, este localizat preponderent la sate.

Persoanele cu profil slab conturat de sociabilitate, nici închis, nici deschis, nici critic, nici conformist, sunt cele care reprezintă omul cu sociabilitate de profil mediu.

În afara tipului mediu, care ocupă ponderi apropiate de o cincime, cele două medii rezidențiale înregistrează profile de sociabilitate specifice. Centrarea pe relații sociale utile în raporturile cu instituțiile este mult mai mare în urban decât în rural. Firesc, omul de oraș are de-a face mai mult cu instituțiile publice, este dependent de ele în mai mare măsură și, cum acestea sunt destul de slab structurate, cu funcționalitate deficitară, relațiile apar ca o contrareacție firească, de sporire a siguranței, dar și a eficienței (Kadushin, 2002). Orășenii, mult mai mult decât sătenii, sunt oameni care critică instituțiile, dar își fac relații la nivelul lor. Datele disponibile par să spună despre o bună parte dintre orășeni că sunt oameni cu atitudini de tipul „nu ne plac instituțiile publice pe care le avem, nu avem încredere în ele, dar cum altfel nu se poate, ne rezolvăm problemele cu relații la nivelul lor. Instituțiile merg prost, dar tocmai din acest motiv ne facem relații, pentru a ne descurca".

Pentru mediul rural, dominant este conformismul instituțional, încrederea în instituții în condițiile unui capital relațional mult mai mic decât în rural și a unei puternice atitudini de închidere, de intoleranță față de alte grupuri, etnice în special.

Deși analizele anterioare indicau o intensitate mai mare a atitudinii de încredere generalizată în rural față de urban, tipologia acum introdusă relevă faptul că genul de sociabilitate caracterizat prin preponderența încrederii în celălalt are o pondere relativ egală în cele două medii rezidențiale.

Tipologia anterior prezentată operează cu două categorii de indicatori referitori la sociabilitatea interpersonală (încredere generalizată, toleranță și capital relațional) și la sociabilitatea instituțională ca mod de raportare la instituții prin încredere-neîncredere. Desigur, cele două tipuri de raportări sunt diferite, vizează parteneri de relații sociale complet diferiți. Conceptual și empiric însă, cele două genuri de sociabilitate sunt asociate pozitiv între ele: persoanele cu niveluri ridicate de sociabilitate interpersonală tind să fie, în același timp, persoane cu mod predominant pozitiv de raportare la instituții[22]. Frecvent, analizele de sociabilitate separă cele două domenii. Studiile despre încredere interpersonală, rețele, toleranță tratează foarte rar simultan și aspecte referitoare la încrederea în instituții. Faptul se explică prin relativa autonomie a domeniilor respective, dar și prin particularități de specializare, diviziune a muncii la nivelul specialiștilor. Cert este că viața oamenilor, stocul lor de relații sociale se structurează între cei doi poli – instituții și persoane.

22. O analiză factorială de tip PCA-OBLIMIN grupează cele șase variabile de sociabilitate cu care am construit tipologia exact pe doi factori care reprezintă sociabilitatea interpersonală și cea instituțională. Factorii respectivi sunt corelați pozitiv între ei, pentru $p=0.12$, $N=13\,137$ de cazuri.

O dată descrisă tipologia modurilor de sociabilitate cu cele şase categorii menţionate, se poate trece la identificarea prezenţei lor diferenţiate pe arii culturale (tabelul 3.23) şi medii rezidenţiale.

Tabelul 3.23. *Ariile culturale în care tipurile de sociabilitate au prezenţă redusă (-) sau accentuată (+)*

	Tip de sociabilitate centrat pe					
	relaţii	deschidere interpersonală	critică instituţională	conformism instituţional	închidere grupală	modelul mediu naţional
BC-NT-SV-VR	-	-	-		+	
GL-IS			-		+	
BT-VS	-	-	-		+	+
AG-DB-PH						
BZ-BR		-			+	
G-TL-IL-CL	-					
DJ-MH-OT				+	+	
GJ-VL		+		-	+	-
DOBROGEA	-		+			
AB-HD						
BV-SB			+	-	-	+
CJ-MS	+				-	
CV-HG	+		+	-	-	
BN-SJ	+		-	+	-	
MM-SM	+					
AD-BH	+				-	
BANAT		+	-		-	
BUCUREŞTI		+	+	-	-	-

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. tabelul prezintă simplificat rezultatele analizei prin reziduuri standardizate ajustate. Cu + am reprezentat asocierile pozitive (mai multe cazuri decât ar fi de aşteptat aleatoriu), iar cu - pe cele negative (mai puţine cazuri decât ar fi de aşteptat aleatoriu), pentru p=0.05. Exemplu de mod de lectură: numărul de cazuri din tipul centrat pe sociabilitate relaţională în judeţele Cluj şi Mureş este semnificativ mai mare decât ar fi de aşteptat, dacă în tabel cazurile ar fi distribuite aleatoriu.

Ariile culturale din Moldova şi Muntenia par să fie dominate de o sociabilitate marcată prin sărăcie de relaţii, închidere la nivel de interacţiune interpersonală şi grupală şi conformism instituţional. O excepţie notabilă este dată de gruparea Vâlcea-Gorj, cu un profil contradictoriu, marcat, pe de o parte, prin încredere interpersonală, iar pe de alta, prin nivel relativ ridicat de intoleranţă etnică.

Capitalul relaţional este maxim în judeţele de peste munţi. Deschiderea interpersonală dată de încrederea generalizată este semnificativ mai mare decât ar fi de aşteptat prin distribuţie aleatorie în nordul Olteniei, în Banat şi în Bucureşti. În conformitate cu regularităţile deja menţionate, ariile culturale care nu sunt strict omogene etnic înregistrează indici mai buni de toleranţă etnică. Conformismul instituţional este maxim în sudul Olteniei şi în nordul Transilvaniei. Ponderea cea mai mare de populaţie cu profil de

AnbElectDSandu

sociabilitate apropiat de cel mediu naţional este identificabilă în Moldova, la Botoşani-Vaslui, dar şi în Transilvania, la Sibiu-Braşov.

Aşa văzute lucrurile, ar putea să rezulte că în interiorul ariilor culturale profilele sunt omogene, iar diferenţele dintre rural şi urban nu contează. În fapt, lucrurile nu stau aşa. În anexă, în tabelul A3.8, detaliez profilurile de sociabilitate pe arii culturale şi medii rezidenţiale (36 de unităţi date de 18 arii × 2 medii rezidenţiale).

Numai patru dintre cele 36 de unităţi de analiză regională nu au un profil de sociabilitate specific. Restul de 32 de unităţi cultural-teritoriale sunt caracterizate prin profile specifice de sociabilitate.

Tehnica de analiză folosită pentru construirea tabelului din anexă (vezi subsolul la tabelul A3.8) permite, în fapt, o serie de comparaţii multiple între diferitele unităţi de tip arie culturală-mediu rezidenţial. Ideea generală a acestei lucrări, referitoare la distanţa marcată dintre lumile rurale şi cele urbane (tabelul 3.15), este susţinută consistent şi de noul set de date referitoare la sociabilitate. *Nu există nici un caz în care profilul de sociabilitate al populaţiei rurale dintr-o arie să fie identic în raport cu profilul de sociabilitate al persoanelor din oraşele aceleiaşi arii.* În plus, datele relevă faptul că lumile sociale ale României nu sunt organizate numai rezidenţial şi pe categorii de vârstă, ci şi regional. Regional înseamnă, în cazul de faţă, pe arii culturale.

Ariile culturale ale Moldovei sunt foarte asemănătoare între ele pe spaţii rurale. La nivel de mediu rural, Moldova este, evident, cea mai omogenă regiune istorică. Sociabilitatea din satele Moldovei este caracterizată prin capital relaţional redus, conformism instituţional şi tendinţă de închidere grupală (intoleranţă etnică). Desigur, afirmaţia trebuie luată în sensul ei relativ, prin comparaţie cu alte arii sau regiuni. Nu se poate spune însă că întreaga gamă de sociabilitate din Moldova rurală este săracă, orientată spre închiderea în sine a persoanei. La nivel de încredere generalizată, moldovenii sunt nespecifici, apropiaţi de profilul naţional. În schimb, oraşele Moldovei sunt semnificativ diferenţiate sub aspectul sociabilităţii. În gruparea judeţelor vestice ale regiunii – Suceava, Neamţ, Bacău, Vrancea – populaţia oraşelor este caracterizată prin stocuri de capital relaţional relativ ridicate, nivel redus de conformism instituţional, dar şi de intoleranţă etnică relativ pronunţată. Tot la nivelul lor este de regăsit, mai mult decât în alte arii, tipul mediu de sociabilitate. Populaţia din oraşele Iaşi şi Galaţi nu are un profil marcat, semnificativ diferit, de sociabilitate faţă de media naţională. Pentru persoanele din oraşele judeţelor Botoşani şi Vaslui este de remarcat numai un nivel al neîncrederii interpersonale ceva mai ridicat decât ar fi de aşteptat în ipoteza unei distribuţii aleatorii a intoleranţei etnice.

Satele din cele trei arii culturale ale Munteniei seamănă destul de mult cu cele din Moldova. Aceeaşi sărăcie a relaţiilor la nivel de instituţii, dublată de conformismul instituţional dat de încrederea în instituţii. Intoleranţa etnică este mai puţin extinsă. Ea nu apare, spre exemplu, ca fiind o caracteristică semnificativă a profilului de sociabilitate al grupării sudice Teleorman-Giurgiu-Ialomiţa-Călăraşi.

Oraşele din Muntenia au un profil relativ şters de sociabilitate, cu excepţia celor din nordul regiunii. Aici este de remarcat o populaţie cu consistente stocuri de relaţii în instituţii de utilitate publică, puternic orientată spre critica instituţiilor şi cu nivel relativ ridicat de toleranţă etnică.

Văzută mai de aproape, prin lupa structurilor de sociabilitate, Oltenia apare ca fiind mult mai eterogenă decât ar fi fost de aşteptat din considerente geografice (arie de dimensiuni medii) şi istorice.

ArhElectDSandu

Surprinde în mod deosebit contradicţia dintre nivelul ridicat al încrederii generalizate din satele judeţelor Vâlcea şi Gorj şi tendinţa de închidere spre alte grupuri etnice, spre intoleranţă. Singura arie culturală în care mai regăsim un astfel de model este cea vecină de la nord, formată de satele judeţelor Sibiu şi Braşov. Să fie o expresie a comunicării între cele două regiuni, mai ales prin „ungurenii" care au trecut munţii în Vâlcea şi Gorj şi au dezvoltat modele culturale bine diferenţiate de cele ale „pământenilor" ? (Mihăilescu, 1999)

Concluzii şi discuţii

Despre toleranţă şi încredere

1. Datele suplimentare disponibile în sondajul efectuat în 1997 pentru România, în seria World Value Survey WVS, permit o serie de nuanţări faţă din concluziile din capitolul anterior, precum şi generarea unor noi ipoteze.

   1.1. Toleranţa la populaţia românească (măsurată prin respingerea discriminării etnice, rezidenţiale, pe piaţa muncii etc.[23]) apare ca fiind, în esenţă, sub influenţa resurselor material-umane de status şi a capitalului simbolic (dat de orientările valorice asociate cu modernitatea individuală şi tradiţionalismul identitar). Pentru populaţia urbană, contează mai mult resursele de status, iar pentru cea rurală valorile, cultura.

      1.1.1. Capitalul uman contribuie la sporirea toleranţei (din urban, în special), nu numai prin educaţie, ci şi prin formele active ale acesteia, date de indicatori precum cunoaşterea limbilor străine sau consumul mediatic.

      1.1.2. Nivelul veniturilor este relevant pentru toleranţă nu în sine, ci în raport cu educaţia. În situaţiile în care veniturile efective la nivel de gospodărie sunt mult mai mici decât cele aşteptate în baza relaţiei naţionale dintre educaţie şi venituri, intoleranţa se manifestă mai puternic. Este o evidenţă empirică în sprijinul ideii că inconsistenţa negativă de status contribuie, prin mecanisme de frustrare, la afirmarea intoleranţei.

      1.1.3. Religiozitatea, măsurată şi prin credinţe, şi prin comportamente, apare ca fiind un factor de reducere a toleranţei, în special pentru populaţia urbană cu nivel de educaţie mediu şi superior.

2. Toleranţa, într-un sens mai îngust decât cel anterior menţionat, şi anume ca toleranţă faţă de vecinii care aparţin altor grupuri etnice, are puternice particularităţi de manifestare, funcţie de mediul rezidenţial şi de grupul etnic de referinţă. Semnificaţia opţiunilor de vecinătate ale românilor faţă de alte grupuri etnice a fost analizată pe un eşantion de aproximativ 10 000 de persoane, constituit prin agregarea a şase eşantioane din seria *Barometrului de Opinie Publică*, realizat de Fundaţia pentru o Societate Deschisă în perioada 2000-2002.

   2.1. În termeni de toleranţă generală, în raport cu mai multe domenii de viaţă, bătrânii tind să fie mai puţin toleranţi decât tinerii, în special în oraşe (tabelul 3.1).

23. Vezi variabila TOLERANT din tabelul 1.4.

ArhElectDSandu

Constatarea este consistentă din acest punct de vedere cu percepţiile simţului comun, dar şi cu ale medicinii, care atribuie vârstei a treia o flexibilitate mai redusă. Explorarea intoleranţei etnice pune în evidenţă însă o relaţie surprinzătoare: persoanele tinere de etnie română tind să respingă, mai mult decât vârstnicii, locuirea în vecinătatea unui maghiar (tabelul 3.7). Faptul poate fi explicat prin particularităţile ciclului de viaţă individuală şi familială: după căsătorie, sfera de relaţii sociale se extinde, responsabilităţile familiale se multiplică şi cultura personală se remodelează ca urmare a interacţiunii cu un nou partener de viaţă în cadrul cuplului. Or, toţi aceşti factori contribuie la o mai mare deschidere faţă de lumea relaţiilor sociale, la adoptarea unor orientări culturale de mai mare diversitate, premise pentru toleranţă sporită. Interpretarea constatării prin dinamica relaţiilor sociale în raport cu ciclul de viaţă familială este numai una dintre pistele de explicare a constatării. Problema rămâne deschisă însă pentru clarificare şi prin invocarea altor ipoteze.

2.2. La nivelul toleranţei generale, veniturile reduse – în special cele mai mici decât ar fi de aşteptat în funcţie de relaţia dintre educaţie şi venituri la nivel naţional (inconsistenţă negativă de status) – favorizează intoleranţa, mai ales la nivel de populaţie urbană (tabelul 3.1). În domeniul toleranţei etnice, lucrurile stau, iarăşi, diferit: românii relativ înstăriţi de la sate tind să fie mai puţin toleranţi decât săracii în relaţiile lor cu vecinii maghiari sau rromi. Constatarea pune, ca şi cea referitoare la rolul vârstei, o serie de semne de întrebare. Pista explicativă pe care am adoptat-o în lucrare a fost aceea de a invoca rolul sporit al competiţiei economice între elitele locale, mai mare la sate decât la oraşe. Pe acest fond de vizibilitate şi competiţie socială sporită, intoleranţa etnică se structurează mai uşor.

2.3. Percepţia unui curs pozitiv al vieţii economice, a faptului că astăzi se trăieşte mai bine decât ieri, este iarăşi un factor de mare relevanţă pentru reducerea intoleranţei etnice (în special în mediul rural – tabelul 3.7).

2.4. Izolarea produce intoleranţă etnică, fie că acest lucru se întâmplă prin depărtare de drumuri circulate, fie prin locuire în sate periferice.

2.5. Experienţa directă a diversităţii etnice conduce nemijlocit la reducerea intoleranţei etnice.

3. Deloc de ignorat, timpul social-istoric lucrează ca factor de descurajare a intoleranţei (tabelul 3.7, penultimul rând). Timpul tranziţiei româneşti, cu toate meandrele sale, a fost, probabil, cel mai puternic factor în reducerea intoleranţei etnice. În acest timp intră efectele cumulate ale valurilor de consum mediatic, ale dezbaterilor electorale, ale drumurilor tot mai dese ale demnitarilor ţării spre Bruxelles sau spre Washington, asocierea UDMR la guvernare şi poate, mai mult decât orice, valurile de migrare internaţională şi transnaţională a românilor spre Sud, Nord şi Vest. Fie şi numai din acest motiv, valurile respective merită urmărite analitic, înţelese. (Este ceea ce voi face în capitolul al cincilea.)

4. Există atât intoleranţă specifică, numai în raport cu un anumit grup etnic, cât şi intoleranţă generalizată, faţă de mai multe etnii (tabelul 3.9). Locuirea în comunităţi izolate, de dimensiuni reduse şi cu populaţie etnic omogenă favorizează ambele tipuri de intoleranţă. Sunt însă şi condiţionări specifice pentru fiecare dintre ele. *Intoleranţa*

ArhElectDSandu

generalizată este specifică persoanelor cu nivel redus de instrucție. Genul de intoleranță specifică, pentru un anume grup etnic, este apanajul persoanelor relativ înstărite și educate din localitățile izolate.

5. Pare să fie un paradox faptul că încrederea generalizată este mai mare în rural decât în urban, dar toleranța etnică are o distribuție inversă, este mai mică în rural decât în urban. Altfel spus, *orășenii sunt mai neîncrezători decât sătenii, dar mai toleranți decât aceștia din urmă sub aspectul evaluărilor etnice*. Cele două variabile de sociabilitate sunt corelate pozitiv la nivel individual și ar fi de așteptat ca și la nivel teritorial să întâlnim situații de consistență între valorile lor. Paradoxul ar putea fi explicat prin raportare la specificul interacțiunii sociale în cele două medii rezidențiale.

   5.1. În sate, interacțiunile sunt personalizate, bazate pe intercunoaștere. În oraș, interacțiunile sunt mult mai frecvent impersonale, mediate de instituții. Riscul în urban este identificat în mai mare măsură cu persoana nouă, necunoscută, iar în rural în mai mare măsură cu cel de altă etnie. Mai ales în satele mici, necunoscuții sunt practic inexistenți. În schimb, la oraș, ei sunt dominanta interacțiunii. Or, încrederea generalizată este o formă de sociabilitate structurată, în principal, în raport cu celălalt generalizat, cu persoana necunoscută sau străină. Într-o comunitate deschisă, cu slabe structuri informale de supraveghere, riscul vine mai degrabă de la necunoscut decât de la cel diferit de *ego* ca etnie. Pe acesta din urmă sau îl cunosc, sau nu îl identific prin etnie decât după ce l-am perceput prin alte caracteristici. Și mai exact, este foarte probabil că referentul pe care îl au săteanul și orășeanul în a răspunde la întrebarea referitoare la încrederea pe care o pot avea „în cei mai mulți dintre oameni" este unul diferit. *Pentru sătean, „oamenii" sunt mai ales oamenii cunoscuți din sat, din comună, cel mult din zonă. Pentru orășean, aceștia sunt, firesc, oamenii din mediu de oraș, mai mult necunoscuți decât cunoscuți*. Și cum referentul primului (săteanului) sunt mai mult oamenii cunoscuți, iar pentru cel de-al doilea (orășeanul) cei necunoscuți, evaluările primite tind să fie mai bune pentru cunoscuți decât pentru necunoscuți. Desigur, este implicat și un grad de modernitate individuală mai mare pentru orășeanul mediu decât pentru săteanul mediu. Dar această modernitate este în bună măsură controlată, în modelele de analiză cu care am lucrat, prin educație, deschidere la nou etc. În consecință, ipoteza că încrederea generalizată este mai mică în orașe decât în sate datorită faptului că, în primul caz, referentul este omul necunoscut, iar în cel de-al doilea caz, cel cunoscut este una care cred că rămâne în discuție.

   5.2. Ipoteza anterioară poate explica într-o anume măsură diferențele de încredere medie între ele două medii rezidențiale. Ea nu explică însă de ce sătenii sunt mai intoleranți decât orășenii, atât pe dimensiunile etnice, cât și pe cele nonetnice ale sociabilității. Legătura semnificativă dintre intoleranță și mediul rezidențial dispare însă în momentul în care se controlează (se ține constant) efectul compoziției etnice a comunității și al gradului de izolare comunitară[24]. *Rezultă*

24. Izolarea comunității locale, comună sau oraș, este măsurată ca scor factorial cu variabilele: categoria de mărime a localității, amplasare în apropiere de un drum european, amplasare la marginea județului și distanța de la sat până la cel mai apropiat oraș (cu scalare zero pentru orașe).

ArhElectDSandu

că nu satul în sine generează intoleranță etnică, ci lipsa de comunicare, izolarea, combinată cu șansele reduse de a interacționa efectiv cu persoane de etnii diferite, ceea ce este, în fapt, tot o formă de slabă comunicare cu lumea externă.

5.3. În concluzie, *intoleranța sporită în rural față de urban este fundamental un fapt de izolare ecologică a satului, iar neîncrederea mai mare în urban decât în rural este legată de faptul că persoanele necunoscute sunt principalul referent pentru orășean, iar cele cunoscute pentru sătean.*

5.4. În plan mai general, ceva mai departe de datele empirice și analizele statistice, susțin ideea (ipoteza) că reprezentările asupra sociabilității și sociabilitatea ca atare, la nivel național și pe regiuni istorice sau tipuri de comunități, nu sunt imuabile.

5.4.1. Ideea vine pe linia Anton Golopenția (2002, pp. 512-513), în replică la genul de abordare promovat de Motru în *Psihologia poporului român* (1937): „Ipoteza de lucru nu trebuie să fie cea a imuabilității caracterului național. Să contăm cu posibilitatea unei oarecari mlădieri a lui (p. 512)... să întregim analiza tipului mediu românesc prin cercetări diferențiale, care să precizeze structura românilor din deosebitele ținuturi ale țării și din diferitele pături ale poporului" (p. 513). Ralea, la rândul său, remarca faptul că „mefiența țăranului nostru e proverbială. Propaganda electorală prinde puțin, fiindcă el bănuiește de minciună toate promisiunile candidaților. Când i se cere votul, ori promite și face cum știe, ori răspunde totdeauna la fel: «Câți ca dumneavoastră ne-au vorbit la fel și pe urmă nu s-au ținut de cuvânt!». Creditul ilimitat în cinstea și bunătatea oamenilor nu e în caracterul românesc. Acest aspect al caracterului său e foarte explicabil prin viața de suferințe și de exploatări seculare pe care a dus-o. Unui popor mereu asuprit, mereu mințit, mereu deziluzionat nu-i poate încolți în suflet umanitarismul sentimental sau idilic: încrederea în oameni și în bunătatea lor" (Ralea, 1997, p. 86). Tot el remarca, în mod corect, cred, în linie cu abordările constructiviste, actuale, pe tematică identitară, că „determinarea sufletului național nu poate fi decât limitată în timp. Ea e o problemă a prezentului. E probabil ca adaptabilitatea noastră să fie un reflex al tinereții noastre și ca peste câtva timp să dispară, lăsând locul altor aspecte de caracter" (Ralea, 1997, p. 90).

5.4.2. Nu este în intenția lucrării de față să intre în tematica largă a psihologiei poporului român. Ceea ce cred că este util să subliniez, în spiritul abordării promovate în volum, este faptul că problemele de specific regional[25], rezidențial sau național în planul mentalităților se pot aborda

25. Este pe deplin posibil, spre exemplu, să testăm ipoteza lui Ralea, care susține că moldoveanul și basarabeanul sunt mai aproape de tipul oriental al adaptabilității pasive, iar ardeleanul și olteanul ar fi mai mult expresie a genului de adaptabilitate activă. Muntenii – susține același autor – sunt în poziție intermediară între cele două categorii. Editorul lucrării lui Ralea, profesorul Constantin Schifirneț, apreciază că o astfel de caracterizare a românilor, „în funcție de provincia istorică, este excesivă, suferind prea mult de influența doctrinelor occidentale" (Ralea, 1997, p. 349). Dezbateri de acest gen pot primi, cred, răspuns de la sondaje atent construite, cu serioase temelii teoretice, cu chestionare și eșantioane adecvate. Desigur, sondajele pot vorbi despre ceea ce este acum, dar nu despre reflexele de spiritualitate care apar numai pe termen lung sau în situații de excepție.

ArhElectDSandu

astăzi cu teorii falsificabile prin procedee moderne de culegere şi prelucrare a datelor. Afirmaţia că populaţia rurală este mai puţin tolerantă, dar mai încrezătoare decât cea rurală în România anilor 2000, spre exemplu, este una pe deplin testabilă cu date de tipul celor pe care le-am folosit. Nu ştim dacă în perioada la care se referea Ralea, cea a anilor 1920-1930, ţăranul era mai „mefient" decât orăşeanul. Pentru ceea ce este acum însă, lucrurile par să fie ceva mai clare constatativ. Interpretarea necesită însă analize în continuare.

6. Diferite variabile care măsoară sociabilitatea se combină în modele de sociabilitate cu un profil foarte accentuat şi cu distribuţie specifică pe arii culturale.
   6.1. Principalele tipuri de sociabilitate din România sunt combinaţii de „închidere-deschidere", „contestare-conformare instituţională" şi „bogăţie-sărăcie" de relaţii sociale utile. Funcţie de un set de şase indicatori de capital social am putut identifica şase tipuri de sociabilitate cu centrare predominantă pe relaţii sociale, pe deschiderea în relaţiile interpersonale, pe critica instituţiilor publice, pe conformism faţă de acestea, pe închiderea grupală şi pe modelul naţional, mediu.
   6.2. Modelele marcate prin sărăcie de relaţii şi închidere sau neîncredere sunt mai prezente în Moldova şi Muntenia decât în celelalte regiuni istorice. Tipul bogat în relaţii utile este mai prezent în oraşele din Transilvania şi Crişana-Maramureş.
   6.3. Toleranţa interetnică este mai mare în zonele în care minorităţile etnice sunt prezente în mai mare măsură.
   6.4. Modelele de sociabilitate sunt diferenţiate nu numai pe arii culturale, dar şi pe medii rezidenţiale în cadrul ariilor. Raportarea critică la instituţii este specifică oraşelor.

7. Structurile şi fenomenele de sociabilitate sunt puternic diferenţiate nu numai pe arii culturale şi regiuni istorice, ci şi pe configuraţii de categorii de vârstă şi medii rezidenţiale, adevărate „lumi sociale" ale ţării, cu profiluri specifice de capitaluri, valori şi relaţii sociale.

Despre cumulativitatea/segmentarea capitalurilor

8. Toleranţa se manifestă, împreună cu încrederea generalizată, ca forme de sociabilitate spontană, puternic corelate între ele.
   8.1. Încrederea generalizată în „celălalt", fără specificarea trăsăturilor sale, pare să fie un produs de socializare primară de foarte mare importanţă pentru reducerea intoleranţei etnice, indiferent de tipul de comunitate sau de grupul etnic de referinţă.
   8.2. Foarte probabil că satisfacţia generală, încrederea generalizată şi toleranţa sunt stări mentale care se contaminează reciproc puternic, cu puţine şanse de a distinge între cauză şi efect.

9. O formă particulară de sociabilitate o reprezintă reţelele sociale constituite pentru a compensa deficienţele de funcţionare a instituţiilor[26]. Astfel de reţele sunt puternic

26. Capitalul relaţional al individului include multe alte tipuri de reţele, precum cele de prietenie, de interese profesionale, de petrecere a timpului liber, de afaceri etc. Fiecare tip de interes

structurate și convertesc în bună măsură resurse material-educaționale de status. Datele empirice analizate indică deja existența unei puternice culturi clientelare care agregă „instituții cu funcționalitate redusă – cetățenii care încearcă să își rezolve probleme – oameni de relații-funcționari" etc.

10. Nu numai toleranța este dependentă de educație. Întregul fond de capital social pare să fie o particularizare spațializată a capitalului uman. *Este un mod de a spune că, în realitate, nu există capital social, ci capital socio-uman, structuri de relații și informații care permit oamenilor să își rezolve problemele.*

10.1. Capitalul relațional, spre exemplu, crește direct proporțional cu mărirea capitalului uman, dar cu rate specifice de creștere pentru fiecare dintre mediile rezidențiale (tabelul 3.18, tabelul 3.24). Persoanele educate, cu consum mare de cultură mediatică, tind să aibă stocuri mai puternice de capital relațional.

10.2. Capitalul uman, resursă fundamentală pentru bogăție și dezvoltare, are rate diferențiate de conversie pe cele șase „lumi sociale", date de intersecția între cele două tipuri de medii rezidențiale și cele trei categorii de vârstă (tineri, maturi, vârstnici). *Aceste rate de conversie diferențiată a capitalurilor sunt cele care rezumă un întreg set de mecanisme prin care se generează sărăcia și bunăstarea în societate*. Sărăcia sporită a vârstnicilor din rural, spre exemplu, este rezultantă nemijlocită a faptului că pentru ei capitalul uman are rate minime de conversie în capital relațional și în capital material.

10.3. Relația între capitalul uman și intoleranță este una de gen multiplu, funcție de tipul de intoleranță și de tipul de capital uman. Nu atât numărul de ani de școală absolvită contribuie la reducerea intoleranței, cât formele derivate de capital uman, în speță cultura de elită. Persoanele care își construiesc cultura prin lectură frecventă de cărți sunt predispuse spre toleranță etnică de nivel ridicat, în genere, sau în legătură cu grupuri etnice specifice. Sunt însă situații, precum cele de intoleranță focalizată numai pe un anume grup social și numai pe el, în care nivelul sporit de educație poate acționa ca factor favorizant de respingere a celor de altă etnie (tabelul 3.9). Nu este foarte clar de ce nivelul ridicat de generație contribuie la reducerea intoleranței etnice generalizate, dar acționează ca factor favorizant pentru intoleranța specifică, de relaționare la un singur grup etnic. Educația înaltă pare să acționeze ca factor de intoleranță specifică numai în raport cu respingerea rromilor[27].

---

structurat poate constitui un nucleu de cristalizare a unei rețele sociale. Criteriile de identificare a rețelelor sociale pot fi categoriile de interese (economice, politice, religioase, de migrație etc.) sau natura suportului pe care se grefează rețelele (rudenie, vecinătate, comunitate, etnie etc.).

27. Afirmație bazată pe rezultatele unui tabel de contingență în care se intersectează educația cu tipul de intoleranță etnică (numai față de maghiari, numai față de rromi, față de maghiari și de rromi, față de maghiari-rromi-evrei, altele). Reziduurile standardizate ajustate din tabel indică asocierea semnificativă și pozitivă între educația înaltă și respingerea exclusivă a rromilor. Intoleranța sporită a persoanelor cu nivel ridicat de instrucție față de rromi este constatată, pe date diferite, și în Bădescu (2001, p. 303). În momentul în care se lucrează însă cu modele de regresie puternic specificate, intoleranța față de rromi nu mai apare semnificativ asociată cu nivelul de educație (tabelul 3.9).

10.4. Încrederea generalizată tinde să crească liniar cu educația și, în genere, cu capitalul uman, la nivel de mediu urban. Cu cât o persoană dispune de mai multă informație, cu atât tinde să acorde mai multă încredere celuilalt (tabelul 3.11). Pentru mediul rural, relația este mai degrabă de tip neliniar: persoanele cu cea mai mare disponibilitate de acordare a încrederii sunt cele cu nivel maxim și minim de capital uman (tabelul 3.24). Cei lipsiți de încredere sunt mai ales cei cu nivel mediu de capital uman.

Tabelul 3.24. *Variația stocurilor de sociabilitate, funcție de stocurile de capital uman*

Mediu	Capital UMAN de nivel*	Indicatori de sociabilitate					
		RELAȚII	încredere generalizată TGENERAL	intoleranță etnică INTOLGEN	încredere în Armată și Biserică	încredere în poliție și justiție	încredere în guvern, parlament și președinte
rural	foarte redus	-4.51	0.47	0.14	2.26	2.17	2.17
	redus	-2.89	0.20	1.00	2.21	1.53	1.53
	mediu	-1.34	-0.25	1.59	1.66	1.29	1.29
	dezvoltat	1.31	0.25	1.62	1.16	1.08	1.08
	foarte dezvoltat	4.79	0.86	0.30	0.56	0.15	0.15
urban	foarte redus	-3.40	-1.08	-1.61	0.14	-0.24	-0.24
	redus	-1.92	-1.27	-1.00	-0.51	-1.18	-1.18
	mediu	-0.10	-0.79	-0.63	-1.10	-1.14	-1.14
	dezvoltat	2.40	0.05	-0.57	-1.65	-0.88	-0.88
	foarte dezvoltat	5.55	0.92	-0.25	-2.87	-2.09	-2.09

Sursa de date: BOP - FSD 1999-2002. Cifrele reprezintă valori medii ale variabilelor menționate pe coloană, normalizate cu scorul z și înmulțite cu 10.

* Variabila UMAN (tabelul 1.4) a fost segmentată pe quintile pentru a identifica pragurile între diferitele niveluri ale capitalului uman.

10.5. Încrederea în instituțiile tradiționale – Armată și Biserică – variază strict invers proporțional cu nivelul capitalului uman: este maximă pentru persoanele cu stoc redus de capital uman de la sate, aproape de media națională pentru persoanele cu nivel de capital uman ridicat de la sate și minimă pentru cei cu stocuri înalte de capital uman de la orașe. Distanțarea față de aceste instituții atinge deci valori maxime în cazul orășenilor educați, cu un consum cultural ridicat. Același drum descendent îl urmează și celelalte forme de încredere instituțională – în instituții reprezentative, în instituții ale ordinii și legitimității –, de la cei cu capital uman redus din rural la cei cu capital uman ridicat din urban (tabelul 3.24).

10.6. Aceste covariații puternice între diferitele forme de sociabilitate și capitalul uman vin să susțină ideea existenței unei structuri unice de capital socio-uman. Desigur, capitalul bazat pe informație (uman) poate fi distins de cel care are ca suport relațiile sociale (capital social). La nivelul acțiunii umane, cele două capitaluri se conjugă însă frecvent, indestructibil uneori. *Dacă din punct de*

vedere strict analitic ele pot fi distinse, se pare că în plan practic, de acţiune sau intervenţie socială, este important ca cei doi factori să fie consideraţi împreună.

II. În fapt, capitalul social este dependent de capitalul uman, de capitalul material şi de cel comunitar-regional.

II.1. Capitalul social interpersonal, spre exemplu, definit ca agregare de capital relaţional, încredere interpersonală şi toleranţă, este de nivel cu atât mai ridicat, cu cât persoana în cauză dispune de un capital uman mai consistent, trăieşte într-o familie cu un capital material mai bogat şi locuieşte în comunităţi mai dezvoltate (aproximate în cazul de faţă ca oraşe în raport cu satele) (figura 3.6). Sociabilitatea este puternic dependentă de statusul personal, familial şi comunitar al persoanei. Constatarea argumentează din plin ideea că *ceea ce se cheamă stoc de sociabilitate sau de capital social interpersonal este în bună măsură conversie de capital uman şi material.*

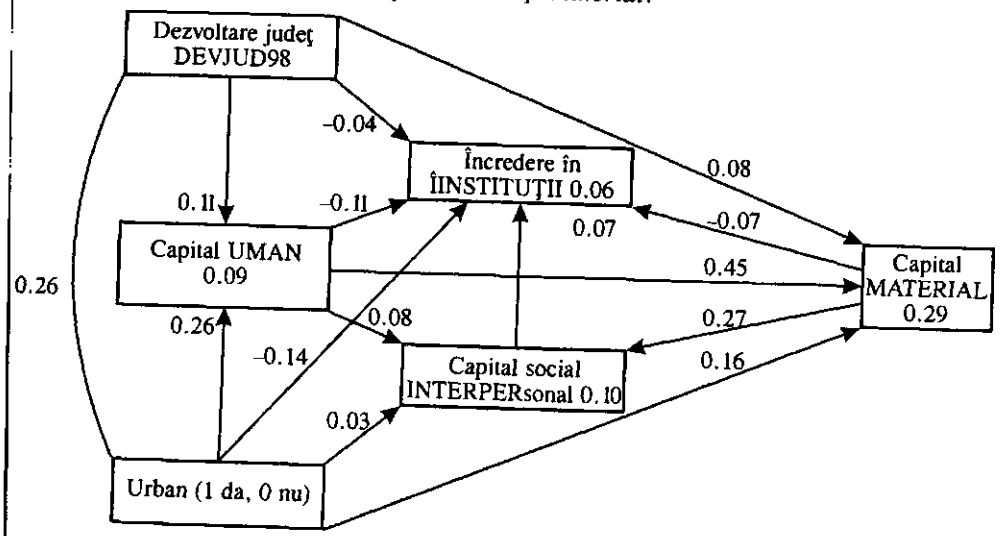

Figura 3.6. *Relaţii cauzale între principalele forme de capital*

Sursa de date: *BOP* – FSD. Figura prezintă un model *path*, cu coeficienţi de regresie parţială standardizaţi. Modelul este adecvat datelor, corelaţiile implicite nu diferă semnificativ de cele empirice, χ^2 este 3.19, iar pentru 1 grad de libertate p=0.07. În chenarele de identificare a variabilelor sunt notaţi coeficienţii de determinaţie multiplă. Toţi coeficienţii din model sunt semnificativ diferiţi de 0 pentru p=0.05, RFI=0.997.

II.2. Încrederea în instituţii are o variaţie de sens contrar cu cea interpersonală. Persoanele care tind să acorde credit mai mare diferitelor tipuri de instituţii sunt mai sărace, cu nivel de educaţie mai redus şi locuiesc în sate din judeţe sărace. Cu alte cuvinte, *sărăcia comunitară şi de status aduce încrederea în instituţii*. Singura variabilă legată pozitiv cu încrederea în instituţii, în modelul prezentat (figura 3.6), este cea referitoare la sociabilitatea interpersonală. Cei care au un stoc bun de relaţii sunt toleranţi şi au încredere în ceilalţi tind, de asemenea, să aibă încredere şi în instituţii. Este vorba, evident, de contaminarea reciprocă a diferitelor forme de sociabilitate pozitivă.

ArhElectDSandu

12. În primul capitol al lucrării am formulat ipoteza cumulării formelor de sociabilitate, susţinând că o agregare de capital relaţional cu capitalul de încredere, spre exemplu, poate fi mai eficientă pentru acţiune. Ipoteza nu a fost testată ca atare în cadrul capitolului de faţă. În schimb, am urmărit modul în care se leagă „natural" diferitele forme de sociabilitate.

12.1. A rezultat că există şase forme de sociabilitate dominante la nivelul populaţiei din România (desigur, relativ la măsurile de care am dispus), şi anume: sociabilitate centrată pe relaţii, pe încredere generalizată, pe intoleranţă grupal-etnică, pe conformism instituţional, pe critică instituţională şi pe tipul mediu de sociabilitate. Rezultă că relaţiile, încrederea generalizată şi toleranţa tind să acţioneze segmentar, să îşi structureze tipuri sociale specifice. Nu a rezultat că ar exista o categorie mare de populaţie caracterizată prin încredere, toleranţă şi capital relaţional simultan.

12.2. Sociabilitatea se structurează în esenţă pe două forme, dimensiuni dominante – pe sociabilitate interpersonală şi pe sociabilitate în raport cu instituţiile. Este o problemă de cercetare empirică determinarea gradului în care fiecare dintre cele două forme de sociabilitate, dar şi componentele lor au calitate de capital social, de sociabilitate productivă. Este foarte probabil că sociabilitatea interpersonală, cea de tip stoc de reţele sociale, spre exemplu, are calitate de capital social în mult mai mare măsură decât încrederea în instituţii. Sau, mai prudent, ipoteza ar putea fi formulată prin susţinerea ideii că *sociabilitatea interpersonală are efecte de tip capital social mai uşor identificabile decât în cazul sociabilităţii centrate pe instituţii*. Desigur, impactul social al încrederii sau neîncrederii în instituţii este dificil de captat. Foarte probabil însă că un astfel de efect există şi se manifestă în special în zona strategiilor de viaţă, a comportamentelor în raport cu instituţiile. Plata taxelor, angajarea în mişcări sociale de protest, respectarea legalităţii etc. sunt tot atâtea posibile exemple de consecinţe ale legitimităţii instituţiilor. După cum încrederea în instituţii, în cele reprezentative mai ales, mai redusă pentru cei cu capital material şi uman mai bogat, localizaţi în regiuni mai dezvoltate, poate fi interpretată ca reacţie de suport pentru democraţie prin reflexie critică, în concordanţă cu ceea ce a fost remarcat şi pentru democraţiile consolidate (Dogan, 1999, p. 344).

Despre relaţiile „dezvoltare-sociabilitate"

13. Toleranţa populaţiei intervievate în România are o puternică dependenţă de caracteristicile de dezvoltare a localităţilor şi a regiunilor de rezidenţă.

13.1. Spaţiile sociale de favorizare a toleranţei sociale sunt configuraţii de factori cauzali pentru fenomenul analizat. Liniile de forţă ale acestor spaţii, pentru cazul românesc, sunt date de resursele de capital material-uman, de capitalul simbolic şi de tipul de comunitate locală. În legătură cu acest ultim aspect a rezultat că distincţia cea mai importantă vizează diferenţierea dintre comunităţile sărace cu pondere mare de rromi, comunităţile sărace fără minorităţi etnice, comunităţile înstărite fără minorităţi etnice şi cele înstărite cu pondere mare de

populaţie maghiară. *Unul dintre cele mai puternice nuclee de intoleranţă pare să fie în segmentul de populaţie cu modernitate redusă, resurse de status de nivel mediu, rezident în comunităţile sărace cu prezenţă semnificativă de rromi* (tabelul 3.4).

13.2. Relaţia dintre toleranţa etnică şi dezvoltarea judeţului este una tipică pentru complexitatea vieţii sociale, pentru faţetele multiple ale fenomenelor sociale. La prima vedere, toleranţa etnică este mai mare în judeţele mai dezvoltate[28]. În fapt, dacă se ia în seamă şi mediul rezidenţial, prin procedee statistice adecvate, atunci se constată că dezvoltarea judeţului contribuie semnificativ la reducerea intoleranţei numai la nivelul oraşelor (tabelul 3.11).

13.3. Atunci când măsurările se fac specific, pe tipuri de intoleranţă etnică, înregistrăm niveluri ridicate de intoleranţă la populaţia rurală din judeţe dezvoltate (tabelul 3.7). Foarte probabil că nu este vorba de un efect al dezvoltării, ci de factori asociaţi cu localizarea în anumite judeţe mai dezvoltate,

13.4. Alte aspecte ale dezvoltării, precum calitatea infrastructurii de comunicare, în speţă a drumurilor apropiate şi mărimea localităţii, contribuie nemijlocit la favorizarea toleranţei etnice. Persoanele din localităţile mari, rurale sau urbane, aşezate în apropierea drumurilor europene de circulaţie tind să fie mai tolerante[29].

14. Capitalul relaţional este comandat în bună măsură de caracteristici de dezvoltare regională, dar nu în sensul regăsirii unui capital mai bogat în regiunile mai bogate. Dimpotrivă, persoanele cu cele mai multe relaţii la nivelul instituţiilor publice sunt de găsit, se pare (spun „se pare" pentru că numai modelele de tip OSL susţin afirmaţia, nu şi cele incomplet specificate de tip multinivel), în special în judeţele sărace (tabelul 3.18). Aici, funcţionarea mai proastă a instituţiilor publice face necesar în mai mare măsură un astfel de răspuns de mobilizare a capitalului relaţional individual-familial.

15. Fenomenele de exod pot duce la reducerea drastică a capitalului social comunitar. Procesul este însă reversibil, comunităţile locale fiind capabile, în anumite condiţii, să îşi refacă respectivele stocuri de capital. Este ceea ce poate fi remarcat în cazul unora dintre fostele comunităţi săseşti din Transilvania. Satele săseşti care au fost

28. Corelaţia Bravais-Pearson între intoleranţă etnică INTOLGEN şi dezvoltarea judeţului este de $r=-0.05$, semnificativ diferită de 0, pentru $p=0.05$. Calculată separat pe medii rezidenţiale, corelaţia nu mai apare semnificativă decât pentru mediul urban.

29. Cele câteva situaţii în care am înregistrat diferenţieri semnificative ale sociabilităţii în funcţie de nivelul de dezvoltare a localităţii QLIFEUR (tabelul 3.1, tabelul 3.2) trebuie tratate cu prudenţă în interpretare, dat fiind faptul că nu am lucrat decât pentru raţiuni metodologice cu vreunul dintre *soft*-urile specializate pentru analiza multinivel (HLM, vezi anexa tehnică asupra analizei multinivel). Cum variabila este una de tip „efect aleatoriu", este posibil ca estimările care o însoţesc să fie distorsionate. În schimb, restul variabilelor teritoriale referitoare la mediul de rezidenţă, dezvoltarea judeţului DEVJUD98 (în bază sunt cuprinse toate judeţele ţării), tipul de drum european sau nu, regiunea istorică etc. au statut de „efecte fixe", iar estimările care le sunt asociate sunt mai puţin probabil afectate de erori de estimare din seria celor discutate în literatura asupra modelelor multinivel (Jones, Duncan, 1998). În plus, nivelul regional pare să fie mai puţin important pentru modelele de sociabilitate decât cel local (vezi anexa asupra modelelor multinivel).

relativ bogate și care au o comunicare relativ bună cu lumea urbană s-au refăcut mult mai repede decât cele izolate (vezi analiza comparativă despre satele Moșna și Viscri, în anexa 3).

16. Datele analizate oferă argumente pentru a susține că dezvoltarea este nu numai cauză sau condiționare pentru sociabilitate. Există, măsurabil, și efectul invers. Anumite tipuri de sociabilitate acționează în calitate de capital social, ca resursă de dezvoltare. Impactul capitalului social asupra dezvoltării este de așteptat la nivel național, regional, comunitar și personal-familial. Datele cu care am lucrat în acest volum permit în special evidențierea efectelor sociabilității asupra activităților de dezvoltare la nivel individual-familial. A deschide o firmă privată, spre exemplu, sau a intenționa să deschizi o astfel de firmă este un gen de activitate asupra căreia stocul de capital social are efecte.

16.1. Antreprenoriatul poate fi surprins în faze diferite, de la dorință vagă la intenție relativ precisă și, în stadiul comportamental, de realizare a proiectului.

16.2. Capitalul relațional este mai bogat la cei care intenționează să deschidă o firmă privată sau au deja o astfel de firmă decât în cazul celor care nu doresc și nu au firmă privată (tabelul 3.25). Persoanele la care s-a ajuns numai în stadiul de dorință vagă de a avea o firmă sunt la fel de sărace în capital relațional ca și cele care nu doresc și nu au o unitate economică privată în proprietate.

16.3. Încrederea generalizată, convingerea că „se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni", nu contează semnificativ în ecuația antreprenoriatului. Poți să crezi sau să nu crezi în acest lucru, iar rezultatul, în condițiile date ale României anilor 2000, este cam același din punctul de vedere al procesului de lansare în sectorul privat.

Tabelul 3.25. *Predictori semnificativi pentru calitatea de antreprenor prin dorință, intenție sau comportament*[30]

	Antreprenori prin dorință	Antreprenori prin intenție	Antreprenori prin comportament
Vârsta	–	–	–
Capital MATERIAL	+	+	+
Capital UMAN	+	+	+
Încredere generalizată TGENERAL*			
Capital relațional RELAȚII		+	+
Intoleranță INTOLGEN*	+		
Dezvoltare județ DEVJUD98		+	
Dezvoltare localitate QLIFEUR	+		

30. Antreprenorii prin dorință sunt cei care declară că dacă ar câștiga o sumă mare de bani la LOTO și-ar deschide o firmă privată; cei prin intenție spun explicit că intenționează să își deschidă o firmă, iar cei prin comportament au deja o firmă proprie. În eșantionul *BOP* cu care am lucrat pentru perioada 1999-2001, valul 1, în prima categorie sunt 9.4%, în cea de-a doua – 14.1%, iar în cea de-a treia – 5.9%. Restul de 70.6% sunt persoane care nu au nici dorința, nici intenția de deschidere de firmă privată și nici firmă efectiv funcțională. Pentru detalierea tipologiei, vezi Sandu, 1999a.

	Antreprenori prin dorință	Antreprenori prin intenție	Antreprenori prin comportament
Bărbat (1 da, 0 nu)	+	+	+
Locuiește în urban (1 da, 0 nu)*		+	
Locuiește în Moldova (1 da, 0 nu)	+		
Locuiește în București (1 da, 0 nu)		–	
Locuiește în Transilvania (1 da, 0 nu)			
Valul sondajului	+	–	–

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2001/1. Tabelul prezintă simplificat un model de regresie multinomială, cu orientarea antreprenorială ORANT4 ca variabilă dependentă. Categoria de referință pentru variabila dependentă este cea a nonantreprenorilor, cei care nu au nici firmă, nici intenție, nici dorință de a avea o firmă particulară. Pentru regiunea istorică am folosit drept categorie de referință regiunile sudice (Muntenia, Oltenia, Dobrogea). Toate variabilele din model sunt predictori semnificativi în model, pentru $p=0.05$, cu excepția celor marcate prin *. Cu + și - sunt notați coeficienții de regresie logistică multinomială, semnificativ diferiți de 1. Pentru cititorul nefamiliarizat cu acest gen de model se poate spune că + și - indică relații semnificative de directă și de inversă proporționalitate. R^2 Nagelkerke=0.29, N=9 100.

17. Un al treilea tip de sociabilitate – toleranță/intoleranță – apare în analiză cu o situație particulară. Ca și încrederea generalizată, ea nu intră nici în profilul antreprenorilor prin intenție, nici în cel al antreprenorilor prin comportament. În schimb, se constată că antreprenorii prin dorință, cei aflați foarte la începutul procesului de devenire antreprenorială, tind să fie mai intoleranți decât cei neangajați în drumul antreprenorial. Se menține acest gen de orientare valorică și după ce efectiv persoana în cauză a parcurs tot drumul de la dorință la fapta antreprenorială? Nu avem temei de a răspunde la întrebare. Indiferent de stadiul de angajare, antreprenorii prin dorință, intenție sau comportament sunt majoritar tineri, cu capital uman consistent, provenind din familii cu situație materială bună. De unde atunci acest gen de intoleranță etnică numai la cei care sunt în faza incipientă a procesului? Probabil că deficitul de date disponibile nu ne permite să specificăm suficient de bine modelul de analiză și, în consecință, nu ne putem da seama dacă este realmente vorba de un efect de intoleranță sau de un alt factor latent care se ascunde în spatele indicatorului de intoleranță. Tema rămâne deschisă pentru discuție, aprofundare.

18. Sub aspect metodologic, este de menționat restricția de a considera cu prudență sau ca simple ipoteze toate formulările care se referă la rolul variabilelor teritoriale în explicarea sociabilității. Diferitele modele de măsurare a relațiilor complexe pentru variabile dependente ecologic au avantaje și dezavantaje asupra cărora am făcut detalieri în anexă (vezi anexa la capitolul al treilea, referitoare la analizele multinivel asupra sociabilității). În ultimă instanță, interpretabilitatea sociologică a constatărilor empirice este cea care contează hotărâtor în discuție. În același timp, abordările comparative, cu diferite metode de analiză sau de culegere a datelor, rămân importante. Pentru reducerea posibilelor erori de interpretare, asociate cu o complexitate a datelor de tip ierarhic (persoanele se pot asemăna între ele prin proximitate în cadrul secțiilor de votare, în cadrul localităților sau al județelor), am operat cu metode multiple de analiză a datelor[31].

31. Regresii multiple bazate pe cele mai mici pătrate, regresii de tip logistic, multinomial, ierarhic, tabele de contingență, analiza prin reziduuri standardizate ajustate, modele *path* etc.

AnbElectD\Sandu

4. Satul ca spaţiu de dezvoltare şi de sociabilitate[1]

Provocarea diversităţii

Capitolele anterioare au invocat dezvoltarea teritorială în special la nivel de ţară, regiune/judeţ şi localitate (comună sau oraş). Comunele şi oraşele sunt unităţile administrative de bază ale ţării. Pentru mediul rural însă, în interiorul comunelor se înregistrează diferenţieri importante între satele componente.

Satele unei ţări, cele ale României în cazul de faţă, sunt diverse. Afirmaţia este banală, dar are meritul de a obliga imediat la formularea unor întrebări de mare relevanţă: din ce punct de vedere sunt diverse? Diversitatea lor este numai „orizontală", calitativă, sau şi „verticală", cantitativă? Poate fi măsurată sărăcia sau dezvoltarea unui sat? Ce este un sat sărac, o simplă sumă de gospodării cu nivel redus al veniturilor sau al cheltuielilor? Ce anume explică diferenţele de nivel de dezvoltare între satele României? Aceasta este prima familie de întrebări spre al căror răspuns tinde prezentul capitol. O dată identificată modalitatea de măsurare a dezvoltării/sărăciei satului voi încerca să determin raportul între sărăcia comunitară şi cea individual-familială. În finalul capitolului voi aborda relaţia dintre capitalul comunitar şi sociabilitate.

Preocuparea pentru măsurarea sărăciei rurale se înscrie în tradiţia „atlasului social", tradiţie cu puternice rădăcini în sociologia românească, pe linia Gusti (1968, p. 334) – Golopenţia (2000) – Stahl (1975), iar în demografie, în continuitatea direcţiei Golopenţia – Trebici (1986). *Dacă vom considera atlasul social nu ca simplă colecţie de hărţi, ci ca mod de abordare, atunci vom spune că specificitatea sa rezidă în descrierea vieţii sociale sub aspect teritorial, pe coordonate durabile, esenţiale şi de mare vizibilitate*[2]. În proiectul de realizare a unui atlas social, elaborarea unei măsuri sintetice pentru estimarea gradului de dezvoltare a satului este o componentă esenţială. Construirea unui indice sintetic al dezvoltării satului este deosebit de dificilă, deoarece avem de-a face cu raportarea la o unitate socială cu multiple niveluri, componente şi faţete, un adevărat univers de viaţă socială. Pe de altă parte, în lipsa unor măsuri sintetice de acest tip, universul rural rămâne greu de cuprins în ansamblul său. Acţiunile de dezvoltare rurală

1. Capitolul reprezintă o a doua redactare a două studii anterior publicate în *Sociologie românească*: „Sărăcie şi dezvoltare în satele României", 4/1999, şi „Cum ajungi într-un sat sărac: drumul sociologic", 2001.
2. Prin conţinut şi mod de abordare, subcapitolul este o reluare, la mare interval de timp, a proiectului pe care l-am prezentat în 1993 (Sandu, 1993).

sau de combatere a sărăciei au nevoie de ținte precis stabilite, cu localizare geografică și socială clară. Pentru toate acestea, un indice al sărăciei sau al dezvoltării satului se anunță a fi un instrument de utilitate deosebită. Realizarea sa reprezintă un obiectiv major al analizei. Dar, înainte de a trece efectiv la proiectare, este necesar să revedem câteva dintre fațetele pe care le are provocarea intelectuală a înțelegerii diversității satului românesc.

Sărăcia/dezvoltarea satului este un caz special de sărăcie/dezvoltare comunitară, înțeleasă ca probabilitate mare de consum scăzut/ridicat într-un grup de persoane cu identitate teritorială. Un sat este considerat ca fiind sărac/dezvoltat dacă sunt de ajuns de multe semne că populația sa este probabil să aibă consum alimentar și nealimentar scăzut/ridicat. Conceptele „scăzut" sau „de nivel ridicat" trebuie definite numai în termeni relativi, considerând amplitudinea variației într-un context dat al unei țări sau al unei regiuni. Problema este cum să măsori această probabilitate de consum. Eșantioanele obișnuite ale sondajelor de standard de viață nu pot da un răspuns la întrebare din moment ce sunt concepute pentru a fi reprezentative la nivel național sau, cel mult, la nivel regional. Satele sunt unități socio-teritoriale de o mare diversitate. Ele nu sunt unități administrative, ci simple subunități socio-teritoriale ale comunelor sau orașelor, deosebit de vii, în continuă mișcare demografică și socială. Identitatea lor se construiește perpetuu. Informațiile oficiale rămân frecvent în urma realității dinamice care se cheamă sat.

Dintre cele aproximativ 13 000 de sate existente în România în 1992, la momentul recensământului din acel an, un număr de 12 682 au fost înregistrate la nivelul a 2 688[3] de comune. Restul de aproximativ 300 de sate au fost localizate în orașe.

Tabelul 4.1. *Populația rurală în funcție de mărimea satului, la recensământul din 1992*

Mărimea satului în funcție de numărul de locuitori	Populație		Număr mediu de locuitori pe sat	Număr de sate
	Număr	%		
sub 20	2 069	0.0	11.2	185
21-100	64 518	0.6	60.0	1 075
101-500	1 420 557	13.7	284.4	4 995
501-1 000	2 255 187	21.8	711.0	3 172
1 001-2 000	2 973 959	28.7	1 379.4	2 156
2 001-3 000	1 489 010	14.4	2 413.3	617
3 001 și peste	2 157 949	20.8	4 477.1	482
Total	10 363 249	100	817.2	12 682

Calcule în funcție de „populația în gospodării", folosind datele Comisiei Naționale de Statistică, referitoare la recensământul populației și al locuințelor, din 7 ianuarie 1992. Cifrele sunt ușor diferite dacă se lucrează cu populația stabilă.

Numărul și populația satelor se schimbă datorită modificării definițiilor administrative – anumite comune devin orașe, anumite sate sunt incluse în orașe – sau datorită mișcării demografice a populației – mișcare naturală sau migratorie[4]. Fragilitatea unor sate este

3. Între timp, numărul comunelor s-a redus la 2 686.
4. Teiuș, de exemplu, este un mic oraș din județul Alba, având 7 363 de locuitori în 1998. În 1992, statutul său a fost acela al unei comune compuse din cinci sate. O schimbare administrativă

ușor de înțeles dacă se menționează că aproximativ 200 dintre satele din România au mai puțin de 20 de persoane (tabelul 4.1), echivalentul a 5-6 gospodării medii. Ele mai apar ca sate datorită unei conștiințe social-istorice că au fost cândva sate cu un număr semnificativ de locuitori.

Prima mare provocare în înțelegerea diversității satelor o reprezintă mărimea lor sub aspect demografic. Mărimea satului este o cifră relevantă din punct de vedere sociologic și economic. Variația de mărime este, de asemenea, variație în capitalul uman : cu cât un sat este mai mare, cu atât stocul de educație și procentul de populație cu calificare profesională tind să aibă valori mai ridicate (tabelul 4.2). Rata de participare – măsurată ca număr de salariați la 1 000 de locuitori – a fost de aproximativ trei ori mai mare în satele mari decât în satele mici, în 1992. În prezent, în România, în termeni de sate, a fi „mic", cu număr redus de locuitori, înseamnă în mare măsură a fi sărac.

O a doua mare provocare în măsurarea dezvoltării satului este legată de variația situațiilor în funcție de așezarea geografică a satului (tabelul 4.3). Satele de câmpie au cea mai mare dimensiune. Ele sunt de aproximativ două ori mai mari decât cele de munte. Cu cât proporția de pământ arabil în total pământ agricol al zonei este mai mare, cu atât mărimea probabilă a satului este mai mare. Satele de câmpie nu au numai avantajul mărimii.

Tabelul 4.2. *Compoziția populației rurale după mărimea satului*

Mărimea satului în funcție de numărul de locuitori	Valoare medie pe sat în cadrul categoriei de mărime pentru indicatorii referitori la :			
	% de populație în vârstă de peste 59 de ani	% populație de 15-59 ani	Stoc de educație*	Salariați la 1 000 de locuitori
Sub 20	51.5	43.2	5.7	104.4
21-100	34.8	50.8	6.3	146.4
101-500	28.4	54.0	6.7	197.2
501-1 000	24.2	56.0	7.0	230.4
1 001-2 000	22.1	57.0	7.1	244.4
2 001-3 000	20.2	58.2	7.1	261.2
3 001 și peste	17.9	58.8	7.3	280.1
Total	26.4	55.0	6.9	214.3

Sursa de date : CNS, recensământul din 1992.
* Pentru o definire a variabilelor, vezi tabelul A4.1.

Ele sunt, de asemenea, caracterizate de o mai mare accesibilitate la oraș, întrucât distanța medie până la cel mai apropiat oraș[5] este mai mică decât în cazul satelor de

similară a fost înregistrată pentru Făget, un nou oraș în județul Timiș. Goranu, Lespezi, Feteni și Săliștea sunt patru sate care în 1992 au fost înregistrate ca unități rurale, componente ale comunei Goranu, și au fost redefinite mai târziu drept componente ale orașului Râmnicu Vâlcea. O redefinire similară a fost adoptată pentru satele comunei Cernele – Cernele, Cernele de Sus, Izvoru Rece și Rovine – care fac acum parte din orașul Craiova.

5. Măsurile referitoare la distanța de la sat până la cel mai apropiat oraș au fost realizate de către un grup de geografi sub coordonarea prof. univ. dr. Ion Ianoș în cadrul proiectului CNCSU „Dezvoltarea regională în România – rolul capitalului social și uman", C8/1999-2002.

munte. Populația satelor de câmpie este mai concentrată decât cea a satelor de munte și de deal. Estimarea este bazată nu numai pe mărimea populației, dar și prin considerarea numărului mediu de sate pe comună. O comună de munte este formată din aproximativ șase sate cu aproape 600 de locuitori fiecare, în timp ce o comună de câmpie include aproximativ patru sate cu aproximativ 1 200 de locuitori. O mai mare concentrare este o condiție favorabilă pentru o dezvoltare mai bună a infrastructurii comunității. Rețelele de electricitate și apă curentă pot fi dezvoltate la prețuri mai scăzute la câmpie decât în regiunile de deal și munte.

Tabelul 4.3. *Un profil social al satelor după localizarea munte-câmpie*

	Arii montane	Arii de deal-munte	Arii de câmpie-deal	Arii de câmpie	Total
Numărul mediu de locuitori pe sat	611.0	634.2	720.3	1.215.9	818.7
Numărul mediu de sate pe comună*	5.66	5.45	5.25	3.62	4.75
Distanța medie de la satul centru de comună până la cel mai apropiat oraș peste 30 000 locuitori (km)	43.83	33.38	31.33	30.83	33.62
Procentul mediu de persoane de 60 și peste 60 de ani pe sat	24.6	27.4	26.8	26.3	26.4
Număr mediu de salariați la 1 000 de locuitori	223.0	225.6	195.2	220.6	214.8
Locuințe la nivel de sat: procent mediu de locuințe pe sat					
Cu pereți de paiantă sau chirpici	12.6	13.1	52.7	63.3	38.7
Electrificate	82.5	89.5	87.1	93.3	88.5
Cu apă curentă	11.4	11.2	5.4	5.2	7.9
Neocupate	12.2	13.6	10.4	8.1	10.8

Sursa de date: recensământ 1992. * Vezi anexa A4.1 cu definirea variabilelor de calcul. Cel mai mare număr de sate pe comună este de aproximativ nouă în județul Alba, iar cel mai mic în Tulcea, aproximativ trei. Comunele cu cel mai mare număr de sate sunt Cornereva, în Caraș-Severin, cu 40 de sate și Vidra, din Alba, cu 39 de sate.

În al treilea rând, numărul de locuințe din sate, în funcție de așezarea geografică, este de asemenea înalt diferențiat. Conectarea la rețeaua de electricitate este ceva mai mare la câmpie decât în regiunile de deal și munte. În schimb, aprovizionarea cu apă curentă cu ajutorul instalațiilor publice și private este mai răspândită în regiunile de munte și deal decât în regiunile de câmpie pentru comunitățile rurale.

O foarte importantă diferență între tipurile de sate, în funcție de așezarea lor geografică, este dată de calitatea locuințelor. Recensământul din 1992 a înregistrat patru tipuri de pereți exteriori pentru locuințe: a) beton armat (1.3% din totalul de locuințe rurale); b) cărămidă sau piatră (38.4%); c) lemn (15.8%); d) paiantă, chirpici sau material similar (43%)[6]. Fiecare dintre tipurile de case, în funcție de tipul de material de construcție, are o anumită localizare. Clădirile din chirpici, care au în general calitate

6. Restul până la 100% sunt locuințe din material neidentificat.

ArhElectDSandu

slabă, sunt localizate în special în sate cu un capital uman redus din regiunile de câmpie, în judeţe slab dezvoltate din Moldova, Banat şi Crişana-Maramureş. O creştere a procentului de case cu ziduri din chirpici sau paiantă este favorizată de localizările izolate, departe de drumuri modernizate (tabelul A4.2).

După această introducere în diversitatea satului românesc, a factorilor care par să îi condiţioneze dezvoltarea, voi încerca să identific o modalitate de estimare cantitativă a nivelului de dezvoltare a satelor, pentru a putea trece efectiv, ulterior, la tentative de explicare şi de relaţionare între dezvoltarea satului şi formele de sociabilitate.

Drumul sociologic spre „satul sărac"

Dacă satul este tipic pentru ceea ce descriu datele incluse în acest capitol, atunci răspunsul cel mai scurt la posibila interogaţie „cum ajungi într-un sat sărac?" este simplu: „se ajunge greu". Greu, pentru că satul este, cel mai probabil, la distanţă mare de un oraş adevărat, rătăcit printre poteci şi drumuri nemodernizate, fără legături cu lumea prin autobuze, trenuri sau telefoane, plasat cel mai probabil nu numai la capăt de drum, dar şi la margine de judeţ. Şi, chiar dacă treci de obstacolul drumurilor sau al absenţei de drumuri, tot rămân probleme, pentru că, o dată ajuns în sat, începi să te întrebi dacă nu cumva ai greşit drumul. Din lumea semnelor de drum intri în cea a semnelor de locuire. Ce anume certifică sărăcia reală: discuţiile de pe banca din faţa casei sau de la primărie sau de la cârciumă? Cum arată casa văzută de la drum sau ce pune gospodina pe masă? Şi casa în sine indică sărăcie, dacă zidurile ei sunt din chirpici sau paiantă? Probabil că da, dar oamenii construiesc de obicei cu ceea ce au, diferit la câmpie, la deal sau la munte. Şi dacă afli de la primărie sau de la biserică informaţia că în sat nu a mai fost un deces de copil de multă vreme, ce înseamnă? Desigur, este un semn de bine în ordine umană, dar în ordine socială nu spune nimic, dacă în sat nu a mai fost o naştere de multă vreme. După ce vezi drumuri proaste şi case vălurite de uitare, dar afli de la oameni opinii contradictorii, de la „rău, foarte rău" până la „e greu, dar ne descurcăm", ce concluzie tragi? Este clar că sărăcia individuală, ca şi cea comunitară, este o realitate în care liniile de forţă nu sunt date numai de resurse, ci şi de semne, simboluri sociale. Cifrele în sine sunt de multe ori înşelătoare. Ele vorbesc numai dacă le pui în context şi le reduci în ultimă instanţă la comportamente, gânduri şi sentimente umane.

Scopul prezentului subcapitol este de a trece dincolo de metaforă şi a ne apropia mai mult de descrierea drumului sociologic, pentru a reuşi să identificăm un sat sărac. Abordarea este una preponderent cantitativă, pornind de la fişiere de date la nivel de sat. Punerea lor în relaţie va încerca să suplinească absenţa unor informaţii calitative. Desigur, acestea din urmă există, sunt necesare şi sper ca o posibilă dezbatere pe tema propusă să le aducă la suprafaţă în mai mare măsură.

Sărăcia comunitară reprezintă o stare socială caracterizată prin probabilitate mare de consum redus la nivelul populaţiei care compune comunitatea. Poate fi vorba de consum public sau privat, de bunuri publice sau private. Întrebările referitoare la „ce înseamnă un sat sărac", cum se măsoară nivelul de sărăcie comunitară în astfel de cazuri se pun tot mai frecvent în contextul proliferării politicilor sociale care au ca scop combaterea

sărăciei nu numai la nivel de persoană sau gospodărie, ci şi la nivel de comunitate. Tot mai multe proiecte de tip guvernamental sau neguvernamental au ca ţintă satele sărace. În acest context, răspunsul sociologilor la setul de întrebări anterior formulate începe să aibă tot mai mult nu numai o relevanţă metodologico-ştiinţifică, ci şi una practică, de fundamentare eficientă a politicilor sociale.

O semnificativă parte din cercetarea sociologică românească este deja implicată în analiza tematicii asociate cu bunăstarea/sărăcia de tip familial sau comunitar. Un rol important în proliferarea literaturii autohtone consacrate domeniului l-au avut proiectele Băncii Mondiale, desfăşurate în colaborare cu parteneri locali. În seria instituţiilor de combatere a sărăciei la nivel comunitar, un profil puternic marcat apare la nivelul Fondului Român de Dezvoltare Socială – FRDS[7] – (fundamentat prin legea 129/1998). Fondul acordă prioritar granturi comunităţilor rurale sărace pentru mica infrastructură rurală, servicii sociale şi activităţi generatoare de venituri. Legea 129 şi manualul operaţional al Fondului[8] specifică detaliile legate de mecanismele prin care satele sărace pot obţine granturile. În esenţă, este vorba de respectarea principiilor de mobilizare a capitalului social local pentru a propune proiecte care intră în competiţie la nivelul Fondului.

Răspunsul la întrebarea referitoare la modul de măsurare a sărăciei satului nu poate fi dat însă decât pornind de la o teoretizare în legătură cu sensul conceptului de „sărăcie comunitară". Este ceea ce voi încerca în continuare.

„Sărăcia comunitară"

În România, informaţia de cea mai bună calitate, necesară pentru a analiza dezvoltarea rurală sau sărăcia la nivel de sat, este furnizată de recensăminte. La momentul redactării lucrării, ultimele date disponibile la nivel de sat erau cele produse prin recensământul din 1992. În mod paradoxal, informaţia nu a fost utilizată până la momentul respectiv pentru o clasificare cuprinzătoare a satelor. Motivele pentru care informaţia referitoare la capitalul comunitar al satelor nu a fost încă folosită nici de către analişti, nici de către practicieni nu sunt atât de importante. Ceea ce contează este faptul că, din nou în mod paradoxal, o asemenea informaţie poate fi foarte folositoare în ciuda vechimii. „Veche"? Da, dar nu şi „depăşită". Cum să o folosim? Să începem cu un simplu model exploratoriu sau cu unul teoretic? Este posibilă aducerea, în vreun fel, la zi a informaţiilor din recensământ? După o primă călătorie exploratorie în lumea recensământului satelor, din 1992, a fost evident că cineva poate obţine o bază solidă pentru clasificare numai prin folosirea unui model teoretic de pornire despre ce este un sat sărac şi prin elaborarea unui posibil model de măsurare. Un astfel de model este schiţat în continuare.

Sărăcia comunitară este prin definiţie relativă. La nivel individual sau la nivelul unei gospodării se poate determina sărăcia absolută prin raportare la nevoile de bază referitoare la consum. *Pentru sărăcia comunitară nu există nici o astfel de linie absolută de*

7. Pentru o încadrare a FRDS în seria instituţiilor de tip „fond de dezvoltare socială" sau „fond de investiţie socială", dezvoltate după o filosofie a Băncii Mondiale, vezi, spre exemplu, Anthony Bigio (1998).
8. Vezi *http://frds.ong.ro/*.

referinţă, deoarece bunuri publice foarte diferite sunt implicate în consumul comunitar. Aici se poate face referire doar la sărăcie relativ la nivelul naţional şi regional.

O metodă prin care poate fi obţinută o asemenea măsură relativă este de a înregistra cum sunt distribuite diferitele forme de capital comunitar – uman, material, vital, simbolic şi regional. Un sat este bogat din punctul de vedere al teoriei capitalului, dacă are oameni cu pregătire superioară, cu situaţie economică bună în gospodării, potenţial demografic înalt, propensiune mare în a adopta valorile moderne şi bune legături cu lumea urbană (tabelul 4.4). Un posibil grup de indicatori ce măsoară dezvoltarea satului în termenii acestor dimensiuni sunt prezentaţi în tabelul 4.4 şi în figura 4.1.

Dezvoltarea sau sărăcia satului este dată de o combinaţie de capital material, uman, social, simbolic, biologic şi regional. „Capital" este folosit aici cu un înţeles extins de „stoc controlabil care poate fi transformat în alt stoc de bunuri dorite de proprietar"[9]. Educaţia, ca o formă de capital uman, poate fi transformată în bunuri materiale ; valorile modernităţii, ca expresie a capitalului simbolic, pot fi o bază utilă pentru comportamentul antreprenorial şi, implicit, pentru creşterea capitalului material etc. Discuţia prezentă nu se referă la capitalurile individuale, ci la cele ale comunităţii. Folosirea capitalului comunităţii este realizată de instituţiile şi actorii comunităţii sau, într-un mod mai degrabă spontan, de membrii săi individuali.

Tabelul 4.4. *Măsurarea dezvoltării/sărăciei satului în funcţie de cinci tipuri de capital comunitar**

	Tipuri de capital comunitar					
	uman	economic	vital	simbolic	regional	
măsuri ale capitalului comunitar	indicele capitalului uman UMANVIL	calitatea clădirilor de locuit QBUILDING	indice de potenţial demografic DEMPOT	rata generală de fertilitate GFR	izolarea satului ISOLATION	factor de actualizare folosind date la nivel de comună
metoda de agregare	*aditivă*: valorile standardizate ale indicilor sunt adunate într-un indice sintetic, permiţând efecte de compensare			*structurală*: indici combinaţi pentru a menţine profilul sau structura de dezvoltare pentru fiecare sat (agregare de tip *cluster*)		

* La momentul actual de elaborare metodologică şi de resurse disponibile, capitalul social nu poate fi măsurat la nivel de sat dintr-un punct de vedere cantitativ, pe număr mare de sate.

Cinci dintre cele şase forme de capital – material, simbolic, uman, regional şi vital – au o variaţie mai degrabă corelată de la o comunitate la alta. Capitalul social – ca

9. Definiţia este apropiată de cea dată de Pierre Bourdieu (1996, p. 114) „capitalului total", „înţeles ca mulţimea resurselor şi forţelor actual utilizabile – capital economic, cultural şi, de asemenea, social". Capitalul simbolic este considerat în acest volum ca „mulţime a valorilor care pot fi transformate în alte forme grele de capital". Înţelesul pe care Bourdieu îl dă conceptului este

ArhElectDSandu

încredere, reţele şi asociaţii – pare să fie, într-o mare măsură, independent sau într-o relaţie neliniară cu celelalte forme de capital. Acesta este motivul pentru care, într-o analiză cantitativă a dezvoltării satului, am lăsat de o parte capitalul social.

Un indice al gradului de dezvoltare a satului

Indicele de dezvoltare a satului, prezentat în figura 4.1, este construit în principal pe baza informaţiilor de la recensământul din 1992. Patru dintre cele şase componente ale indicelui de capital comunitar (numit DEVSAT[10]) sunt rezultatul măsurătorilor din recensământ. Cea de-a cincea conţine valori ce nu depind de timp, relevante pentru izolarea satului – distanţa până la cel mai apropiat sat, distanţa până la cel mai apropiat oraş cu mai mult de 30 000 de locuitori, aşezarea în apropiere de un drum european modernizat şi statutul de sat periferic în cadrul comunei (care nu are pe teritoriul său primăria). Un al şaselea indice este inclus ca un factor de corecţie pentru aducerea la zi a informaţiei cu ultimele valori disponibile la nivel de comună.

Trecerea de la indicele de dezvoltare a satului la identificarea unui sat ca fiind sărac poate fi făcută în cel puţin două moduri. Prima variantă este cea de selectare a satelor din prima quartilă a indicelui DEVSAT ca fiind cele mai sărace. Sunt peste 3.100 de sate în care locuieşte o cincime din populaţia rurală. Cea de-a doua variantă este de a lua în considerare nu numai sărăcia pe o scală la nivel naţional, ci şi sărăcia satelor în context regional. Fondul Român de Dezvoltare Socială (FRDS), instituţie de combatere a sărăciei comunitare, creată prin legea 129/1998, a adoptat folosirea indicelui în varianta sa primă, fără raportare la sărăcia regională.

Ca urmare a faptului că sărăcia la nivel de sat este foarte intensă şi extinsă în Moldova (figura 4.4), sărăcia nu atât de accentuată din satele situate în alte regiuni este trecută cu vederea printr-o asemenea metodă de analiză. Politicile sociale şi acţiunile comunitare pot să acorde mai puţină prioritate sărăciei mai puţin accentuate, dar nu există nici un fel de motiv să fie ignorată.

Sărăcia satului la nivel regional este determinată prin referire la trei macroregiuni – Moldova, regiunile de sud (Muntenia, Dobrogea, Oltenia) şi Transilvania (cuprinzând Transilvania ca atare, Banat şi Crişana-Maramureş). Pentru acest tip de măsurare contează numai nivelul, nu şi aspectele de configurare a fenomenelor, luând în considerare faptul că regiunile sunt prin ele însele factori de condiţionare pentru diverse configuraţii de sărăcie. Pentru fiecare dintre cele trei macroregiuni au fost generate clasificări ale satelor, în funcţie de sărăcia sau dezvoltarea din interiorul fiecărei regiuni. Un sat este considerat sărac la nivel regional, dacă nivelul său de sărăcie este situat în prima quartilă.

---

diferit şi nefolositor pentru prezenta analiză. Este de discutat, la nivel conceptual, în ce măsură capitalul regional şi vital sunt forme de capital sau resurse, ţinând cont de faptul că stocurile lor sunt într-o mai mică măsură subiect de acumulare voluntară. Motivul pentru care le consider ca fiind forme de capital este că cel puţin o parte dintre subcomponentele lor sunt rezultat al intervenţiei comunităţii prin măsuri instituţionale (construcţia de străzi, atragerea de imigranţi etc.).

10. În publicaţiile anterioare, indicele respectiv a fost denumit LEVEL98. Înlocuirea de nume de la LEVEL98 la DEVSAT este una cu funcţie mnemotehnică, pe context românesc.

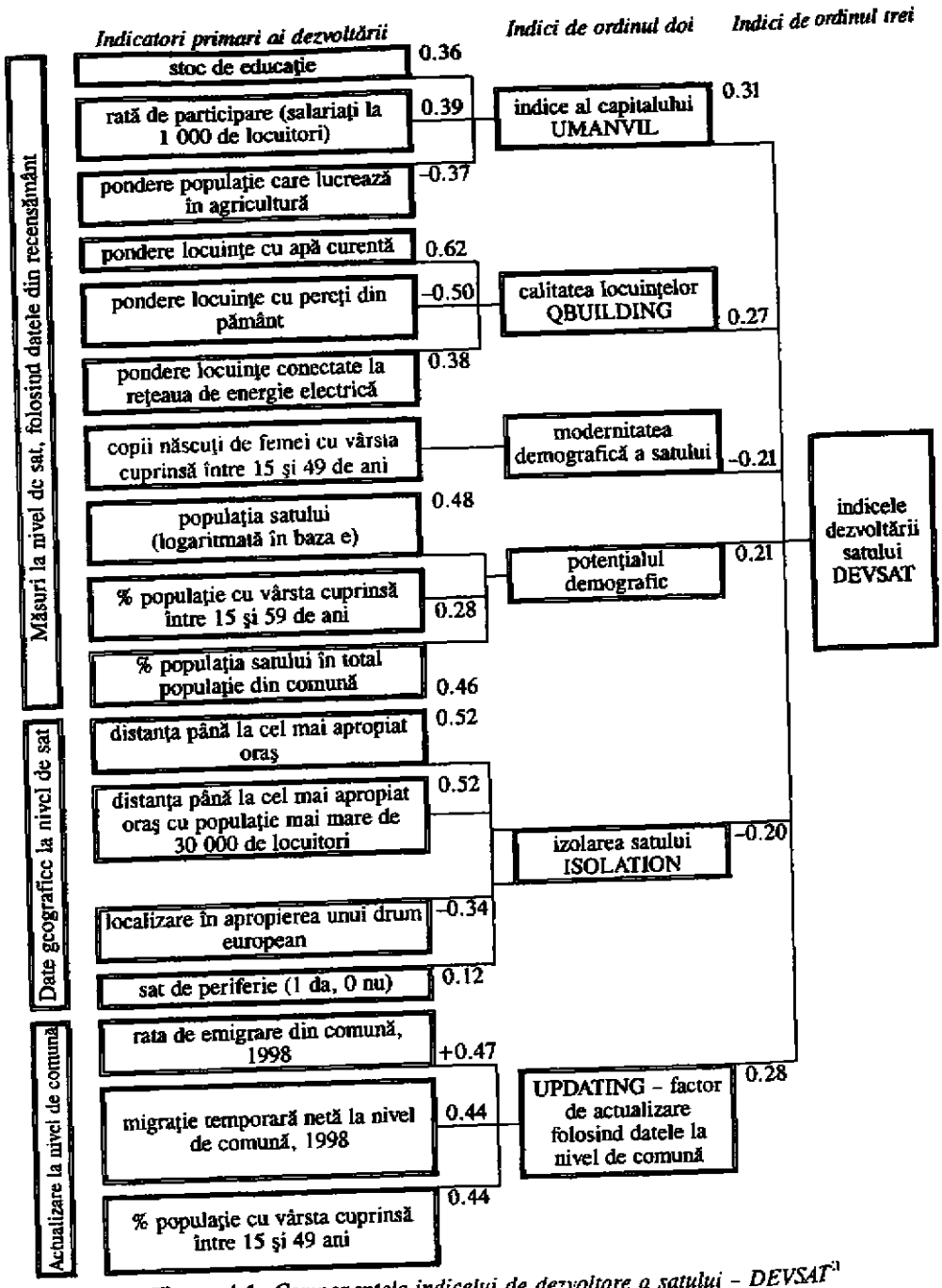
Indicatori primari ai dezvoltării
Indici de ordinul doi
Indici de ordinul trei
Măsuri la nivel de sat, folosind datele din recensământ
Date geografice la nivel de sat
Actualizare la nivel de comună
stoc de educație
0.36
rată de participare (salariați la 1 000 de locuitori)
0.39
indice al capitalului UMANVIL
0.31
pondere populație care lucrează în agricultură
-0.37
pondere locuințe cu apă curentă
0.62
pondere locuințe cu pereți din pământ
-0.50
calitatea locuințelor QBUILDING
0.27
pondere locuințe conectate la rețeaua de energie electrică
0.38
copii născuți de femei cu vârsta cuprinsă între 15 și 49 de ani
modernitatea demografică a satului
-0.21
indicele dezvoltării satului DEVSAT
populația satului (logaritmată în baza e)
0.48
% populație cu vârsta cuprinsă între 15 și 59 de ani
0.28
potențialul demografic
0.21
% populația satului în total populație din comună
0.46
distanța până la cel mai apropiat oraș
0.52
distanța până la cel mai apropiat oraș cu populație mai mare de 30 000 de locuitori
0.52
izolarea satului ISOLATION
-0.20
localizare în apropierea unui drum european
-0.34
sat de periferie (1 da, 0 nu)
0.12
rata de emigrare din comună, 1998
+0.47
migrație temporară netă la nivel de comună, 1998
0.44
UPDATING - factor de actualizare folosind datele la nivel de comună
0.28
% populație cu vârsta cuprinsă între 15 și 49 ani
0.44

Figura 4.1. *Componentele indicelui de dezvoltare a satului - DEVSAT*[1]

11. O critică a acestui indice este elaborată de Manuela Stănculescu, Ionica Berevoescu și Claudiu Tufiș, în capitolul al șaselea al lucrării (Sandu, coord., 2000b). Critica nu pune în discuție

Tabelul 4.5. *Tipuri de sate în funcție de nivelul de sărăcie național și regional*

Sate foarte sărace la nivel național*	Sate foarte sărace la nivel regional**	Tip de sărăcie	Scor de sărăcie relativă	Număr de sate în categorie
da	da	foarte profundă (nivel național și regional)	3	2 372
da	nu	profundă (numai la nivel național)	2	746
nu	da	superficială (numai la nivel regional, dar nu și național)	1	746
nu	nu	sate care nu sunt sărace	0	8 611

* Sat în prima quartilă de dezvoltare la nivel național.
** Sat în prima quartilă de dezvoltare la nivel regional.

Sărăcia foarte profundă caracterizează satele care sunt foarte sărace în context național și regional în același timp. Sărăcia profundă este dată de situația în care satul este foarte sărac numai la nivel național, într-o regiune cu nivel de dezvoltare redus (tabelul 4.5). Singura regiune unde poate fi găsit acest tip este Moldova. Toate celelalte situații în care există sărăcie numai în ierarhie regională, dar nu și națională, sunt în categoria de sărăcie neaccentuată. Acesta este cazul unui mare număr de sate din Transilvania și regiunile de sud (tabelul 4.6).

---

ipoteza teoretică a diferitelor forme de capital care dau sărăcia comunitară, ci numai modul de operaționalizare a indicatorilor componenți. Măsurarea capitalului simbolic prin rata generală de fertilitate este considerată ca opțiune criticabilă și se propune eliminarea sa din indicele de dezvoltare a satului. Tot din motive de mod de operaționalizare este propusă și eliminarea factorului de actualizare calculat la nivel de comună. Dezbaterea îmi pare a fi deschisă încă pentru argumente pro și contra. Modificarea indicelui propus necesită, cred, argumente suplimentare. Actualizarea sa însă, prin datele recensământului din 2002, este o operațiune necesară. Sub aspectul modului tehnic de construcție, indicele capitalului comunitar DEVSAT este similar cu „indicele deprivării multiple" (IMD), construit pentru a măsura deprivarea la nivelul ariilor mici (*wards*) în Anglia (DETR, 2000). Indicele deprivării relative agregă șase indici parțiali, referitori la deprivarea de venituri, locuri de muncă, sănătate, locuințe și servicii. Fiecare dintre cei șase indici componenți sunt construiți prin agregare factorială, ca și în cazul DEVSAT. Agregarea finală nu mai este făcută însă la modul factorial, ci prin ponderarea componentelor de către experți. Diferența majoră între varianta pe care am propus o și varianta britanică rezidă în natura măsurilor primare de la care se pleacă. Datele britanice sunt mult mai detaliate, permițând calcularea de ponderi de populație care suportă diferite tipuri de deprivare la nivelul unităților teritoriale de analiză. Se folosește un gen de măsurare directă a sărăciei comunitare (deprivare relativă, cum o numesc autorii). În situația din România am fost obligat să apelez majoritar la măsuri indirecte, variabile proxi, din motive care țin de diferența dintre sistemele de statistică publică între cele două țări. Desigur, pot fi obținute date mai detaliate la nivel de sat și pentru România și este dezirabil să se lucreze astfel, numai că efortul de realizare a culegerii datelor implică un suport instituțional de anvergură.

Tabelul 4.6. *Numărul satelor pe macroregiuni și tip de sărăcie relativă*

Macroregiune	Tip de sărăcie relativă				Total
	Sate care nu sunt sărace	Sate cu sărăcie superficială	Sate sărace	Sate foarte sărace	
Moldova	1 402		746	716	2 864
Regiunile sudice	3 702	285		949	4 936
Transilvania	3 507	461		707	4 675
	8 611	746	746	2.372	12 475

Sărăcia satelor este maximă în Moldova și minimă în Transilvania. Regiunile de sud – Muntenia, Oltenia și Dobrogea – sunt între cele două din punctul de vedere al sărăciei (tabelul 4.7). Tot Moldova este regiunea istorică în care se află cel mai mare număr de sate cu nivel de sărăcie extremă (tabelul A4.7).

Tabelul 4.7. *Nivelul mediu de dezvoltare a satelor pe macroregiuni și tipuri de sate*

Macroregiune	Tip de sărăcie relativă				Total
	Sate care nu sunt sărace	Sate cu sărăcie superficială	Sate sărace	Sate foarte sărace	
Moldova	5.7		-3.6	-10.3	-0.7
Regiunile sudice	7.5	-0.3		-4.6	4.7
Transilvania	9.3	0.0		-5.2	6.2
	7.9	-0.1	-3.6	-6.5	4.0

În tabel sunt trecute valorile medii pe sat ale indicelui DEVSAT înmulțit cu 10.

Grila FRDS pentru identificarea satelor sărace

Descriere

În cadrul acestui subcapitol mă voi referi în primul rând la grila pe care FRDS o folosește pentru identificarea satelor sărace, ca exemplu de instrument cu grad maxim de structurare și cu un considerabil impact social. Compararea acesteia cu alte instrumente de măsurare a sărăciei comunitare nu poate fi decât utilă pentru conștientizarea limitelor și virtuților specifice pentru diferitele instrumente cu care se lucrează în programele sociale aplicate în România și, de asemenea, în cercetări de tip academic interesate de dezvoltarea locală. Vor fi evidențiate implicațiile modului de evaluare a sărăciei satelor pentru orientarea proceselor de facilitare a difuzării proiectelor de grant sau de dezvoltare de tip FRDS.

Inițial, Fondul a lucrat, în primele runde de selectare a proiectelor, cu o grilă considerând, la modul convențional (dar și în funcție de resursele financiare de care dispunea), că un sat este sărac, dacă satisface cel puțin patru din 10 criterii[12], operând

12. Fundamentarea inițială a metodologiei de identificare a unui sat sărac printr-un set de criterii a fost făcută de către o echipă complexă, coordonată de Ana-Maria Sandi (coordonator al programului din partea Băncii Mondiale), Despina Pascal, Maria Sandor, Cristina Vlad, Mariana Moarcăș și, ca sociologi, Alfred Bulai și subsemnatul. Practic, la grila de sărăcie,

ulterior cu o grilă mai suplă, de trei din opt criterii (vezi caseta 4.1). Grila actuală, din 2003, operează cu numai opt criterii, a fost realizată prin renunţarea la patru itemi de sărăcie comunitară (mortalitate infantilă, pondere vârstnici, număr de aparate TV şi număr de autoturisme proprietate personală), a adăugat doi (referitori la sectorul economic privat şi la transportul public) şi a adus specificări pentru unii dintre indicatorii menţinuţi din vechea grilă. Deoarece valorile pentru indicatorii de sărăcie nu există la nivel de sat în statistici oficiale, completarea datelor pentru aplicarea grilei se face de către localnici, de către membri ai grupului de iniţiativă care propun proiectul la FRDS. În consecinţă, în varianta a doua a grilei, sociologii care au fundamentat-o au propus eliminarea criteriilor care erau asociate frecvent cu erori de raportare de către comunităţi, dar şi cu ambiguităţi marcate de interpretare.

Dintre cele opt criterii ale grilei actuale, cinci sunt explicit corelate cu distanţa ca factor de accesibilitate la diferite servicii comunitare. În mod particular, contează distanţa faţă de cel mai apropiat oraş de cel puţin 50 000 de locuitori (criteriile 4, 5, 6). Rezultă că sărăcia estimată prin grila FRDS este una asociată preponderent cu accesibilitatea la bunuri şi servicii publice (electricitate, servicii de sănătate, servicii şcolare, servicii de transport şi comunicare, servicii comerciale). Deşi nu se înregistrează decât distanţa până la cel mai apropiat oraş, este foarte probabil că în spatele valorilor pe care le au aceşti indicatori se află încă alte două tipuri de distanţe: de la majoritatea gospodăriilor din sat la locul unde funcţionează instituţia sau serviciul de referinţă şi distanţa de la satul în cauză la cel care este centru de comună.

Caseta 4.1. *Grila FRDS pentru identificarea satelor sărace*

Varianta I

Un sat este sărac dacă satisface cel puţin patru din următoarele 10 criterii:

1. Nu există acces normal la o sursă de apă sigură (nu există apă în sat, iar pentru mai mult de 50% dintre locuitori, accesul la apa potabilă se face cu dificultate).
2. Peste 60% dintre case nu au electricitate.
3. Peste 50% dintre copiii de vârstă şcolară au nevoie de mai bine de o oră pentru a ajunge la şcoală cu mijloacele de transport obişnuite.
4. Pentru a ajunge la un doctor, cu mijloacele de transport obişnuite, majoritatea locuitorilor au nevoie de mai bine de două ore.
5. Satul se găseşte la o distanţă de peste 30 km de oraş, de care nu este legat nici prin cale ferată, nici printr-o cursă rutieră.
6. Rata mortalităţii infantile în sat a fost de peste 50‰ în perioada 1995-1998.
7. Mai mult de 30% din populaţia sa depăşeşte vârsta de 60 ani.
8. Numărul aparatelor TV la suta de locuitori este mai mic de patru.
9. Nu există telefon în sat.
10. Sub 2% dintre gospodării posedă automobil proprietate personală.

Varianta II[13]

Un sat este sărac dacă satisface cel puţin trei dintre următoarele opt criterii:

1. Mai puţin de 50% dintre gospodării au acces la apă potabilă în curte sau la poartă.

satului s-a ajuns după ce au fost efectuate multiple analize cu datele statistice disponibile pentru a măsura sărăcia/dezvoltarea la nivel de judeţ şi comună (a rezultat un indice al dezvoltării comunei COMDEV, care a lucrat destul de bine în relaţie cu alţi indicatori) (Sandu, 1998).

13. Pentru construirea variantei II, o contribuţie foarte importantă au avut Manuela Stănculescu, Ionica Berevoescu, Claudiu Tufiş, „Critique and Development of village targeting methodology", în (Sandu, coord., 2000b).

ArhElectDSandu

2. Mai mult de 60% dintre gospodării nu sunt conectate la reţeaua de electricitate.
3. Mai mult de 50% dintre copiii din clasele I-IV şi/sau V-VIII fac mai mult de o oră până la şcoală, folosind mijlocul de transport obişnuit.
4. Pentru a ajunge la un doctor, majoritatea locuitorilor au nevoie de mai mult de două ore.
5. Distanţa faţă de cel mai apropiat oraş cu mai mult de 50 000 de locuitori este mai mare de 25 km.
6. Nu există nici un mijloc de transport în comun (privat sau de stat) care să treacă cel puţin o dată pe zi prin sat sau care are staţie la o distanţă mai mică de 2 km de sat.
7. Mai puţin de 5% dintre gospodării au telefon funcţional.
8. Singurii agenţi economici din sat activează în domeniul comerţului sau al alimentaţiei publice.

Sursa: manualele de operare ale FRDS, diferite variante.

Pentru autorii grilei, sărăcia satului apare deci ca fiind predominant un fenomen de slabă dezvoltare instituţională locală şi de relativă izolare (intrasătească, intracomunală şi intraregională, în raport cu oraşul). La nivel local, în comunităţile care au formulat cereri la FRDS, criteriile cu care operează Fondul au o receptare predominant bună (Voicu *et al.*, 2002). Cu toate acestea, o serie întreagă de judeţe cunoscute ca sărace, în special cele din Câmpia Română, au o prezenţă relativ redusă sub aspectul cererilor formulate pentru granturi FRDS. De unde derivă această situaţie, plus inegalitatea foarte mare între judeţe sub aspectul numărului de sate care ajung să formuleze cereri de grant? În astfel de diferenţieri „joacă" o multitudine de factori: numărul de sate din judeţ, numărul de sate sărace, capacitatea comunitară de autoorganizare, efecte de difuziune spontană a informaţiei despre oportunităţile FRDS, gradul de implicare a instituţiilor locale şi judeţene în desfăşurarea procesului, intervenţia facilitatorilor de la Fond sau a celor care vin din partea altor instituţii, posibilele reţele de firme interesate în accesarea fondurilor pentru accesarea proiectelor FRDS[14] etc. Dincolo de aceştia, o influenţă semnificativă pare să aibă însă şi modul în care a fost proiectată grila de identificare a satelor sărace. Particularităţile de localizare a satelor care au formulat cereri la Fond ne pot permite o evaluare corectă a funcţionalităţii efective a acestui instrument de diagnoză socială[15].

Datele disponibile pentru comparaţia între satele care sunt considerate sărace, prin aplicarea grilei FRDS, şi restul satelor României[16] indică, în mod convingător, clar, că grila FRDS „lucrează", duce la identificarea unor sate care sunt realmente mai puţin dezvoltate sau mai sărace decât restul satelor ţării.

Cererile primite de Fond vin, majoritar, din sate cu populaţie mai redusă decât media naţională, localizate mai departe de oraşe. Infrastructura satelor identificate ca sărace prin grilă FRDS este mai săracă decât în restul comunităţilor – au mai puţine locuinţe cu apă curentă, mai multe locuinţe construite din chirpici sau paiantă. Izolarea satelor sărace este dată nu numai de distanţa lor sporită faţă de oraşe, ci şi de faptul că tind să fie mai depărtate şi în raport cu drumurile europene, şi cu centrul de judeţ.

14. Pentru o excelentă analiză a acestor factori, vezi Voicu *et al.*, 2002.
15. Fişierul de bază, pe care desfăşurăm analiza în continuare, cuprinde 1 281 de sate care au depus la FRDS 1 604 proiecte de grant. Accesul la aceste date mi-a fost facilitat prin amabilitatea doamnei directoare Liliana Vasilescu şi a domnului Alexandru Trică, şeful Compartimentului de sistem informaţional din Fond. Modul de prelucrare, integrarea fişierului respectiv în baza de date COMREG, pe care am elaborat-o la nivel de sat, în cadrul proiectului menţionat al Universităţii Bucureşti, îmi aparţine, după cum îmi revine şi responsabilitatea asociată cu modul de interpretare a datelor. Evaluările cuprinse în subcapitol sunt strict personale şi nu vizează Fondul sau calitatea mea de fost membru (1998-2002) în Consiliul Director al acestei instituţii.
16. Analiza are în vedere numai satele din mediul rural, din comune, nu şi pe cele care au statut de sate componente ale unor oraşe.

Regăsim în datele tabelului 4.8 ideea anterior formulată a sărăciei comunitare ca expresie a combinării mai multor distanţe – faţă de centrul comunei, faţă de oraşul cel mai apropiat, faţă de oraşele mari, faţă de drumurile moderne, de circulaţie europeană, şi, de asemenea, faţă de centrul judeţului.

Dintre toate distanţele menţionate, cele mai importante sunt cele de la sat la oraş şi de la sat la centrul comunei. Dacă satul este la distanţă mare faţă de un oraş mare şi nu este centru de comună, atunci probabilitatea ca sărăcia comunitară să fie mare este semnificativ mai ridicată decât pentru satele apropiate de oraşe care sunt centru de comună.

Satele sărace din perspectiva GRILEI

În pofida faptului că nivelul de sărăcie a judeţului în care se află satul a fost considerat drept criteriu important pentru orientarea facilitării, între numărul de criterii de sărăcie pe care le satisface în medie un sat cu grant FRDS şi dezvoltarea judeţului nu apare o legătură semnificativă. De ce?

Factorii care oferă o posibilă explicaţie sunt, după cum am menţionat deja, mai mulţi. Prin GRILĂ nu se măsoară sărăcia tuturor satelor României, ci numai cea a satelor care au depus cereri de grant la FRDS. Acestea au intrat într-un proces de contagiune socială, de transmitere a informaţiei pe cale multiplă, prin regularităţi de vecinătate şi de istorie.

Fie pentru că GRILA cu ajutorul căreia se măsoară sărăcia are anumite deficienţe, fie pentru că facilitatea promovată de Fond şi de alţi agenţi a fost slab asociată cu sărăcia judeţeană, fie din cauza puternicelor mecanisme de contagiune socială, numărul de sate sărace identificate prin grila FRDS nu pare să fie semnificativ asociat cu nivelul de dezvoltare a judeţului.

Tabelul 4.8. *Profilul satelor sărace, recunoscute ca atare la nivel FRDS*

Indicatori ai nivelului de dezvoltare/sărăcie a satului*	Sate care nu au cereri de grant FRDS	Sate cu cereri de grant FRDS, care satisfac grila de sărăcie**	Total sate
Populaţia medie a satului, estimată în 1998	804.8	712.8	796.4
% medie de persoane pe sat care au peste 60 ani, în 1992	26.3	27.1	26.4
Distanţa medie de la sat la cel mai apropiat oraş de peste 30 000 de locuitori	21.0	24.6	21.3
Populaţia medie a oraşului cel mai apropiat de peste 30 000 de locuitori	138 286.8	125 479.0	137 114.2
Ponderea medie pe sat a locuinţelor cu apă curentă în sistem public sau propriu, în 1992	8.1	5.1	7.8
Ponderea medie pe sat a locuinţelor din pământ/chirpici	38.2	46.8	39.0
Pondere sate în comune apropiate de un drum european	18.9	10.2	18.1
Pondere sate localizate la periferia judeţului	45.1	51.9	45.7
Pondere sate periferice în cadrul comunei	78.4	84.5	78.9
Pondere teren arabil în total teren agricol din sat (medie pe sat)	55.0	52.9	54.8

ArhElectDSandu

Indicatori ai nivelului de dezvoltare/sărăcie a satului*	Sate care nu au cereri de grant FRDS	Sate cu cereri de grant FRDS, care satisfac grila de sărăcie**	Total sate
Copii născuţi vii la 1 000 de femei de 15-49 ani, în 1992 (medie pe sat)	1 779.7	1 911.1	1 791.9
DEVSAT – indice al dezvoltării satului	5.0	-48.2	0.0

* Baza de date COMREG, „Rolul capitalului social şi uman în dezvoltarea regională", studiu CNCSIS-C8-1999-2002.

** Baza de date MIS, FRDS.

După cum rezultă din analizele anterioare, GRILA de măsurare a sărăciei satului operează în mod consistent. Satele identificate ca sărace, cu mai multe criterii de sărăcie satisfăcute, sunt prezente în contexte regionale care favorizează sărăcia – distanţă mare faţă de oraş, sat peri-feric, sate cu număr de locuitori relativ redus, cu infrastructură proastă etc. Surprinzătoare este relaţia dintre GRILĂ şi tipul de relief unde este localizată comunitatea. *Satele din zona de câmpie (cu pondere mare de teren arabil în total teren agricol) satisfac, tendenţial, un număr mai mic de criterii de sărăcie, indiferent de regiunea istorică.* Este, într-adevăr, sărăcia comunitară mai puţin prezentă la câmpie comparativ cu zonele de munte sau de deal? Sau imaginea rezultă pur şi simplu din limitele pe care le are GRILA în a măsura sărăcia comunitară funcţie de relief? Este foarte probabil că tipul de relaţie statistică înregistrată indică o deficienţă serioasă a GRILEI, şi nu o realitate socială. Argumentarea acestui punct de vedere este legată de revenirea la valenţele de măsurare a indicelui de capital comunitar DEVSAT.

Tabelul 4.9. *Predicţia numărului de criterii de sărăcie funcţie de localizarea satului*

Predictori	Coeficienţi beta	Nivel de semnificaţie
Distanţa de la sat la cel mai apropiat oraş de peste 30 000 de locuitori	0.17	0.00
Sat periferic în cadrul comunei (1 da, 0 nu)	0.08	0.00
Sat localizat la periferia judeţului (1 da, 0 nu)	-0.01	0.70
Sat localizat în apropiere de un drum european (1 da, 0 nu)	0.01	0.73
Populaţia oraşului apropiat	-0.03	0.35
Ponderea terenului arabil în totalul terenului agricol din sat	-0.16	0.00
Indicele dezvoltării judeţului în care este localizat satul DEVJUD98	-0.05	0.12
R^2	0.06	

Variabilă dependentă: numărul de criterii de sărăcie pe care le satisface satul din care vine cererea de grant GRILĂ. Dacă proiectul a fost evaluat la teren, se ia numărul de criterii dat de respectiva evaluare, iar dacă nu, se consideră cele specificate în cerere. În momentul în care în model se introduc variabile suplimentare, precum populaţia satului, caracterul central sau periferic al satului, nu mai are o influenţă semnificativă în ecuaţia de predicţie.

Am rulat acelaşi model pe două subeşantioane – cel format din satele selectate în varianta I a GRILEI şi satele pentru care s-a aplicat varianta II a GRILEI. Determinaţia multiplă este de 5% în primul caz şi de 10% în cel de-al doilea. În plus, în modelul II, aferent grilei de opt criterii, coeficientul de regresie corespunzător predictorului referitor la pondcrea de teren agricol nu mai apare ca fiind semnificativ diferit de 0. După cum

ArhElectDSandu

vom vedea şi din alte analize prezentate în continuare, faptul statistic este indicativ pentru mai buna performanţă de măsurare a GRILEI II comparativ cu GRILA I.

Comparaţia între grila de sărăcie şi indicele capitalului comunitar

Dacă se iau în seamă mult mai multe informaţii despre sat, iar agregarea lor nu se mai face la modul rudimentar, prin numărare de criterii, ci prin proceduri mai elaborate, atunci paradoxul anterior menţionat dispare. Indicele care sintetizează informaţia în legătură cu diferitele forme de capital comunitar – material, uman, vital şi simbolic – indică o relaţie diferită între sărăcie şi forma de relief care dă contextul geografic al vieţii satului: localităţile rurale de câmpie apar ca fiind mai sărace decât cele din zonele de deal şi de munte (tabelul 4.10). Singura excepţie o constituie regiunile de peste munţi, unde relaţia respectivă nu pare să fie una statistic semnificativă.

Datele din tabelul 4.10 susţin din plin faptul că atât indicele de dezvoltare a satului, bazat pe agregarea diferitelor stocuri de capital comunitar, cât şi indicele simplu, de tip numărare GRILĂ, măsoară acelaşi aspect al nivelului de sărăcie sau dezvoltare comunitară (corelaţia între DEVSAT şi GRILĂ este semnificativă şi de sens conform cu aşteptările teoretice pentru toate regiunile).

Altfel spus, *GRILA folosită de FRDS pentru identificarea satelor sărace operează eficient, reprezintă o măsură validă a sărăciei comunitare, dar este clar deficitară în asociere cu diferenţierile geografice*. Ea indică în mod artificial o sărăcie mai redusă la câmpie decât în zonele de deal/munte.

Principalul motiv pentru care GRILA distorsionează rezultatele măsurătorilor în legătură cu forma de relief nu este legat de faptul că distanţele între localităţi sunt diferite în regimuri distincte de relief. Ceea ce pare să influenţeze hotărâtor capacitatea de măsurare a GRILEI este faptul că variaţia materialelor de construcţie şi a gradului de electrificare este foarte mare de la câmpie la munte.

Tabelul 4.10. *Matrice a corelaţiilor între localizarea satului la câmpie şi indicatorii de dezvoltare/sărăcie de sat, pe macroregiuni*

Regiune		Indice de dezvoltare a satului DEVSAT	Indice de sărăcie a satului, varianta GRILĂ*	Pondere teren arabil în total teren agricol sat
Moldova	Indice de dezvoltare a satului DEVSAT	1.000	-0.146	-0.176
	Indice de sărăcie a satului, varianta GRILĂ	-0.146	1.000	-0.141
	Pondere teren arabil în total teren agricol sat	-0.176	-0.141	1.000
Muntenia, Dobrogea şi Oltenia	Indice de dezvoltare a satului DEVSAT	1.000	-0.114	-0.377
	Indice de sărăcie a satului, varianta GRILĂ	-0.114	1.000	-0.194
	Pondere teren arabil în total teren agricol sat	-0.377	-0.194	1.000

ArhElectDSandu

Regiune		Indice de dezvoltare a satului DEVSAT	Indice de sărăcie a satului, varianta GRILĂ*	Pondere teren arabil în total teren agricol sat
Transilvania Banat Crişana--Maramureş	Indice de dezvoltare a satului DEVSAT	1.000	-0.254	(0.054)
	Indice de sărăcie a satului, varianta GRILĂ	-0.254	1.000	-0.174
	Pondere teren arabil în total teren agricol sat	(0.054)	-0.174	1.000

Numărul de sate cu cereri FRDS incluse în analize a fost de 418 pentru Moldova, 299 pentru regiunile sudice şi 523 pentru regiunile de peste munţi. Am marcat cu (-) coeficienţii nesemnificativ diferiţi de 0, pentru $p=0.05$.

* GRILĂ-indice al măsurării sărăciei de sat funcţie de numărul de criterii din grila FRDS (vezi caseta 4.1) satisfăcute în cazul comunităţii respective. Am normalizat cu scorul z numărul de criterii satisfăcute pentru cazul în care grila a avut zece itemi. Separat, am normalizat distribuţia pentru cazul în care alocarea de grant s-a făcut pornind de la grila cu opt criterii. Indicele de sărăcie etichetat cu GRILĂ reprezintă o concatenare a celor două normalizări. Dacă, din acelaşi sat au fost formulate mai multe cereri de grant la Fond, am luat numărul de criterii satisfăcute de proiectul evaluat pe teren, nu numai în birou.

În zonele de câmpie, locuinţele se fac, în proporţie mult mai mare decât la munte, din chirpici şi paiantă, materiale care aduc cu ele, în bună măsură, condiţii de igienă mai proaste.

Electrificarea mai extinsă la câmpie decât la munte favorizează un grad sporit de sărăcie în zonele montane. Practic, GRILA neglijează calitatea locuinţei ca semn de dezvoltare/sărăcie comunitară.

Dacă se controlează[17], prin procedee statistice specifice, ponderea locuinţelor electrificate şi ponderea locuinţelor din pământ, atunci corelaţia aberantă dintre GRILĂ şi ponderea terenului arabil dispare, devine nesemnificativă. Altfel spus, pentru localităţi care au acelaşi grad de electrificare şi aceeaşi pondere de locuinţe din pământ, nu se mai înregistrează un număr mai redus de sate care satisfac criteriile de sărăcie FRDS.

Discuţia de până aici relevă faptul că în literatura românească de specialitate şi în practica de intervenţie comunitară sunt folosite două măsuri. Una, cea de tip GRILĂ, este bazată prioritar pe înregistrarea distanţelor şi a accesului la serviciile publice majore pentru reproducţia socială – şcoala, dispensarul sau spitalul – şi la cele de comunicare şi transport. Cealaltă, de tip indice sintetic, DEVSAT, încearcă să integreze într-o măsură unică, după un algoritm acreditat în domeniu, informaţia legată de principalele forme ale capitalului comunitar – uman, material, demografic şi simbolic.

Există şi un al treilea tip de măsurare care pune accentul pe ce se întâmplă la nivelul gospodăriei, operează în special cu agregări ale ratelor de sărăcie, calculate pe baza cheltuielilor de consum în cadrul gospodăriei[18]. Este o abordare cu mare potenţial de cunoaştere, limitată însă puternic de faptul că, pe de o parte, pierde componentele de consum de bunuri publice, esenţiale în definirea sărăciei comunitare, iar pe de altă parte, este foarte costisitoare.

17. Coeficient de corelaţie parţială, folosind ca variabile de control ponderea locuinţelor din chirpici şi paiantă şi ponderea locuinţelor electrificate.
18. Vezi, spre exemplu, Teşliuc, Pop, Teşliuc, 2001.

Aplicarea ei presupune date la nivelul unor eşantioane de gospodării reprezentative pentru comunitatea de referinţă[19].

Pentru discuţia de faţă, cred că este util să detaliem referirile la relaţia dintre cele două măsuri disponibile – număr de criterii de sărăcie satisfăcute de satele care au formulat cereri la FRDS şi indicele capitalului comunitar. Indicele respectiv are şase componente referitoare la capitalul uman, calitatea locuinţei, potenţialul demografic al satului, gradul de tradiţionalism manifest prin comportamente de reproducere a populaţiei, gradul de izolare a satului şi nivelul de dezvoltare a comunei în care se află satul.

Dintre cele şase componente ale indicelui de capital comunitar, trei se corelează semnificativ cu indicele de sărăcie dat de GRILĂ (tabelul 4.11).

Am rulat acelaşi model, cu includerea ponderii de teren arabil din total teren agricol al satului, pe două subeşantioane diferite – cel cu sate selectate pornind de la zece criterii şi cel cu sate unde s-a aplicat grila de opt criterii. În primul caz, noul predictor a apărut ca fiind semnificativ pentru variaţia GRILEI, satele cu număr mare de criterii satisfăcute apărând preponderent în zonele de deal şi de munte, situaţie puţin credibilă. Pe subeşantionul cu sate selectate în baza GRILEI de opt criterii, localizarea satului la munte sau la câmpie nu mai influenţează semnificativ valorile GRILEI. Rezultă că varianta II de GRILĂ este mai bună decât varianta I din punctul de vedere al asigurării comparabilităţii deciziilor de eligibilitate a satelor. „Mai bună" nu înseamnă, evident, „bună".

Numărul de criterii de sărăcie pe care un sat le satisface este cu atât mai mare, cu cât satul este mai izolat, dispune de un capital uman mai redus şi are un potenţial demografic mai scăzut. Absenţa unei corelaţii semnificative între GRILĂ şi nivelul de dezvoltare a comunei nu este problematică în condiţiile în care variaţiile de dezvoltare în cadrul aceleiaşi comune pot fi foarte mari, iar GRILA include numai informaţie despre satul de referinţă, nu şi despre comuna din care acesta face parte.

Surprinde însă absenţa unei legături semnificative între indicele derivat din GRILĂ şi calitatea locuinţelor din sat. Aceasta din urmă a fost măsurată prin agregarea cifrelor referitoare la procentele de locuinţe care erau electrificate, aveau apă curentă şi (cu scalare inversă) erau construite din chirpici şi paiantă, în 1992, la data ultimului recensământ. Constatarea reflectă, în fapt, modul de construcţie a GRILEI, fără includerea unor criterii referitoare la calitatea clădirilor de locuit.

Tabelul 4.11. *Predicţia sărăciei evaluată prin grila de criterii*

Predictori*	b	beta	Nivel de semnificaţie
Constanta	–0.11		0.00
Gradul de izolare a satului ISOLATION	0.11	0.11	0.00
Capitalul uman comunitar UMANVIL	–0.10	–0.09	0.02
Potenţial demografic	–0.18	–0.16	0.00

19. Am încercat promovarea unei astfel de abordări, pornind de la consumul pe gospodărie la nivelul comunei, dar integrând informaţia respectivă cu cea referitoare la emigrare şi fertilitate. Indicele sărăciei comunitare astfel obţinut şi calculat pentru 242 de comune s-a dovedit a fi puternic corelat cu indicatori ai ocupării populaţiei şi ai stocului de educaţie comunitară (vezi tabelul 3.4, în Chircă, Teşliuc, coord., 1999, p. 55).

ArhElectDSandu

Predictori*	b	beta	Nivel de semnificaţie
Tradiţionalismul demografic	0.02	0.02	0.52
Calitatea locuinţelor	0.06	0.06	0.07
Nivel de dezvoltare a comunei UPDATING	-0.02	-0.02	0.62
R^2	0.06		

* Model de regresie multiplă având ca variabilă dependentă GRILĂ (numărul de criterii de sărăcie satisfăcute de 1 240 de sate cu cerere de grant la FRDS). Pentru definirea lor, vezi figura 4.1 şi tabelul A4.1.

Două niveluri ale sărăciei – comunitar şi individual

Limitele acţiunilor FRDS în combaterea sărăciei rurale sunt date nu numai de restricţiile de fonduri disponibile pentru granturi (minore în raport cu amploarea fenomenului), dar şi de faptul că sărăcia comunitară pe care acţiunile sale o ţintesc este altceva decât sărăcia la nivel de familie, gospodărie sau persoană. Acţiunile care vizează reducerea sărăciei comunitare nu pot avea decât un efect limitat, relativ redus, asupra diminuării sărăciei la nivel de gospodărie. Argumentele în favoarea acestei aserţiuni derivă din rezultatele analizei de detaliu referitoare la relaţia între sărăcia/dezvoltarea comunitară şi bunăstarea/sărăcia la nivel de gospodărie.

Datele disponibile existente susţin clar concluzia că nivelul comunitar al sărăciei este un factor semnificativ de condiţionare a sărăciei la nivel de gospodărie, dar, în acelaşi timp, indică faptul că dependenţa respectivă este slabă: consumul de bunuri alimentare şi nealimentare la nivel de gospodărie rurală (vezi caseta 4.2 pentru modul de calcul) este determinat în primul rând de sursa de venit şi în al doilea rând de stocul de educaţie din gospodărie. Nivelul general al consumului de bunuri alimentare şi nealimentare este mai mare în gospodăriile care trăiesc în principal din salarii şi care dispun de un stoc de educaţie relativ ridicat.

Factorii comunitari ai sărăciei la nivel de gospodărie acţionează asupra consumului familial atât prin intermediul celor care ţin de structura socio-demografică a gospodăriei, cât şi prin intermediul altor factori nespecificaţi în model.

Dezvoltarea satului pare să aibă consecinţe în mai mare măsură asupra consumului alimentar decât asupra celui nealimentar (tabelul 4.12). Sărăcia comunitară la nivel de bunuri publice favorizează semnificativ sărăcia la nivelul consumului alimentar din gospodării, al celui dependent de resursele financiare în mod special.

Constatarea este în concordanţă cu concluzii anterioare, bazate pe măsurători parţiale ale nivelului de dezvoltare comunitară. Într-un model *path*, în care variabila dependentă este consumul la nivel de gospodărie (variabilă latentă estimată prin „venit" şi „bunuri moderne de folosinţă îndelungată"), s-a înregistrat o influenţă directă, pozitivă asupra respectivei variabile din partea gradului de accesibilitate a comunei în raport cu oraşul cel mai apropiat. Altfel spus, comunele mai sărace apar ca fiind caracterizate prin grad sporit de izolare în contextul urban regional.

Similar, s-a constatat că banii cheltuiţi pentru consum sunt mai puţini în gospodăriile din comunele depărtate de oraş, cu nivel ridicat al mortalităţii infantile (Chircă şi Teşliuc, coord., 1999, p. 49). Noua analiză, introdusă prin figura 1, din acest material

face relația respectivă mai evidentă, fiind vorba de o primă măsurare a legăturii dintre indicele dezvoltării la nivel de sat și o estimare a consumului în gospodărie.

Satele de câmpie se regăsesc și în modelul din figura 1, în concordanță cu acele constatări relevate în tabelul 4.10, cu aceeași caracteristică a unui nivel de dezvoltare comunitară mai redus decât cele de munte.

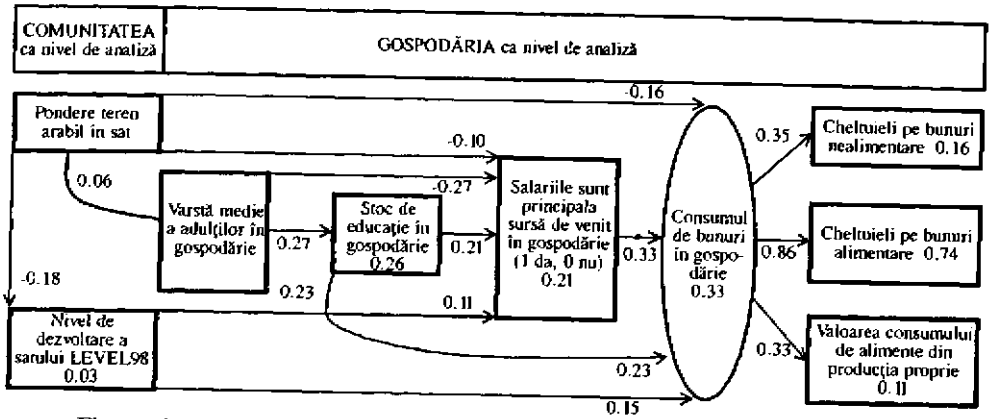

Figura 4.2. *Dezvoltare locală și consum de bunuri la nivelul gospodăriei rurale*

Modelul *path* prezentat este adecvat datelor: matricea de covariație asociată *modelului* nu diferă semnificativ de matricea de covariație empirică ($p=0.06$ pentru o valoare a lui χ^2 de 19.13 și 11 grade de libertate). Alte valori sintetice indicând același grad ridicat de adecvare a modelului: RMSEA=0.029, p *for test of close fit*=0.944, AGFI=0.982. Pe arcele de graf orientate sunt trecuți coeficienți de regresie parțială standardizați. În interiorul blocurilor care marchează variabilele dependente sunt toți coeficienții de regresie multiplă. Toți coeficienții *path* sunt semnificativ diferiți de 0, pentru $p=0.05$. Pentru simplificare, nu am mai figurat în model termenii eroare și covariațiile între aceștia *din urmă*. În modelul teoretic, am admis covariații între termenii eroare pentru „stoc de educație-cheltuieli pentru bunuri nealimentare" și „cheltuieli pentru bunuri nealimentare-consum de alimente din producția proprie". Estimare prin metoda verosimilității maxime pe un număr de 866 de cazuri (fără valori lipsă) din totalul celor 976 existente în subeșantionul rural al *Barometrului de Opinie Publică* – FSD, etapa mai 2002.

În plus, rezultă că și consumul la nivel de gospodărie de câmpie este mai redus decât în cazul gospodăriilor de munte. Se obține în acest ultim caz o evidență empirică semnificativă pentru faptul că relieful contează pentru sărăcie/dezvoltare. Și contează nu numai la nivel comunitar, ci și gospodăresc. *Atât satele, cât și gospodăriile localizate la câmpie sunt, tendențial, mai sărace decât cele de la munte*. Faptul este unul de lungă durată. Cea mai clară evidențiere a sa pentru perioada interbelică o datorăm lui Anton Golopența (2000, p. 285).

Relația între relief și bunăstarea gospodăriei rurale este însă una complexă, care merită detalieri, specificări.

Nu toți indicatorii de bunăstare înregistrează valori mai reduse pentru gospodăriile de câmpie comparate cu cele de munte. Numai consumul de bunuri alimentare obținute prin cumpărare este mai redus în primul față de cel de-al doilea caz. În rest, munte, deal și câmpie nu par să difere semnificativ sub aspectul consumului de bunuri agricole din producția proprie și de bunuri nealimentare (tabelul 4.12).

Constatarea trimite spre formularea ipotezei interpretative a existenței a două tipuri de influențe ale reliefului asupra sărăciei la nivel de gospodărie rurală. În primul rând, sunt cele asociate cu structura socio-demografică a satelor, funcție de forma de relief.

ArhElectDSandu

Structurile de populaţie favorabile dezvoltării, cu ponderi ridicate de capital uman, (tineri, populaţie ocupată în sectoare neagricole, sector privat etc.) sunt prezente în mai mare măsură în satele de deal şi munte decât în cele de câmpie. De ce este aşa constituie o altă problemă, care merită tratată din perspectivă istorică şi sociologică (Golopenţia, 2000).

Dincolo de diferenţele de structură socio-demografică, satele de munte şi câmpie diferă însă şi prin alte aspecte, asociate cu modelele culturale locale, intensitatea fluxurilor de comunicare şi oportunităţile de a obţine veniturile. Toţi aceşti factori ar trebui avuţi în vedere pentru explicarea diferenţierii de consum alimentar, remanentă după controlarea variabilelor de compoziţie socio-demografică. Există argumente[20] care susţin ipoteza că, dintre cele trei categorii de factori anterior menţionaţi, cel mai mult contează diferenţierea oportunităţilor de venituri (mai mare în condiţii de deal-munte decât de câmpie).

Surprinzător este faptul că autoconsumul nu este mai mare la câmpie faţă de deal sau munte. Explicaţia ar putea fi dată de faptul că, în pofida suprafeţelor agricole mai mari la câmpie decât la deal sau la munte, producţia agricolă nu este semnificativ mai mare în gospodăriile familiale şi, în plus, în structura autoconsumului ponderea majoritară o deţin produsele animale, şi nu cele vegetale.

Caseta 4.2. *Modul de măsurare a consumului la nivel de gospodărie rurală*

Sondajul *BOP* – FSD din mai 2002 conţine întrebări referitoare la măsurarea consumului alimentar şi nealimentar din gospodărie :

„CHEL. Cam câţi bani s-au cheltuit în total, în luna trecută în gospodăria dumneavoastră ?"

„CONSAL. Dar pentru produsele alimentare pe care le-aţi cumpărat în gospodărie în luna trecută (alimente, băuturi, inclusiv alimentaţie publică, cafea, ţigări, suc), cu aproximaţie, câţi bani s-au plătit ?"

„AUTOCONS. În luna trecută, produsele obţinute în gospodăria dumneavoastră sau primite (de la rude, prieteni etc.) au asigurat din consumul gospodăriei... ? (1 nu este cazul, 2 cam un sfert, 3 cam o jumătate, 4 cam trei sferturi, 5 tot consumul)"

Consumul total alimentar (CALIMENT) din gospodărie este dat de consumul alimentar al produselor cumpărate (CALIMFIN) şi al celor produse în gospodăria proprie (CALIMNAT) :

CALIMENT=CALIMFIN+CALIMNAT (1)

Am obţinut o rată a consumului alimentar bazat pe producţia din gospodăria proprie prin recodificare (sintaxă în SPSS) :

RECODE AUTOCONS (1=0) (2=0.25) (3=0.5) (4=0.75) (5=1) INTO RAUTOCON.

Din ecuaţia (1) a rezultat :

1= (CALIMFIN/CALIMENT) + RAUTOCON (2)

Şi din (2) am determinat formula de calcul şi sintaxa pentru CALIMNAT şi pentru cheltuielile nealimentare (CNEALIM) :

COMPUTE CALIMENT=CONSAL/(1 - RAUTOCON)

IF (RAUTOCON=1) CALIMENT=CONSAL

COMPUTE CALIMNAT=CALIMENT - CONSAL (3)

20. Introducerea variabilei „nivel al veniturilor pe persoană în gospodărie" în modelul de regresie multiplă nu anulează, dar reduce valoarea coeficientului de regresie al formei de relief asupra consumului de produse alimentare cumpărate. Altfel, relaţia „formă de relief-consum alimentar prin cumpărare de bunuri" este extrem de rezistentă şi se menţine ca fiind semnificativă statistic, chiar în condiţiile în care în model se introduc predictori foarte diferiţi, referitori la sursele de venit, consumul cultural, regiunea istorică etc.

COMPUTE CALIMFIN=CONSAL
COMPUTE CNEALIM=CHEL - CALIMFIN

A rezultat că aproximativ 35% din totalul consumului alimentar din rural este acoperit prin producția din gospodăria proprie. Ponderea pare să fie serios subestimată, dacă o comparăm cu cea obținută din cifrele oficiale: datele din *Ancheta integrată în gospodării* indică, pentru perioada iulie 1998-iunie 1999, o pondere a autoconsumului în total consum alimentar pentru gospodăriile din rural de nivelul 66%[21]. Diferențele au surse multiple, legate de perioada de estimare: anul întreg în cazul AIG și luna aprilie în cazul sondajului *BOP*, lună cu pondere redusă a autoconsumului; erorile de estimare mai mari în cazul *BOP* decât pentru AIG. Subestimarea afectează evaluarea nivelului autoconsumului. Toate calculele de tip multivariat cu datele sondajului din mai 2002 își mențin valabilitatea. Estimările de nivel sunt slabe, dar cele de relații par să fie bune.

Autoconsumul este mai ridicat în gospodăriile cu număr mare de animale și cu număr mare de adulți ocupați în sectoare salariale. Altfel spus, volumul autoconsumului este mai mare pentru gospodăriile înstărite din satele relativ dezvoltate. Nu contează localizarea la munte sau la câmpie și nici suprafața de teren agricol în proprietate sau în folosință. Nesemnificativă sub aspect statistic este și influența structurii socio-demografice a gospodăriei sub aspectul educației și vârstei.

Imaginea anterior obținută este în bună măsură în discordanță cu cea publică. Aceasta din urmă pare să sugereze că autoconsumul este mai puternic în gospodăriile sărace din satele sărace. O altă fațetă a autoconsumului este mai apropiată de imaginea respectivă: cea referitoare nu la volumul, ci la ponderea autoconsumului în cadrul consumului alimentar total.

Dar și aici apropierea de imaginea dată de simțul comun este numai parțială: ponderea autoconsumului în consumul alimentar total tinde să fie mai mare în gospodăriile cu număr mare de animale din satele sărace de câmpie. Contează deci sărăcia satului, și nu cea a gospodăriei proprii.

Influența nivelului de educație este puternic diferențiată, funcție de tipul de consum: nu se regăsește în profilul cauzal al consumului de bunuri alimentare provenite din producția agricolă proprie, este de nivel mediu pentru consumul de bunuri alimentare cumpărate și maxim pentru bunurile cumpărate nealimentare (tabelul 4.12).

În măsura în care sursa principală de venit în gospodării sunt salariile, din sector de stat sau privat, consumul de toate tipurile – alimentar din surse de piață, alimentar din autoconsum sau nealimentar – tinde să fie de nivel mai ridicat. Este încă o constatare în favoarea ideii că sărăcia rurală nu se reduce, pe termen scurt, prin agricultură, ci prin promovarea oportunităților de câștig salarial, în sat sau în oraș.

În concluzie, structurile socio-demografice și cele de oportunități de obținere a veniturilor au diferențieri mari între sate, funcție de localizarea lor geografică. Nu localizarea în sine aduce decalajele de consum alimentar de pe piață, ci structurile menționate ca fiind asociate respectivelor tipuri de localizări. Problema nu este încă elucidată. Cercetări suplimentare sunt necesare pentru a identifica în mai mare măsură factorii care leagă relieful de structura și nivelul consumului.

21. Comisia Națională pentru Statistică, (2000) – *Aspecte privind calitatea vieții populației în perioada iulie 1998-iunie 1999*, p. 53, tabelul 15.

Tabelul 4.12. *Predictori ai bunăstării la nivel de gospodărie rurală*

Predictori	Variabilă dependentă în modelul de regresie multiplă							
	Consum alimente cumpărate		Consum alimente produse în gospodăria proprie		Consum bunuri nealimentare		Gradul de dotare a gospodăriei cu bunuri moderne*	
	b	p	b	p	b	p	b	p
Constanta	**255.73**	0.58	**–483.55**	0.33	–1395.06	0.03	–1.80	0.00
Număr persoane de 18 ani și peste	221.77	0.00	107.59	0.02	**27.27**	0.65	0.08	0.00
Număr copii sub 16 ani în gospodărie	**–47.00**	0.39	**22.30**	0.71	**12.50**	0.87	**–0.03**	0.42
Stoc educație în gospodărie	74.88	0.00	**46.96**	0.06	191.97	0.00	0.13	0.00
Vârsta medie a adulților din gospodărie	**1.76**	0.73	**5.22**	0.35	**12.69**	0.08	**0.00**	0.33
Salariile sunt principala sursă de venit în gospodărie (1 da, 0 nu)	685.36	0.00	306.52	0.02	789.99	0.00	0.41	0.00
Ha teren agricol în proprietate sau folosință	**13.66**	0.48	**16.45**	0.43	**–3.55**	0.90	0.02	0.05
Totalul animalelor din gospodărie (echivalent vită mare UVM)	**–16.55**	0.44	53.91	0.02	199.82	0.00	0.03	0.01
Ponderea terenului arabil în terenul agricol, sat sau oraș	–8.43	0.00	**–1.10**	0.57	**–3.85**	0.13	**0.00**	0.55
Indicele de dezvoltare a satului DEVSAT	164.67	0.00	116.90	0.05	–77.74	0.31	0.19	0.00
R^2		0.25	0.08		0.21		0.33	

Sursa de date: *BOP* – FSD, mai 2002, subeșantion rural, 976 de cazuri. Valorile îngroșate marchează coeficienți de regresie parțială nestandardizați nesemnificativ diferiți de 0, pentru p=0.05. * Indice construit ca scor factorial din indicatori referitori la posesie (1 da, 0 nu) de autoturism, televizor color, congelator, mașină de spălat automată, telefon mobil (KMO=0.80; grupare unifactorială cu valoare proprie a factorului de 48%). Nu am mai inclus în tabel modelul în care sunt menționați aceiași predictori, dar variabila dependentă este ponderea autoconsumului în consumul alimentar total al gospodăriei. În acest caz, singurii predictori cu valori b semnificativ diferite de 0, pentru p=0.05, sunt UVM (relație pozitivă), dezvoltarea satului (relație negativă) și ponderea terenului arabil din total teren agricol la nivel de sat (relație pozitivă), R^2=0.15.

Nivelul și ponderea autoconsumului în consumul alimentar au profiluri cauzale diferite. Nivelurile cele mai ridicate ale autoconsumului se întâlnesc la gospodăriile înstărite din satele bogate, iar ponderile cele mai ridicate în satele sărace de câmpie.

Tipuri de sate funcţie de structura de sărăcie/dezvoltare

Satele pot fi sărace pentru că au o configuraţie proastă a valorilor pentru variabilele de dezvoltare relevante. Aceasta este un fel de structură sau configuraţie de sărăcie care este în mod clar diferită faţă de punctul de vedere prezentat prin indicele DEVSAT. În acest indice au fost admise efecte de compensare sau agregare între indicatorii componenţi. Rezultatele celor două abordări – centrate pe configuraţia şi pe nivelul de sărăcie – sunt corelate, dar, foarte probabil, nu se suprapun în întregime.

Tabelul 4.13 prezintă o ipoteză a principalelor tipuri ideale de sate drept combinaţii de cinci forme de capital. Câteva alte combinaţii de diferite forme de capital sunt posibile. Cele incluse în tabel sunt cele mai probabile, luând în considerare natura asocierilor dintre capitalul regional, uman, simbolic, material şi vital. Ipoteza respectivă este din plin susţinută printr-o analiză *cluster*, în care satele României au fost luate ca unităţi al căror profil este caracterizat în funcţie de cinci indici – calitatea locuinţelor QBUILDING, capitalul uman UMANVIL, potenţialul demografic DEMOP, izolarea satului IZOLAT şi rata generală de fertilitate GFR[22].

Cele cinci categorii de sate, identificate în funcţie de profilul lor de dezvoltare, sunt categorii foarte distincte. Ele diferă prin dimensiunea populaţiei, capitalul uman, stocul de locuinţe şi caracteristicile regionale (tabelul A4.3, tabelul A4.2). Diferenţele dintre satele foarte sărace şi cele foarte bogate sunt considerabile. Mărimea medie a satului sărac este de aproximativ patru ori mai mică decât cea a satelor dezvoltate. Locuinţele cu pereţi de calitate slabă sunt de peste trei ori mai multe în satele foarte sărace în comparaţie cu cele foarte dezvoltate.

Tabelul 4.13. *Tipuri ideale de sate funcţie de gradul de modernitate şi de dezvoltare*

Criteriu de clasificare	Tipuri ideale de sate				
	sate tradiţionale foarte sărace	sate moderne sărace	sate mediu dezvoltate	sate moderne dezvoltate	sate moderne înalt dezvoltate
Capital material	foarte scăzut	scăzut	mijlociu	ridicat	foarte ridicat
Capital uman (informaţie)	foarte scăzut	scăzut	mijlociu	ridicat	foarte ridicat
Capital vital	foarte scăzut	scăzut	mijlociu	ridicat	foarte ridicat
Capital regional	foarte scăzut	scăzut	mijlociu	ridicat	foarte ridicat
Capital simbolic (modernitate individuală agregată comunitar)	foarte scăzut	ridicat	mijlociu	ridicat	foarte ridicat

22. Cele cinci tipuri teoretice de sate se regăsesc prin analiza *cluster*, folosind cei cinci indici menţionaţi în text ca variabile de profil. Scorurile mari de fertilitate pentru un sat indică o probabilitate sporită de tradiţionalism şi sărăcie. Ipoteza relevanţei fertilităţii la nivel de sat pentru modernitate şi sărăcie este susţinută teoretic şi empiric (vezi, spre exemplu, P. Bourdieu, 1996, pp. 331-332; Jean-Claude Chesnais, 1990, pp. 67-80). Relevanţa empirică a respectivului indice pentru satele României este evidentă şi din modelul de regresie prezentat în anexă, în tabelul A4.5.

ArhElectDSandu

Tipologia anterioară a fost generată în temeiul unor ipoteze de lucru. Este util, cred, să fie completată cu o clasificare generată empiric în întregime. Fiecare dintre satele României este caracterizat printr-un profil de dezvoltare/sărăcie dat de valorile pe care le iau cele şase variabile (capital uman, capital material, capital vital, capital regional, capital simbolic şi izolare). Gruparea satelor funcţie de gradul de similitudine a profilelor, fără nici un fel de orientare teoretică prealabilă, duce la identificarea a cinci tipuri de sate (tabelul 4.14). Analiza relevă existenţa a *trei tipuri de sărăcie comunitară asociată lipsei de capital uman-material, nivelului redus al resurselor demografice şi izolării geografice şi comunicaţionale*. Sărăcia profundă pare să fie asociată primului tip, marcat de slaba ocupare a populaţiei, de stocul educaţional redus, de obţinerea veniturilor preponderent din agricultură şi de calitatea proastă a locuinţelor şi a infrastructurii comunitare. Aceasta este sărăcia specifică Moldovei. Toate judeţele Moldovei, cu excepţia Sucevei şi Neamţului, sunt caracterizate prin sate sărace de tipul anterior descris[23]. Singurele judeţe din afara Moldovei în care apare o proporţie semnificativ ridicată de sate sărace sub aspect uman-material sunt Brăila (la sud de Moldova deci) şi Cluj (de ce oare?). Sărăcia demografică, asociată cu o populaţie îmbătrânită şi localităţi cu număr redus de locuitori, este prezentă în special în Banat (Caraş-Severin, mai ales) şi în anumite zone din Transilvania (Alba, Hunedoara şi Mureş). În plus, mai sunt trei judeţe cu profil asemănător de sărăcie demografică – Mehedinţi, Vrancea şi Buzău. Sărăcia prin izolare este specifică Olteniei, Dobrogei (numai Tulcea) şi Crişanei-Maramureş (surprinzător, mai mult în Arad şi Bihor). Satele foarte dezvoltate sunt localizate preponderent în nordul Munteniei (Argeş, Dâmboviţa, Prahova), Ilfov şi în regiunile intracarpatice.

Tabelul 4.14. *Tipuri empirice de sate funcţie de profilul de dezvoltare*

	Sate sărace			Sate		
	uman-material	demografic	prin izolare	dezvoltate	foarte dezvoltate	Total
Populaţie medie estimată pe sat (1998)	468.9	202.1	665.8	1 038.9	1 341.9	814.2
Medie indice dezvoltare sat DEVSAT	-1.4	-0.5	-0.2	0.3	1.4	0.0
Pondere sate periferice în grupă	90.0	98.0	78.0	74.0	62.0	78.0
Distanţa medie sat-oraş (km)	27.2	23.7	29.8	15.6	13.7	21.2
Pondere sate în cadrul categoriei	16.7	12.9	20.6	31.5	18.3	100.0
Pondere sate în cadrul regiunii istorice						
Moldova	41.8+	11.7	10.8	30.4	5.3	100.0
Muntenia	7.6	12.5	17.7	41.2+	21.0+	100.0

23. Toate caracterizările pe care le fac la nivelul acestui paragraf cu referire la satele unor judeţe sunt bazate pe rezultate ale unui tabel de contingenţă în care am intersectat judeţul şi tipul de sat specificat în tabelul 4.14. Pentru fiecare celulă a tabelului am calculat reziduurile standardizate ajustate. Nu am mai inclus tabelul în text datorită dimensiunilor sale mari.

ArhElectDSandu

	Sate sărace			Sate		
	uman--material	demografic	prin izolare	dezvoltate	foarte dezvoltate	Total
Pondere sate în cadrul regiunii istorice						
Oltenia	9.7	12.9	34.1⁻	33.3	9.9	100.0
Dobrogea	17.3	7.5	27.1⁺	36.9⁻	11.1	100.0
Transilvania	12.7	15.4⁻	20.5	20.8	30.6⁻	100.0
Crişana-Maramureş	4.4	10.0	27.7⁺	35.7⁺	22.3⁺	100.0
Banat	4.3	16.9⁻	20.5	32.6	25.8⁺	100.0
Bucureşti/Ilfov		5.1	11.2	32.7	51.0⁺	100.0

Tipul 1 este caracterizat prin capital material şi uman redus, prin modernitate demografică redusă şi prin respingere migratorie mare la nivelul comunei care include satul; tipul 2 este proeminent prin potenţialul demografic redus; tipul 3 este cel al satelor izolate; tipul 4 este opus ca profil tipului 1; tipul 5 este dezvoltat mai ales în baza resurselor de capital uman şi demografic. Clasificarea este generată pe total sate din mediul rural, folosind o analiză *cluster* de tip *k-means*, fără a oferi un model teoretic de pornire. Cu + sunt notate situaţiile în care tipul de sat este semnificativ asociat cu regiunea istorică (rezultate ale interpretării reziduurilor standardizate ajustate).

Pe ansamblu, profilurile de sărăcie rurală-regională, date de tabelul 4.14, par să fie consistente cu imaginile deja cristalizate: *Moldova rurală este săracă şi material, şi uman; Banatul este sărac mai ales sub aspect demografic; nordul rural al Munteniei este mult mai bogat decât sudul; regiunile intracarpatice au sate predominat bogate; sărăcia rurală prin izolare este mai probabil de întâlnit în Oltenia, Alba şi Tulcea.*

Tabelul 4.14 argumentează din plin că sărăcia rurală este regională prin intensitate, dar şi prin profil. *Cantitativismul exagerat care nu vede decât grade de sărăcie riscă să ducă acţiunile practice de combatere a sărăciei pe drumuri greşite, pentru că, evident, la structuri diferite de sărăcie trebuie aplicate politici diferite de combatere a ei.*

Unde şi de ce sunt satele sărace?

Există serioase dependenţe regionale pentru sărăcia satului. Satele sărace sunt aşezate mai ales în judeţe puţin dezvoltate, în zone izolate, departe de drumurile modernizate.

Capitalul uman al satului, măsurat ca stoc de educaţie, rată de participare şi slujbe în afara sectorului agricol, are o foarte specifică localizare regională. A înţelege contextul stocului de educaţie al satelor este fundamental pentru înţelegerea sărăciei satului. Acesta este mai scăzut în Moldova, în satele depărtate, departe de drumurile modernizate şi de oraşe (tabelul A4.3). Nu numai distanţa până la cel mai apropiat oraş conduce la izolarea satului. Ea este, de asemenea, rezultatul faptului de a nu fi apropiat de un drum modernizat, precum şi de a fi situat la periferia unui judeţ. Accesul la oraş contribuie la creşterea stocului de educaţie nu numai prin intermediul distanţei, dar, de asemenea, şi în relaţie cu mărimea oraşului. Localizarea în apropierea oraşelor mari este un factor de favorizare a unor niveluri mai înalte de educaţie în rural.

Faptul că principalele pungi de sărăcie ale ţării sunt în estul şi în sudul ţării este în mare măsură condiţionat de distribuţia educaţiei şi agriculturii. Acestea sunt zonele ţării în care stocurile de educaţie la ţară sunt mai scăzute, iar gradul de ocupare în agricultură

ArhElectDSandu

este mai mare. Mediul de câmpie este favorabil agriculturii ca activitate generatoare de venit scăzut. Ocupaţiile agricole sunt prin ele însele mai puţin favorabile unei creşteri a stocului de educaţie a persoanelor. În aceste condiţii ale României, s-ar putea discuta despre un „complex de sărăcie de câmpie" ca o combinaţie genuină de capital uman scăzut şi venit scăzut, asociate cu munca în agricultură. „În grade diferite, comunele sărace din regiunea de sud sunt în această situaţie datorită funcţionării pe termen lung a unui cerc vicios: populaţie cu un potenţial de dezvoltare scăzut? venit scăzut? emigrare spre Bucureşti? potenţial scăzut de dezvoltare a populaţiei. Contextul favorabil funcţionării acestui cerc vicios este dat de infrastructura slabă, economia predominant agrară a sudului, reţelele urbane slabe ale aşezărilor şi apropierea de Bucureşti" (figura 4.3)[24].

Calitatea locuinţelor este un factor foarte important pentru sănătatea populaţiei. Mortalitatea infantilă, ca măsură robustă a stării de sănătate, este mult influenţată de variaţia situaţiei locuirii între diferite comune[25]. Comunele cu un mai mare număr de case cu pereţi de pământ şi cu dimensiuni scăzute au o rată de mortalitate infantilă mai ridicată. A avea o casă cu mai multe camere este mai important decât a avea o suprafaţă mai mare de locuit.[26] Influenţa condiţiilor de locuit asupra mortalităţii infantile este mare, chiar dacă se controlează efectele educaţiei şi aşezării regionale.

Stocul de educaţie din comunităţile rurale este, prin el însuşi, un factor important al sănătăţii copiilor. Comunele cu un mai mare stoc de educaţie tind să aibă mortalitate infantilă mai scăzută. Ca factori de localizare, ceea ce contribuie cel mai mult la niveluri mai ridicate ale mortalităţii infantile sunt amplasarea satului în arii de câmpie, în sate mici şi în regiunile istorice ale vechiului Regat.

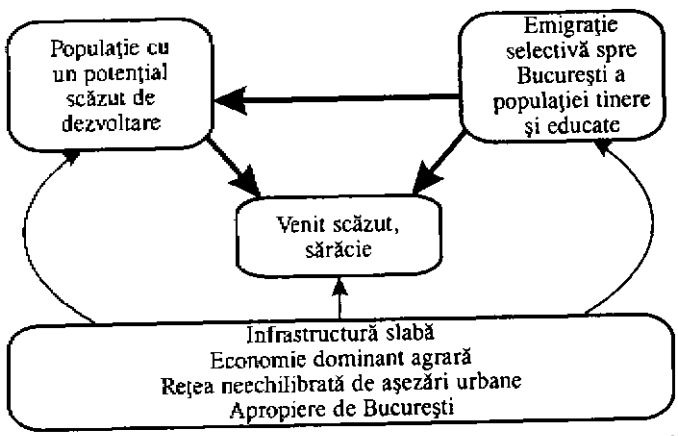
Populaţie cu un potenţial scăzut de dezvoltare
Emigraţie selectivă spre Bucureşti a populaţiei tinere şi educate
Venit scăzut, sărăcie
Infrastructură slabă
Economie dominant agrară
Reţea neechilibrată de aşezări urbane
Apropiere de Bucureşti

Figura 4.3.[27] *Cercul vicios al sărăciei în comunele de câmpie din regiunile sudice*

24. Ideea face parte din capitolul pe care îl semnez în T. Hansen *et al.* (1997) referitor la dezvoltarea regiunii de dezvoltare Sud-Muntenia. În acelaşi capitol, se observă că „ruperea cercului vicios al sărăciei locale poate fi posibilă, pe de o parte, prin dezvoltarea agriculturii şi, pe de altă parte, prin dezvoltarea infrastructurii de comunicare".
25. Cifre pentru mortalitatea infantilă la nivel de sat nu sunt disponibile. Acest paragraf de analiză cauzală a mortalităţii infantile se bazează pe o un model de regresie aplicat la nivel de comună (tabelul A4.5). Toate celelalte modele de regresie din material au folosit satul ca unitate de analiză.
26. Acest rezultat este consistent cu ceea ce s-a observat în anii '80, luând în considerare relaţia dintre mărimea locuinţelor urbane şi mortalitatea infantilă (Sandu, 1982).
27. *Idem* 6.

Viața la câmpie[28] este mai puțin favorabilă stării de sănătate decât cea în regiuni muntoase, chiar dacă se controlează factorii de capital uman și material. Distanțele mari până la cel mai apropiat oraș favorizează, de asemenea, creșterea mortalității infantile rurale. Factorul „distanță" pare să fie mai puțin important decât factorii de capital material și uman. Dacă populația unei comune este răspândită în multe sate mici, probabilitatea unei slabe infrastructuri este mai mare și, implicit, mortalitatea infantilă este mai mare. Analiza din tabelul A4. indică faptul că mortalitatea infantilă este mai mică pentru comunele care au grade mai mari de concentrare a populației într-un sat.

Dinamica sărăciei la sate este aproximată de dinamica demografică. Identificarea condițiilor declinului sau creșterii demografice a satelor este relevantă pentru creșterea sărăciei sau dezvoltării lor. Rezultatele analizei de regresie din tabelul A4. (ultima coloană) sugerează că sărăcia tinde să crească în satele de dimensiuni mici care sunt periferice în interiorul comunei și izolate de orașele de mărime semnificativă cu cel puțin 30 000 de locuitori. Niveluri scăzute ale infrastructurii comunității, aprovizionarea cu electricitate în special, favorizează declinul demografic. În funcție de localizarea geografică, cel mai mare declin demografic a fost înregistrat pentru satele de câmpie. Tot aici sărăcia a avut cea mai consistentă creștere.

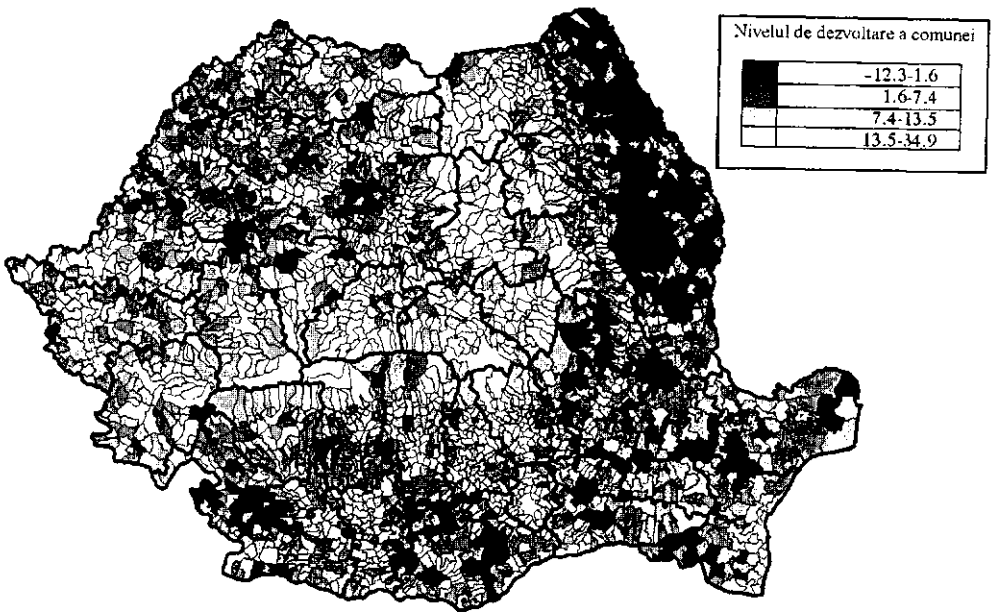

Figura 4.4. *Comunele în funcție de nivelul lor de dezvoltare și județ*

(Nivelul de dezvoltare a comunei este calculat ca medie a indicelui de dezvoltare a satelor componente, ponderată cu populația acestora.)

28. Sărăcia mai mare în satele de câmpie decât în cele de munte este o caracteristică de lungă durată, înregistrată și de către Anton Golopenția pentru perioada interbelică (Golopenția, 1939; Golopenția, 2000).

ArhElectDSandu

Satul ca spaţiu de sociabilitate

O ipoteză cauzală generică

Nivelul de sărăcie a satelor este de aşteptat să fie asociat semnificativ şi cu fenomenele de dezvoltare. Sensul cauzal al unei astfel de asocieri, în măsura în care există, este dificil de identificat. Relaţiile sunt multiple şi aproape imposibil de evaluat global. Problema este, de fapt, aceea a legăturilor dintre stocurile comunitare de capital material, uman, biologic, simbolic, pe de o parte, şi cel social, pe de altă parte, acesta din urmă fiind el însuşi multidimensional (constituit din reţele, atitudini, acte de cooperare etc.). Este probabil că stocurile de capital material, biologic şi uman au o inerţialitate mai mare decât cele de tip social. În consecinţă, este probabil că pe termen lung are loc o acţiune predominantă dinspre formele uman-materiale-biologice de capital spre cel social. Cred că este extrem de util ca relaţiile între diferitele forme de capital să fie considerate nu pur şi simplu ca legături de la o formă de capital la alta, ci ca legături mediate prin acţiuni socio-umane sau prin abstractizări ale acestora, care se numesc fenomene. Pe termen scurt, stocurile determină în primul rând fenomenele specifice domeniului la care se referă: structurile demografice determină fenomenele de natalitate, fertilitate, mortalitate etc.; structurile sociale au impact nemijlocit asupra fenomenelor de mobilitate socială, migraţie etc. Influenţa de la un tip de structură la altul se face nu direct, ci prin fenomene sociale. Sensul cauzal major, pe durată mică de timp, este de la structura cu grad mare de inerţialitate (x) spre fenomenele specifice f(x) şi de aici spre structura cu grad redus de inerţialitate (y), prin intermediul fenomenelor asociate acesteia f(y) (figura 4.5). Pe termen lung, relaţia poate fi inversă, de la structurile dinamice spre cele cu grad mare de inerţialitate.

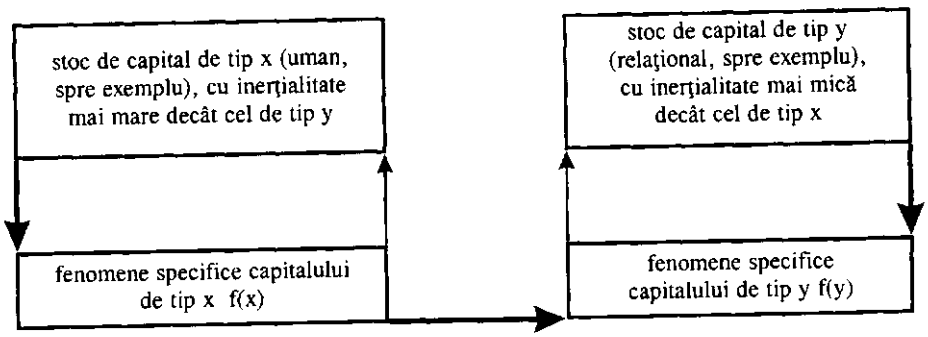
stoc de capital de tip x (uman, spre exemplu), cu inerţialitate mai mare decât cel de tip y
fenomene specifice capitalului de tip x f(x)
stoc de capital de tip y (relaţional, spre exemplu), cu inerţialitate mai mică decât cel de tip x
fenomene specifice capitalului de tip y f(y)

Figura 4.5. *O ipoteză generică asupra relaţiilor între diferitele forme de capital*

Săgeţile îngroşate indică sensurile ipotetic predominante de influenţă. „Evenimentele" sunt schimbări considerate, la modul abstract, ca diferenţe între o stare finală şi una iniţială; „fenomenele" sunt mulţimi de evenimente de acelaşi tip; în realitate, există acţiuni şi procese; evenimentele şi fenomenele sunt perspective de abstractizare şi cuantificare asupra acţiunilor şi proceselor (pentru detalierea şi argumentarea conceptualizării, se poate vedea Sandu, 1987a; Sandu, 1987b).

Corespunzător acestei ipoteze generice, se poate presupune că pe termen scurt, aşa cum îşi permite o cercetare sincronă să estimeze, dezvoltarea satului este cea care

ArhElectDSandu

determină variaţia fenomenelor de sociabilitate[29], indiferent că este vorba de manifestări de reţea, încredere, cooperare sau toleranţă etc. În baza acestei ipoteze, abstract fundamentate, am construit o serie de tabele de contingenţă în care am pus în relaţie nivelul de dezvoltare a satului cu diferite fenomene de sociabilitate (tabelul 4.15, tabelul 4.16, tabelul 4.17). Pe termen lung, este posibil ca relaţia să fie de sens invers, stocurile de sociabilitate având capacitatea de a determina nivelul de dezvoltare (considerat ca stoc de capitaluri, fără cel de natură socială, pentru a avea o relaţie cauzală cu sens).

Oameni cu sociabilitate care „merge pe sate"

Ştim deja, din analizele la nivel individual, că există o tendinţă de regăsire a unor ponderi sporite de persoane tolerante în localităţile rurale mari, care de obicei sunt şi mai dezvoltate (tabelul 3.11). Cu date mai sigure, neafectate de posibilele varii erori de trecere de la un nivel de agregare la altul (vezi anexa 3, secţiunea despre modelele multinivel), se regăseşte tendinţa de toleranţă ridicată pentru populaţia din satele dezvoltate (tabelul 4.15). Legăturile dintre dezvoltarea satului şi toleranţă sunt departe de a fi liniare. Oamenii din satele foarte sărace, spre exemplu, nu sunt, cum ar fi de aşteptat în logica opoziţiilor simpliste, singurii intoleranţi. În fapt, există nuclee multiple de intoleranţă: satele mediu dezvoltate favorizează intoleranţa faţă de rromi exclusiv; intoleranţa cumulativă faţă de cel puţin două grupuri etnice este asociată în special cu satele dezvoltate, dar şi cu cele foarte sărace.

Tabelul 4.15. *Tipuri de toleranţă/intoleranţă funcţie de nivelul de dezvoltare a satului (%)*

Nivel de dezvoltare a satului	Tolerant (ar accepta ca vecini şi evrei, şi maghiari, şi rromi)	Intoleranţă			Total	
		numai faţă de rromi	faţă de cel puţin două grupuri etnice	alte situaţii de intoleranţă	%	N
foarte sărac	49.5	12.9	33.7+	4.0	100	101
sărac	59.5	16.7	17.5	6.3	100	126
mediu dezvoltat	51.9	24.9+	20.5	2.7	100	185
dezvoltat	45.1-	16.2	32.4+	6.3	100	142
bogat	64.0+	21.3	13.3-	1.4-	100	286
Total	55.7	19.5	21.2	3.6	100	840

Sursa de date: *BOP* - FSD, val primăvara 2002, subeşantion de români din rural. Nivelul de dezvoltare a satului a fost măsurat cu indicele capitalului comunitar DEVSAT. Pragurile de diferenţiere între categoriile de sate au fost date de quintile pe seria completă de sate. Cu + şi - sunt indicate frecvenţele pentru care apar reziduuri ajustate standardizate, semnificativ diferite de 0, pozitive sau negative. Exemplu de mod de lectură: frecvenţa din satele mediu dezvoltate cu intoleranţă în principal faţă de rromi este semnificativ mai mare decât ar fi de aşteptat în ipoteza independenţei între cele două variabile: ponderea de populaţie tolerantă din satele bogate este semnificativ mai mare decât ar fi de aşteptat dacă cele două variabile (toleranţă şi nivel de dezvoltare) nu ar fi asociate.

29. Întrebările din chestionare referitoare la încredere, toleranţă şi relaţii nu măsoară nici fenomene, nici structuri, ci un gen de semistructuri. Nu se poate şti din contextul sărac al chestionarului dacă relaţiile sunt de ieri, azi sau din anul acesta. Similar, atitudinile de toleranţă şi încredere nu au specificarea temporală pentru un fenomen.

ArhElectDSandu

Descrierea anterior făcută este una cu grad relativ ridicat de fundamentare. Datele cantitative de care dispun nu pot explica sensul relațiilor respective. De ce toleranța maximă este la nivelul foarte dezvoltat, iar intoleranța cea mai puternică, numai cu un grad mai jos pe scala dezvoltării? De ce intoleranța specifică față de romi este de regăsit în special în satele mediu dezvoltate? Erori de măsurare? Posibil, dar puțin probabil la modul la care datele au răspuns la diferite teste. În consecință, cred că răspunsul trebuie căutat în realitate, și nu în modul de măsurare. Căutare indicată prin studii calitative sau cantitative, dar orientate precis de ipoteze de genul celei anterior formulate.

Încrederea generalizată este mult mai puțin ancorată în mediul social-ecologic. Relația dintre dezvoltarea satului și nivelul de încredere este una foarte slabă. Se poate nota clar numai că neîncrederea este localizată mai ales în satele sărace, nu în cele foarte sărace (tabelul 4.16). În rest, nici o legătură semnificativă.

Tabelul 4.16. *Încrederea generalizată pe categorii de sate în funcție de nivelul lor de dezvoltare*

Nivel de dezvoltare a satului	„Credeți că se poate avea încredere în cei mai mulți dintre oameni?"			Total	
	nu	nu știe/nonrăspuns	da	%	N
foarte sărac	64.7	4.9	30.4	100	102
sărac	65.0+	7.9	27.1	100	140
mediu dezvoltat	50.7	4.8	44.5	100	209
dezvoltat	57.5	3.0	39.5	100	167
bogat	53.2	4.2	42.6	100	331
Total	56.4	4.7	38.9	100	949

Sursa de date: *BOP* - FSD, val primăvara 2002. Cu + și - sunt indicate frecvențe pentru care apar reziduuri ajustate standardizate, semnificativ diferite de 0, pozitive sau negative.

Capitalul relațional seamănă cu toleranța. Se leagă cu nivelul de dezvoltare a satului la fel de bine. Modelul de relaționare diferă însă. În legătură cu noul tip de relație, este de notat faptul că cele mai tari conexiuni între capitalul relațional și dezvoltarea satului nu se fac la extremele celor doi indicatori. Oamenii cu cele mai multe relații nu sunt în cele mai bogate sate și, simetric, cei mai săraci în relații nu sunt în cele mai sărace sate (tabelul 4.17).

Tabelul 4.17. *Distribuția persoanelor funcție de capitalul relațional pe categorii de dezvoltare a satelor*

Nivel de dezvoltare a satului	Capital relațional				Total
	foarte redus	redus	bogat	foarte bogat	
foarte sărac	63.7	22.5	7.8	5.9	100
sărac	77.9+	15.0	5.7	1.4-	100
mediu dezvoltat	61.7	23.9	7.2	7.2	100
dezvoltat	57.5	26.9	6.0	9.6	100
bogat	52.3	25.4	14.8+	7.6	100
Total	60.3	23.5	9.5	6.7	100

Sursa de date: *BOP* - FSD, val primăvara 2002. Cu + și - sunt indicate frecvențe pentru care apar reziduuri ajustate standardizate, semnificativ diferite de 0, pozitive sau negative.

Capitalul relaţional de rang doi, bogat/nu foarte bogat, este de găsit în satele dezvoltate, nu în cele foarte dezvoltate. Sărăcia maximă de relaţii o au cei din satele aproape foarte sărace, dar nu foarte sărace. Constatările trebuie luate ca atare şi duse spre elucidare prin date şi analize suplimentare.

Datele disponibile la nivelul a opt comune, patru din Muntenia şi patru din Transilvania, indică variaţii foarte importante de la caz la caz. Albota, spre exemplu, comună dezvoltată din apropierea oraşului Piteşti, nu are nici un rrom pe teritoriul ei. Şi totuşi, neîncrederea faţă de rromi este maximă în acest caz, în seria celor opt comune (tabelul 4.18). Fulga, comună săracă de câmpie, din sudul judeţului Prahova, are un număr foarte redus de rromi. Modelul atitudinal aici este unul de controversă, cu mulţi oameni care au şi cu mulţi care nu au încredere în rromi.

Tabelul 4.18. *Încrederea faţă de rromi în opt comune din Muntenia şi din Transilvania*

		„Câtă încredere aveţi în ţigani/rromi?"				Total		Pondere de rromi
		foarte puţină/deloc	puţină	multă	foarte multă	%	N	în comună în 1992
Muntenia	Albota	91+	9-			100	90	0.0
	Candeşti	80	10-	10		100	91	0.3
	Comişani	74	18	7	1	100	89	0.0
	Fulga	42-	34+	24+		100	89	0.2
Transilvania	Moşna	53	16	27+	4	100	46	31.1
	Biertan	48	28	13	10+	100	69	16.6
	Cincu	56	29	11	5	100	68	30.5
	Buneşti	47	53-			100	17	26.1
	Total	65	21	12	2	100	559	

Sursa: baza de date creată în cadrul programului de cercetare COMREG-CNCSIS-C8 (coord. D. Sandu) pentru satele din Muntenia şi datele obţinute, cu acelaşi tip de chestionar, în sondajul asupra satelor săseşti (studiu coordonat pentru Banca Mondială de Manuela Stănculescu, 1999). Cu +/- au fost notate reziduurile standardizate ajustate, semnificativ diferite de 0, pentru p = 0.05. Din eşantion au fost selectate numai persoanele care nu sunt rromi.

Moşna şi Biertan, două comune dezvoltate din zona Mediaş, deşi au ponderi considerabile de rromi, sunt caracterizate prin niveluri ridicate de încredere şi implicit de toleranţă faţă de aceştia. Dar nici Moşna şi nici Biertan nu pot fi considerate ca tipice pentru aria culturală Sibiu-Braşov de care aparţin. Aceasta este o zonă în care, tendenţial, respingerea faţă de rromi este relativ ridicată (tabelul 3.20).

Concluzii şi discuţii

Despre sat ca structură de capital

1. Abordarea satului ca formă particulară de combinare a diferitelor forme de capital este capabilă să pună ordine epistemică într-un volum foarte mare de informaţii pentru o mare diversitate de situaţii.

ArhElectDSandu

1.1. Capitalul uman, sub formă de educaţie şi abilităţi ocupaţionale, pare să fie componenta care comandă, în esenţă, gradul de sărăcie sau de dezvoltare a unui sat. Un stoc ridicat de educaţie şi o pondere mare de populaţie ocupată în sectoare neagricole contribuie hotărâtor la sporirea probabilităţilor de consum comunitar şi implicit la dezvoltarea satului.

1.2. Capitalul uman pare să acţioneze în strânsă corelare cu cel material şi vital. Şansa de bogăţie comunitară este mai mare în satele cu stoc de educaţie ridicat, ocupare neagricolă, fond locativ de bună calitate şi pondere mare de populaţie activă. Ceea ce ştiu oamenii locului, ceea ce fac, vârsta lor şi unde locuiesc definesc hotărâtor nivelul lor de viaţă. Educaţia, ocupaţia, vârsta şi locuinţa sunt semnele majore ale dezvoltării sau ale sărăciei satului. Toate celelalte componente ale capitalului comunitar par să fie mai puţin importante decât cele asociate cu variabilele anterior menţionate.

2. O serie de aparente paradoxuri pot fi explicate din perspectiva şi cu ajutorul constatărilor formulate.

2.1. De ce, spre exemplu, satele de câmpie care sunt mult mai mari decât cele de munte sunt mai sărace decât acestea din urmă, în condiţiile în care sărăcia este asociată de obicei cu aşezări rurale de dimensiuni mici?

2.1.1. Satele de câmpie sunt de aproape două ori mai mari decât cele de munte sub aspectul numărului de locuitori şi totuşi tind să fie mai sărace decât acestea din urmă. Sărăcia maximă este în satele de deal-câmpie, iar nivelul cel mai ridicat de dezvoltare în satele de deal-munte[30].

2.1.2. Sărăcia mai mare la câmpie decât la munte sau la deal este legată de compoziţia populaţiei. În regiunile rurale de câmpie, deşi satele sunt mai mari şi posibilităţile de dezvoltare a infrastructurii comunitare sunt mai bune, predomină populaţia mai în vârstă, cu stoc de educaţie redus şi ocupare preponderent agricolă. Agricultura şi nivelul redus de educaţie duc nemijlocit la venituri mai reduse, factor esenţial pentru calitatea vieţii oamenilor.

2.1.3. Selectivitatea migraţiei din sate, plecarea prioritară a celor tineri şi cu nivel sporit de educaţie decenii de-a rândul, nu a făcut decât să întărească cercul vicios al sărăciei în satele de câmpie. Rol de factor de consolidare pentru acest cerc vicios a jucat şi cadrul natural, care a facilitat mai mult realizarea unor locuinţe din chirpici, favorabile unor condiţii de igienă redusă şi unei mortalităţi infantile ridicate (tabelul A4.4).

2.2. Nu se poate vorbi totuşi de „o tiranie" a reliefului asupra nivelului de trai din rural. Există multe sate de munte sau de deal-munte cu nivel redus al consumului comunitar şi cu stoc de educaţie redus. Anton Golopenţia menţiona, pentru perioada interbelică, sărăcia marcată a satelor „din trei masive ale frontului apusean al Carpaţilor (Munţii Maramureşului, Munţii Apuseni, masivul Poiana Ruscă-Retezat)", în

30. Indicele de dezvoltare DEVSAT are următoarele valori medii în funcţie de forma de relief: 0.27 pentru satele de munte-deal, 0.13 pentru cele de munte, 0.03 pentru cele de câmpie şi -0.31 pentru satele de deal-câmpie.

legătură cu „orografia şi dificultăţile de comunicare care decurg din ea". Nu este vorba însă numai de factori geografici, deoarece „Maramureşul, Munţii Apuseni şi Haţegul au rămas centre de analfabetism, pentru că administraţia austriacă şi apoi maghiară nu au socotit util să construiască şosele, să înfiinţeze şcoli şi să organizeze aceste regiuni" (Golopenţia, 2000, p. 283). Inerţia factorilor menţionaţi de Golopenţia şi a celor asociaţi cu ei pare să fie simţită şi astăzi în regiunile respective.

3. Diversitatea rurală din România nu se ordonează numai pe dimensiunea „dezvoltare/sărăcie".

   3.1. Datele disponibile susţin ipoteza unei dimensiuni suplimentare, de ordin cultural-valoric. În afara situaţiilor consistente din satele sărace şi tradiţionaliste sau a satelor dezvoltate cu orientări culturale moderne, pare să existe şi un important segment de sate relativ sărace, dar cu populaţie relativ modernă în context rural. Dificil de spus de unde derivă profilul lor cultural. Morfologic, se ştie că sunt sate foarte mici, cu populaţie relativ îmbătrânită, din arii de contact cultural precum Buzău-Brăila sau Alba-Hunedoara. Gradul de modernitate a satului a fost măsurat indirect prin nivelul redus al fertilităţii. Ipoteza este bazată pe constatarea mai generală că fertilitatea redusă apare în asociere cu strategii de viaţă moderne, de investiţie ridicată în copil şi în capitalul uman, cu ocuparea neagricolă şi cu un nivel relativ ridicat de consum. Măsuri mai directe ale modernităţii individuale şi comunitare sunt necesare pentru a valida ipoteza în mai mare măsură.

   3.2. Pe ansamblu, profilurile de sărăcie rurală-regională rezultate din analiză par să fie consistente cu imaginile deja cristalizate: Moldova rurală este săracă şi material, şi uman; Banatul este sărac mai ales sub aspect demografic; nordul rural al Munteniei este mult mai bogat decât sudul; regiunile intracarpatice au sate predominat bogate; sărăcia rurală prin izolare este mai probabil de întâlnit în Oltenia, Alba şi Tulcea.

   3.3. Datele asupra structurii comunitare a sărăciei argumentează din plin că sărăcia rurală este regională prin intensitate, dar şi prin profil. Cantitativismul exagerat, care nu vede decât grade şi niveluri, riscă să ducă acţiunile practice de combatere a sărăciei pe drumuri greşite pentru că, evident, la structuri diferite de sărăcie trebuie aplicate politici diferite de combatere a ei.

Despre măsurarea sărăciei comunitare

4. În plan metodologic, indicele dezvoltării satului DEVSAT se dovedeşte a fi eficient. El şi componentele sale se leagă consistent sub aspect sociologic cu o mare mulţime de indicatori.

   4.1. Studii de caz de tip calitativ sunt necesare în continuare pentru a explora valori şi limite ale indicelui respectiv. În ansamblu, tipul de abordare propus, construit prin apel la teoria capitalurilor şi la o măsură sintetică a dezvoltării, se dovedeşte a fi unul promiţător pentru avansul cunoaşterii în sensul realizării Atlasului Social al României.

ArhElectDSandu

4.2. De asemenea, metodologia utilizată se dovedeşte aptă să elucideze faţete ale unei realităţi aproape necunoscute – sărăcia comunitară. Asupra sărăciei la nivel individual sau familial există analize extrem de elaborate. În schimb, sărăcia comunitară este un domeniu extrem de puţin abordat sub raport metodologic şi teoretic.

5. GRILA de identificare a satelor sărace, propusă şi folosită în metodologia FRDS de acordare a granturilor, este un instrument de măsură valid în bună măsură şi eficient în sens practic.

5.1. Satele selectate în baza GRILEI sunt realmente mai sărace decât cele care nu au beneficiat de granturi FRDS.

5.2. Numărul de criterii de sărăcie înregistrate prin GRILĂ tinde să fie mai mare pentru satele mici, depărtate de oraşe, cu statut periferic în cadrul comunelor şi depărtate de drumurile moderne sau de capitalele de judeţ.

5.3. GRILA funcţionează foarte bine în identificarea sărăciei comunitare ca „joc" social subtil al distanţelor dintre localităţi, dintre localităţi şi căile de comunicare moderne. Dacă la aceasta adăugăm şi faptul că aplicarea ei este relativ simplă şi cu o contribuţie directă la formarea unei conştiinţe comunitare asupra problemelor de dezvoltare locală, avem imaginea unui instrument care îşi îndeplineşte, în bună măsură, rolul pentru care a fost creat.

5.4. În pofida acestor performanţe, GRILA se dovedeşte un instrument slab pentru măsurarea corectă a sărăciei comunitare în condiţii de relief diferite. Ea indică, în mod eronat, o mai bună situaţie de dezvoltare, deci mai puţină sărăcie în zonele rurale de câmpie. Realitatea pare să fie de cu totul altă natură: satele de câmpie sunt mai sărace prin locuinţele mai proaste pe care le au, prin stocul redus de educaţie şi prin nivelul redus al veniturilor, asociat cu ocuparea preponderentă în agricultură.

6. Din această insuficienţă a GRILEI derivă în mod direct şi dificultăţile pe care Fondul le are de a obţine mai multe cereri de proiecte din satele de câmpie, din cele din Câmpia Română în mod particular. În plus, este de semnalat că satele de câmpie sunt tendenţial mai mari decât cele de munte-deal şi mai reduse ca număr pe unitate de suprafaţă. Factorii geografici de acest gen contribuie nemijlocit la apariţia unui număr mai mic de sate eligibile pentru granturi FRDS din zonele de câmpie.

6.1. Varianta II a GRILEI FRDS pare să fie mai bună, în sensul că rezultatele aplicării ei nu mai depind atât de mult, precum în cazul GRILEI de tip I, de forma de relief asociată cu localizarea satului.

6.2. O dată identificată cu mai mare precizie natura limitelor pe care le are GRILA, soluţionarea problemelor care îi sunt asociate poate fi identificată într-un spaţiu de posibile corecţii metodologice: adăugarea criteriului „pondere de locuinţe din paiantă sau chirpici în localitate, dincolo de... x%" în setul criteriilor de sărăcie (adoptarea acestei soluţii nu rezolvă însă integral deficienţele GRILEI, incapacitatea ei de a diferenţia corect între sărăcia de munte şi cea de câmpie); reducerea numărului de criterii de sărăcie de la trei la două pentru satele care sunt situate în zone de câmpie (cu mai mult de x% teren arabil din total teren agricol); includerea criteriului precalculat dat de valorile indicelui DEVSAT,

AnhElectDSandu

bazat pe nivelul capitalului comunitar şi pe o metodă elaborată de agregare (satul face parte din setul celor 20% comunităţi rurale de maximă sărăcie, conform indicelui respectiv) în setul de criterii cu care operează GRILA; înlocuirea măsurării simple, GRILĂ prin numărare de criterii de sărăcie, cu măsura bazată pe capitalul comunitar DEVSAT; optimizarea modului de orientare a facilităţii FRDS prin renunţarea la criteriul „judeţ sărac", oricum neoperant în practica de până acum a Fondului, în favoarea criteriului „sat cu probabilitate mare de sărăcie". În fişierul COMREG, anterior menţionat, este calculat indicele de dezvoltare/sărăcie pentru fiecare dintre satele ţării. Pornind de aici, se poate identifica în mod precis care sunt cele 10% sau 20% sate cu maximă probabilitate de sărăcie comunitară.

6.3. Pentru fiecare dintre soluţiile propuse există avantaje şi dezavantaje, uşor de identificat. Obiectivul analizei mele a fost acela de a compara cele două tipuri de măsurători pentru sărăcia comunitară rurală şi de a evidenţia valenţele lor complementare, limitele lor specifice. Discuţiile de detaliu asupra soluţiei de adoptat îşi află mai bine locul la nivelul FRDS, în conexiune cu tipul de politică socială pe care instituţia îl proiectează şi reproiectează continuu. Întrebarea este dacă soluţia optimă nu ar putea să fie una de tip combinatoriu.

6.4. În seria problemelor metodologice a căror rezolvare ar putea contribui la sporirea eficienţei sociale a Fondului aş menţiona-o, în final, şi pe cea referitoare la necesitatea de a corela dimensiunea granturilor cu mărimea comunităţilor. Este evident că problematica şi logica socială sunt în foarte mare măsură diferite de la un sat de 20 persoane la unul de 700.

Despre relaţia dintre sărăcia individuală şi cea comunitară

7. Analiza relaţiei dintre sărăcia comunitară şi cea la nivel de gospodărie rurală este relevantă în primul rând pentru limitele acţiunilor FRDS în combaterea sărăciei.

7.1. Consumul la nivel de gospodărie este dependent de gradul de dezvoltare a satului, dar, în mai mare măsură, de structura socio-demografică şi de ocupare a membrilor gospodăriei.

7.2. Consumul alimentar şi nealimentar este mai mare în gospodăriile cu stoc mare de capital uman şi cu venituri care provin majoritar din sectoarele salariale, localizate în sate dezvoltate din zonele de deal şi de munte. În condiţiile unei dependenţe slabe a consumului gospodăresc de dezvoltarea comunitară, *este de aşteptat ca efectele acţiunilor FRDS asupra consumului la nivel de gospodărie să fie lente, pe durate mari de timp*. Desigur, consumul de bunuri sau servicii comunitare este sensibil şi imediat îmbunătăţit prin absorţia granturilor FRDS. Consumul privat şi cel public au însă dinamici şi regularităţi diferite.

7.3. Analiza consumului privat la nivel de gospodărie relevă importante diferenţieri în profilul cauzal al acestui tip de consum. Nivelul autoconsumului bazat pe producţia agricolă proprie tinde să fie mai mare pentru gospodăriile înstărite, crescătoare de animale din satele dezvoltate. În schimb, ponderea pe care o are autoconsumul în totalul consumului alimentar tinde să fie mai mare în gospodăriile care cresc un număr mare de animale şi sunt localizate în satele sărace de câmpie.

7.4. Consumul alimentar bazat pe cumpărarea bunurilor este ridicat în gospodăriile cu resurse de capital uman şi material din satele dezvoltate de deal şi de munte.

AnbElectDSandu

5. Migraţia ca fenomen de reţea şi de dezvoltare

O strategie de conversie a capitalurilor[1]

Migraţia în cadrul strategiilor de viaţă

După 1989, câmpul fenomenelor de migraţie de pe teritoriul României sau cu origine în România a cunoscut schimbări de amploare:

- de la o migraţie internă, dominată de fluxul sat-oraş, s-a trecut la situaţia în care predominantă este mişcarea de sens invers, de la oraş la sat;
- navetismul între domiciliul rural şi locul de muncă urban s-a redus dramatic, de aproape trei ori, în perioada 1989-2000;
- deşi migraţia externă definitivă continuă să aibă valori reduse, migraţia circulatorie, de tip „du-te-vino", între România şi alte ţări, pentru turism, muncă sau afaceri, este în permanentă extensie socială.

Astfel de schimbări structurale în câmpul migraţiei româneşti pot fi relativ uşor explicate în termeni de decalaje de dezvoltare, prin recursul la dinamica de dezvoltare a localităţilor, regiunilor sau ţărilor. Fenomenul de revenire masivă de la oraş la sat nu are, din păcate, sensul unei apropieri a nivelului de dezvoltare între sat şi oraş, ci vorbeşte mai mult de criza social-economică în care continuă să se afle ţara. „Căderea" navetismului rural este semn clar al accentuării declinului industrial/urban.

Explicaţiile în termeni de diferenţe de dezvoltare sau de facilităţi/obstacole de comunicare operează însă cu ipoteze relativ mecaniciste: migranţii par să fie mai mult particule într-un câmp magnetic, ale cărui linii de forţă sunt date de decalajele de dezvoltare şi canalele de comunicare. Este ceea ce explicit sau implicit promovează abordările de tip *push-pull* sau cele bazate pe neoeconomism. Tentaţia mecanicistă în explicarea migraţiei are însă şi forme mai subtile decât cele asociate cu modelele gravitaţionale. Este vorba de tendinţa de a vedea, atât la origine, cât şi la locul de sosire, un migrant identic cu sine, cu motive şi scopuri stabile şi înainte de, şi după plecare.

La simplificările de tip mecanicist se adaugă frecvent şi distorsiunile care rezultă din relativa izolare a migrantului, ruperea sa de contextul locului de plecare sau de supercentrarea abordărilor pe aspectele asociate cu problemele migraţiei la locul de sosire sau

1. Subcapitolul a fost publicat iniţial sub titlul „Migraţia ca strategie de viaţă", în *Sociologie românească*, nr. 2/2000.

ArhElectDSandu

la locul de plecare. Desigur, constrângerile şi oportunităţile de factură economică şi comunicaţională au un rol foarte important în structurarea fenomenelor de migraţie. Problemele legate de sărăcia locului de plecare şi de dificultăţile de integrare la locul de sosire au, firesc, relevanţă şi vizibilitate foarte mare. Înţelegerea substanţei sociale a actului de migraţie şi depăşirea tentaţiilor de interpretare mecanicistă a fenomenului pot fi atinse în bună măsură prin recursul la abordări centrate pe intenţionalitatea acţiunilor de migraţie, prin conjugarea intenţiilor şi comportamentelor în înţelegerea mobilităţii spaţiale. În seria conceptelor care favorizează abordări de tip comprehensiv ale migraţiei, un loc esenţial revine „strategiei de viaţă". Cercetările de factură sau de inspiraţie strict demografică sau bazate pe modele inspirate din morfologia socială de tip durkheimist operează în special cu „migraţia" ca eveniment, ca simplă deplasare între două localităţi. Prin agregarea unor evenimente de acelaşi tip se ajunge la definirea unui fenomen de migraţie cu structuri şi dinamici specifice.

În completare sau prin reacţie la abordările de tip mecanicist-morfologic apare ca fiind pe deplin legitimă întrebarea „poate fi migraţia înţeleasă ca strategie de viaţă?". Dacă „da", prin articularea căror concepte, cu ce ipoteze? Capitolul de faţă îşi asumă în primul rând obiectivul de a testa eficienţa tratării migraţiei ca strategie de viaţă (SV). Voi încerca să ofer un început de răspuns prin raportare la un tip specific de migraţie – migraţia circulatorie internaţională a românilor în anii 2000-2001. Conceptele de „capital uman", „material" şi „social", frecvent folosite în diferitele analize asupra migraţiei vor fi subordonate celui de „strategie de viaţă". Înainte de a privi fenomenul de migraţie prin lentila conceptuală a strategiei de viaţă se cuvine să revedem conturul acestei lentile, modul în care ea poate fi şlefuită pentru a permite o mai clară viziune asupra câmpului de fenomene la care se va aplica.

O strategie de viaţă nu este atât o acţiune, cât un gen de perspectivă asupra acţiunii. Este perspectiva raportului durabil dintre scopuri asumate şi seturi de mijloace. În cazul sociologiei este vorba de „perechi ordonate" de seturi de scopuri-mijloace, identificabile la nivelul unor segmente sau grupuri sociale. Altfel, pentru cazuri izolate poate fi vorba de strategii individuale, de interes psihologic, istoric sau strict evenimenţial. *SV sunt structuri raţionale de acţiune, relativ durabile la nivelul agentului care le adoptă.* Raţionalitatea lor este dată de adecvarea mijloacelor la scopuri. Marca raţionalităţii este pusă de alegere şi coerenţă. Poate fi vorba de alegere a mijloacelor în raport cu scopurile sau de alegere a scopurilor sau atât a scopurilor, cât şi a mijloacelor[2]. Decuparea

2. „Action is rationally oriented to a system of discrete individual ends (*zweckrational*) when the end, the means and the secondary results are all rationally taken into account and weighed. This involves rational consideration of alternative means to the end, of the relations of the end to other prospective results of employment of any given means, and finally of the relative importance of different possible ends. Determination of action, either in affectual or in traditional terms, is thus incompatible with this type. Choice between alternative and conflicting ends and results may well be determined by considerations of absolute value. In that case, action is rationally oriented to a system of discrete individual ends only in respect to the choice of means. On the other hand, the actor may, instead of deciding between alternative and conflicting ends in terms of a rational orientation to a system of values, simply take them as given subjective wants and arrange them in a scale of consciously assessed relative urgency." (Weber, 1964, p. 117)

ArhElectDSandu

strategiilor din familia largă a acţiunilor umane se face prin identificarea prezenţei elementelor de :

- *alegere majoră*[3] în spaţiul dat de scopuri şi mijloace (cu nişte consecinţe multiple/de durată) ;
- ordonare *algoritmică şi coerentă* a operaţiilor de realizare a scopului ;
- *efort* pentru acumularea şi distribuirea resurselor pentru realizarea scopului ;
- situaţie de *conflict* sau *competiţie* care impune alegerea ca mod de rezolvare[4].

SV sunt deci alegeri fundamentale în situaţie de competiţie, realizabile secvenţial-algoritmic prin mobilizare de resurse sau conversie de capitaluri.

Asupra SV pot fi aplicate perspective diferite de abordare. Centrarea poate fi asupra obiectivelor, mijloacelor sau funcţiunii asociate cu acţiunea de tip strategic. Sub aspect instrumental, al mijloacelor de desfăşurare, SV pot fi în esenţă de tip mobilitate/stabilitate, diversificare/reducere de tip calitativ sau acumulare/reducere de tip cantitativ. Altfel spus, oamenii au, fundamental vorbind, de ales între :

Strategii ale mobilităţii	mobilitate/stabilitate :	„aici" *versus* „în alt loc"
Strategii ale diversificării	diversificare/reducere calitativă :	„mai multe" *versus* „mai puţine"
Strategii ale acumulării	diversificare/reducere cantitativă :	„mai mult" *versus* „mai puţin"

Perspectiva fenomenologică vizează domeniul în care acţiunea strategică se manifestă cu prioritate. Aspectul de maximă vizibilitate care defineşte domeniul acţiunii strategice este dimensiunea de status pe care se produce schimbarea. Astfel pot fi identificate strategii ocupaţionale, rezidenţiale, familiale, de menţinere a stării de sănătate, de relaţionare/integrare în reţele etc. Şi, cum în majoritatea cazurilor indicatorii de status sunt semnificativi pentru diferite forme de capital, fenomenologia strategiilor de viaţă poate fi văzută şi în termeni de capital uman, economic, social sau vital.

Sub aspect funcţional, se disting SV de dezvoltare/supravieţuire, conversie/menţinere a diferitelor forme de capital şi de provocare/răspuns. Aşa-zisele strategii de apărare sau de confruntare cu situaţiile dificile (*coping strategies*), spre exemplu, au menirea de a

3. „Classiquement opposé au terme tactique, celui de stratégie suppose une situation plus vaste, une anticipation, une globalité et un niveau de décision majeur, en principe absents d'une action qualifiée de tactique.
Le terme *stratégie* fait son entrée dans la théorie économique à travers l'ouvrage de J. Von Neumann et O. Morgenstein, *Theory of Games and Economic Behavior*. Depuis, les travaux d'économétrie, ceux de J.M. Keynes, ont ouvré à la promotion et à la banalisation de la notion. Ce sont les exigences d'un monde en industrialisation rapide qui ont favorisé l'épanouissement des modèles a multiples choix, et multiples moyens d'optimisation, le fait que l'action politique, pour être efficace, demande plus qu'aux époques précédentes une rationalisation des choix. La stratégie ainsi entendue, au niveau de sociétés entières, est alors la conduite et la réalisation d'une politique par les moyens les meilleurs. L'idée de stratégie sous-entend que les sociétés humaines peuvent conduire et maîtriser leur histoire." (Gotman, 1990, p. 24).

4. „Le terme stratégie s'emploie en règle générale dans les contextes et les situations compétitives." (Anne Gotman, 1990, p. 23)

ArhElectDSandu

reduce conflictele interne sau externe[5]. În aceeaşi serie a tipologiilor funcţionale ale SV se integrează şi abordările în termeni de conversie sau reconversie a capitalurilor[6]. Perspectiva reconversiei capitalurilor este, în fapt, una orientată spre identificarea traiectoriilor pe care actorii le urmează în îndeplinirea acţiunilor de tip strategic.

Diversitatea extrem de mare a SV decurge din diversitatea condiţiilor de viaţă şi a structurilor de predispoziţii de tip *habitus* (Bourdieu, 1996). Din perspectiva fenomenelor de migraţie care interesează în acest context, clasificarea tridimensională pe care o propunem poate duce la o mai bună localizare a migraţiei în spaţiul de atribute ale strategiilor de viaţă. Acţiunile strategice de migraţie se înscriu în clasa largă a fenomenelor de mobilitate, realizate prin schimbări de tip rezidenţial. Sub aspect funcţional, ele pot viza oricare dintre cele şase tipuri menţionate în clasificarea pe care am notat-o în tabelul 1 : dezvoltare sau supravieţuire, confruntare sau provocare, conversie sau menţinere a unor stocuri de capital. Pentru cazul migraţiei din România, spre exemplu, a fost formulată ipoteza că migraţia circulatorie internaţională din anii '90 este mai mult una cu funcţii de dezvoltare, prin contrast cu cea de revenire de la oraş la sat, predominant caracterizată prin nevoi de supravieţuire (Sandu, 2001). În acest spaţiu de atribute, de tip $4 \times 3 \times 3 = 36$, dat de patru tipuri de capital, trei tipuri de perspective instrumentale şi trei tipuri de perspective funcţionale, se pot plasa şi interpreta cu sens sociologic majoritatea SV.

Strategiile rezidenţiale sunt frecvent o formă specifică de manifestare a tentativelor de schimbare pe alte dimensiuni de status - ocupaţie, familie, situaţie maritală, stare de sănătate etc. Specificitatea rezidă în condiţionarea spaţială a schimbării de status. Migraţia circulatorie, spre deosebire de cea definitivă, presupune o valorizare ambivalentă, în acelaşi timp pozitivă şi negativă pentru acelaşi loc, de plecare sau de sosire, de rezidenţă permanentă sau de rezidenţă temporară. Localitatea de domiciliu permanent este, la nivelul migraţiei circulatorii dominante în România, valorizată pozitiv sub aspectul socio-cultural şi negativ sub aspect economic. Acesta este cazul navetismului rural/urban şi al unei bune părţi din circulaţia migratorie internaţională.

---

5. „Coping consists of efforts, both action oriented and intrapsychic, to manage (*i.e.* master, tolerate, reduce, minimize) environmental and internal demands and conflicts." (Lazarus, Launier, 1978, p. 311)
6. Bourdieu accentuează strategiile grupale de reconversie a capitalurilor. Acestea sunt însă, în bună măsură, o agregare de strategii individuale generate de predispoziţii situaţionale de *habitus*. „Reconversion strategies are nothing other than an aspect of the permanent actions and reactions whereby each group strives to maintain or change its position in the social structure, or, more precisely - at a stage in the evolution of class societies in which one can conserve only by hanging - to change so as to conserve. Frequently the actions whereby each class (or class fraction) works to win new advantages, *i.e.* to gain an advantage over the other classes and so, objectively, to reshape the structure of objective relations between the classes (the relations revealed by the statistical distributions of properties), are compensated for (and so cancelled out ordinally) by the reactions of the other classes, directed toward the same objective. In this particular (though very common) case, the outcome of these opposing actions, which cancel each other out by the very countermovements which they generate, is an overall displacement of the structure of the distribution, between the classes or class fractions, of the assets at stake in the competition." (Bourdieu, 1984, p. 157)

Tabelul 5.1. *Strategii de viaţă sub aspect instrumental, fenomenologic şi funcţional*

A. Perspectiva fenomenologică (domeniul de manifestare a acţiunii strategice, natura obiectivelor urmărite)		B. Perspectivă instrumentală (mijloace de realizare)		
Forme de capital	Dimensiuni ale statusului	B1. mobilitate/stabilitate (strategii ale mobilităţii)	B2. diversificare/reducere calitativă (strategii ale diversificării)	B3. diversificare/reducere cantitativă (strategii ale acumulării)
A1. economic	ocupaţional	schimbare loc de muncă		• promovare profesională • menţinerea locului de muncă • antreprenoriat
	economic		surse multiple de venit	
	rezidenţial	• migraţie internă • migraţie externă • mobilitate locativă • turism	obţinere locuinţă secundară	dotare locuinţă
	familial	• căsătorie • divorţ		
A2. capital uman	cultural		formare profesională	• investiţie în copii • perfecţionare profesională
A3. social	relaţional	„migraţia" spre noi reţele	extinderea spaţiului de relaţii	menţinerea relaţiilor
A4. capital vital	de stare de sănătate			• însănătoşire • practicare sport
C. Funcţională (consecinţe ale acţiunii strategice) sau de descriere a traiectoriei urmate prin schimbările strategice		C1. dezvoltare *versus* supravieţuire (extindere *versus* menţinere a spaţiului de oportunităţi) C2. provocare *versus* răspuns/apărare/confruntare cu situaţii dificile C3. conversie *versus* menţinere a diferitelor forme de capital		

Emigraţia internaţională temporară

Intensitate

Mai mult de o cincime dintre persoanele adulte din România au călătorit în străinătate în perioada ultimilor zece ani (considerând mai 2001 ca moment de referinţă)[7]. Dimensiunea

7. Sursa de date pentru estimările la nivel naţional referitoare la migraţia circulatorie o constituie *Barometrul de Opinie Publică* al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă, mai 2001. Eşantionul total, reprezentativ pentru populaţia adultă neinstituţionalizată, a cuprins 1 817 de subiecţi. Pentru testarea experienţei de migraţie internaţională, în chestionar au fost formulate şase întrebări: STRĂIN1 „În ultimii zece ani dumneavoastră aţi călătorit în străinătate?", STRĂIN2 „Dar altcineva din gospodăria dumneavoastră a fost în străinătate în ultimii zece ani?", STRĂIN3 „Aveţi prieteni sau copii stabiliţi definitiv în străinătate?", STRĂIN4 „Dar care lucrează temporar în străinătate?"; AB1 „În ce ţară aţi fost ultima dată?", AB2 „În ce an a avut loc ultima

socială şi culturală a fenomenului poate fi pusă în evidenţă şi mai clar dacă se face raportarea la gospodărie: aproximativ 35% dintre gospodăriile neinstituţionalizate ale ţării au avut cel puţin un membru care a călătorit în străinătate în decursul perioadei respective. *În condiţiile unei ţări fără tradiţie în migraţia externă în perioada comunistă, cu un nivel de sărăcie actuală foarte ridicat (de aproximativ 40%), ale unor serioase bariere legislative şi ale declinului drastic al migraţiei circulatorii interne*, intensitatea fenomenului poate fi considerată ca surprinzătoare.

Factorii anterior menţionaţi sunt însă ei înşişi cu semnificaţie ambivalentă. Pe de o parte, au putut constitui o condiţionare de reducere a intensităţii fenomenului, iar, pe de altă parte, au putut avea semnificaţia unor condiţii de facilitare sau de provocare a migraţiei circulatorii. Izolarea comunistă, sărăcia tranziţiei şi reticenţa occidentală în a spori permisivitatea imigrării (indiferent cum a fost motivată) au acţionat şi ca factori de stimulare a propensiunii spre circulaţia migratorie internaţională. Dacă ani de-a rândul ţi-a fost interzis să ieşi din ţară în condiţiile controlului totalitar-comunist, dacă locurile de muncă şi nivelul de trai devin din ce în ce mai mult o problemă într-un mediu de tranziţie ezitantă spre economia de piaţă, iar vizele spre Occident se obţin, din diverse motive, cu mari dificultăţi, propensiunea spre emigrare sau spre circulaţie migratorie a fost firesc să se amplifice. Similar, reducerea navetismului rural/urban de aproximativ trei ori în intervalul 1989-2001 a fost un factor de puternică stimulare negativă a emigrării circulatorii a tinerilor din rural (Sandu, 2001).

Au acţionat în acest sens nu numai condiţionările negative de tipul celor menţionate, ci şi altele de factură pozitivă, asociate cu schimbările tranziţiei postcomuniste. În primul rând, informaţia mediatică. Dacă, sub aspect economic mai ales, tranziţia românească a urmat un drum sinuos, cu eşecuri şi reluări repetate, industria mediatică s-a structurat rapid şi a impus un adevărat şoc mediatic prin raportare la starea de izolare care constituia punctul de plecare al anilor '90. Efecte ale globalizării au fost resimţite direct la nivelul fenomenelor de migraţie internaţională: companiile multinaţionale, ONG-urile de inspiraţie sau cu fundamentare occidentală, noile oportunităţi educaţionale în spaţiul occidental, asocierile de factură economică, multiplele misiuni de evaluare şi negociere ale organismelor financiare internaţionale sau penetrarea Internetului au constituit tot atâtea canale de favorizare a contactelor umane.

Deşi datele disponibile sunt relativ slabe şi nu permit o comparaţie clară, ele sunt indicative pentru susţinerea ipotezei că intenţia de migraţie circulatorie pare să fie mai

---

călătorie?". Întrebarea STRĂIN1, pe baza căreia se estimează experienţa personală de migraţie internaţională, a fost formulată cu intenţia de a măsura migraţia internaţională temporară. Folosirea verbului „a călători" în cuprinsul său, asociat în special cu turism şi vizite şi mai puţin cu muncă sau educaţie, a putut duce la o subînregistrare a numărului celor care au mers în străinătate pentru muncă sau educaţie. Este adevărat că se vorbeşte despre călătorie nu numai pentru turism, ci şi pentru afaceri. În plus, şederea pentru o perioadă scurtă, indiferent de motivaţie, poate fi captată lingvistic mai bine prin „a călători" decât o şedere care a fost pe o perioadă mai mare de timp. Dacă formularea ar fi lucrat cu verbul „a fi", „În ultimii zece ani aţi fost...?", este probabil că s-ar fi ajuns la un număr mai mare de migranţi înregistraţi prin sondaj. De asemenea, tot în ordine metodologică este de notat că ceea ce au înregistrat întrebările STRĂIN1, STRĂIN2 şi STRĂIN4 este evenimentul de migraţie temporară, faptul de a fi fost pentru o perioadă indeterminată în străinătate. Cât de circulară este migraţia respectivă nu ştim. O astfel de evaluare ar fi putut fi făcută în măsura în care ar fi fost înregistrat şi numărul de deplasări în străinătate.

ArhElectDSandu

intensă la nivel social decât a fost fenomenul în anii anteriori: aproximativ 30% dintre cei intervievaţi în mai 2001 declarau că în anul următor ar dori să meargă în străinătate pentru muncă, turism sau educaţie. Sigur că simpla intenţie nu este echivalentă cu un proiect structurat de a merge în străinătate. Din totalul migranţilor potenţiali, cei care declară că au făcut deja ceva pentru a realiza proiectul reprezintă aproximativ 30%.

Intenţia de migraţie circulatorie era, la momentul sondajului, de intensitate dublă în raport cu intenţia de plecare definitivă din ţară. Acest ultim gen de proiect era asumat de numai 14% dintre cei intervievaţi.

Deşi relativ slab măsurate sau identificate, intenţiile de migraţie circulatorie pot da informaţii foarte utile în legătură cu factorii sociali ai migraţiei, cu posibila configuraţie a strategiilor de migraţie.

Dorinţa de a lucra în străinătate şi cea pentru turism constituie principalele motivaţii ale proiectelor de migraţie circulatorie (tabelul 5.2). În ordinea descrescândă a intensităţii urmează motivaţiile muncă+turism, muncă+turism+educaţie. Pe ultimele locuri în ierarhie se află motivaţiile care includ educaţia ori educaţia în combinaţie cu munca sau cu turismul. Diferenţierile între sat şi oraş sub aspectul proiectelor de migraţie circulatorie apar cu claritate chiar de la acest prim-nivel de dezagregare şi analiză empirică a fenomenului. Intenţia de migraţie temporară în străinătate este de aproape trei ori mai puternică în oraşe decât la sate (tabelul A5.2), dacă luăm în considerare raportul între populaţia existentă şi cea care are de gând să meargă în străinătate, pe fiecare dintre cele două medii rezidenţiale. Sub aspectul volumului, migranţii potenţiali din urban reprezintă aproximativ 70% din totalul celor care ar dori să plece în străinătate în viitorul apropiat.

Tabelul 5.2. *Intenţii de migraţie circulatorie pe medii rezidenţiale*

Intenţionează (+) sau nu (-) să plece din ţară, în anul următor, pentru			Tip de motivaţie pentru migraţia circulatorie	Mediul de rezidenţă actuală		Total
muncă	turism	educaţie		rural	urban	
-	-	+	numai educaţie	2	5	4
-	+	+	turism şi educaţie	4	9	8
+	-	+	muncă şi educaţie	12	8	9
+	+	-	muncă şi turism	13	14	14
+	+	+	muncă, turism, educaţie	14	14	14
-	+	-	numai turism	14	30	25
+	-	-	numai muncă	41	20	26
Total		%		100	100	100
		N		152	377	529

Sursa de date: *Barometrul de Opinie Publică* al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă, mai 2001. Eşantionul total cuprinde 1 817 de subiecţi. Cei care intenţionează să adopte o formă de migraţie circulatorie reprezintă 29% din total eşantion.

Nu numai volumul şi intensitatea migraţiei potenţiale diferă considerabil pe cele două medii rezidenţiale, ci şi structura fenomenului. La sate este covârşitoare motivaţia economică a migraţiei, dorinţa de a pleca în străinătate pentru a lucra (40% din totalul

migranților potențiali din rural). În orașe, ponderea cea mai importantă revine persoanelor cu motivație turistică: 30% dintre orășenii care ar dori să plece în străinătate își justifică intenția prin turism, iar 20% numai prin motive legate de ocupație. Dorința de a locui un timp în străinătate pentru perfecționarea educației este, de asemenea, mult mai puternică în urban decât în rural.

Pentru a înțelege semnificația socială a fenomenului de migrație temporară/circulatorie internațională este necesar să trecem însă de la simpla notare a intensității sale la detalieri asupra selectivității. Altfel spus, va trebui să vedem cum se diferențiază probabilitatea de emigrare temporară în străinătate în funcție de resursele de care dispun diferite categorii sociale, de poziția lor în spațiul social.

Selectivitatea emigrării efective

Migrantul de tip „du-te-vino", pendulând între satul sau orașul din România și o țară străină, în ultimii zece ani are un profil socio-demografic bine determinat. Sub aspectul caracteristicilor de status de bază îl identifică faptul că este, în cele mai multe dintre cazuri, un bărbat tânăr, relativ instruit, de religie diferită de cea creștin-ortodoxă (tabelul 5.3, tabelul A5.2). Capitalul social de care dispune în străinătate este consistent structurat prin faptul că are părinți sau copii stabiliți acolo. Probabilitatea de emigrare temporară a fost considerabil diferențiată și în funcție de caracteristici teritoriale, de loc de rezidență. Circulația migratorie este favorizată de locuirea în mediul rural, în județe dezvoltate. Profilul etnic al comunității pare, de asemenea, să conteze – în localitățile în care există sau a existat o pondere semnificativă de populație maghiară, propensiunea de emigrare temporară în afara țării a fost semnificativ mai mare decât în localitățile omogene sub aspect etnic (tabelul 5.3). De subliniat că apartenența etnică pare să fie mai puțin importantă decât profilul etnic al comunității. În modelul de regresie cu care am lucrat, a fi maghiar nu sporește probabilitatea de migrație. În schimb, după cum am menționat deja, a trăi într-o comunitate cu pondere sporită de maghiari contribuie semnificativ la accentuarea probabilității de emigrare temporară. Constatarea trimite spre ipoteza existenței unui capital social care funcționează la nivel comunitar în asociere cu compoziția etnică. Ipoteza unui capital relațional sporit în comunitățile multietnice (actual sau în trecutul apropiat) este susținută și prin rezultate ale cercetărilor desfășurate în comunitățile rurale de cultură săsească din Transilvania (Stănculescu, Berevoescu, 1999; Sandu, Mihăilescu, 1999; Sandu, 2001).

Selectivitatea migrației internaționale temporare este diferențiată, la rândul ei, în funcție de tipul de mediu rezidențial. Caracteristicile comunitare sau regionale își relevă mai clar semnificația pentru migrație atunci când analizele se fac diferențiat pentru rural și urban. La nivelul comunităților rurale pare să acționeze, mai mult decât în cazul celor urbane, o selectivitate în funcție de ponderea pe care o are populația de rromi în totalul populației din comună. Este un fapt că probabilitatea de emigrare temporară în străinătate a fost mai mare în cazul comunelor cu pondere semnificativă de rromi (tabelul 5.3). O pondere ridicată a populației maghiare în comune nu pare să favorizeze emigrarea temporară decât în orașe.

Tabelul 5.3. *Predictori ai emigrației temporare efective**

Predictori	Coeficienți b exponențial			Relații statistic semnificative și pozitive (+) sau negative (–) și relații nesemnificative (0)**		
	rural	urban	total	rural	urban	total
Bărbat (1 da, 0 nu)	2.677	2.121	2.243	+	+	+
Vârstă	0.961	0.987	0.981	–	–	–
Educație	1.238	1.358	1.346	+	+	+
De religie creștin-ortodoxă (1 da, 0 nu)	0.290	0.582	0.484	–	–	–
Are părinți sau copii stabiliți în străinătate (1 da, 0 nu)	4.841	3.585	3.826	+	+	+
Este maghiar (1 da, 0 nu)	2.425	1.379	1.453	0	0	0
Pondere maghiari în localitate în 1992	1.007	1.017	1.015	0	+	+
Pondere țigani în localitate în 1992	1.059	0.941	1.038	+	0	0
Nivel dezvoltare județ DEVJUD98	0.999	1.013	1.012	0	+	+
Locuiește în urban (1 da, 0 nu)			2.560			+
Constanta	0.232	0.101	0.056			
R2 Nagelkerke	0.30	0.21	0.29			
N	803	998	1 801			

Sursa de date: *Barometrul de Opinie Publică* al Fundației pentru o Societate Deschisă, mai 2001. Pentru fiecare mediu rezidențial și pentru total au fost construite modele de regresie logistică specifice.

* Variabila dependentă: „În ultimii 10 ani ați călătorit în străinătate?" (1 da, 0 nu).

** Nesemnificativ statistic, pentru p=0.05.

Selectivitatea migrației potențiale

Inferențe asupra SV ale migranților vor fi formulate în continuare prin compararea profilurilor pe care le au diferite categorii de migranți potențiali – pe rute interne sau externe –, iar în categoria largă a celor orientați spre exterior, comparația va viza raportarea intențiilor de migrație pentru muncă, turism, educație și locuire (tabelul 5.4).

Intenția de migrație pentru muncă în străinătate reprezintă aproximativ un sfert din totalul intențiilor de migrație circulatorie externă. Sub aspectul diferențierii rezidențiale, am amintit deja că dorința de emigrare pentru muncă deține o ponderе mult mai mare în rural decât în urban în totalul migrației potențiale externe. Intensitatea fenomenului, măsurată ca probabilitate de exprimare a unei intenții de respectivul tip, este mai mare în urban decât în rural: 20% dintre adulții din urban ar dori să meargă să lucreze în străinătate, față de numai 14% cât este procentul corespunzător pentru rural. Nu numai intensitatea fenomenului este diferențiată rezidențial, ci și selectivitatea sa. Câteva caracteristici comune ale fenomenului există pentru ambele tipuri de comunități: dorința

ArhElectDSandu

de emigrare pentru muncă este mai mare la tinerii necăsătoriţi care au deja experienţă de migraţie internaţională. Dincolo de acest aspect însă, diferenţierile de profil sunt puternice. Capitalul relaţional de care persoana dispune în ţară favorizează intenţia de emigrare pentru muncă mai mult în oraşe decât în sate. Relaţiile par să fie un gen de capital compensatoriu pentru tinerii din urban, cu nivel de educaţie relativ redus, în construirea proiectului de migraţie. Dacă cei care reuşesc efectiv să plece sunt, de obicei, oameni cu nivel relativ sporit de educaţie, dorinţa de plecare pentru muncă în urban pare să fi cuprins în bună măsură şi categoriile cu nivel mediu de instrucţie. Configuraţia constatărilor empirice (tabelul 5.4) sugerează tocmai acest probabil fenomen al compensării capitalului educaţional de nivel mediu cu un capital social ridicat pentru tinerii din urban care doresc să plece în străinătate pentru muncă.

Strategia migraţiei pentru muncă în străinătate este adoptată din motive ocupaţionale diferite în sate comparativ cu adoptările similare din oraşe. Experienţa şomajului pare să dicteze intenţia de emigrare pentru muncă la sate, pe când pentru orăşeni contează mai mult proiectele de mobilitate ocupaţională.

Tabelul 5.4. *Predictori ai intenţiei de migraţie în funcţie de motivaţie şi rezidenţă*

Predictori în modelele de regresie	Locuieşte în prezent în rural şi intenţionează să plece					Locuieşte în prezent în urban şi intenţionează să plece				
	în altă ţară pentru				a locui în altă localitate, în ţară	în altă ţară pentru				a locui în altă localitate, în ţară
	turism	muncă	educaţie	a locui		turism	muncă	educaţie	a locui	
Bărbat (1 da, 0 nu)							+			
Vârstă		–		–		–	–	–	–	
Este necăsătorit (1 da, 0 nu)	+	+	+	+	+	+	+	+		+
Nivel de educaţie					+		–			
Capital relaţional RELAŢII						+	+			
Consum mediatic MEDIA						+				
Este de religie creştin ortodoxă (1 da, 0 nu)							+		+	
Este maghiar (1 da, 0 nu)		–				–				
Este şef peste cel puţin trei oameni (1 da, 0 nu)	+		+							
„În ultimii zece ani dumneavoastră aţi călătorit în străinătate?" (1 da, 0 nu)	+	+	+			+	+	+	+	
„Dar altcineva din gospodăria dumneavoastră a fost în străinătate în ultimii zece ani?" (1 da, 0 nu)	+					+				
„Aveţi părinţi sau copii stabiliţi definitiv în străinătate?" (1 da, 0 nu)	+					+		–		

Predictori în modelele de regresie	Locuieşte în prezent în rural şi intenţionează să plece					Locuieşte în prezent în urban şi intenţionează să plece				
	în altă ţară pentru				a locui în altă localitate, în ţară	în altă ţară pentru				a locui în altă localitate, în ţară
	turism	muncă	educaţie	a locui		turism	muncă	educaţie	a locui	
Nivel venituri în ultima lună (valoare logaritmată ln)					–					
Orientare antreprenorială ORANT4		+		+	+	+		+		+
A schimbat profesiunea cel puţin o dată după 1989 (1 da, 0 nu)							+			
A început o a doua slujbă sau activitate suplimentară (1 da, 0 nu)		+						+	–	
A pierdut slujba cel puţin o dată după 1989 (1 da, 0 nu)		+	+							
„Este mai bun un loc de muncă prost plătit, dar sigur, decât un loc de muncă bine plătit, dar nesigur?" (1 da, 0 nu)										
„Cât de mulţumit sunteţi în general de felul în care trăiţi?" (scală de 4 puncte)						+		+		
„Credeţi că în ţara noastră lucrurile merg într-o direcţie bună sau într-o direcţie greşită?" (1 da, 0 nu ştiu, –1 nu ştiu)		–		–					–	
„Cât de mulţumit sunteţi de banii pe care îi aveţi?" (4 foarte mulţumit... 1 deloc mulţumit)								–		
Nivelul de dezvoltare a judeţului de reşedinţă DEVJUD98						+				
Nivelul de dezvoltare a localităţii de reşedinţă QLIFEUR				–		+	+			
Număr de locuitori în localitatea de reşedinţă (logaritmare ln)										
Pondere maghiari în localitate, în 1992	+									
Pondere romi în localitate, în 1992		+	+		+					
R^2	0.18	0.25	0.17	0.15	0.13	0.22	0.20	0.16	0.13	0.06

Sursa de date: *BOP* – FSD, mai 2001. Fiecare coloană a tabelului prezintă, în formă simplificată, rezultatele unui model de regresie multiplă. Variabila dependentă este dată de tipul de intenţie de migraţie pentru mediul rezidenţial de referinţă. Semnele (+)/(–) indică existenţa unei relaţii statistic semnificative ($p=0.05$), de tip pozitiv sau negativ, între predictorul de pe linie şi variabila dependentă de pe coloană. Fiecare variabilă dependentă are valori scalate cu 2 – pentru intenţie de migraţie exprimată şi dublată de acţiuni pregătitoare, 1 – pentru simplă intenţie de migraţie fără acţiuni pregătitoare şi 0 – pentru intenţie de stabilitate.

Exemplu de mod de lectură: a fi necăsătorit favorizează probabilitatea de exprimare a intenţiei de migraţie internaţională pentru toate tipurile de intenţii, cu excepţia celei referitoare la migraţia definitivă a persoanelor din urban. Efectul favorabil al factorului respectiv se manifestă în condiţiile ţinerii sub control, la un nivel constant, a tuturor celorlalţi predictori incluşi în modele. Atitudinea faţă de risc şi mărimea demografică a localităţii de rezidenţă nu influenţează semnificativ intenţiile de migraţie, dacă se iau în considerare toţi ceilalţi predictori specificaţi în modele.

Nu nivelul veniturilor de care dispun persoanele dictează propensiunea lor de migraţie pentru muncă în străinătate, ci mai ales experienţele legate de locul de muncă şi ocupaţie. În rural, proiectul de mobilitate externă pentru muncă este asociat nu numai traumelor produse de şomaj, ci şi experienţelor de căutare a unor surse alternative, secundare, de venit.

În legătură cu rolul condiţionărilor de tip comunitar-regional regăsim, ca şi în cazul migraţiei efective, condiţionarea pozitivă pe care o exercită dezvoltarea judeţului de origine asupra propensiunii de emigrare, în special în cazul populaţiei urbane. Tot la nivelul acesteia se constată că intenţiile de migraţie externă pentru turism şi pentru muncă sunt mai intense în localităţile cu nivel ridicat de dezvoltare social-economică. La nivelul populaţiei rurale, condiţionarea regională a migraţiei potenţiale este slab structurată. Se înregistrează numai o propensiune mai ridicată de emigrare externă definitivă în cazul localităţilor rurale sărace.

Evaluare comunitară

Datele de sondaj la nivel naţional cu care am lucrat până acum au semnalat deja faptul că există o puternică variaţie comunitar-regională a comportamentelor de migraţie. Comunitatea locală de origine are însă un rol mult mai complex în determinarea migraţiei decât lasă să se înţeleagă analizele generate pe baza datelor de tip atomar, furnizate de sondajele la nivel naţional.

Comunitatea de origine are un rol extrem de important în furnizarea capitalului relaţional şi a modelelor de mobilitate la care potenţialii migranţi se pot raporta pozitiv sau negativ, conformist sau inovativ. Există clar modele comunitare de migraţie internaţională. Sunt un gen de modele strategice „gata făcute", la care localnicii se pot raporta. Întrebări de genul – „În ce ţară este bine să mergi", „Cum se poate ajunge acolo", „Unde poţi locui şi lucra o dată ajuns la destinaţie", „Cât se poate câştiga", „De ce resurse ai nevoie pentru a realiza proiectul adoptat deja de comunitate" – îşi găsesc răspunsul de cele mai multe ori în modelele comunitare ale migraţiei.

Migraţia circulatorie internaţională are în prezent în România statutul de inovaţie socială. O serie de modele comportamentale, relativ noi în contexte comunitare şi regionale date, ajung să se difuzeze ca orice inovaţie socială. Şi, ca în orice proces de difuziune a inovaţiei, există inovatorii sau pionierii, cei care fac adoptarea timpuriu, cu întârziere medie sau chiar „târziu".

Reţelele care favorizează migraţia sunt simultan şi reţele de informare. În seria reţelelor exemplare care facilitează migraţia pentru muncă, nucleu al întregului fenomen de migraţie temporară externă, predominante sunt cele de tip etnic, religios, de rudenie, de vecinătate/intercunoaştere comunitară, de prietenie, de homofilie (identitate de orientare valorică) sau pur şi simplu de interese. În faza iniţială, cel puţin pentru emigrarea din rural, au acţionat foarte puternic reţelele etnice, religioase şi de rudenie. Ulterior, pe măsură ce modelele comunitare de migraţie se structurează, încep să intre în acţiune noi

tipuri de reţele. De la facilitatea etnică, religioasă sau de rudenie se trece la cea bazată pe vecinătate, intercunoaştere comunitară, prietenie, interese etc.

Caracteristicile de inovaţie socială care urmează legile unui proces standard de difuzare socială, modalităţile diferenţiate de trăire şi evaluare a migraţiei pot fi excelent puse în evidenţă prin date care iau în seamă contextul comunitar al producerii fenomenului. Este ceea ce vom prezenta în continuare prin referire la rezultatele parţiale ale unei cercetări desfăşurate în satul Crângeni din comuna Crângeni, judeţul Teleorman.

Contextul este cel al unui sat sărac de câmpie, de aproximativ 1 800 de locuitori, din vestul judeţului Teleorman, aflat la 35 km de oraşul Roşiori.

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
Pionieratul Pionierii comunitari ai migraţiei sunt, ca orice pionieri, orientaţi spre căutare, cu bună toleranţă la risc şi cu un nivel de capital uman şi social care să le asigure şanse de reuşită. Prima destinaţie pentru „pionierul-migrant" din Crângeni nu a fost chiar întâmplătoare, după eşecul de a ajunge în Canada. La Madrid, unde se instalează în cele din urmă, erau un unchi şi o comunitate religioasă adventistă, precum şi o societate tolerantă. Comunitatea imigranţilor din Spania este spontan definită în termeni de identitate regională românească şi „val" de sosire acolo. În stadiul actual, fenomenul migraţiei pare să fie pe deplin consolidat: aproximativ 10% dintre persoanele investigate au fie părinţi, fie copii care lucrează temporar în Spania[9].	*Dumneavoastră când aţi plecat ? Spuneţi-mi istoria unui crângean care a plecat în Spania.* E. A.[8]: În 1994. Eu am fost primul care a plecat. Mai era un băiat, dar care nu a fost plecat în Spania, a fost în Canada. *Şi cum aţi făcut ?* Am fost de la început hotărât să plec. Se auzea tot timpul: „Să pleci în străinătate... e mai bine...". Am vrut să fac ceva, să schimb situaţia, să văd... e mai bine? sau sunt doar vorbe? *Pe băiatul care era deja acolo îl ştiaţi ?* Da, era tot din Crângeni. El plecase cu puţin timp în urmă – cam cu o jumătate de an. A plecat prima oară în Belgia cu un meci de fotbal, apoi a plecat în Canada într-un container, aşa cum pleca toată lumea... am fost şi eu în aşa ceva. Am intrat din Portugalia şi n-am ajuns până acolo, am ajuns până în Insulele Azore, pentru că efectiv vaporul care trebuia să ajungă în Canada n-a avut escale şi toate continentoarele sau cum se numesc astea... erau lăsate în Azore de unde, cred eu, trebuia să le preia alt vapor de acolo. Aşa că n-am avut norocul să ajung în Canada. Asta se întâmpla la cinci luni de când am ajuns în Spania. Am plecat cu gândul să merg în Canada şi n-a ieşit Canada. *Cum aţi ieşit din ţară ?* Am plecat cu o excursie mai întâi în Franţa, unde am rămas două-trei zile, apoi am mers la graniţa cu Spania unde mă aştepta cineva, un prieten care m-a luat cu maşina de acolo în Madrid.

8. E. A. – tânăr adventist, primul localnic care a emigrat în Spania, venit în vizită la părinţi, la Crângeni. Locuieşte temporar în Coslada, Madrid; iulie 2001, intervievator, D. Sandu (D. S.).
9. În satul Crângeni au fost culese date şi prin intermediul unui sondaj, pe bază de eşantion probabilist, din 51 de gospodării. Cercetarea din Crângeni, Dobroteşti şi Roşiori, desfăşurată în iulie 2001, se subsumează proiectelor din cadrul contractului de cercetare C8/CNCSIS „Rolul capitalului social şi uman în dezvoltarea regională din România" (coord. D. Sandu). Procentul corespunzător pentru satul mult mai bogat, Dobroteşti, era de 12%. Ponderea persoanelor investigate care declară că au rude plecate definitiv sau temporar în străinătate este

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
	Prietenul era de aici, din Crângeni... Nu, din Piteşti. *Deci, când aţi ajuns în Spania aţi avut un prieten şi comunitatea adventistă care v-au ajutat... Ce-aţi făcut în primul an de zile când aţi ajuns acolo ?* Am avut şi un unchi care era plecat în Spania, fratele mamei. Am început cu el să lucrez, m-a ajutat el... foarte greu la început... lucram la negru... se lucrează şi acum la negru... *Din cei 3 000 de români care spuneaţi că sunt în Madrid, cam câţi sunt teleormăneni ?* Sunt foarte mulţi din Teleorman şi din Moldova, Prahova, Slatina. Slatina e una dintre primele... cei mai vechi sunt din Slatina. Eu când am ajuns acolo majoritatea erau din Slatina. *Plecaţi imediat după '90 ?* Nu. Cu un an-doi mai înainte de mine. *Deci, primul val a plecat din Slatina. Valul doi ?* Din Teleorman (Interviu cu E. A., Crângeni)
Planuri, efort, acumulare de capital la origine Adventiştii sunt, majoritar, constructori, specialişti în lucru artizanal (tricotaje etc.). Mulţi au continuat să activeze în Spania tot în construcţii. Satul ştie deja că, dacă vrei să pleci în Spania, ai nevoie de aproape 40 de milioane de lei (sumă deosebit de marc în contextul sărăciei de la Crângeni), viză şi relaţii în Spania. Unii, foarte puţini, se pregătesc şi învăţând spaniola din ţară.	*Când aţi plecat din ţară în ce stadiu vă aflaţi cu şcoala ?* P. A. : Eu terminasem zece clase. E. A.[10] : Eu opt. *Vreo meserie învăţată ?* P. A. : Eu învăţasem croitorie, ştiam bine. E. A. : Eu... tricotaje. *Părinţii cu ce se ocupau ?* P. A. : Înainte, în comunism, lucrau tricotaje, croitorie în casă. *Şi unde vindeau ?* E. A. : În pieţe, în Roşiori de Vede, oriunde.

de 16% pentru Crângeni, 42% pentru Dobroteşti (eşantion de 51 de persoane) şi 21% pentru roşioreni (eşantion de 197 de persoane). Propensiunea pentru emigrare temporară în următorul an este mult mai mică în săracul Crângeni (4%) comparativ cu bogatul Dobroteşti (14%). Explicaţia este simplă : crângenii sunt mai săraci, iar dogenii (locuitorii din Dobroteşti) – mai bogaţi în capital material, dar şi în termeni de capital social-relaţional în ceea ce priveşte posibilele locuri de destinaţie în străinătate. Pentru decalajul de stare materială dintre gospodăriile celor două sate este suficient să menţionez că ponderea celor care deţin autoturisme proprietate personală este de 16% în Crângeni şi de 30% în Dobroteşti. Procentul corespunzător pentru eşantionul de gospodării anchetate în Roşiori de Vede era de 25%.

10. P. A. este frate cu E. A., ambii veniţi din Spania în vizită la părinţi (Crângeni) ; intervievator, D. S.

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
Majoritatea însă trec problema în plan secundar şi consideră că, de fapt, important este să ajungă acolo şi, ca şi alţii, „se vor descurca", vor învăţa acolo. Tema migraţiei în străinătate este evident una de tip controversă sau chiar conflict în relaţia dintre copii şi părinţi. Avantajele economice nu sunt suficient de convingătoare pentru vârstnici, însă pentru tineri da.	*V-a ajutat într-un fel ceea ce ştiaţi din ţară – croitoria sau tricotajul – acolo ?* E. A. : Nu, nu se cere. *Înainte de a pleca din ţară v-aţi apucat să învăţaţi spaniola ?* E. A. : Nu, n-am ştiut absolut nimic. Am zis că, dacă tot plec, învăţ acolo. Am încercat să aud casete video de la verişoara mea... *Să zicem că eu nu sunt profesor la Universitatea Bucureşti, ci sunt o cunoştinţă de-a dumneavoastră din Crângeni. Vreau să vin în Spania. Ce fac ? Care sunt costurile în clipa de faţă ca eu să ajung în Spania ?* E. A. : Viza e cea mai importantă. *Pe care o obţin cum ?* E. A. : Printr-o excursie sau la negru (1 200-1 300 $). *Am obţinut viza... cu ce vin ?* E. A. : Cu avionul sau cu autobuzul. *Biletul de avion Bucureşti-Madrid cât costă ?* E. A. : 400 $. *Am viza, am 400 $... ce-mi mai trebuie ?* E. A. : O relaţie în Spania. *Deci, îmi trebuie cam 1 700-2 000 $ ca să ajung în Spania.* E. A. : Da. Cu autocarul e mai bine... e foarte greu. ..... *Ce l-aţi învăţat pe băiat să facă ?* D. P.[11] : A mai priceput şi el ceva din domeniul construcţiilor. I-am făcut o casă în urmă cu doi ani de zile, am terminat-o într-o zonă aici, puţin mai aparte, şi acolo a avut mult de învăţat, am luat casa... a şi terminat-o cu duşumele, cu sobe... noi speram să rămână. *E căsătorit băiatul ?* D. P. : Nu, are 21 de ani.

11. D. P. este unul dintre liderii comunităţii adventiste din satul Crângeni (presbiter). Este, ca mulţi dintre adventişti, constructor şi specialist în tricotaje. Are o firmă proprie cu drept de executare de lucrări în aceste domenii. Multe dintre gardurile de ciment din localitate au fost realizate de el, încă dinainte de 1989. Produsele de tricotaj pe care le realizează le vinde în târguri. Întreaga familie participa, atunci când şi copiii erau acasă, la lucru şi vânzare. De un an de zile, are băiatul plecat în Spania. Celelalte două fete sunt măritate şi locuiesc „la casele lor" ; interviu realizat de D. S., iulie 2001.

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania

Să vă trăiască. Cum s-a hotărât să plece în Spania ?

D. P. : S-a hotărât foarte simplu. De trei ani de zile tot insista să plece în Spania şi noi am găsit tot felul de modalităţi să-l reţinem să nu plece. Maşina care o avem acum e maşină nouă, de fapt are trei ani, dar când am cumpărat-o am cumpărat-o nouă şi am luat-o pe numele lui şi i-am spus : „Uite îţi cumpăr maşină (aveam o altă maşină), îţi fac casă, dar stai în ţară ! ", pentru că nu era practic în situaţia de a nu putea trăi în ţară - pe lângă noi putea să se realizeze. Dar tendinţa tinerilor la ora actuală cam asta e. Şi noi nu am căutat niciodată să ne interpunem în faţa planurilor lui. I-am arătat cam cum stau lucrurile, cam care ar fi poziţia noastră, însă decizia hotărâtoare am lăsat-o tot timpul s-o ia el. Şi, dacă şi în situaţia asta a insistat, n-am vrut să-l ajutăm până în ultima clipă cu bani pentru plecare. Hotărâse să ia nişte bani cu dobândă de la nişte ţigani din Dragăneştii de Olt, iar în ultima zi, pentru că, aşa cum ştiţi, avem o credinţă, am avut şi o experienţă şi în situaţia asta în care am văzut că Dumnezeu a lucrat, că în ziua aia ţiganii să-i dea telefon că nu-i mai pot da bani. Trebuia să ia 15 milioane cu 5 milioane pe lună dobândă. Şi atunci eu l-am văzut - stătea în pat şi se întorcea şi pe partea aia, avea deja actele făcute să se ducă la ambasadă. El a plecat prin asociaţia noastră familială, că e prins şi el aici, şi l-a costat vreo 16 milioane, puţin faţă de cum plăteau alţii - 30 de milioane. Preţul era atunci, acum depăşeşte 40.

Ce intră în 40 de milioane ?

D. P. : Sunt anumite persoane care se ocupă cu tranzacţia asta. Au oamenii lor acolo... deci numai viza costă 40 de milioane. Am un nepot care a plecat în urma lui, face un an în toamnă, şi a plătit 35 de milioane astă-toamnă. Găseşte un oarecare care are relaţii acolo : „Domn'le, mie îmi dai atâta şi eu într-o săptămână de zile îţi dau viza". Dar el a mers în mod personal, a scos toate documentaţiile de la Alexandria, a mers personal la ambasadă şi viza a obţinut-o el, a plătit numai actele legale. Nu a trebuit să plătească nici un intermediar. Eu i-am spus „Mă, îmbracă-te să mergem la Roşiori ca să-ţi dau bani" şi el a spus „De unde îmi dai matale bani ? ". M-am dus la Roşiori la bancă, am scos bani, i i-am dat şi într-o săptămână de zile a plecat.

.....

Tânără necăsătorită din Stejaru, sat aparţinător de comuna Crângeni (îl ajută pe poştaş la distribuirea corespondenţei) : este necăsătorită şi „plănuieşte" cu prietenul ei să plece în Spania. Prietenul este taximetrist[12]. O altă posibilitate ar fi Italia, unde

12. Taximeria este o profesie care, paradoxal, se practică la Crângeni, sat izolat şi sărac. Cei care o practică sunt foşti taximetrişti sau şoferi care au lucrat la Roşiori. După ce au pierdut locul de muncă la oraş, îşi câştigă banii lucrând simultan în agricultură, în sat, şi făcând curse cu taxiul între sat şi oraş. Cum autobuzele sunt rare, iar drumurile proaste, au comenzi.

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
	sunt deja şase fete din sat, ca *baby-sitter*, şi are şi o prietenă bună acolo, plecată din sat. Se gândeşte totuşi mai mult la Spania. Ştie că îi trebuie 30 de milioane de lei pentru drum. Nu ştie spaniola, dar înţelege italiana. Sunt oameni în sat care au început să înveţe spaniola înainte de a pleca din ţară. Vor pleca după ce ea termină liceul. Mai întâi va merge prietenul ei în Spania, iar ea va pleca după el. Cu banii din Spania ar dori să-şi construiască o casă la Roşiori şi una la Bucureşti. Visul ei este să conducă, la întoarcere, o societate comercială. Prietenul ei îşi doreşte o maşină agricolă de tip Glorie. Ar face agricultură în Crângeni şi ar trăi în restul timpului la Roşiori şi la Bucureşti. Părinţii nu ştiu de planul lor şi nici nu le va spune pentru că au împiedicat-o deja o dată să plece în Italia.
Filiera adventistă a acţionat mai ales la începutul procesului, în special pentru cei care nu aveau rude sau prieteni la destinaţie. Deşi ambele tipuri de reţele – adventiste şi religioase – joacă un rol important în desfăşurarea procesului, rolul lor pare să fie diferit. La început, ambele au fost reţele de suport şi comunicare. În fazele ulterioare ale procesului, reţeaua adventistă pare să fi rămas mai mult cu rolul de reţea de comunicare. Textura tare a filierei nu este cea strict religioasă, adventistă, ci „prin prietenii adventiste".	*Cum vă explicaţi faptul că teleormănenii, destul de săraci şi, ştiţi dumneavoastră...* E. A.: Totul e din cauza cunoştinţelor adventiste. Cunoşti pe cineva adventist... te duce la celălalt prieten. Totul a fost prin prietenii adventiste. *Asta înseamnă ca au existat comunităţi adventiste din Slatina, din Teleorman, care erau în legătură cu cele din Spania.* E. A.: Da, prin prieteni. E greu să pleci fără nici o relaţie, să pleci aşa... *Ajungeţi acolo. Ce face comunitatea adventistă pentru noul-venit ?* E. A.: Acum nu mai face nimic pentru că sunt mulţi. Să te duci la persoana respectivă... dacă nu, vine la mine. Nu pot eu să-l ajut, îl trimit la altcineva. *Atunci, în 1994, când aţi ajuns, ce a făcut comunitatea adventistă pentru dumneavoastră ?* E. P.: Pentru mine personal nu, pentru că şi eu am avut o legătură, dar te ajuta cu îmbrăcăminte, mâncare, la început... *Din cei 3 000 de români care sunt în Coslada, cam cât la sută sunt ortodocşi şi cât la sută sunt adventişti ?* E. A.: Ortodocşii care au venit în Coslada au venit tot pe baza adventiştilor. Eu am adus ortodocşi şi aşa s-a întâmplat şi cu alţii. Apoi ortodocşii şi-au adus prieteni de-ai lor. ..... *Şi sediul conferinţei (adventiste) Oltenia unde este ?* D. P.: La Craiova. *Legătura cu Spania este făcută prin intermediul conferinţei Oltenia ?* D. P.: Da. Este un pastor adventist al conferinţei Oltenia, T. G. se numeşte, iar noi trimitem scrisori de acreditare pentru membrii

Elemente ale acțiunii strategice	Migranți și nonmigranți despre strategia de migrație în Spania
	care pleacă acolo. De exemplu, fiul meu nu mai e membru al bisericii din Crângeni, ci membru al bisericii din Coslada. O dată ajuns acolo, ne cere nouă scrisoare de recomandare; în momentul în care este primit acolo, ne trimit atestatul de primire acolo și noi îl ștergem din registrele noastre.
	Deci, conferința Oltenia este în directă legătură cu comunitatea condusă de T. G. Comunitatea din Madrid se implica și în alt fel ?
	D. P.: Între ei se ajută. La nivel de biserică nu are cum să intervină, pentru că acolo nu sunt condiții.
Filiera rudelor	
Rețelele de rudenie par să fi fost mai importante decât cele religioase în faza inițială a procesului de migrație.	*A ajuns acolo băiatul dumneavoastră. Unde a stat ?*
	D. P.: Am un verișor care la ora actuală e pe drum, vine în țară, are trei ani de zile de când e dus acolo și l-a luat o lună de zile, a stat la el. I-a asigurat și condiții de muncă până când a prins și el. Apoi s-a dus cu alt verișor de la Roșiori care l-a luat și ăla o lună de zile, a mai lucrat și cu băieții ăștia (P. A. și E. A.) o lună de zile, până a început să rupă și el limba. Acum vorbește nu perfect, dar mult mai bine decât alții care au câte trei ani de zile în Spania. Lucrează la o *impresa* cu instituții de stat și de o lună și jumătate și-a depus actele pentru rezidență...
	Cine a plecat mai întâi din sat ?
	D. P.: Din sat de la noi E. A., băiatul ăsta are opt ani, a avut un unchi de la Rădoiești care era acolo și s-a dus la el. Apoi a plecat fratele lui, pe urmă au plecat încă doi băieți; la un an de zile au mai plecat și alții.
Efort și alegere la destinația temporară, acumulare de capital pentru reușită la locul de imigrare.	*În momentul de față cum stați cu limba spaniolă ?*
O dată ajuns în Spania, trebuie să învești limba sau oricum ceva, astfel încât să te descurci, să găsești locuință și loc de muncă.	E. A.: Bine, bine de tot. Faptul că am avut o prietenă m-a ajutat foarte mult și același lucru s-a întâmplat și cu el (P. A.).
	E mai ușor pentru un bărbat decât pentru o femeie să ajungă acolo și să lucreze ?
	E. A.: Acum trei-patru ani se găsea mai repede pentru femei, dar în ultimul timp s-au echilibrat.
	Femeile unde lucrează, bărbații unde lucrează ?
	E. A.: Femeile lucrează în casă în serviciul domestic, iar bărbații în construcții.
	Câștigă mai bine bărbatul în construcții sau femeia ca baby-sitter ?
	E. A.: Bărbatul. Dacă muncește ca peon, poate să câștige mai mult o femeie. Un peon (muncitor necalificat) câștigă 5 000 de pesetas, pe când o femeie baby-sitter câștigă 1 000 de pesetas pe oră.

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
	E mai greu sau mai uşor să ajungi acum în Spania decât în 1994, când aţi plecat dumneavoastră ? E. A. : E mai uşor, mult mai uşor şi sunt alte condiţii. *De ce e mai uşor ?* E. A. : Pentru că se găseşte mai uşor de muncă... acum sunt mai multe cunoştinţe acolo, ai de cine să te legi. Înainte, când închiriam apartamente stăteau foarte mulţi în ele. Am stat şi 16 inşi într-un apartament. Acum, media e de şase într-un apartament.
Alegerea unei destinaţii permisive cu imigranţii	*Cam cât durează procesul de semilegalizare, pentru că până la legalizare e drum lung ?* E. A. : La început era mult mai greu cu actele decât acum. Acum s-au dat nişte legi bune de tot pentru străini, de la 1 ianuarie 1999 s-au dat la toţi acte, indiferent dacă aveau contract... nu a contat. De la 23 ianuarie 2001, îţi trebuie, ca străin, să-ţi faci buletin de spaniol şi precontract. *Teleormănenii sunt de preferinţă în Madrid sau în partea de sud ?* E. A. : Da, dar sunt mulţi şi în Andaluzia. În Barcelona – puţini de tot : sunt mult mai rasişti, sum catalani, e altă regiune, se vorbeşte altă limbă... e greu şi cu actele... chiar au fost probleme în guvern cu Barcelona... s-au dat foarte puţine acte cu aceeaşi lege.
Legătura cu casa	*Cum se simte în sat legătura pe care o aveţi cu Spania : trimit bani, trimit pachete ?* D. P. : Nouă ne-a trimis de trei ori câte şapte milioane. I-am spus că nu e cazul să ne trimită pentru că noi avem cu ce să ne gospodărim. Ne-a trimis de două ori câte două pachete de dulciuri, ciocolate... *Şi cum vin aceste pachete ? Prin poştă ?* D. P. : Sunt mai mulţi traficanţi care fac asta în permanenţă. Cam cum sunt taximetriştii de pe ruta Roşiori-Crângeni, aşa sunt şi aceştia între Madrid şi Crângeni. Încarcă maşina cu pachete... în toată ţara. Acum o lună şi jumătate a venit, are un tabel cu numere pe pachete. Domnul D. P.... numărul cutare. *Şi n-au probleme la vamă ? Înseamnă că sunt un fel de firmă...* D. P. : Eu nu ştiu cum se descurcă la vamă, dar ajung cu pachetele sigilate şi cu lucruri, şi cu bani. Banii i-a trimis prin monigram (Money Gram). *Funcţionează monigramul în Roşiori ?* D. P. : În Alexandria. Îmi dă telefon şi îmi spune „Vezi că ţi-am pus banii, mâine să te duci să-i ridici la Alexandria. Acum doui

Elemente ale acțiunii strategice	Migranți și nonmigranți despre strategia de migrație în Spania
	luni și jumătate, a trimis două pachete cu niște aparatură pentru el: un televizor color sport, video.
Consecințele acasă, la origine	*Haideți să revenim la Crângeni. Ce efecte credeți că are acea comunitate mică de crângeni din Spania asupra oamenilor de aici ?*
	E. A.: Am avut părinți care n-au avut nevoie de pachete - deși am mai trimis - s-au descurcat singuri. I-am ajutat în două primăveri să iasă cu agricultura... e mai greu primăvara.
	Aveți o casă frumoasă. I-ați ajutat să o construiască ?
	E. A.: Nu.
	Dar ceilalți crângeni din Spania obișnuiesc să trimită mai mult ?
	E. A.: Da. Viorel e un băiat care i-a trimis lui taică-său și și-a luat Glorie, și-a luat tractor.
	Deci, există Glorii, tractoare, poate chiar case în Crângeni construite cu bani spanioli.
	E. A.: Da.
	.....
	La alte familii, care nu sunt în situația dumneavoastră, cu gospodărie așezată, copiii trimit mai mult, trimit și bani, îi ajută la case, îi ajută să-și cumpere tractoare ?
	D. P.: Îi ajută. De exemplu, sunt două familii în care băieții sunt plecați acolo și au trimis bani de și-au cumpărat mașini mici, și-au aranjat gospodăriile. Se simte că ceea ce poate realiza o persoană care e plecată în Spania, în România nu poți realiza în ani de zile. El a insistat în primele trei luni de zile să mă cheme și pe mine să mă duc acolo; de fapt, el știa care este punctul meu de vedere în legătură cu problema asta și i-am spus: „N-are rost să consumi banii pe telefon să insiști cu treaba asta". Acum poate dacă o să capete rezidența, aș înclina (*sic*) ca anul viitor să fac și eu un drum până acolo.
	.....
	Adventiștii sunt mai mulți tâmplari, mai mulți dulgheri...
	T. R.[13]: Da, și dulgheri, și tâmplari; și-au luat mașini mici, care au avut posibilitatea. Unul a stat doi ani în Spania. Am și eu un nepot în Spania. Are un an de zile, cu nevasta. Vor să facă, să muncească, să nu sufere, să ducă lipsa.

13. T. R. - bătrân văduv din satul Crângeni. Locuiește la marginea satului împreună cu unul dintre copii, care este handicapat. Ceilalți doi locuiesc la București (fata) și respectiv la Roșiori (băiatul); interviu realizat de D. S., iulie 2001.

Elemente ale acţiunii strategice	Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania
	Ce ştia să facă nepotul ăsta ? T. R. : Zugrav de meserie şi acolo... ce i-a pus la muncă, la treabă ! Socrul lui stă de zece ani acolo. Toată familia e dusă acolo, cu toţi copiii. Vine aici ca pe la rude. Acolo e moştenirea lui... munca... s-a pricopsit la bănetul cât dă ăia acolo, că le dă bani. Nepotul ăsta a trimis acasă bani, a descurcat cu pământul aici : au şi ei patru pogoane... să le semeni, să le ari. A trimis bani aici. *Cam câţi bani trimite nepotul ?* T. R. : A trimis şi zece milioane... şi 20. 20 de milioane a trimis ca să ia mobila să mobileze casa... a şi cumpărat un alt frate care e predicator la noi la adventişti. Unul e inginer la Braşov, tot un frate de-al lui, trăieşte bine, are acolo...
Viitorul văzut „de acolo" şi „de aici" La plecare din ţară, sunt planuri de tipul „merg, câştig şi mă întorc repede". Ulterior, lucrurile se mai schimbă, după cum reuşesc integrarea acolo, la destinaţie. Părinţii susţin că cei plecaţi „trebuie să se întoarcă", iar copiii răspund în termeni de „să mai vedem".	*Planuri de viitor ? Cum vedeţi viaţa în viitor ?* E. A. : Este foarte greu aici. Când am intrat în ţară, eram amândoi într-o maşină (nu mai intrasem de opt ani) şi... nu mai ţin minte ce oraşe sunt, dar... până în Sibiu... şi lumea... fug copiii după tine că te văd cu maşină străină... îţi arată la stomac că... mor... îţi vine să plângi. Nu plângi de dor de ţară, ci de ce vezi... blocurile sunt nevopsite... zici că e după război. D. P. : Zici că e ruină. Absolut... totul e negru, nu e nimic vopsit, curat, să-ţi placă ochilor. E. A. : În Bucureşti, am fost chiar acum câteva zile. Circulau toţi stresaţi... toţi fug pe străzi. Acolo se conduce altfel, mult mai calm... e altfel. Deocamdată vrem să rămânem acolo. *Şi bătrânii ?* E. A. : Vor să rămânem acasă. *Cum vi se pare satul după opt ani de zile ?* E. A. : La fel. Nici o schimbare... mai rău.
	Înseamnă că băiatul are nişte planuri de întoarcere. D. P. : De fapt, trebuie să se întoarcă. Planul lui a fost, la plecare, la un an de zile să se întoarcă în România (*râde*). Planul s-a schimbat şi a zis că e prea repede acum. Acum, dacă s-a ivit varianta cu rezidenţa : capăt rezidenţa, vin acasă şi stau o lună-două, apoi pot să mă întorc. Ne-am cam opus şi cu situaţia asta.
Ideologia migraţiei Plecarea din sat, în Spania în special, este considerată, mai ales de către tineri, „soluţia".	*Câţi dintre tinerii cu care aţi stat de vorbă, că sunt adventişti, că sunt ortodocşi, vor să vină în Spania ?* E. A. : Sunt care vor şi o spun direct : luaţi-mă şi pe mine.

Elemente ale acțiunii strategice

Migranți și nonmigranți despre strategia de migrație în Spania

Mai sunt tineri aici care vor să plece ?

D. P. : Tendința multora ar fi să plece, însă mulți se izbesc de problema vizei, n-au 30-40 de milioane ca să plece, n-au asociație familială și nici relații acolo.

Aproape 40% dintre crângeni apreciază că, pentru a reuși în viață, este bine să lucrezi pentru un timp în străinătate. Deși ridicat, procentul este considerabil mai mic decât în cazul unei comunități bogate, cu tradiție în migrație, precum Dobroteștiul. Cinstea și munca susținută sunt valorile de bază ale ideologiei succesului în ambele comunități rurale investigate. Prin contrast, orășenii de la Roșiori consideră că relațiile și ambiția ar fi cheia succesului. Crângeniul este totuși o comunitate puternic tradițională, în care afacerile și lucrul în străinătate sunt valorizate relativ redus. Este adevărat că noi am stat de vorbă cu cei care mai erau în sat.

Cei cu mentalitate modernă, de mobilitate, par să fie deja plecați din Crângeni. Dobroteștiul, prin modernitatea și bogăția comunitară de care dispune, asigură nu numai o mai mare mobilitate, dar și o mai accentuată prezență a celor cu ideologie favorabilă migrației externe.

„Pentru a reuși în viață în România, cât de importante sunt fiecare dintre următoarele..."	Ponderea persoanelor care consideră că este important sau foarte important din total eșantion din		
	Dobroteşti	Crângeni	Roşiori de Vede
munca susținută	94	88	82
să fii cinstit	90	86	77
să ai relații	78	80	92
să ai cât mai multă școală	82	76	76
să provii dintr-o familie înstărită	60	75	68
să deschizi o afacere	58	47	60
să lucrezi pentru un timp în străinătate	60	41	61
să fii ambițios	62	35	61

„Și care dintre toate acestea este cel mai important pentru a reuși în România ?"		Dobroteşti	Crângeni	Roşiori de Vede
să fii cinstit		24	45	15
munca susținută		22	20	17
să provii dintr-o familie înstărită		8	8	5
să ai relații		8	4	26
să fii ambițios		2	4	21
să ai cât mai multă școală		12	4	6
să lucrezi pentru un timp în străinătate		8	2	5
să deschizi o afacere		2	0	3
Nonrăspuns/nu știe		14	14	2
Total	%	100	100	100
	N	50	51	197

ArhElectDSandu

Elemente ale acţiunii strategice

Migranţi şi nonmigranţi despre strategia de migraţie în Spania

„În anul ce vine, aveţi de gând să plecaţi din România într-o ţară străină?"	Ponderea persoanelor care ar dori să emigreze din total eşantion comunitar din		
	Dobroteşti	Crângeni	Roşiori de Vede
pentru turism	8	2	8
pentru a lucra temporar în străinătate	12	4	11
pentru a vă completa educaţia sau calificarea	4	0	6
„aş emigra şi aş trăi acolo"	6	0	7

O conjuncţie favorabilă migraţiei în Spania: adventismul, declinul construcţiilor în România, cererea pentru construcţii în Spania şi toleranţa spaniolă.

.....

I. D.[14]: Fenomenul are cu totul altă conotaţie decât înţelege lumea: ce se întâmplă: în perioada comunistă, adventiştii au fost, au trăit destul de greu, de ce? pentru că aveau ziua aceasta de odihnă – sâmbăta – deosebită de...

... Restul lumii care era duminica.

I. D.: De restul lumii şi în primul rând că era zi lucrătoare; fiind zi lucrătoare, ei s-au adaptat şi au trebuit să aibe numai meserii care, din acestea care, cum să vă spun eu, prin care să poată să ţină ziua respectivă, spre exemplu, cei din sfera intelectuală, foarte puţini ingineri... pentru că pentru un inginer era greu să..., dar mulţi medici, spre exemplu, deci medicii puteau să-şi aranjeze gărzile, să-şi aranjeze turele, deci viaţa noastră s-a învârtit, a mea nu, pentru că nu eram, dar vorbesc... Vorbesc în numele comunităţii acum, viaţa comunităţii s-a învârtit în jurul acestei zile de odihnă şi a trebuit să găsească acele meserii care să le permită existenţa, au fost croitori, au fost cojocari, au fost zidari, au mers pe şantier, au lucrat duminica, dar n-au lucrat sâmbăta, vedeţi dumneavoastră, n-au fost niciodată la CFR, n-au fost marinari, n-au fost soldaţi ca să poată să fie...

Iniţial a fost aşa, un grup din comuna Buzescu care au fost adventişti, ce i-a atras în Spania, ce i-a făcut să rămână în Spania...

Ce meserii aveau?

I. D.: Erau constructori.

Deci în construcţii?

14. I. D. – inginer, consilier la primăria oraşului Roşiori, adventist. Interviu realizat de Manuela Stănculescu, iulie 2001.

Elemente ale acțiunii strategice	Migranți și nonmigranți despre strategia de migrație în Spania
	I. D. : Da, asta voiam să vă spun : după revoluție, construcțiile au căzut în România.
	Au căzut, da.
	I. D. : Și au trebuit să-și găsească de lucru și au încercat prima dată în Franța ; au fost, dar n-au putut să stea în Franța.
	De ce ?
	I. D. : Nu le-a permis să lucreze, nu au considerat că ... și au încercat o dată, de două, până au ajuns în Spania, cum să vă spun, un pic goniți, și în Spania au găsit condiții, cum să vă spun, umane deosebite, o calitate de oameni deosebiți care le-au permis să trăiască, să-și ducă existența în condiții normale, să-și țină... și religia le-a permis..., s-au adaptat, au fost integrați.
	Dar au găsit acolo comunitate de adventiști spanioli ?
	I. D. : Există și comunitate de adventiști spanioli, există... Închipuiți-vă cum v-ați duce dumneavoastră acum ortodoxă într-o biserică ortodoxă din America unde ești minoritar și te-ar întreba cine ești, de unde ești, de unde ai răsărit acolo și cei de acolo încearcă să-ți găsească un pic de lucru, să te integreze, deci ăsta a fost sprijinul comunității...
	Deci, a fost un sprijin.
	I. D. : A fost da, un oarecare sprijin, dar același lucru putea să fie și în Franța, adică situația era aceeași...
	Da, dar în Franța n-au fost înțeleși.
	I. D. : N-au fost, n-a existat... și i-au ajutat, cum să vă spun, să-și găsească de lucru... Au lucrat, au lucrat bine și au început să prospere... Acum, ei fiind adventiști, neamurile lor în mare au fost adventiste și au început să-și aducă la ei frați, surori, nepoți, cumnați și așa mai departe, au început unul câte unul și s-a dus vestea și apoi alți adventiști și alți adventiști și alții și s-au ajutat unul pe altul, neavând nimic de-a face cu biserica, biserica nu e implicată în toată istoria asta. Singura implicație a bisericii este, aș putea spune, asta în ultimii doi ani, este că le-a trimis, la comunitățile de acolo le-a trimis *pastorio* de aici din România, pentru că înainte n-au fost... libertatea a fost atât de mare în Spania, încât a dat voie să fie comunități de adventiști, asta a fost un alt mare lucru pentru care ei s-au dus acolo, comunități de adventiști, în limba română ! nu te-a deranjat nimeni, de ce-ți trebuie autorizație, adică totul în regulă, clădiri, apoi școală în limba română și așa mai departe.

ArhElectDSandu

Un fenomen comunitar, de reţea[15]

Perspectiva comunitar-regională

Migraţia circulatorie în afara ţării, ca formă particulară de migraţie temporară, este principalul obiectiv (caseta 5.1) al analizei în acest subcapitol[16]. Accentul se pune pe identificarea structurilor de migraţie externă, definite nu în termeni de indivizi, ci de comunităţi şi regiuni. Este vorba de rolul pe care satul, în calitate de comunitate locală – prin localizarea, resursele şi populaţia de care dispune – îl are în condiţionarea fluxurilor de migraţie circulatorie transnaţională. Dacă în cazul migraţiei definitive individul este principala unitate de referinţă, în cazul migraţiei temporare sau circulatorii, rolul comunităţii locale şi al regiunii de origine este mult mai mare. Aceasta intervine ca mediu de transmitere a informaţiei, ca suport pentru organizarea diferitelor reţele de circuit migratoriu şi ca beneficiar sau spaţiu de impact al deplasărilor în străinătate.

Migraţia transnaţională este un fenomen relativ nou, asociat cu procesele de globalizare, cu regularităţile de dezvoltare a capitalismului contemporan (Portes, 1996; Portes, 1997). Migraţia este nu numai circulară sau recurentă, dar este şi transnaţională în măsura în care reuşeşte să genereze modele de viaţă dublă care încorporează valori de la origine şi de la destinaţie (Portes, 1996, p. 4) şi se dezvoltă în cadrul unor spaţii de tip transnaţional (Pries, 2001a). Mişcarea migratorie între Statele Unite şi Mexic ilustrează în mod exemplar, în literatura de specialitate, modele de abordare a noului fenomen (Massey, Goldring, Durand, 1994; Pries, 2001a). În acest caz, multiplicitatea şi durata lungă de interacţiune între cele două ţări a jucat un rol esenţial în structurarea spaţiilor şi fluxurilor de migraţie transnaţională. În timp, modele similare de interacţiune s-au dezvoltat în alte părţi ale lumii, ca în cazul turcilor din Germania (Faist, 1999), al suedezilor în Statele Unite (Smith, 2001), al algerienilor în Franţa etc.

---

15. Subcapitolul (publicat iniţial sub titlul „Migraţia transnaţională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar", în *Sociologie românească*, nr. 3-4/2000) este bazat pe integrarea informaţiilor produse în cadrul unui recensământ comunitar al migraţiei (OIM în colaborare cu Ministerul Informaţiilor Publice şi Ministerul de Interne) cu cele generate în cadrul proiectului de cercetare C8-CNCSIS/1999-2002 „Dezvoltarea regională în România – rolul capitalului social şi uman, COMREG". Pentru detalii asupra rolurilor membrilor echipei în cadrul recensământului comunitar asupra migraţiei, vezi D. Sandu, 2000a. La redactarea acestui volum, analiza a fost completată prin extinderea referirilor bibliografice şi prin argumentarea suplimentară a ideii de „migraţie transnaţională emergentă" în cazul României (tabelul 5.12, tabelul A5.6 etc.).

16. Primele abordări consistente ştiinţific referitoare la migraţia externă sau la migranţii în străinătate au fost dezvoltate prin sondaje OIM (1993) şi studii calitative asupra reţelelor de migraţie circulatorie, identificate la destinaţie şi la origine. Cercetarea asupra oşenilor în mişcare circulatorie între Maramureş şi Franţa este una exemplară, fondatoare de serie (vezi studiile Danei Diminescu 1996, 2001) pentru acest gen de abordări. Dezvoltări ulterioare ale tematicii apar în cadrul unor seminarii ştiinţifice internaţionale (este cazul seminarului organizat de Dana Diminescu, *Maison des Sciences de l'Homme*, în noiembrie 2001), în cadrul cercetărilor din Teleorman ale Catedrei de Sociologie a Universităţii Bucureşti sau pornind de la sondajele Fundaţiei pentru o Societate Deschisă ori de la cercetările OIM asupra traficului de femei (vezi studiile publicate de Sebastian Lăzăroiu, Swanie Potot, Dumitru Sandu, Monica Şerban şi Vlad Grigoraş în *Sociologie Românească*, nr. 2/2000).

Emergența noilor democrații în Europa Centrală și de Est după 1989 a generat fluxuri de migrație de niveluri fără precedent între Estul și Vestul Europei. În ce măsură noile fluxuri poartă marca transnaționalismului? În ce măsură noii migranți din Est dezvoltă un nou tip de „transnaționalism regional" (Rogers, 2000)?

Datele care stau la baza analizei au fost produse prin recensământul comunitar al migrației circulatorii între satele României și localități din străinătate.

Caseta 5.1. *Obiective*

Identificarea principalelor caracteristici ale migrației circulatorii a românilor din mediul rural în străinătate pentru perioada 1990-2001. În mod particular, urmărim răspunsul la întrebările:

- Care au fost volumul și intensitatea circulației migratorii externe din rural pe țări de destinație?
- Cum se structurează țara pe câmpuri sau pe regiuni de migrație?
- Ce caracteristici au migranții pe țări de destinație, valuri de plecare și regiuni de migrație?
- Care sunt caracteristicile regiunilor și comunităților de origine sau de domiciliu stabil al migranților?
- Care sunt factorii care condiționează, la origine, migrația circulatorie?

Recensământul comunitar al migrației (RCM)

Inițial, pentru cunoașterea caracteristicilor cantitative ale migrației circulatorii a populației rurale, a fost examinată varianta organizării unui sondaj la nivel național. Metoda ar fi putut oferi rezultate utile la nivel de gospodărie și persoană, dar nu și la nivel de comunitate. Dezavantajele ei derivă în primul rând din faptul că nu ar fi putut capta modelele de realizare a fenomenului cu frecvență de apariție relativ redusă. În al doilea rând, ar fi existat puține șanse să surprindem întreaga varietate de comunități rurale și regionale cu impact direct asupra patternurilor de migrație. Și, în fine, în al treilea rând, un sondaj, oricât de extins ca volum, nu ar fi permis realizarea unei cartografieri a varietăților de manifestare a fenomenului.

Soluția pe care am adoptat-o pentru a depăși obstacolele menționate și a realiza obiectivele cercetării a fost organizarea unei înregistrări de tip recensământ, dar nu la nivel de persoană sau gospodărie, ci de comunitate (caseta 5.2). Cum poți face un recensământ al migrației la nivelul celor aproape 12 700 de sate din comunele României? Cu resursele relativ restrânse pe care OIM a putut să le disponibilizeze, soluția de principiu nu putea fi decât aceea a unui gen de chestionar poștal adresat instituțiilor locale de la nivelul comunei. Care instituții și conform căror proceduri? Știam din experiența anterioară a unei echipe de cercetare de la Cluj[17] prin primăriile comunale, în baza unui formular pe probleme de administrație publică transmis prin Ministerul Administrației Publice, că rata de răspuns a fost de peste 60%. Acceptabilă pentru un sondaj poștal obișnuit, dar pentru obiectivele cercetării pe migrație, performanța nu era prea încurajatoare. În consecință, am apelat la formula ca datele să fie solicitate instituțiilor locale prin intermediul a două ministere, cel al Informațiilor Publice și cel de Interne. Transmiterea efectivă a formularelor a fost făcută prin Ministerul de Interne, în prima parte a lunii noiembrie 2001.

17. Echipa a lucrat, în decursul anului 2001, sub conducerea profesorului Gabriel Bădescu.

Caseta 5.2. *De ce „recensământ comunitar al migraţiei"*

Recensământul comunitar al migraţiei a fost efectuat de OIM, pe baza datelor culese prin intermediul Ministerului Informaţiilor Publice şi al Ministerului de Interne, în ultima parte a lunii noiembrie şi prima parte a lunii decembrie 2001. Înregistrarea are caracter de recensământ, pentru că a avut ca obiect toate satele României. Este un recensământ comunitar dat fiind faptul că unitatea de înregistrare a constituit-o satul. „Recenzorii" au fost experţi locali, oameni care cunoşteau foarte bine satul, autoselectaţi în baza instrucţiunilor primite o dată cu formularul de recensământ (vezi anexa 3). Întrebările din formularul de recensământ se referă la caracteristici ale satului. În mare parte, sunt măsuri agregate, rezultate din informaţii asupra gospodăriilor şi persoanelor cu experienţă de emigraţie internaţională. Au fost culese însă şi date despre istoria de migraţie internă a populaţiei din sat şi despre nivelul de dezvoltare a localităţii.

Datele necesare pentru atingerea obiectivelor menţionate au fost culese prin intermediul unui formular transmis la nivelul tuturor celor 2 686 de comune din ţară. Formularul (vezi anexa 3) a cuprins 98 de întrebări referitoare la plecările temporare în străinătate şi revenirile migranţilor în localitate, în perioada 1990-2001. Pentru fiecare sat al comunei, a fost completată câte o coloană din formular, astfel încât au fost obţinute date despre comportamentul de migraţie la nivelul întregului mediu rural din România (peste 12 300 de sate din totalul de aproximativ 12 700).

Caseta 5.3. *Ipotezele de fundamentare a recensământului comunitar al migraţiei transnaţionale*

Principalele ipoteze care au stat la baza elaborării chestionarului de recensământ şi a interpretării datelor susţin că migraţia circulatorie „sate româneşti-ţări străine":

- are o puternică variaţie în funcţie de caracteristici ale capitalului comunitar (Massey, Goldring, Durand, 1994) şi, în consecinţă, este important să fie înregistrate, simultan cu datele descriptive asupra migraţiei externe, date referitoare la profilul ecologic şi de dezvoltare al comunităţii (IPOTEZA CAPITALULUI COMUNITAR – pentru confirmare directă vezi tabelul A1 din anexa 1 şi tabelul 8);
- poate fi înţeleasă numai ca parte a sistemului naţional de migraţie cu diferitele sale componente, interne şi externe, de mişcări temporare sau definitive, circulatorii sau necirculatorii, pe distanţe lungi sau reduse, în spaţii intraregionale, interregionale, transfrontaliere sau transnaţionale (IPOTEZA SISTEMULUI DE MIGRAŢIE[18]);
- are puternice variaţii, funcţie de valul sau contextul temporal al producerii sale[19] (IPOTEZA VALURILOR DE MIGRAŢIE – pentru susţinere, este utilă comparaţia între migraţia de

18. Cu posibilităţile limitate de contextul anilor '80 privind accesul la date dezagregate în România, caracterul de sistem al migraţiei era pus în evidenţă pentru această ţară cu referire la fluxurile interrezidenţiale şi interregionale, dar fără includerea migraţiei externe, oricum „îngheţată" prin rigorile perioadei respective (Sandu, 1984, cap. 5).

19. „We also underscore Durand and Massey's caveat that care must be taken when attempting to generalize from isolated community studies. As we have shown, depending on whether one selects a community where transnational migration is incipient or well established, the «nature» of transnational migration may be characterized very differently in social, demographic, and economic terms and the patterns of movement may vary considerably. In order to aid in future comparative work, investigators undertaking case studies of migrant communities should report the degree of migratory prevalence so that others can determine what phase the community has achieved in the developmental process and can avoid comparing communities

ArhElectDSandu

revenire, asociată în mai mare măsură cu primele valuri, şi ratele de emigrare temporară înregistrate la momentul recensământului);

- este parte componentă a modului de funcţionare a trei tipuri de reţele conjugate – reţele transnaţionale, existente la începutul anilor '90, reţele naţionale-locale, relevante pentru migraţie, şi reţele transnaţionale actuale. Şocurile economice interne, schimbările în politicile de migraţie ale diferitelor ţări mai apropiate sau mai depărtate, inerţiile de tip cultural-istoric cu reţelele şi ideologiile ce le sunt asociate, toate se reflectă simultan asupra fluxurilor de migraţie internă şi externă, asupra modului în care acestea interacţionează. O abordare a sistemului de migraţie de pe teritoriul României începe să devină posibilă abia acum, cu ajutorul unor date de tipul recensământului comunitar pe care lucrarea îl sintetizează (IPOTEZA REŢELELOR[20]);
- se desfăşoară după logica mecanismelor cumulative: un act de migraţie măreşte probabilitatea altora ulterioare; încă un migrant din comunitate contribuie la extinderea reţelelor de migraţie accesibile membrilor comunităţii; veniturile superioare obţinute din migraţie şi returnate familiei de origine contribuie la sporirea deprivării relative la nivel comunitar şi, implicit, la stimularea altor plecări; circulaţia migratorie contribuie la crearea unei culturi transnaţionale cu puternice efecte multiplicative în procesul de migraţie (IPOTEZA CAUZALITĂŢII CUMULATIVE[21]);
- În ansamblu, RCM este elaborat pornind de la premisa că migraţiile transnaţionale sunt în strânsă interdependenţă cu schimbările care se produc la nivelul capitalului comunitar în formele sale de capital social, material şi uman. Fiind vorba de date culese indirect, de la experţi locali, şi nu direct de la migranţi sau de la familiile acestora, variabilele subiective sau personal-familiale ale migraţiei – de tipul cultură a migraţiei, frustrare relativă, reţele etc. – apar numai la nivelul interpretării datelor sau al unor variabile care le aproximează numai. Studiile de caz prevăzute a se desfăşura în continuarea recensământului au încearcat să compenseze limitele de măsurare ale RCM.

Completarea formularelor a fost făcută de către experţi locali, oameni care cunosc foarte bine populaţia satului, conform unui ghid ataşat chestionarului (vezi detalii în anexa 3). Furnizarea datelor pentru cele 12 357 de sate din cele 2 661 de comune care au răspuns la chestionarul OIM a implicat antrenarea a aproximativ 13 000 de experţi locali –

at markedly different stages. If identifiable patterns are associated with the expansion of migratory behaviour and accumulated experience, then these differences should be the result of diverse histories and levels of migration experience. Simple cross tabulations of data from multiple sites offer little insight into the process of migration unless they are standardized for purposes of comparison. We introduce the prevalence of migration as a conceptual and empirical measure that can capture the cumulative process of migration as it unfolds." (Massey, Goldring, Durand, 1994, p. 1 529)

20. „Cumulative causation at the individual level leads to other mechanisms of self-perpetuation at the social structural level, one of the most important being network formation. According to network theory, each act of migration creates the social structure necessary to sustain additional movement (Massey, 1990). Migrants are linked to nonmigrants through social ties that carry reciprocal obligations for assistance based on shared understandings of kinship, friendship and common community origin. Nonmigrants draw upon these ties to gain access to employment abroad. Every new migrant reduces the costs and risks of migration for a set of friends and relatives and with these lowered costs and risks, they are induced to migrate, which further expands the set of people with ties abroad." (Massey, Arango *et al.*, 1994, p. 734)

21. Douglas S. Massey, Joaquin Arango, Graeme Hugo, Ali Kouakouci, Adela Pellegrino, Edward Taylo, 1994, pp. 733-738.

AnMElectDSandu

primari, viceprimari, secretari la primărie, contabili, agenţi agricoli, poştaşi, consilieri la primărie, poliţişti, preoţi, profesori, săteni fără un rol instituţional specific etc. Sigur că cifra reală a celor care au lucrat efectiv pentru completarea fişelor este mai mică. Studiile de caz efectuate în zece sate, pe care le-am selectat funcţie de rezultatele analizei RCM, indică în mod clar o supraestimare a numărului de persoane care au contribuit în mod real la completarea formularului.

Deşi formularele OIM au ajuns în localităţi prin intermediul oficiilor de poliţie, ponderea cea mai mare a specialiştilor locali care au răspuns la chestionar a fost dată de personalul primăriilor.

Tabelul 5.5. *Cine a completat formularul cu date despre migraţie la nivel de localitate ?*

	Completare	
	în comune	în oraşe
Primar	2 960	75
Viceprimar	754	21
Secretar primărie	2 494	63
Agent agricol	830	8
Contabil	151	1
Casier	67	0
Consilier	99	3
Ofiţer stare civilă	57	4
Referent	554	26
Agent fiscal	113	1
Şef de post	3 674	112
Ajutor şef de post	601	22
Sectorist	25	29
Inginer	92	10
Inspector	91	14
Sătean	224	24
Factor poştal	66	0
Alţi funcţionari	330	74
Total	13 182	487

Prin conţinutul şi instrucţiunile de completare care l-au însoţit, formularul a stimulat un evantai foarte larg de cunoscători ai vieţii locale. Primăriile, în pofida faptului că nu au primit direct formularul, au avut contribuţia majoră la completarea lui. În schimb, foarte probabil, transmiterea chestionarului către comunităţi prin intermediul oficiilor de poliţie a contribuit la realizarea unei rate excepţionale de răspuns, de aproape sută la sută, dar şi la o anume subestimare a numărului de migranţi, în condiţiile în care migraţia externă mai este încă percepută în destul de multe cazuri ca fenomen negativ.

Desigur, ştiam că procedura adoptată pentru culegerea datelor comportă riscuri : un formular venit pe filiera Ministerului de Interne, chiar dacă în instrucţiunile de aplicare erau date o mulţime de detalii care indicau faptul că este vorba de o cercetare sociologică,

ArhElectDSandu

putea genera o mulţime de interpretări nefavorabile cercetării ; un instrument de cunoaştere sociologică putea fi confundat cu unul de control instituţional. Şi totuşi, am considerat că riscul respectiv este relativ redus, pentru că nu solicitam nici o informaţie personalizată, ci numai evaluări la nivel de total sat; în al doilea rând, datele pe care formularul le cerea erau atât de diverse, încât cu greu, dacă nu imposibil, ar fi putut fi completate de către o singură persoană. În al treilea rând, posibilitatea unui contact telefonic direct cu sociologul care răspundea de proiect era menită nu numai să furnizeze ajutor, dar şi să reducă eventualele reacţii de neîncredere, suspiciune.

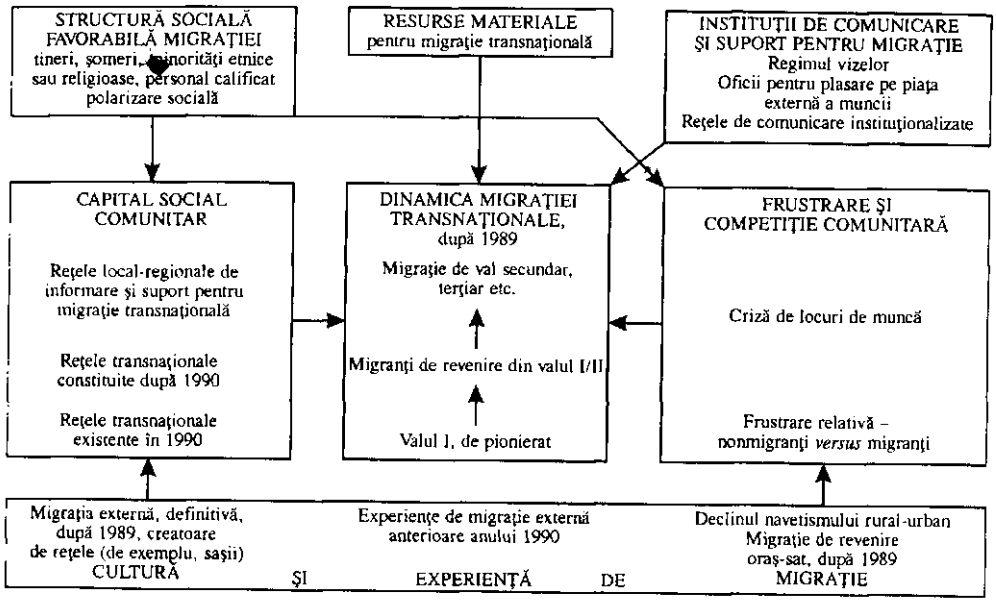
STRUCTURĂ SOCIALĂ FAVORABILĂ MIGRAŢIEI
tineri, şomeri, minorităţi etnice sau religioase, personal calificat
polarizare socială
RESURSE MATERIALE
pentru migraţie transnaţională
INSTITUŢII DE COMUNICARE ŞI SUPORT PENTRU MIGRAŢIE
Regimul vizelor
Oficii pentru plasare pe piaţa externă a muncii
Reţele de comunicare instituţionalizate
CAPITAL SOCIAL COMUNITAR
Reţele local-regionale de informare şi suport pentru migraţie transnaţională
Reţele transnaţionale constituite după 1990
Reţele transnaţionale existente în 1990
DINAMICA MIGRAŢIEI TRANSNAŢIONALE, după 1989
Migraţie de val secundar, terţiar etc.
Migranţi de revenire din valul I/II
Valul I, de pionierat
FRUSTRARE ŞI COMPETIŢIE COMUNITARĂ
Criză de locuri de muncă
Frustrare relativă – nonmigranţi versus migranţi
Migraţia externă, definitivă, după 1989, creatoare de reţele (de exemplu, saşii)
CULTURĂ
ŞI
Experienţe de migraţie externă anterioare anului 1990
EXPERIENŢĂ
DE
Declinul navetismului rural-urban
Migraţie de revenire oraş-sat, după 1989
MIGRAŢIE

Figura 5.1. *Categorii de predictori ai migraţiei transnaţionale la nivel de comunitate rurală*

Caseta 5.4. *Validitatea şi fidelitatea datelor culese prin recensământul comunitar al migraţiei, OIM, noiembrie 2001*

- Din totalul de 2 686 de comune au răspuns la chestionar 2 661, iar din totalul de 152 de oraşe mici (sub 20 000 de locuitori) au completat formularul de migraţie 148.
- Au fost completate şi acceptate ca valide chestionarele de migraţie pentru 12 357 de sate din mediul rural, din totalul de aproximativ 12 700 de sate ale acestui mediu rezidenţial.
- Categoriile de funcţionari şi persoane care au jucat rolul de experţi locali, de buni cunoscători ai localităţii, au inclus o arie largă de roluri.
- Deşi chestionarul a fost transmis în localităţi prin oficiile de poliţie, completarea s-a făcut majoritar cu funcţionari ai primăriilor. Primarii, viceprimarii, secretarii de primării şi agenţii agricoli au fost experţii locali care au contribuit în cea mai mare măsură la completarea formularelor (aproximativ 50% din totalul de 13 000 de persoane care au contribuit la completarea formularelor). Mai exact, peste 60% dintre persoanele care au participat la completarea formularelor au fost funcţionari din primării.
- Având în vedere faptul că într-un proiect de culegere de date a fost implicat un număr atât de mare de persoane şi a fost utilizat un chestionar care a solicitat date nepersonale şi extrem de diverse, posibilitatea de controlare sau manipulare instituţională a informaţiei a fost extrem de redusă.

ArhElectDSandu

- Discuţiile telefonice pe care le-am purtat (D.S.) pe parcursul culegerii datelor – la solicitarea experţilor locali – au fost centrate majoritar pe probleme tehnice şi au indicat o percepţie clară a studiului ca proiect de cercetare sociologică (unde se încadrează migraţia pentru „micul trafic de frontieră" sau navetiştii din Covasna/Harghita în Ungaria, cum se completează formularul pentru mai mult de opt sate, cum se poate proceda în cazul satelor foarte mari, de peste 8 000 de locuitori, de ce pe formularul de culegere a datelor figurează numai MIP şi MI, şi nu şi MAP etc.).
- Dimensiunea medie a satului, calculată în funcţie de datele raportate în RCM, este cu numai aproximativ 15 persoane mai mare decât cea estimată pentru 1998, pornind de la datele oficiale din 1992.
- Analizele care descriu variaţia intercomunitară a comportamentului de migraţie, prezentate în cuprinsul lucrării, pornind de la datele RCM, au dus la interpretări sociologice consistente, în mare măsură convingătoare. În cadrul acestor analize, au intrat o serie de variabile cu grad mare de fiabilitate, produse în cadrul unor cercetări diferite (distanţa până la cel mai apropiat oraş, nivelul de dezvoltare a satului, nivelul de dezvoltare a judeţului, caracterul central sau periferic al satului în cadrul comunei, plasarea comunei în apropierea unui drum european, plasarea comunei la periferia sau în centrul judeţului etc.). Foarte multe dintre variabilele respective lucrează ca predictori eficace ai comportamentului de migraţie comunitară, măsurat prin RCM. Această consistenţă structurală între date produse prin cercetări diferite constituie unul dintre cei mai puternici indicatori de validitate a datelor produse prin recensământul efectuat cu experţii comunitari (vezi anexa A1).
- Regionalizarea comportamentului de migraţie transnaţională pe câmpuri şi regiuni, funcţie de originile şi destinaţiile fluxurilor, este în deplină concordanţă cu informaţiile calitative prealabile, date de studiile de comunitate asupra migraţiei (Diminescu, 1996, Diminescu, 2001), cu aşteptările rezultate din sociologia regională a ţării. Este încă un argument de substanţă pentru a susţine validitatea datelor culese prin RCM.

Deşi, evident, estimările făcute de experţii locali sunt afectate de erorile obişnuite unor cercetări sociologice de acest tip, ansamblul datelor culese prezintă un grad ridicat de validitate şi fidelitate. Deşi numărul de experţi locali folosiţi pentru a răspunde la chestionar a fost cu atât mai mare, cu cât populaţia comunei sau a oraşelului era mai mare, erorile probabile de estimare au atins un nivel mai ridicat tocmai în cazul localităţilor mari. Pentru un sat precum Marginea din judeţul Suceava, spre exemplu, a fost firesc să apară dificultăţi de reconstituire a mişcărilor migratorii ale populaţiei, în condiţiile în care localitatea are aproape 10 000 de locuitori.

Echipe independente ale OIM au controlat în teren modul în care au fost completate formularele. În plus, a fost realizată o validare informatică a datelor prin compararea unora dintre cifrele raportate la nivel local, prin chestionarele OIM, cu date oficiale disponibile la nivel de sat (populaţie, număr de gospodării, compoziţie etnică a localităţii etc.).

Tipologii şi indicatori în măsurarea migraţiei comunitare

Recensământul comunitar realizat prin experţi locali a surprins mai multe categorii de migranţi care se deplasează în afara ţării. Categoria cel mai puternic reprezentată şi în migraţia temporară a românilor în străinătate, şi în datele acestui recensământ este cea a migranţilor circulatorii care stau mai mult timp în străinătate. Datorită acestui fapt elementar, al duratei mai mari de şedere, ei acţionează ca agenţi de comunicare între societatea de origine şi domiciliu şi societăţile de destinaţie temporară. Migraţia lor este

una de tip transnațional[22], de legătură între spații sociale naționale. Situația lor contrastează puternic și cu cea a persoanelor care pleacă definitiv în străinătate (emigrație definitivă), și cu cea a migranților transfrontalieri care se deplasează pentru durate scurte între localități din apropierea granițelor. Datele furnizate de RCM asupra migrației temporare în străinătate din satele României măsoară în principal acest fenomen al migrației transnaționale. Este însă o măsură brută, „crudă", afectată considerabil de migrația de scurtă durată, transfrontalieră, dar și de cea definitivă. Estimările comunitare de la care am pornit nu permit diferențierea clară între cele trei tipuri de migrație (transnațională, transfrontalieră și definitivă). Ponderea celei de tip definitiv pare să fie însă extrem de redusă, dacă avem în vedere faptul că este vorba de populație rurală cu capital uman relativ redus și, implicit, cu mari dificultăți de stabilire definitivă în străinătate. În plus, este de menționat că migranții de revenire sunt o componentă „curată" a fenomenului de migrație temporară.

Indicatorii folosiți pentru măsurarea migrației din sate în străinătate (caseta 5.5) sunt construiți în funcție de numărul de persoane plecate din localitate în momentul recensământului și de cel al persoanelor revenite în sat după ce au stat o perioadă de timp în străinătate.

Caseta 5.5. *Indicatori ai migrației internaționale folosiți în analiza datelor din RCM*

Pentru măsurarea intensității migrației la nivel comunitar, am folosit indicatori referitori la migrația de revenire, persoanele plecate din localitate la momentul recensământului și experiența de migrație a comunității, prin raportarea unor cifre absolute de volum de migrație și a unora de estimare a intensității fenomenului (migranți/populație).

- PLECAȚI – volumul emigrării (preponderent) temporare în străinătate : persoane plecate după 1989 din localitate în străinătate ;
- REVENIȚI – volumul migrației de revenire din străinătate în localitate, după 1989 ;
- REMIG – rata emigrărilor (preponderent) temporare din localitate în străinătate ;
- RIMIG – rata migrației de revenire în localitate din străinătate ;
- PREVAL – migrația totală pe durata vieții în străinătate („prevalența migrației externe") = = PLECAȚI + REVENIȚI ;
- RPREVAL – rata de prevalență a migrației în străinătate = MIGTOTAL × 1 000/populația localității în 1998 ;
- CIRCULAT – volumul migrației circulatorii în străinătate = PLECAȚI – persoane care nu au revenit niciodată de la plecare + REVENIȚI ;
- RCIRCUL – rata migrației circulatorii = CIRCULAT × 1 000/populația localității în 1998.

22. „Transmigrants adapt themselves to uncertain and unpredictable situations, they learn to manage risks and to live with them, they accumulate cultural and social capital in and between the two countries. Concerning their spatial residence and their work, their life projects and plans are not fixed or very long-term but «oriented in exploiting opportunities». They are not free in defining the conditions of their action, but the horizon of their realized options of action and expectations is not limited to the region of departure *or* the region of arrival, it *spans between and over* them.

...we hold that, first, the bulk of international migration theory *until now* focused on immigrants and return migrants, but not on transmigrants ; second, since the end of the 20th century we could observe a qualitative and quantitative *breakthrough* of transmigration and transmigrants as an empirical phenomenon ; and, third, in the context of globalization and new communication technologies the durability of transnational social spaces is increasing." (Pries, 2001b, p. 68)

ArhElectDSandu

Volumul total dat de numărul de persoane plecate din localitate şi de numărul celor revenite în perioada 1990-2001 este o aproximare pentru experienţa de migraţie a comunităţii şi, indirect, pentru migraţia de tip circulatoriu. Cumularea celor două tipuri de migranţi duce la o măsură similară cu cea de „migraţie totală pe durata vieţii" (sosiri + plecări). Prin împărţirea cifrei respective la totalul populaţiei din localitate se obţine o „rată de prevalenţă a migraţiei"[23]. Este de subliniat faptul că rata de prevalenţă a migraţiei nu oferă decât o aproximare a migraţiei circulatorii. Cifrele agregate de la care am pornit nu permit o identificare exactă a celor care practică efectiv migraţia de tip circulatoriu. În chestionarul aplicat la nivel de sat au figurat şi întrebări referitoare la numărul de reveniri în localitate ale celor care au fost sau sunt plecaţi. Fiind vorba de contorizarea unor evenimente care au avut loc în comunitate pentru un număr mare de oameni, raportările experţilor locali sunt relativ fragile (cifrele nu „se închid" foarte bine, funcţie de diferite chei de verificare). Este probabil că raportările referitoare la cei care erau plecaţi în momentul recensământului sunt mai corecte decât cele care vizează numărul de reveniri pentru persoanele care se află în localitate. Deşi, repetăm, evaluările de acest gen sunt foarte relative, este de notat totuşi că numai 18% dintre cei plecaţi din sat după 1990 nu au revenit niciodată în localitate. Restul, de aproximativ patru cincimi, par să fie migranţi de tip circulatoriu.

Dacă măsurătorile asupra migraţiei înregistrate prin RCM ar fi fost serios afectate de erori de raportare, atunci ar fi fost puţin probabil să constatăm legături semnificative între caracteristicile satelor/regiunilor de plecare şi intensitatea fluxurilor de migraţie temporară în străinătate. Rezultate ale analizei de regresie multiplă indică însă existenţa unor legături statistice puternice, semnificative şi interpretabile sociologic între indicatorii de migraţie şi cei comunitar-regionali, măsuraţi prin variabile derivate din datele recensământului din 1992 sau produse în cadrul altor cercetări (tabelul A1): migraţia circulatorie între satele României şi diferite ţări tinde să fie mai puternică pentru satele mari, centru de comună, cu nivel de dezvoltare relativ ridicat, localizate preponderent în Transilvania sau în judeţele de la graniţa de vest a ţării.

Atât pentru interpretarea datelor culese prin RCM, cât şi pentru organizarea ghidului de convorbire aferent studiilor de caz asupra migraţiei circulatorii, am folosit următoarea tipologie (tabelul 5.6): I. migraţie transfrontalieră; II. migraţie transnaţională; III. emigrare internaţională definitivă şi IV. migraţie internaţională reziduală (alte tipuri). Pentru distincţia între migraţia transfrontalieră şi cea transnaţională, esenţiale sunt tipul de „graniţă" sau de spaţiu social care se interpune între origine şi destinaţie şi durata şederii

23. „The conceptual framework called for by Durand and Massey requires a technique that permits direct comparison among communities with different histories and levels of migration. In order to satisfy this methodological need, we introduce a new analytical tool: the migration prevalence ratio. For any community in any year, the prevalence ratio is defined as the number of people with international migratory experience divided by the total number of people alive. It can be calculated retrospectively for any year in the recent past given just two pieces of information about every community member: the date of birth and the date of his or her first foreign trip.
This ratio, when calculated for different years within a community, provides a simple indicator of how widespread migratory experience has become at any point in time. It serves as a proxy for the extent of a community's involvement in the migratory process and allows us to compare communities at very different stages of migratory development. In this way, the prevalence ratio partially controls for the effect of differences in the history and timing of migration. In essence, it standardizes the units of comparison." (Douglas S. Massey, Luin Goldring, Jorge Durand, 1994, p. 1 495)

continue la destinația temporară. În primul caz, migrația temporară internațională se face prin transgresarea de scurtă durată a unei frontiere sau a unui spațiu de mare permeabilitate (de exemplu, spațiul bulgar între România și Turcia). În cel de-al doilea caz, deplasarea este de mai lungă durată și funcționează efectiv, indiferent de intențiile și ideologiile de migrație, ca mijloc de comunicare între societăți naționale diferite, ca mod de structurare a unor „spații transnaționale"[24].

Tabelul 5.6. *Tipologia formelor de migrație în străinătate în funcție de durată, regularitate și motivație*

Durata de ședere continuă la destinație	Regularitatea deplasărilor	Motivația migrației	Tip de migrație	Subtip de migrație
redusă (de ordinul zilelor sau săptămânilor)	fără regularitate precisă	lucru	I. Migrație transfrontalieră	1. circulație transfrontalieră pentru lucru (ocazional)
		altele		2. trafic ocazional, frecvent, pentru comerț cu țări mai mult sau mai puțin apropiate (gen Ungaria – apropiat – sau Turcia – la distanță medie)
	cu regularitate relativ precisă (tip „navetă")	lucru	Tipuri mixte, transfrontaliere și transnaționale	3. navetă transfrontalieră pentru lucru
		altele		4. migrație transfrontalieră pentru lucru sezonier
				5. tranzit trafic regulat (săptămânal) pentru comerț
ridicată (de ordinul lunilor/anilor)	fără regularitate precisă	lucru	II. Migrație transnațională	6. migrație de durată pentru lucru, nesezonier
		altele		7. migrație temporară, de durată, cu motivație multiplă
	cu regularitate relativ precisă	lucru		8. circulație sezonieră pentru lucru
		altele		9. navetismul specialiștilor de înaltă calificare/responsabilitate în spațiul companiilor multinaționale sau al organizațiilor internaționale
alte tipuri de migrație			III. Emigrare definitivă	10. emigrare definitivă
			IV. Migrație internațională reziduală (alte tipuri)	11. circulația persoanelor cu dublă cetățenie 12. trafic ilegal de femei, arme, droguri etc.

* În sens larg, „migrație transnațională" include și fenomene de migrație transfrontalieră.

24. Douglas S. Massey, Luin Goldring, Jorge Durand, 1994.

ArhElectDSandu

Pentru cazul unei societăţi în tranziţie, cu modificări rapide şi structurale în parametrii de context de migraţie internaţională, cum ar fi cea din România anului 2000, credem că este oportun să considerăm că imigrarea, emigrarea şi migraţia de revenire sunt perspective asupra fenomenului, şi nu tipuri efective de migraţie[25]. Acelaşi eveniment de schimbare a domiciliului poate fi văzut din perspectiva emigrării, imigrării sau a revenirii. Emigrantul temporar din Crângenii Teleormanului poate fi văzut ca imigrant în Coslada din Madrid, dar ulterior şi ca migrant de revenire în Crângeniul din „insulă" (locul izolat, uitat de Dumnezeu) din Teleormanul românesc.

Navetismul transfrontalier şi micul trafic transfrontalier (subtipurile 3 şi 4) reprezintă o categorie intermediară, o combinaţie între transnaţional şi transfrontalier. Deplasările de acest tip au şi caracter transnaţional prin faptul că sunt modalităţi de comunicare între societăţi naţionale, datorită caracterului lor sistematic, regulat, iar migranţii implicaţi suportă efectiv influenţa ambelor societăţi - de origine şi de destinaţie temporară.

Ce fel de migraţie a înregistrat RCM ?

Datele culese prin recensământul comunitar măsoară, foarte probabil, în principal migraţia transnaţională a populaţiei rurale a României după 1989 de tip preponderent circulatoriu. O serie de alte forme de migraţie externă - de tip temporar-frontalier sau definitiv - sunt însă prezente ca fenomene de „zgomot" în informaţia care a fost obţinută. Respectivele erori de măsurare se compensează în bună măsură prin agregare la nivel de judeţ, regiune sau câmp de migraţie. Pe ansamblu, interpretările la nivel supracomunitar sunt mai puţin chestionabile decât cele care au ca referent strict o anume comunitate locală.

Este migraţia înregistrată prin RCM una de tip transnaţional sau nu? Nu ar fi mai prudent să o caracterizăm numai ca fiind de tip circulatoriu ? Întrebările nu pot primi decât un răspuns de tip operaţional, dependent de definiţiile adoptate şi de tradiţia ştiinţifică de referinţă. Nici definiţiile nu sunt cu referent unic şi nici tradiţiile ştiinţifice nu sunt unitare.

Tradiţia în baza căreia am operat calificarea fenomenelor de migraţie ca fiind de tip circulatoriu este cea care pleacă de la lucrările lui Massey, Goldring şi Durand (1994) şi de la specificări conceptuale de dată mai recentă, din lucrări ale lui Luger Pries (2001b). Massey, Goldring şi Durand măsoară diferitele caracteristici ale migraţiei transnaţionale din Mexic în Statele Unite ale Americii prin folosirea amplă a indicelui de prevalenţă anterior descris, calculat la nivelul a 19 comunităţi[26]. Ca şi în cazul migranţilor din satele româneşti, cei înregistraţi în sondajul mexican au experienţe de migraţie diferite - cu

25. Ba însăşi are şi componente de migraţie circulatorie, de tip turistic sau mici afaceri, fie pentru saşii plecaţi în Germania, fie pentru rudele, vecinii sau prietenii lor din ţară (vezi Stănculescu şi Berevoescu, 1999; Dumitru Sandu, Vintilă Mihăilescu, coord., 1999).

26. În fiecare dintre cele 19 comunităţi au fost selectate eşantioane aleatorii de gospodării. Indicele de prevalenţă a migraţiei a fost calculat prin împărţirea numărului de persoane care au fost cel puţin o dată în SUA la numărul persoanelor de peste 15 ani din eşantionul de gospodării. Datele de pornire au fost la nivel de individ şi au permis o calculare anuală a indicelui deja prevalenţă. Deşi autorii remarcă faptul că a fost posibil să piardă din înregistrare persoanele care au plecat definitiv din localitate în străinătate, ei indică faptul că în calcularea ratelor lor vedere migranţi de tip circulatoriu, cu mai multe cicluri de plecare-sosire, dar şi specificaţi pe singură deplasare, precum şi pe cei definitiv plecaţi (Massey, Goldring, Durand, 199 prin raportare

ciclu unic de plecare-sosire, cu cicluri multiple sau cu plecări definitive în străinătate. Similar, ca şi în cazul satelor româneşti, migraţia de prevalenţă se calculează pentru comunităţi cu experienţă de migraţie foarte diferită.

Ulterior, specificările aduse de către Pries (2001b) vin să fixeze în mai mare măsură statutul conceptului. El plasează fenomenul de migraţie transnaţională sau de „transmigraţie" în conexiune directă cu cel de „spaţiu transnaţional". Spaţiile sociale transnaţionale sunt în concepţia sa „cadre de referinţă, pliuri locale ce structurează practici cotidiene, poziţii sociale, rute şi biografii ocupaţionale, precum şi identităţi umane. Ele există peste şi dincolo de contextele societăţilor naţionale. Comunităţile locale, persoanele, reţelele, poziţiile sociale în conexiune, în raport de interinfluenţare reciprocă peste limite de graniţe naţionale dau conţinutul spaţiilor transnaţionale. La rândul lor, „transmigranţii" pot fi definiţi ca „migranţi ale căror experienţe de viaţă transcend graniţele statelor-naţiuni" (Blanc, Basch, Schiller, 1995, p. 684) şi care „dezvoltă şi menţin multiple legături – familiale, economice, sociale, organizaţionale, religioase şi politice – care transgresează graniţele" (Basch, Glick Schiller, Szanton-Blanc, 1993, p. 7).

Linia de gândire la care ne raportăm susţine, în fapt, că migraţia transnaţională este un fenomen specific spaţiilor transnaţionale. Ea se desfăşoară multiform – circulatoriu, sezonier sau permanent. Or, tocmai această diversitate de forme caracterizează, se pare, predominant migraţia din satele româneşti în străinătate, între anii 1990-2000. „Circulatoriu" sau „permanent" se referă la modul de deplasare, iar „transnaţional" la intensitatea legăturii între modul de viaţă al migrantului şi spaţiul specific de tip transnaţional. Evident că transnaţionalismul migraţiei românilor în străinătate este cu intensităţi inegale de structurare. Diferitele comunităţi locale din care pleacă migranţii sunt integrate în grad diferit în spaţiile transnaţionale. Diferenţierile de grad se înregistrează ca atare, dar nu anulează natura transnaţională a fenomenului.

Probabilitatea ca migraţia circulatorie să fie de tip transnaţional este mai mare pentru satele cu rată înaltă de prevalenţă a migraţiei. Centrul de interes al abordării din acest subcapitol nu este migraţia transnaţională, ci identificarea comunităţilor cu probabilitate mare de migraţie transnaţională. Este foarte probabil că în comunităţile cu mare prevalenţă a migraţiei se dezvoltă o cultură a migraţiei ca mecanism esenţial pentru cauzalitatea cumulativă a procesului (Kendall, Massey, 2002). *În măsura în care majoritatea migraţiei circulatorii din rural în străinătate este concentrată într-un număr redus de sate cu prevalenţă ridicată, se poate considera că migraţia circulatorie din satele României este una de tip preponderent transnaţional.*

Cum pot fi folosite datele RCM ?

În prelucrarea datelor incluse în fişierul rezultat din aplicarea chestionarului OIM este util să fie avute în vedere recomandările pe care le formulăm în caseta 5.6. Este vorba de date care la prima vedere sunt „slabe" prin natura lor de raportări „de gradul doi" – nu migranţii sau familiile lor au dat informaţiile, ci experţii locali, bunii cunoscători ai satelor. Or, aceştia nu ştim cât de experţi au fost sau cât de afectaţi de diferite ideologii în legătură cu migraţia sau instituţiile care cer datele. Cu toate acestea, aceleaşi date spun foarte mult, dacă sunt agregate la nivel regional şi sunt incluse în structuri de date „tari", cum ar fi cele referitoare la natura centrală sau periferică a satelor, apartenenţa lor regională, caracteristicile demografice etc.

ArhElectDSandu

Caseta 5.6. *Principii de utilizare a datelor, produse prin recensământul comunitar al migraţiei RCM*

În principiu, dat fiind modul de culegere folosit, datele din fişierul RCM trebuie prelucrate ţinând seama de următoarele principii:

- datele la nivel de judeţ şi regiune sunt mai fiabile decât cele la nivel de localitate;
- datele de structură (pondere de migranţi pe ţări, spre exemplu) sunt mai fiabile decât cele de nivel (număr de migranţi);
- cifrele de populaţie raportate de localităţi (gosp1 – număr de gospodării şi pop01 – număr de locuitori) sunt tendenţial supraestimate sau estimate incorect. Sunt de preferat cifrele de la recensământul din 1992 sau cele derivate din acestea;
- datele asupra persoanelor revenite sunt mai corecte decât cele asupra persoanelor plecate;
- numărul persoanelor plecate din localitate în străinătate este foarte probabil subdeclarat din mai multe motive: necunoaştere exactă de către experţii locali; teama acestora de a declara în special persoanele despre care local se ştie ca adoptă practici infracţionale în străinătate; circulaţie foarte intensă, greu de sintetizat în măsurări de moment etc. (*cf.* datelor obţinute prin studiile de caz);
- dezagregările pe ţări sunt mai corecte decât cele referitoare la criterii foarte fine, precum numărul de plecări/veniri;
- este de preferat să se lucreze cu numărul estimat de plecări sau reveniri, măsurat prin variabilele „plecaţi" şi „reveniţi", ce reprezintă corecturi făcute de mine (D. S.) datelor incomplete din III şi VII (*cf.* codificării din chestionar);
- rata de migraţie totală externă pe durata vieţii (calculată ca număr de plecaţi din localitate în afara ţării + numărul celor reveniţi din străinătate şi prezenţi în localitate, divizat cu numărul de populaţie din localitate), denumită şi rată de prevalenţă a migraţiei (Durand şi Massey, 1994), semnifică atât intensitatea fenomenului, cât şi profunzimea experienţei de migraţie la nivel comunitar;
- comparaţiile între plecările înregistrate la momentul recensământului şi migraţia de revenire este bine să fie făcute prin eliminarea satelor pentru care ponderea plecaţilor în Germania reprezintă mai mult de 50% din totalul celor plecaţi. Este o modalitate de a scoate din calcul satele cu emigrare definitivă, masivă a saşilor (239 de sate, din care 97 din Sibiu-Braşov, 56 din Banat şi 24 din Arad-Bihor). Profilul de migraţie al satelor în care au locuit saşii este unul foarte special, puternic marcat de generarea unei intense circulaţii transnaţionale a rromilor[27].

Folosirea sistematică a unor date produse în cadrul cercetării universitare COMREG („dezvoltarea comunitară şi regională în România", 1999-2002), pornind de la statistica oficială sau prin măsurători de tip geografic în corelaţie cu cele din RCM, a fost de natură să contribuie substanţial la corectarea unor erori asociate cu acestea din urmă[28].

27. Din totalul celor care au revenit în sate din străinătate şi locuiesc în sate din care plecarea saşilor a fost masivă (peste 50% dintre plecări) 22% sunt rromi faţă de numai 9% cât este procentul corespunzător pentru satele care nu au fost afectate de emigrarea saşilor. Ulterior, pentru valurile recente de migraţie transnaţională, decalajul anterior menţionat nu se mai menţine. Analiza pe câmpuri de migraţie, pe care o vom prezenta în capitolele următoare ale lucrării, indică acelaşi fenomen al prezenţei masive a rromilor în câmpul de circulaţie spre Germania. Satele de emigrare săsească sunt comunităţi în care prezenţa rromilor era deja foarte puternică imediat după exodul saşilor: la recensământul din 1992, ponderea medie a rromilor în satele de emigrare săsească era de 9%, faţă de numai 2% în restul satelor.
28. Tabelul de mai jos prezintă corelaţiile dintre câţiva indicatori ecologici „tari", specificaţi pe linii, şi indicatori ai migraţiei circulatorii. Cu un * am marcat indicii calculaţi prin raportare

ArhElectDSandu

Ipoteze explicative

Dat fiind faptul că datele disponibile sunt la nivel comunitar (de sat), şi nu individual, ipotezele explicative au ca referent selectivitatea comunitară a migraţiei transnaţionale. La rândul ei, migraţia transnaţională are statutul de variabilă dependentă de tip latent, măsurată indirect. Migraţia temporară, migraţia de revenire din străinătate, ratele de prevalenţă ale migraţiei au funcţie de variabile proxi pentru migraţia transnaţională[29]. Dat fiind faptul că satele sunt spaţii de viaţă socială şi unităţi de culegere a datelor, informaţia obţinută este mai relevantă pentru spaţiile decât pentru fenomenele de migraţie. Prin diverse forme de combinare şi cumulare, diferite tipuri de migraţie externă conferă unora dintre sate caracterul de „spaţii transnaţionale".

Ipoteza de bază a analizei susţine că migraţia transnaţională din satele României în anii 1990-2001 a fost direct influenţată prin variaţii spaţio-temporale referitoare la:

- capitalul social comunitar (reţele locale şi transnaţionale);
- resurse economice la nivel personal şi familial;
- instituţii de comunicare şi suport pentru migraţia internaţională;
- fenomene de frustrare şi competiţie în comunităţile locale. Structura socială a comunităţii şi experienţa de migraţie internă sau externă acţionează ca bloc de variabile ultime, cu influenţă indirectă asupra fenomenelor de migraţie.

În termenii săi esenţiali, modelul teoretic propus este consistent cu „noua economie a migraţiei forţei de muncă", incluzând variabile cu influenţă directă asupra fenomenului de migraţie transnaţională, precum deprivarea relativă, strategiile de mobilitate

---

la populaţia estimată pentru sat în cadrul proiectului COMREG, iar cu ** indicii care folosesc raportări la populaţia înregistrată în RCM. Pentru definirea REMIG şi RIMIG, vezi caseta 5.5. Tendenţial, indicii de migraţie calculaţi cu populaţia estimată în COMREG (*) se corelează mai bine cu indicatorii ecologici decât cu măsurile bazate pe populaţia raportată în RCM (**).

	REMIG*	REMIG**	RIMIG*	RIMIG**
Distanţa sat-oraş DIST	-0.048	-0.039	-0.034	-0.026
Rata navetismului în 1990 NAV90	0.089	0.038	0.040	0.014
Dezvoltarea satului DEVSAT	0.070	0.056	0.048	0.038
Dezvoltarea judeţului DEVJUD98	0.048	0.039	-0.002	0.003
Populaţia oraşului apropiat PORAS	-0.035	-0.039	-0.039	-0.037
% persoane de peste 60 ani în sat, în 1992 AGED	-0.109	-0.065	-0.060	-0.037

Un model de regresie cu coeficienţi beta, în care RIMIG* este variabila dependentă, indică: RIMIG* = -0.06* populaţie vârstnică în sat în 1992 + 0.26 - pondere minorităţi religioase în comună în 1992 - 0.03 × × populaţia oraşului cel mai apropiat + 0.03* rata navetismului în sat în 1990. Determinaţia multiplă este de 8%. În cazul în care variabila dependentă este RIMIG**, variabilă calculată cu date din RCM, determinaţia multiplă scade la 2%.

29. Relaţia dintre migraţia transnaţională ca variabilă latentă şi măsurările directe este similară cu cea dintre fertilitate şi natalitate în demografie.

ArhElectDSandu

a familiei, rolul informaţiei şi al comunităţilor de origine în explicarea procesului etc., (Arango, 2000, pp. 287-288). Completarea modelului „noii economii a migraţiei" a fost inspirată de abordarea „aşteptării de valoare" („value-expectancy") promovată de De Jong şi Fawcett (1981).

Migraţie circulatorie şi transnaţională

Rute şi profiluri ale migranţilor

Intensitatea circulaţiei. În momentul sondajului, în decembrie 2001, erau plecate din satele României în străinătate, cu motivaţii diferite, aproximativ 200 000 de persoane. Este o rată relativ ridicată de migraţie temporară (19‰), cu numai şase puncte procentuale mai mică decât cea înregistrată la acelaşi moment pentru oraşele mici (de sub 20 000 de locuitori). Sigur că cifra respectivă amalgamează o multitudine de situaţii - migraţie pe termen lung sau scurt, plecări de dată recentă sau de mai multă vreme, pendulatorie şi definitivă, pentru lucru sau cu alte motivaţii etc. În cadrul migraţiei temporare în străinătate, predominantă pare să fie cea de tip circulatoriu, cu mai multe reveniri pe durata şederii în afara ţării: aproape 59% din totalul persoanelor din rural plecate în străinătate au revenit măcar o dată în localitatea de domiciliu, iar 37% de cel puţin două ori.

O măsură mult mai clară a migraţiei circulatorii este dată de numărul persoanelor care au stat în străinătate o perioadă şi au revenit în localitate. Acestea reprezintă aproape 120 000 de persoane. Intensitatea gradului de circularitate a migraţiei lor este dată de faptul că 47% dintre ei au revenit de cel puţin două ori în ţară pe perioada rezidenţei în străinătate[30].

Rutele. În pofida diversităţii sale, câmpul migraţiei circulatorii în străinătate este structurat pe şase rute sau axe majore, care grupează peste 50% din totalul plecărilor din rural (tabelul 5.7).

Tabelul 5.7. *Migraţia circulatorie a populaţiei din comune şi oraşe mici, pe ţări de destinaţie*

Tipul de rută	Ţara de destinaţie	Persoane care au fost în străinătate în perioada 1990-2001 şi locuiesc în		Persoane plecate* la momentul sondajului din		Total, pe comune şi oraşe mici	
		sate	oraşe mici	sate	oraşe mici	persoane revenite	persoane plecate
majoră, de rang primar	Ungaria	22.8	23.3	12.7	21.4	22.9	14.2
	Germania	9.7	19.7	8.9	22.0	11.1	11.1
	Turcia	9.6	12.8	2.6	1.3	10.0	2.3
	Italia	9.4	8.7	24.2	11.1	9.3	21.9
	Spania	2.3	5.9	7.8	10.9	2.9	8.4
	Iugoslavia	4.6	3.1	1.1	1.7	4.3	1.2

30. Cifrele referitoare la frecvenţa reîntoarcerilor în ţară, fie pentru cei care sunt plecaţi, fie pentru cei care au revenit, trebuie luate cu toată rezerva, deoarece este vorba de informaţii din surse secundare, date de oameni care cunosc satul, şi nu de migranţi. Ipoteza metodologică de evaluare pe care am folosit-o susţine că experţii locali au făcut o mai bună reconstituire a reîntoarcerilor decât a persoanelor plecate şi că memoria colectivă legată de ţările de destinaţie este mai bună decât cea referitoare la frecvenţa deplasărilor circulatorii.

Tipul de rută	Ţara de destinaţie	Persoane care au fost în străinătate în perioada 1990-2001 şi locuiesc în		Persoane plecate* la momentul sondajului din		Total, pe comune şi oraşe mici	
		sate	oraşe mici	sate	oraşe mici	persoane revenite	persoane plecate
de rang secund	Israel	3.9	3.7	4.4	1.9	3.9	4.0
	Grecia	3.0	2.2	3.6	1.5	2.9	3.2
	Franţa	2.0	2.4	2.5	1.7	2.1	2.4
	Austria	1.0	1.2	1.6	1.4	1.1	1.5
	SUA	0.8	0.5	1.8	1.7	0.7	1.8
	Portugalia	0.7	0.1	1.7	0.4	0.6	1.5
de rang terţiar	Anglia	0.4	0.3	0.8	1.1	0.4	0.9
	Polonia	0.3	0.0	0.2	0.0	0.3	0.1
	Irlanda	0.1	0.9	0.5	0.3	0.2	0.5
	Canada	0.1	0.0	0.2	0.1	0.1	0.2
	Cehia	0.1	0.6	0.1	1.2	0.2	0.3
	Altele	29.1	14.6	25.4	20.3	27.1	24.5
	Total %	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
	N**	116 167	19 468	194 113	40 635	135 635	234 748

* Au fost eliminate din analiza plecărilor localităţile care aveau mai mult de 50% din totalul plecaţilor persoane de etnie germană, în ipoteza că, în situaţiile respective, predominante sunt plecările definitive. Este vorba de 239 de sate de unde sunt plecaţi, definitiv sau temporar, 55 000 de locuitori (dintre care 49 000 sunt germani) şi opt oraşe mici cu un volum al plecărilor de 7 000 de locuitori (dintre care 4 000 germani). Revenirile, nefiind afectate de emigrarea definitivă a germanilor, au fost calculate pe toate localităţile.

** Totalurile menţionate sunt, foarte probabil, măsuri care subestimează mult volumul fenomenului. Erorile de subestimare provin din slaba cunoaştere a cazurilor de migraţie, mai ales în comunităţile mari, dar şi din anumite reticenţe în a raporta date despre fenomene care decenii de-a rândul, în perioada comunistă, au fost etichetate ca negative. Efecte de compensare între sub şi supraestimări sunt însă posibile. Raportările de structură sunt mai credibile decât cele de volum şi intensitate.

Cele şase rute de rang major sunt orientate spre Vestul apropiat (Ungaria, Iugoslavia), Nord-Vestul depărtat (Germania), Sud-Estul apropiat (Turcia) şi Sud-Vestul depărtat (Italia şi Spania).

Rutele spre Italia şi Spania, cu ponderi mult mai mari ale persoanelor actualmente plecate decât ponderile celor revenite, par să fie deosebit de dinamice, cu tendinţe de a capta tot mai mulţi migranţi din ruralul românesc. Politici de migraţie ale ţărilor de destinaţie şi, posibil, facilităţi de ordin lingvistic pentru o populaţie rurală cu nivel redus de cunoaştere a unor limbi străine constituie factori majori de facilitare a migraţiei spre astfel de ţări. Ruta germană, cu ponderi apropiate de plecări şi sosiri, apare ca una relativ stabilă sub aspectul volumului de migranţi în timp. Este posibil ca ruta spre Turcia, cu ponderi semnificativ mai mici de plecări în raport cu sosirile, să fie una în declin[31].

31. Spre aceeaşi evaluare duc şi datele colectate la destinaţie, respectiv la Istanbul. Comercianţii turci vorbeau, la sfârşitul anilor '90, de „frumoasele zile ale anilor '93-'94": „Înainte – declara unul dintre aceştia în decembrie 2000 – aveam până la 100 de clienţi români pe zi, iar azi nu sunt mai mult de 20" (Gangloff, 2000, p. 8).

ArhElectDSandu

Tabelul 5.8. *Principalele tipuri de rute de migrație circulatorie a populației rurale*

Localizare		Rute de rang		
		Primar (Major)	Secund	Terțiar
apropiat	**vestic**	**Ungaria**	**Austria**	**Cehia**
	sud-vestic	Iugoslavia		
	nordic			**Polonia**
	estic			CSI
depărtat	**nord-vestic**	**Germania**	**Franța, Austria**	
	vestic		SUA	Canada, Anglia, Irlanda
	sud-vestic	**Italia, Spania**	**Portugalia**	
	sud-estic/sudic	Turcia	Israel, Grecia	

Rutele spre țările apropiate, Ungaria și Iugoslavia în mod special, sunt parcurse prin forme de migrație multiplă, greu de înregistrat prin instrumente de tipul celui folosit pentru prezenta analiză. Deplasările pentru muncă și afaceri de durată medie se intersectează cu cele de tip navetism, mic trafic etc. În raport cu Ungaria, volumul deplasărilor circulatorii este de așteptat să sporească în mod considerabil ca urmare a modificărilor de reglementări, asociate cu acordarea legitimației de maghiar, propusă de către statul ungar, sau cu recentele convenții dintre România și Ungaria.

Deplasările populației rurale tind să fie mai mult spre sud – Italia, Israel, Turcia, Grecia sau chiar Portugalia – în comparație cu cele ale populației din orașele mici. La momentul sondajului, ruta italiană se dovedea a fi cea mai atractivă pentru locuitorii satelor din România, captând aproape un sfert din totalul plecărilor actuale.

Compoziție socio-demografică. Migrația circulatorie externă din rural este dominată de bărbații tineri. Pentru orașele mici, gradul de masculinizare a fluxurilor de migrație este de asemenea ridicat, dar mai mic decât în rural. Populația adultă de peste 30 de ani care pleacă din orașele mici în străinătate este mai numeroasă decât în cazul emigrării temporare din rural.

Profilul migranților pare să fie dependent în bună măsură de perioada în care s-a produs deplasarea. Datele disponibile nu permit o ordonare pe ani sau perioade a fluxurilor de migrație circulatorie. E foarte probabil însă că persoanele revenite, prezente în sate la data sondajului, aproximează destul de bine unele caracteristici ale migranților din primul val, iar cele plecate sunt reprezentative pentru migranții din ultimul val. Schimbarea cea mai importantă sub aspect temporar este asociată cu activitățile practicate la destinație. Construcțiile rămân sectorul dominant în care este angajată populația rurală (peste 45% dintre migranți). Variația cea mai importantă se produce în legătură cu ocuparea în agricultură, marcată de o sensibilă reducere între primele și ultimele valuri: din totalul persoanelor revenite din străinătate, cele care au lucrat în agricultură reprezintă 20%, iar pentru cei plecați la momentul sondajului estimarea este de aproximativ 13%.

Tabelul 5.9. *Indicatori ai compoziției socio-demografice a persoanelor care au revenit în localitate după ce au stat în străinătate*

	Pondere persoane revenite în sat/oraș din total migranți de revenire	
	sate	orașe
Bărbați	71.0	61.2
Tineri sub 30 de ani	47.8	41.5
Protestanți (luterani, calvini)	6.1	2.5
Neoprotestanți	6.8	6.8
Catolici	17.9	20.7
Români	56.9	50.5
Rromi	9.9	19.0
Maghiari	17.9	20.0
Germani	0.4	2.8

Grupările sociale minoritare, de tip religios sau etnic, sunt mult mai mobile decât cele ale populației majoritare, ortodoxe-românești.

Compoziția socială a migrației de revenire derivă în bună măsură din faptul că în primele etape ale migrației circulatorii internaționale canalele etnice și religioase au avut o importanță deosebită.

Ponderea rromilor în totalul migrației de revenire din străinătate este mult mai mare în orașele mici decât în comune.

Exemplu de mod de lectură: 71% din totalul persoanelor care au revenit din străinătate în mediul rural sunt bărbați.

Ponderile foarte ridicate de bărbați și de tineri ar putea fi rezultatul unei greșite interpretări a două dintre întrebările chestionarului de recensământ în unele sate (constatare în studiile de caz).

Diferențierea derivă foarte probabil din faptul că populația adultă a orașelor are un nivel de instrucție mai ridicat, un capital uman sporit care îi permite să se descurce mai ușor în străinătate.

Pe ansamblu, tipul de selectivitate indicat de datele recensământului comunitar pe care îl folosim este în bună măsură în concordanță cu cel rezultat din datele culese la nivel de individ prin sondajele Fundației pentru o Societate Deschisă, în anii 2000 și 2001.

Fenomenul migrației circulatorii internaționale este puternic selectiv, iar selectivitatea respectivă pare să fi fost una de tip dinamic, diferită la începutul anilor '90 față de momentul actual. În fazele inițiale ale procesului, selectivitatea etnică, religioasă și de localizare a fost deosebit de puternică. Maghiarii, nemții și rromii au dat contingente de migranți mult mai mari decât ar fi fost de așteptat în baza ponderilor pe care le au în populația țării. Ulterior, selectivitatea de tip etnic-religios se reduce în favoarea celei asociate cu resursele de capital social și uman. În special capitalul relațional – propriu, familial sau comunitar – joacă un rol esențial în determinarea comportamentelor de migrație.

Câmpuri şi regiuni de migraţie circulatorie

România este puternic structurată regional sub aspectul comportamentelor de migraţie temporară/circulatorie a populaţiei rurale. În funcţie de principala ţară de destinaţie, se disting şase grupări majore de judeţe („câmpuri de migraţie"[32]) cu o configuraţie dată de suprapuneri între regiuni istorice, arii de specificitate etnică sau religioasă şi arii de dezvoltare:

- Moldova este dominată de fluxurile spre Italia;
- Dobrogea şi estul Munteniei cunosc cel mai bine drumul spre Turcia;
- orientarea spre Germania este dominantă în Banat, Transilvania de Sud şi Oltenia vestică;
- magistrala fluxurilor spre Ungaria porneşte din Covasna şi merge în bandă continuă spre Vest prin Harghita, Mureş, Cluj, Sălaj şi Bihor;
- gruparea de dimensiuni mai restrânse la nivelul Olteniei (cu excepţia judeţului Vâlcea) are o orientare majoritară spre spaţiul iugoslav;
- gruparea judeţelor cu orientare predominantă spre Spania sau Spania şi Franţa[33].

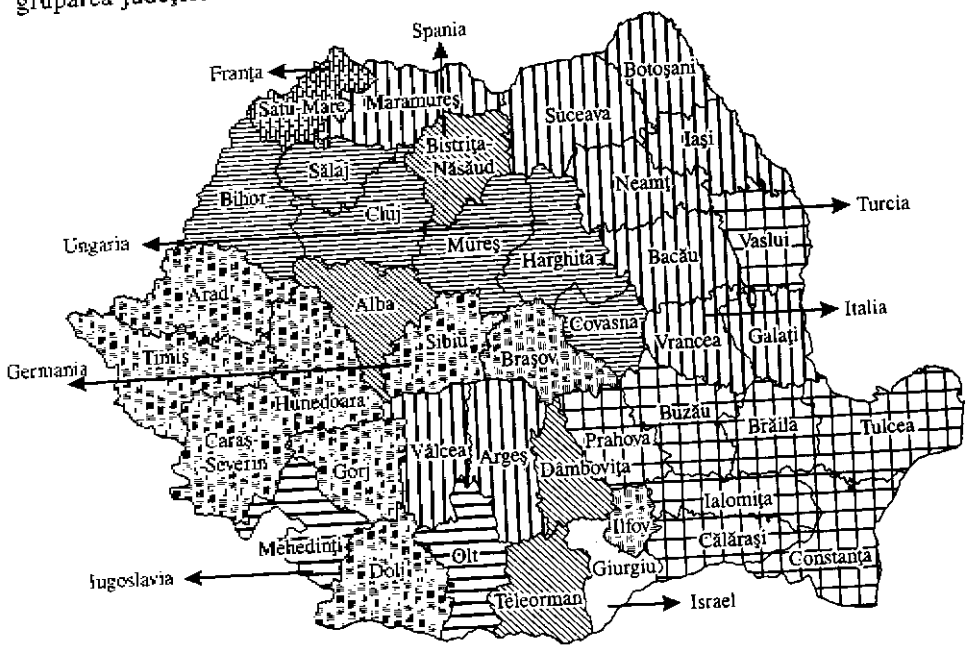

Figura 5.2. *Principalele ţări de destinaţie pentru migraţia circulatorie a populaţiei rurale (harta câmpurilor de migraţie circulatorie externă)*

Judeţele marcate la fel au aceeaşi ţară de destinaţie preferată. Originea săgeţii indică judeţul care d cea mai mare contribuţie de populaţie spre ţara-ţintă. Plecările dintr-un judeţ se fac în toate cazu

32. Noţiunea este folosită în contextul prezentei lucrări în sensul de spaţiu de migraţie circ cu limite relativ difuze, orientat în principal către aceeaşi ţară de imigrare. „Re migraţie" care vor fi descrise în continuare sunt spaţii cu limite mai bine co structurare în funcţie de mai multe ţări de destinaţie.

33. Pentru detalii, vezi tabelele din anexa studiului (Sandu, 2000a).

spre mai multe țări. În construirea acestei diagrame a fost reținută numai principala țară de destinație. Intensitatea migrației circulatorii a fost estimată prin însumarea numărului de persoane plecate spre țara-țintă la momentul anchetei cu numărul de persoane care au revenit din țara respectivă în județul de referință.

Configurația regională a țării sub aspectul migrației externe circulatorii nu poate fi identificată însă numai în funcție de destinația principală. Din aceeași localitate, din același județ au loc plecări spre destinații multiple. Considerând un set de 13 țări de destinație și grupând județele ce au profiluri asemănătoare, au rezultat 15 regiuni de migrație circulatorie definitorii pentru modul în care fenomenul se structura la sfârșitul anului 2000 la nivelul țării (figura 5.3). Cele șase mari câmpuri de migrație (cu orientare spre Italia, Turcia, Germania, Ungaria, Iugoslavia și Spania) și câmpurile de rang secundar (spre Franța și Israel) se structurează în 15 regiuni de migrație cu identitate clar definită.

Câmpul de migrație cu orientare spre Germania, de exemplu, este segmentat în trei regiuni, formate din grupările de județe Brașov-Sibiu, Arad-Timiș și Caraș-Severin--Hunedoara. În fiecare dintre acestea, Germania este destinația principală, dar apare în combinații diferite. Din Timiș-Arad se pleacă nu numai spre Germania, dar și spre Spania, Franța și Italia. Puțin mai la sud, în gruparea Hunedoara-Caraș-Severin, în configurație se mențin Germania, Spania și Italia, dar apar în plus Austria și Ungaria.

În funcție de raportul dintre țara cu maximă capacitate de atracție și celelalte din serie, se poate distinge prezența a două tipuri de regiuni – uni și bi/multipolare. Regiunea Covasna-Harghita-Mureș-Sălaj, cu 70% din migrația circulatorie orientată spre Ungaria, este un caz clar de regiune unipolară. Din totalul de 15 regiuni de migrație, cinci au o structură unipolară evidentă (cu peste 30% din circulația migratorie orientată spre o singură țară):

- Covasna-Harghita-Mureș-Sălaj – 70% spre Ungaria;
- Sibiu-Brașov – 47% spre Germania;
- Timiș-Arad – 32% spre Germania;
- Neamț-Bacău-Vrancea-Galați – 41% spre Italia;
- Constanța-Brăila-Vaslui – 32% spre Turcia.

Câmpul de migrație al Moldovei, cu orientare predominantă spre Italia, este segmentat în principal în funcție de localizarea estică sau vestică a județelor în cadrul regiunii istorice. Județele nord-estice – Iași, Botoșani și Suceava – sunt dominate de configurația Italia-Israel[34]. În schimb, în orientarea migranților din gruparea vestică – Neamț, Bacău și Vrancea – intră, alături de Italia, și Ungaria.

Câmpul de migrație cu orientare predominantă spre Turcia este, la rândul său, structurat în principal în trei regiuni: Constanța-Brăila-Vaslui, Buzău-Prahova și Călărași--Ialomița. În prima dintre grupări specificul este dat de fluxurile secundare spre Italia și Israel. În cea de-a doua, alături de preferința pentru deplasările în Turcia apar și cele

34. Fosta prezență consistentă a comunităților evreiești în nordul Moldovei ar putea fi o condiționare a actualei configurații de migrație circulatorie din nord-vestul Moldovei. Relația trebuie analizată însă prin studii de caz pentru a elimina ipotezele alternative.

asociate cu Spania și Italia, iar în cea de-a treia fluxurile secundare se îndreaptă spre Italia și Germania.

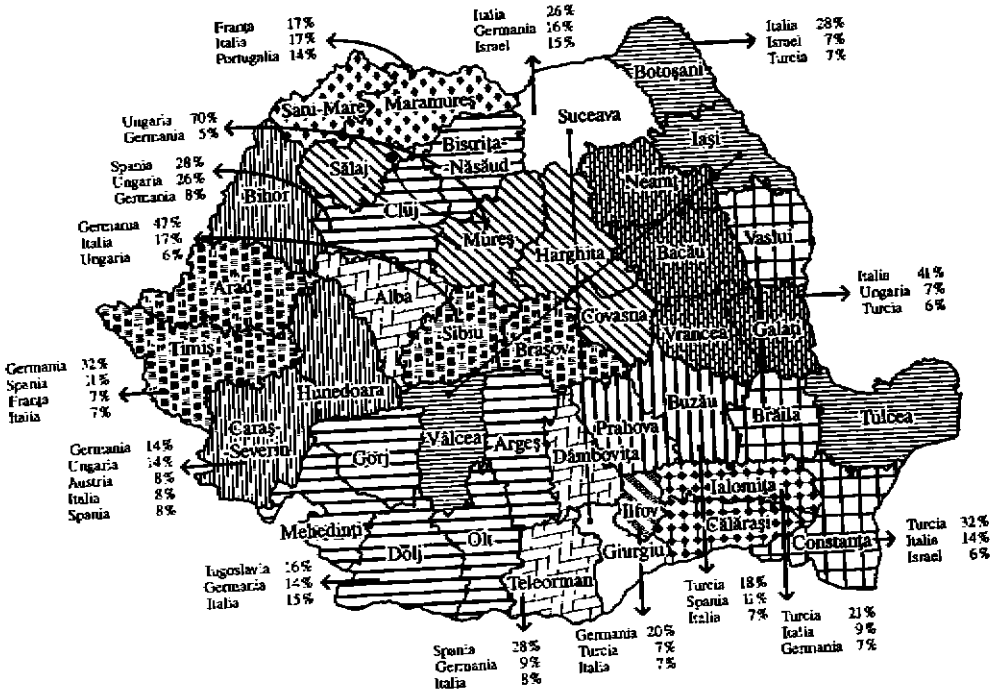

Figura 5.3. *Principalele regiuni de migrație circulatorie externă a populației rurale din România*

Barele interne de tip ⟷ leagă județe similare sub aspectul profilului de migrație, situate însă discontinuu în spațiu. Profilul de migrație al unui județ a fost determinat printr-un set de 28 de variabile care măsoară intensitatea fenomenelor de plecare și revenire spre și dinspre 13 țări (cele de rang primar și secund din tabelul 5.7, plus Anglia) și două măsuri separate pentru numărul total de plecări și de reveniri (vezi figura 5.4). Cifrele trecute în dreptul fiecărei țări indică ponderea migrației circulatorii între regiunea românească și țara de referință din totalul migrației circulatorii asociate regiunii de origine. Exemplu de mod de lectură: din totalul migrației circulatorii care implică populația rurală din regiunea Timiș-Arad 32% circulă pe ruta spre Germania, 11% pe ruta spre Spania, 7% spre Franța și 7% spre Italia. Restul, până la 100%, este reprezentat de fluxurile spre alte țări. Volumul unui flux de migrație circulatorie între o regiune rurală românească și o anume țară a fost estimat prin însumarea numărului de persoane care sunt plecate pe ruta respectivă cu numărul de persoane ce au revenit din țara de destinație. Măsura este analoagă cu cea de tip migrație totală, pe durata vieții, folosită în demografie.

Județele Olteniei sunt caracterizate prin populație rurală orientată majoritar spre Iugoslavia și secundar spre Germania și Italia.

Cele 15 regiuni de migrație au o identitate specifică nu numai prin profilurile date de țările de imigrare, ci și prin compoziția socială a migranților (tabelul 5.10).

Tabelul 5.10. *Profilul socio-demografic al migranţilor reveniţi în ţară, pe regiuni de migraţie rurală %*

Câmp de migraţie orientat predominant spre... şi secundar spre...	Regiuni de migraţie (grupări de judeţe cu profil similar de migraţie circulatorie)	Din totalul migranţilor care au revenit în sat în perioada 1990-2001 sunt:								Total persoane	
		bărbaţi	tineri sub 30 ani	protestanţi	neoprotestanţi	catolici	romi	maghiari	germani	revenite	plecate
GERMANIA	**BV-SB**	**74**	**51**	**2**	**4**	**2**	**26**	**7**	**3**	**1.5**	**4.8**
Spania	TM-AD	68	47	1	23	11	24	5	2	3.2	6.0
Ungaria	BH-CS-HD	68	29	4	11	9	13	7	1	3.4	4.5
Turcia	IL-FOV	81	69	0	0	2	12	0	0	0.7	0.3
UNGARIA	**HG-MS-CV-SJ**	**64**	**41**	**23**	**5**	**34**	**15**	**64**	**1**	**23.2**	**13.0**
Spania	BN-CJ	68	45	4	19	6	4	37	0	4.8	6.1
ITALIA	**GL-VR-BC-NT**	**69**	**56**	**0**	**1**	**44**	**1**	**0**	**0**	**16.5**	**23.8**
Israel	BT-IS-TC-VL	79	57	0	3	7	3	0	0	9.6	8.8
Germania	G-SV	77	54	0	20	3	2	0	1	8.5	9.5
Franţa	MM-SM	69	45	2	10	19	4	10	0	4.7	8.9
TURCIA	**BL-CT-VS**	**82**	**52**	**1**	**5**	**0**	**4**	**0**	**0**	**4.4**	**2.0**
Spania	BZ-PH	74	55	0	4	0	14	0	0	5.1	3.5
Italia	CL-IL	70	37	1	1	0	4	0	0	1.1	0.6
IUGOSLAVIA	**GJ-MH-DJ-AG-OT**	**77**	**43**	**0**	**1**	**1**	**22**	**0**	**0**	**8.8**	**4.0**
SPANIA	DB-TR-AB	69	37	6	9	1	15	6	0	4.4	4.2
Total %		71.0	47.8	6.1	6.8	17.9	9.9	17.9	0.4	100	100
N										116 167	194 114

Exemplu de mod de lectură: 74% din totalul persoanelor care au revenit din străinătate în comunele din judeţele Braşov-Sibiu sunt bărbaţi. Pentru plecări nu sunt incluse satele care au dat majoritar migranţi definitivi pentru Germania.

Deşi ponderea tinerilor sub 30 de ani este foarte mare în totalul migraţiei de revenire, variaţiile regionale din acest punct de vedere sunt foarte mari. Fluxurile cele mai „tinere" sunt cele din câmpul oriental spre Italia, cu pornire din Moldova, zonă tradiţională pentru nivelul ridicat al natalităţii şi, implicit, pondere mare a tinerilor. Iarăşi în concordanţă cu structura demografică a ţării, migranţii cei mai în vârstă provin din regiuni ale Câmpiei Române şi din Banat.

Harta regiunilor de migraţie circulatorie internaţională este puternic marcată de particularităţile religioase ale zonei de origine şi ale ţării de destinaţie. Italia, ţară a catolicismului, atrage în principal migranţi din Moldova de Vest şi zone ale Transilvaniei cu populaţie catolică. Migranţii neoprotestanţi sunt concentraţi în special în câmpurile de atracţie ale Germaniei, Spaniei şi Franţei.

În compoziţia etnică a fluxurilor de migraţie, în afara românilor majoritari, cu grad ridicat de vizibilitate sunt maghiarii şi romii. Maghiarii sunt, firesc, în proporţie foarte

mare în cadrul circulației spre Ungaria. Prezența rromilor este maximă în cadrul câmpurilor de migrație orientate spre Germania, Iugoslavia și, în bună măsură, spre Spania.

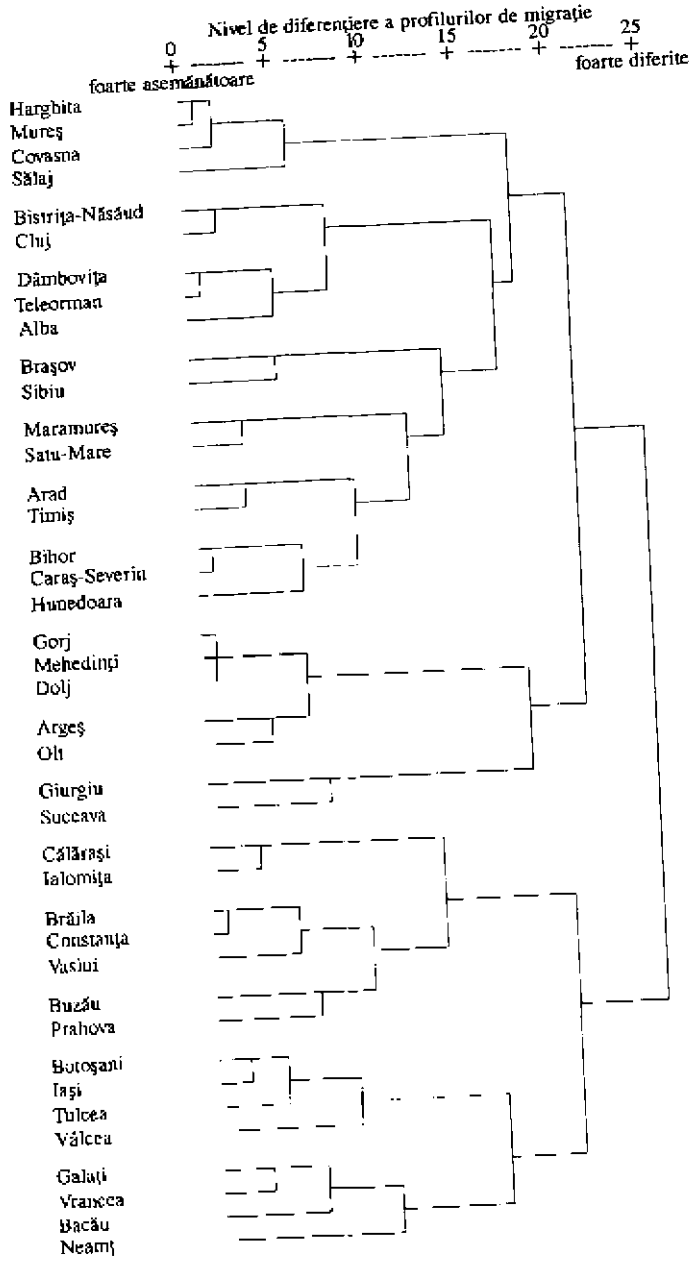

Figura 5.4. *Similitudinea județelor sub aspectul profilului de migrație circulatorie din sate în străinătate*

(Dendrogramă generată prin analiză *cluster* cu legături complete, pornind de la o matrice de similarități dată de coeficienți de corelație între profiluri. Profilul unui județ a fost determinat prin 28 de indicatori.

26 dintre aceştia se referă la numărul de persoane plecate (13 indicatori) şi la numărul de persoane revenite – 13 indicatori – în/din Spania, Franţa, Italia, Portugalia, Germania, Israel, Turcia, Grecia, Iugoslavia, Ungaria, Marea Britanie, SUA, Austria. Au fost omise din calcularea profilului ţările cu număr relativ redus de migranţi – Canada, Irlanda, Polonia şi Cehia. Încă doi indicatori au măsurat numărul total de plecaţi în prezent din sat şi numărul total de persoane revenite din străinătate.) Atât pentru variabilele referitoare la plecări, cât şi pentru cele care măsoară sosirile de tip revenire au fost eliminate localităţile ce au dat în principal migranţi definitivi în Germania.

Regionalizarea şi etnicizarea pronunţată a fluxurilor de migraţie înregistrate prin recensământul comunitar sunt, foarte probabil, în curs de relativă diminuare. Analizele în baza unor date la nivel de individ prin sondaje sociologice susţin o astfel de ipoteză[35].

Contextul comunitar al migraţiei transnaţionale

Reprezentările regionale ale migraţiei temporare/circulatorii sugerează prezenţa sa covârşitoare la nivelul ţării. În fapt, imaginea se modifică o dată schimbată unitatea de analiză prin trecerea de la regiune la sat. Fenomenul este încă limitat, cu un grad mare de concentrare comunitară. Aproximativ 530 de sate (4.4% din totalul satelor din rural) concentrează extrem de mult – aproape 60% din totalul migraţiei de revenire şi sub 40% din plecările temporare (tabelul 5.11). Satele respective, de maxim dinamism circulatoriu, au în medie peste 2 000 de locuitori (faţă de media naţională de 800 de locuitori pe sat).

Tabelul 5.11. *Indicatori ai gradului de concentrare a migraţiei circulatorii pe sate*

Categorie de sat, în funcţie de numărul de migranţi de revenire	Sate			Migraţie			
	număr de sate	ponderc sate	mărime medie a satului*	pondere migranţi de revenire	pondere persoane plecate din ţară	rata medie pe sat a migraţiei de revenire ‰	rata medie pe sat a plecărilor ‰
0	5 252	43.3	501	0.0	14.2	0.00	8.87
1-10	4 869	40.2	771	15.7	23.3	9.10	14.08
11-40	1 463	12.1	1 451	25.5	26.5	24.64	26.38
41-100	369	3.0	2 057	19.7	17.6	54.54	45.28
101+	165	1.4	2 705	39.1	18.4	139.81	77.16
Total	12 118	100	802	100	100	10.22	15.13

* Calcul cu populaţia pe care am estimat-o pentru sat pentru anul 1998 (D. S.), pornind de la cifrele oficiale de populaţie pe comună în 1998, la care am aplicat structura demografică pe sate în cadrul comunei.

35. „Ambele tendinţe de dezetnicizare şi dezregionalizare a migraţiei externe temporare sunt fireşti şi se vor accentua, foarte probabil, în perioada următoare. La începutul anilor '90 acest tip de migraţie a fost marcat etnic, regional şi religios, pentru că pe liniile respective puteau fi identificate costuri sociale mai reduse ale deplasării internaţionale. Reţelele sociale cu fundament etnic, religios-minoritar şi regional au funcţionat ca suport de lansare a migraţiei circulatorii internaţionale a românilor. Pe măsură ce inovaţia socială, care se numeşte migraţie circulatorie internaţională, se extinde în spaţiul românesc, fenomenele de contagiune socială în transmiterea strategiilor de viaţă de tip migratoriu se accentuează, specificitatea etnică, religioasă şi regională a fenomenului dispare. Ipoteza generată statistic este pe deplin confirmată prin studii sociologice la nivel de comunitate." (D. Sandu, „Migraţia circulatorie în străinătate", în *Barometrul de Opinie Publică*, Fundaţia pentru o Societate Deschisă, noiembrie 2001)

ArhElectDSandu

determinată la nivelul ultimului recensământ din 1992. Ratele de revenire şi de plecare sunt determinate prin raportare la 1 000 de locuitori în 1998.

Datele produse prin recensământ susţin din plin ipoteza predominanţei canalelor etnice şi religioase pentru primele valuri de migraţie transnaţională : la nivelul satelor cu rate maxime de prevalenţă, ponderea minorităţilor etnice şi religioase în totalul migranţilor este mult mai mare decât în cadrul comunităţilor cu experienţă de migraţie redusă (tabelul 5.2).

Satele cu rată mare de prevalenţă (peste 30‰) au un profil specific (tabelul A5.6). Nu sunt numai cele mai eterogene din punct de vedere etnic şi religios. Sunt de asemenea definite printr-o proporţie mare de tineri, stocuri mai mari de educaţie şi ponderi mai mari de foşti navetişti sau foşti migranţi la oraş. Acesta este un profil demografic semnificativ pentru niveluri ridicate de şomaj, de subocupare a forţei de muncă rurale. Astfel de sate cu mare experienţă de migraţie, integrate în spaţiile transnaţionale, sunt localizate preponderent în apropierea oraşelor şi a drumurilor intens circulate. Cele aproape 2 700 de sate din această categorie sunt foarte probabil cele mai apropiate, în context românesc, de ceea ce se cheamă „sat transnaţional" (Levitt, 2001).

Principalele coordonate în constituirea profilului de migraţie la nivelul satelor au fost asociate cu situarea regională a satului şi compoziţia populaţiei pe criterii etnice şi religioase. Profilul tipic al satelor care aveau cea mai mare experienţă de migraţie transnaţională la sfârşitul anului 2001 era dat nu numai de prezenţa unui număr sporit de minoritari din punct de vedere etnic sau religios în totalul migranţilor, ci şi de o localizare specifică a satelor respective. Satele cu cea mai bogată experienţă migratorie, relativ bine integrate în spaţii transnaţionale, sunt localizate preponderent în apropierea oraşelor de mărime mică sau medie, în câmpurile de migraţie „Ungaria", „Germania" şi „Italia".

Satele în faza incipientă de integrare în spaţii sociale transnaţionale se află, în mai mare măsură decât cele cu experienţă bogată de migraţie, în apropierea oraşelor mari. Localizarea lor preponderentă este în câmpurile de migraţie „Turcia", „Iugoslavia" şi „Spania".

Datele obţinute prin RCM circulatorii externe la nivel de sat indică o puternică dependenţă a fenomenului în raport cu caracteristicile demografice ale satului, nivelul de dezvoltare a regiunii de care aparţine satul şi caracteristicile satului sub aspectul navetismului şi migraţiei de revenire de la oraş la sat (tabelul 5.13, tabelul A5.4, tabelul A5.5).

Plecările temporare în străinătate, cu frecvenţă mai mare sau mai mică a revenirilor tind să fie mai intense pentru satele cu număr ridicat de locuitori, în satele-centru de comună, cu pondere mare de populaţie tânără şi localizate în judeţe relativ dezvoltate.

Migraţia de revenire din urban, declinul navetismului şi al ocupării locale a forţei de muncă au acţionat în mod conjugat, contribuind la creşterea presiunii sociale pentru găsirea unor noi locuri de muncă, a unor noi surse de supravieţuire. Presiunea s-a manifestat, firesc, în special în satele cu pondere mare de tineri.

Găsirea unui loc de muncă sau micile afaceri, mai mult sau mai puţin clare sub aspectul statutului juridic, au devenit pentru tot mai multe persoane ţinte pentru o nouă strategie de viaţă. Stocul de experienţă migratorie la nivel de comunitate – constituit fie prin fostul navetism la oraş, fie prin locuirea permanentă la oraş, fie prin plecările relativ reduse pentru muncă în străinătate – a influenţat dinamica noilor fluxuri şi atitudinal, prin consolidarea unei orientări favorabile migraţiei ca soluţie de viaţă. Este clar că, atunci când au avut posibilitatea, oamenii au convertit experienţele de migraţie internă în

experienţe de migraţie externă, mai mult sau mai puţin circulatorie, mai mult sau mai puţin repetată în sistem de „suveică", de „du-te-vino". Deşi numărul persoanelor ce puteau merge la lucru în străinătate înainte de 1989 era redus, faptul şi-a pus o amprentă clară asupra fluxurilor de migraţie de după 1989: aproape 70% dintre persoanele care în momentul sondajului erau plecate din sate în străinătate proveneau din sate ce avuseseră cel puţin o persoană plecată în afara ţării înainte de 1989.

Tabelul 5.12. *Profilul satelor funcţie de rata de prevalenţă a migraţiei în străinătate*

	Rata de prevalenţă (persoane plecate în străinătate şi revenite din străinătate la 1 000 de locuitori)				Total sate
	sub 1‰	1‰-10‰	10‰-30‰	peste 30‰	
	sate fără experienţă de migraţie	sate în faza incipientă de integrare în spaţii sociale transnaţionale	sate cu grad mediu de integrare în spaţii transnaţionale	sate integrate în sistemul de migraţie transnaţională	
Rata medie de prevalenţă - rromi	0.0	0.2	0.8	5.7	1.6
Rata medie de prevalenţă - maghiari	0.0	0.2	1.1	14.2	3.6
Rata medie de prevalenţă - maghiari, rromi şi germani	0.1	0.4	2.0	21.1	5.4
Rata medie de prevalenţă - catolici, protestanţi şi neoprotestanţi	0.0	0.5	2.4	24.5	6.4
Rata medie de prevalenţă - tineri sub 30 ani	0.1	2.4	8.4	36.8	11.4
Distanţa medie dintre sat şi un oraş de peste 30 000 de locuitori	23.5	20.8	21.3	19.8	21.3
Populaţia medie a oraşului cel mai apropiat de peste 30 000 de locuitori	144 369.7	145 855.7	132 899.7	125 844.6	137 278.1
Pondere medie a populaţiei de peste 60 ani în sat, în 1992	32.1	25.2	25.3	23.8	26.3
Stoc mediu de educaţie la nivel de sat în 1992*	6.5	6.9	6.9	7.0	6.9
Număr mediu navetişti în 1990 la 1 000 de locuitori în 1998	79.6	106.1	107.0	121.8	104.4
Număr mediu navetişti în 2001 la 1 000 de locuitori în 1998	28.5	38.7	38.1	38.8	36.4
Nivel mediu de dezvoltare a satului DEVSAT*	-4.3	1.4	0.5	1.3	0.0
Nivel mediu de dezvoltare a judeţului DEVJUD98*	5.6	-11.5	-12.9	-4.5	-6.8
Rata medie a revenirilor în localitate de la oraş, după 1989	33.4	31.7	35.4	37.4	34.4

AnbElectDSandu

	Rata de prevalenţă (persoane plecate în străinătate şi revenite din străinătate la 1 000 de locuitori)				Total sate
	sub 1‰	1‰-10‰	10‰-30‰	peste 30‰	
	sate fără experienţă de migraţie	sate în faza incipientă de integrare în spaţii sociale transnaţionale	sate cu grad mediu de integrare în spaţii transnaţionale	sate integrate în sistemul de migraţie transnaţională	
Pondere medie pe sat a gospodăriilor cu autoturism	11.5	14.8	14.5	17.2	14.6
Pondere sate în cadrul câmpului de migraţie:					
„Germania"	26.0	25.5	27.7	20.7	100.0
„Ungaria"	15.5	18.1	29.7	36.7	100.0
„Italia"	10.5	22.3	33.7	33.5	100.0
„Turcia"	24.8	38.2	26.2	10.8	100.0
„Iugoslavia"	26.7	38.4	26.1	8.8	100.0
„Spania"	34.8	28.3	245	12.4	100.0
Procent din totalul de migranţi (reveniţi+plecaţi) în cadrul categoriei	0	5.7	17.2	77.1	100
Număr sate incluse în calcul	2 489	3 344	3 490	2 716	12 039

Ratele de prevalenţă pe categorii etnice, religioase sau de vârstă sunt calculate ca promile ale segmentului respectiv de populaţie din total locuitori sat. Cifrele trebuie luate cu toată relativitatea, dat fiind faptul că la controlul efectuat în teren au fost depistate erori, de necorectat pe ansamblul datelor, generate de interpretarea eronată a unora dintre indicatori de către informatorii locali. * Pentru modul de calcul, vezi D. Sandu „Sărăcie şi dezvoltare în satele României", în *Sociologie românească*, nr. 4/1999.

Tabelul 5.13. *Predicţia ratelor de plecare temporară din sate*

Predictori	Variabilă dependentă: rata de plecări din sat în străinătate, cu modele pentru		
	total sate	sate periferice	sate centru de comună
Populaţie estimată în 1998 POP98*	+	0	+
% persoane de peste 60 ani în 1992	-	-	-
Pondere populaţie neortodox-creştină în 1992	+	+	+
Navetism sat-oraş, în 1990, la 1 000 de locuitori (cu cifra de populaţie din 1992)	+	+	+
Navetism sat-oraş, în 2001, la 1 000 de locuitori (cu cifra de populaţie din 1998)	-	-	-
Salariaţi la 1 000 de locuitori la nivel de comună în 1995	-	-	-
Migranţi de revenire de la oraş la sat, după 1989, la 1 000 de locuitori (calcule cu populaţia din 1998)	+	0	+
Rata migraţiei de revenire în sat din străinătate la 1 000 de locuitori în 1998	+	+	+
Au fost plecări înainte de 1989 din localitate (1 da, 0 nu)	+	+	+

Predictori	Variabilă dependentă: rata de plecări din sat în străinătate, cu modele pentru		
	total sate	sate periferice	sate centru de comună
Localizare a satului în Moldova (1 da, 0 nu)	+	+	+
Localizare a satului în Muntenia (1 da, 0 nu)	-	-	0
Localizare a satului în Dobrogea (1 da, 0 nu)	-	-	-
Localizare a satului în Banat sau Crişana-Maramureş (1 da, 0 nu)	0	0	+
Localizare a satului în Transilvania (1 da, 0 nu)	0	0	+
Pondere populaţie germană în localitate în 1992	+	+	+
DISTANŢA de la sat la cel mai apropiat oraş**	0	0	0
Populaţia oraşului cel mai apropiat, în 1992	-	-	-
Nivelul de dezvoltare a judeţului DEVJUD98***	+	+	+
R^2	0.13	0.12	0.20
N	12 000	9 452	2 548

Tabelul prezintă în formă simplificată rezultatele a trei modele de regresie multiplă. Prin + sunt semnificaţi coeficienţii pozitivi şi semnificativi diferiţi de 0, pentru $p=0.05$, iar prin - coeficienţii negativi, semnificativi pentru acelaşi nivel. Cu 0 au fost marcaţi coeficienţii nesemnificativ diferiţi de 0. Dacă nu se specifică altfel, datele sunt înregistrate la nivel de sat.

* POP98 - Calcul cu populaţia pe care am estimat-o pentru sat, pentru anul 1998 (D.S.), pornind de la cifrele oficiale de populaţie pe comună în 1998, la care am aplicat structura demografică pe sate în cadrul comunei, determinată la nivelul ultimului recensământ din 1992.

** DISTANŢA - măsurare a distanţei dintre sat şi cel mai apropiat oraş cu peste 30 000 de locuitori (sursa de date: măsurări realizate de geografi în cadrul proiectului C8, COMREG, Universitatea Bucureşti; coord. D. Sandu).

*** DEVJUD98 - indice al dezvoltării judeţului, construit prin agregări factoriale succesive din 11 indicatori primari referitori la capitalul uman, ocuparea forţei de muncă, modernitatea demografică şi capitalul material al gospodăriilor (D. Sandu, coord., *The villages of Romania: development, poverty and social capital*, The World Bank, Bucureşti, martie 2000).

Exemplu de mod de lectură: cu cât revenirile în sat de la oraş, după 1989, au fost mai intense, cu atât probabilitatea de plecare temporară din satul respectiv în străinătate a fost mai mare, ţinând sub control (la medie) valorile tuturor celorlalte variabile din model. Relaţia este valabilă pe total sate şi pe satele centru de comună, dar nu şi pentru cele periferice.

Navetismul rural/urban a cunoscut, în perioada 1990-2001, o reducere de aproximativ două treimi. Scăderea nu s-a produs uniform. Cele mai afectate au fost satele din apropierea oraşelor mici (tabelul 5.14). Aşa cum era de aşteptat, tot aici, în apropierea oraşelor mici sau medii, s-au structurat fluxurile de emigrare temporară în străinătate de maximă intensitate. Cercetări regionale de tipul celei întreprinse de Universitatea Bucureşti în zona Roşiori de Vede din Teleorman (Şerban şi Grigoraş, 2000; Sandu, 2000) sau de către OIM în judeţul Suceava (Lăzăroiu, 2000) surprind cu detalii tocmai o astfel de situaţie.

Localizarea satului în spaţiul social al ţării este cu ample consecinţe pentru migraţia circulatorie în străinătate (tabelul 5.16). Contează poziţia în cadrul comunei, al microregiunii urbane, al judeţului şi al regiunii istorice. Plecările de tip temporar-circulatoriu în străinătate ale ruralilor se fac în special din sate centru de comună, cu număr mare de locuitori, din apropierea oraşelor mici sau mijlocii. După cum am notat deja, acestea sunt tipurile de situaţii în care declinul navetismului rural/urban şi migraţia de revenire

ArhElectDSandu

de la oraş la sat au contribuit în mod special la accentuarea presiunii pentru migraţie externă circulatorie, pentru găsirea unor soluţii de viaţă în afara graniţelor ţării.

Tabelul 5.14. *Navetism sat-oraş şi migraţia circulatorie în străinătate în funcţie de categoria de mărime a oraşului apropiat*

	Mărimea oraşului apropiat de sat			Total
	sub 50 000 de locuitori	51-99 000 de locuitori	peste 100 000 de locuitori	
Navetişti sat-oraş în 1990*	257 090	311 173	615 998	1 184 261
Navetişti sat-oraş în 2001*	71 848	100 469	242 925	415 242
Procent de reducere a navetismului în 2001 faţă de 1990	72.1	67.7	60.6	64.9
Rata plecărilor temporare în străinătate ‰	17.65	11.39	16.61	15.13
Rata revenirilor din străinătate ‰	13.53	8.77	9.73	10.22

* Prin respectarea strictă a formulării din chestionarul de recensământ, au fost incluşi nu numai navetiştii pentru muncă, ci şi cei pentru şcoală. Este posibil, conform informaţiilor primite din studiile de caz, ca în localităţi diferite să se fi lucrat diferit, uneori incluzând navetismul şcolar, alteori nu.

Poziţia regională a satului la nivel de judeţ şi de regiune istorică are, de asemenea, multiple consecinţe. Circulaţia migratorie este facilitată nu numai de un nivel mai ridicat de dezvoltare a judeţului, ci şi de poziţia acestuia în cadrul ţării. Plasarea spre graniţa de vest a contribuit în mod special la stimularea fluxurilor migratorii externe. Apropierea de graniţă nu este în sine un factor hotărâtor. Judeţele de la graniţele de sud sau de est nu înregistrează numai prin acest fapt al localizării o propensiune sporită de migraţie în străinătate. Localizarea judeţului în regiunile de dincolo de Carpaţi sau în Moldova (*versus* localizarea în Oltenia, Muntenia sau Dobrogea) este favorabilă unor valori ridicate ale ratelor de migraţie circulatorie externă. Compunerea specifică a unor forţe social-economice face ca judeţele cu maxime rate de plecări temporare în străinătate să fie Sibiu şi Braşov în Transilvania, Satu-Mare şi Arad în Crişana-Maramureş, cele din Banat integral, iar din Moldova – Suceava, Bacău şi Neamţ (tabelul 5.15)[36].

Tabelul 5.15. *Localizarea regională a 8 sate cu rate maxime de plecări temporare în străinătate*

Regiuni istorice	Judeţe cu rate maxime ale plecărilor temporare din sate în străinătate	Sate cu rate maxime de emigrare în cadrul regiunii ale plecărilor temporare din sate în străinătate
Transilvania	Braşov	Sercaia, Sercaia
	Sibiu	Slimnic, Slimnic
Banat	Caraş-Severin	Garnic, Garnic
	Timiş	Chevereşu Mare, Chevereşu Mare

36. Ierarhiile din perspectiva volumelor de emigrare sunt uşor diferite de cele în termeni de intensitate a fluxurilor. Mai exact spus, ierarhiile prezentate în text se referă la judeţe care conţin mai multe sate cu rată foarte mare a plecărilor din sate în străinătate.

Regiuni istorice	Judeţe cu rate maxime ale plecărilor temporare din sate în străinătate	Sate cu rate maxime de emigrare în cadrul regiunii ale plecărilor temporare din sate în străinătate
Crişana-Maramureş	Satu-Mare	Tarsolt, Tarsolt
	Arad	
Moldova	Neamţ	Pildeşti (Cordin), Sabăoani
	Suceava	Bodnăreni, Arbore
	Bacău	Mateieşti, Sanduleni

Rolul pe care îl are izolarea satului asupra migraţiei în străinătate este relevat de distanţa dintre sat şi cel mai apropiat oraş, precum şi de poziţia pe care satul o are faţă de limitele de judeţ. Cu cât satul este mai departe de oraş şi cu cât se află mai la marginea judeţului, zonă de obicei slab acoperită cu servicii de transport public şi de sănătate sau de tip poştal, cu atât migraţia circulatorie în străinătate este mai redusă. Constatarea reconfirmă faptul că migraţia de orice tip este un fenomen de comunicare umană stimulat sau obstrucţionat de prezenţa sau absenţa altor forme de comunicare.

Diferenţierea între satele centrale şi cele periferice este nu numai una de intensitate a migraţiei circulatorii, mai mare în primul decât în cel de-al doilea caz, ci şi una de structură de condiţionare a fenomenelor de migraţie. Gradul mult mai mare de sărăcie şi izolare din satele periferice faţă de cele centru de comună face ca în prima categorie presiunea socială pentru migraţie să fie mai puternică şi selectivitatea fenomenului mai redusă. Structura pe vârste, spre exemplu, contează mai mult în satele centrale decât în cele periferice. Similar, migraţia de revenire de la sat la oraş pare să influenţeze tendinţa spre migraţie circulatorie internaţională mai mult în cazul satelor centrale decât în cele periferice (tabelul 5.16).

Tabelul 5.16. *Predicţia plecărilor temporare din sate în străinătate, în funcţie de localizarea satului*

Predictori	Coeficienţi de regresie nestandardizaţi	Coeficienţi de regresie standardizaţi	Nivel de semnificaţie	Tip de relaţie statistică*
Constantă	9.04		0.00	
Populaţie estimată în 1998 POP98	0.00	0.08	0.00	+
Nivelul de dezvoltare a satului DEVSAT**	0.92	0.02	0.06	0
Sate centrale (1) sau periferice (0) în cadrul comunei	-0.82	-0.01	0.42	0
DISTANŢA de la sat la cel mai apropiat oraş	-0.04	-0.01	0.20	0
Populaţia celui mai apropiat oraş cu peste 30 000 de locuitori	0.00	0.02	0.02	-
Nivelul de dezvoltare a judeţului DEVJUD98	0.33	0.08	0.00	+
Localizarea satului la periferia judeţului (1 da, 0 nu)	-1.77	-0.02	0.01	-

Predictori	Coeficienți de regresie nestandardizați	Coeficienți de regresie standardizați	Nivel de semnificație	Tip de relație statistică*
Localizare în județ de graniță (1 da, 0 nu)	-6.07	-0.07	0.00	-
Localizare a satului în Moldova (1 da, 0 nu)	16.12	0.17	0.00	+
Localizare a satului în Muntenia (1 da, 0 nu)	-3.90	-0.04	0.00	-
Localizare a satului în Dobrogea (1 da, 0 nu)	-1.57	-0.01	0.55	0
Localizare a județului la granița de vest (Banat, Crișana-Maramureș)	13.12	0.11	0.00	+
Localizare a satului în Transilvania (1 da, 0 nu)	3.82	0.04	0.00	+
Rata migrației de revenire în sat din străinătate la 1 000 de locuitori în 1998	0.34	0.25	0.00	+
R^2	0.11			

* Pentru cititorul mai puțin familiarizat cu procedurile specifice de analiză statistică, semnele din ultima coloană permit citirea ușoară a rezultatelor:
\+ relație statistică pozitivă și semnificativă între migrație (y) și variabila de pe prima coloană (x);
\- relație statistică negativă și semnificativă între migrație (y) și variabila de pe prima coloană (x);
0 relație statistică nesemnificativă între migrație (y) și variabila de pe prima coloană (x).
Exemplu de mod de lectură: cu cât distanța între sat și cel mai apropiat oraș este mai redusă, cu atât tendința de plecare din sat în străinătate, temporar, este mai intensă (ținând sub control influența celorlalte variabile).

** Indice al dezvoltării satului, construit prin agregări factoriale succesive din 17 indicatori primari referitori la capitalul uman, calitatea locuințelor, modernitatea demografică a satului, potențialul său demografic, izolarea comunității și dezvoltarea comunei din care face parte[37].

Concluzii și implicații

1. Analiza fenomenului de migrație internațională la nivel individual susține din plin ipoteza migrației ca strategie de viață, de conversie a capitalurilor:

   1.1. Migrația temporară în străinătate apare clar ca fiind un fenomen de mobilitate prin selectivitate preponderent pozitivă. Cei care au călătorit dincolo de granițele țării - cu motivație, este drept, nespecificată prin datele disponibile - dispun de capital uman și social-relațional sporit. Nu numai capitalul personal-familial pare să îi favorizeze, ci și diferite forme de capital comunitar-regional: județele cu nivel sporit de dezvoltare social-economică favorizează în mai mare măsură decât cele sărace emigrarea temporară. O formă specifică de capital social comunitar asociată cu structura etnică operează, de asemenea, pentru favorizarea emigrației externe temporare.

37. Pentru detalii, vezi capitolul al patrulea din volumul de față.

1.2. Capitalul social comunitar cu impact asupra migraţiei internaţionale circulatorii are şi o linie etnică de structurare. Regularitatea capătă variante diferite de la rural la urban. În primul caz pare să conteze mai mult prezenţa populaţiei de rromi ca factor favorizant pentru migraţie, iar în cel de-al doilea prezenţa populaţiei de maghiari. În fine, diferenţierile de dezvoltare regională, la nivel de judeţ, se impun ca factor de selectivitate mai mult pentru migraţia din urban decât pentru cea din rural.

1.3. Capitalul material poate conta semnificativ în realizarea proiectului de migraţie, dar proiectul în sine este nesemnificativ dependent de resursele materiale. Ipoteza este susţinută de date numai pentru migraţia potenţială externă. În cazul migraţiei potenţiale interne, lucrurile stau diferit. Aici, sărăcia, nivelul redus al veniturilor contribuie la favorizarea structurării intenţiei de migraţie.

1.4. Actul efectiv de migraţie depinde însă nu numai de resursele de capital, intenţionalitate, strategii, ci şi de o serie de constrângeri neanticipate (De Jong, Fawcett, 1981). O raportare directă la intenţiile de migraţie permite evitarea „zgomotului" indus de constrângerile accidentale. În acest fel, se poate face mai uşor inferenţa în legătură cu strategiile acţionale ale migranţilor.

1.5. Proiectele de migraţie se asociază semnificativ cu proiectele ocupaţionale, cu proiectele de tip antreprenorial şi de confruntare cu dificultăţi generate de şomaj sau nivelul redus al veniturilor. Natura proiectului de migraţie, orientat intern sau extern spre turism, muncă, educaţie sau schimbare de domiciliu permanent, este rezultatul conjugării între capitalurile disponibile, ciclul de viaţă individual-familială, experienţa de migraţie şi valenţele contextului comunitar-regional.

1.6. Toate celelalte condiţii fiind egale, cu cât orientarea antreprenorială este mai bine structurată, cu atât este mai puternică intenţia de emigrare pentru muncă în străinătate în cazul persoanelor din rural. În urban, orientarea antreprenorială apare ca fiind semnificativ asociată cu migraţia de tip turistic şi educaţional. Indiferent de mediul rezidenţial, proiectele de migraţie internă, pe teritoriul ţării, sunt pozitiv asociate cu proiectele antreprenoriale.

1.7. Locul de muncă şi banii sunt obiectivul imediat, major al emigrantului temporar în străinătate. Valorile instrumentale esenţiale pentru a realiza obiectivul respectiv sunt obţinerea de locuinţă, învăţarea limbii şi obţinerea permisului de şedere acolo.

1.8. Pionierii comunitari ai migraţiei sunt, ca orice pionieri, orientaţi spre căutare, cu bună toleranţă la risc şi cu un nivel de capital uman şi social care să le asigure şanse de reuşită.

1.9. Conversia între diferitele tipuri de migraţie se produce prin modificarea valorilor de utilitate pe care migrantul le atribuie localităţilor între care se deplasează. În măsura în care locul de sosire temporară capătă valenţe pozitive nu numai sub aspect economic, dar şi socio-cultural, este posibil ca, în absenţa unor constrângeri de tip familial la locul de origine, să se producă o conversie a migraţiei temporare în migraţie definitivă. La rândul ei, migraţia de revenire din urban în rural după un număr semnificativ de ani de locuire în urban are, în contextul actual al României, preponderent semnificaţia unei revalorizări a locului de origine, în condiţiile în care oraşul, ca loc de imigrare presupus definitivă, nu mai asigură locul de muncă sau, în genere, un mod de viaţă considerat ca acceptabil.

ArhElectDSandu

1.10. **Considerarea migraţiei temporare în străinătate ca strategie de viaţă care se difuzează ca inovaţie socială este de natură să permită înţelegerea condiţionărilor micro şi macrosociale ale fenomenului.**

2. Migraţia circulatorie a populaţie rurale în străinătate în anii 1990-2001 este inteligibilă în principal prin setul de ipoteze formulate în termeni de „valuri", „reţele", „capital comunitar" şi „sistem de migraţie".

2.1. În conformitate cu aşteptările teoretice formulate (figura 1), migraţia transnaţională circulatorie „sat-ţări străine" se dovedeşte a fi, din perspectiva RCM, un fenomen de reţea. Desfăşurarea ei implică activarea şi dezvoltarea unor reţele sociale complexe, locale şi trasnaţionale, direct dependente de structura socială a ţării şi de istoriile de migraţie pentru diferite categorii de comunităţi şi segmente sociale. Declinul navetismului rural/urban şi sporirea migraţiei de revenire sat-oraş au contribuit hotărâtor la crearea presiunii sociale pentru migraţiile circulatorii de val I, la începutul anilor '90. Tot asupra acestui val au acţionat şi oportunităţile date de reţelele sociale familiale, etnice sau religioase preexistente anului 1990. Ulterior, valurile secundare şi terţiare de migraţie circulatorie din sate în străinătate au fost susţinute de reţelele create prin migraţiile din valul I şi prin noile reţele transnaţionale, dezvoltate în conexiune cu procese diverse precum migraţia definitivă a saşilor, forme particulare ale globalizării prin afaceri, comunităţi culturale transnaţionale etc.

2.2. Migraţia circulatorie a populaţiei rurale din România anilor '90 în străinătate a stat în principal sub semnul unor constrângeri şi oportunităţi de tip regional. Fenomenul pare să fi fost determinat mai mult la nivel regional decât strict comunitar. Constrângeri legate de declinul locurilor de muncă în microregiunile urbane, în special în apropierea oraşelor mici şi mijlocii, cu replici directe în declinul navetismului rural/urban şi în sporirea migraţiei de revenire de la oraş la sat, de la nesiguranţa urbană la sărăcia galopantă din mediul rural, au contribuit nemijlocit la structurarea mediului de respingeri locale favorabile migraţiei externe, a celei circulatorii în mod particular (tabelul 5.14).

2.3. Populaţia rurală este predispusă spre adoptarea formei circulatorii de migraţie externă mai mult decât cea urbană, dat fiind capitalul uman relativ redus de care dispune. Statutul de muncitor necalificat sau de muncitor ilegal, asociat cu un astfel de capital, o face să aibă un grad maxim de vulnerabilitate la fluctuaţiile de politică economică din ţările de destinaţie (vezi situaţia de la începutul anului 2002 pentru muncitorii la negru din Israel, români şi ne-români).

2.4. Date calitative anterioare din cercetările la nivel de sat indicau deja ca probabilă legătura dintre declinul navetismului rural/urban, migraţia de revenire de la oraş la sat, pe de o parte, şi intensitatea plecărilor temporare în străinătate pentru lucru sau comerţ, pe de altă parte. Cu datele produse prin recensământul comunitar al migraţiei, ipoteza a fost validată convingător : plecările în străinătate ale migranţilor din rural au fost mai intense pentru satele cu pondere mare a revenirilor de la oraş la sat. Migraţia de revenire din urban în rural, declinul navetismului (de la aproximativ 1 200 000 de persoane în 1990 la aproximativ 400 000 în 2001) şi al ocupării locale a forţei de muncă au acţionat în mod conjugat, contribuind la creşterea presiunii sociale pentru găsirea unor

ArhElectDSandu

noi locuri de muncă, a unor noi surse de supravieţuire. Presiunea s-a manifestat, firesc, în special în satele cu pondere mare de tineri. Găsirea unui loc de muncă sau micile afaceri, mai mult sau mai puţin clare sub aspectul statutului juridic, au devenit pentru tot mai multe persoane ţinte pentru o nouă strategie de viaţă.

2.5. Oportunităţile comunitar-regionale de a converti nemulţumirile economice ale populaţiei rurale în propensiune de migraţie temporară în străinătate au fost date în special de experienţe anterioare de migraţie la nivelul satului, al comunei sau microregiunii de domiciliu. Iniţial, procesul a pornit în forma sa de masă, nu sporadică, precum anterior anului 1989, pe reţele de rudenie, pe reţele etnice şi religioase. Minorităţile de diferite tipuri, etnice sau religioase, au fost cele mai mobile la începutul anilor '90. Valul masiv de plecare a saşilor din sudul Transilvaniei şi din Banat a contribuit în mod hotărâtor la structurarea unor reţele de migraţie transnaţională. Plecarea saşilor a fost una de excepţie, de tip migraţie definitivă. În urma acestui val s-au creat însă reţele complexe, care au antrenat mişcarea migratorie circulară a unei largi regiuni, desfăşurată în bandă aproape continuă între sudul Transilvaniei, Banat, sudul Crişanei şi vestul Olteniei. Minoritatea cel mai bine conectată la reţelele create prin plecările saşilor au fost rromii. Faptul este pe deplin susţinut prin datele acestei cercetări de tip cantitativ (vezi, spre exemplu, prezenţa masivă a rromilor în câmpul german de migraţie circulatorie – tabelul 5.10), dar şi prin studii calitative anterioare, la nivel de comunitate (Mihăilescu şi Sandu coord., 1999; Stănculescu şi Berevoescu, 1999; Sandu şi Tufiş, 2000). În seria oportunităţilor regionale care au favorizat migraţia sunt de menţionat facilităţile de comunicare sporite pentru populaţia din judeţele de frontieră vestică sau pentru populaţia rurală din apropierea oraşelor.

Tabelul 5.17. *Principalele categorii de factori care au favorizat migraţia circulatorie externă a populaţiei rurale din România în perioada 1990 2001*

Categorii de factori	Subcategorii	Factori
CONSTRÂNGERI COMUNITAR-REGIONALE care obligă la construirea unor strategii de viaţă prin migraţie circulatorie externă	deficitul de locuri de muncă atractive în regiunea urbană de care aparţine satul	1. şomaj în centrul urban apropiat
		2. migraţie de revenire oraş-sat
		3. reducere a navetismului sat-oraş, în special în microregiunile rurale din jurul oraşelor mici şi mijlocii
OPORTUNITĂŢI COMUNITAR/ /REGIONALE	informaţie accesibilă despre oportunităţi de lucru/afaceri/modalităţi de a ajunge în străinătate, favorizate prin	4. migranţi din sat/regiune în străinătate, înainte de 1989
		5. migranţi plecaţi din şi reveniţi în sat/regiune, din străinătate, după 1990
		6. migranţi din sat/regiune aflaţi în străinătate
		7. reţele structurate de comunicare formală sau informală între origine şi destinaţiile posibile
		8. şanse sporite de informare în regiunile de graniţă vestică
		9. şanse sporite de informare în satele din apropierea oraşelor

ArhElectDSandu

Categorii de factori	Subcategorii	Factori
OPORTUNITĂŢI PERSONAL--FAMILIALE sporite pentru migraţie circulatorie externă	capital social	10. integrare în reţele transnaţionale de rudenie, de tip religios, etnic, de afaceri etc.
	capital uman	11. educaţie şcolară, experienţă profesională
	capital material	12. resurse pentru călătorie şi instalare la destinaţie
IDEOLOGIILE COMUNITAR--REGIONALE favorabile anumitor forme de migraţie externă	ideologii „de ţară" de destinaţie	13. „cea mai bună ţară" pentru emigrare/circulaţie
	ideologii despre timpul trăit în propria ţară	14. percepţia unor şanse reduse pentru ca în propria ţară „lucrurile să se rezolve", în sensul obiectivelor personale de viaţă; mai rău „acum" faţă de „ieri" şi „mâine, mai rău faţă de „azi" în propria ţară
	ideologii asupra „mijloacelor"	15. cea mai bună metodă de a ajunge şi de a avea succes acolo, în funcţie de resurse
	ideologii ale „scopurilor"	16. ce se poate obţine pentru sine şi familie prin migraţie

3. Stocul de experienţă migratorie la nivel de comunitate – constituit fie prin fostul navetism la oraş, fie prin locuirea permanentă la oraş, fie prin plecările relativ reduse ca număr pentru muncă în străinătate – a influenţat dinamica noilor fluxuri şi atitudinal, prin consolidarea unei orientări favorabile migraţiei ca soluţie de viaţă. De la acceptarea migraţiei interne ca strategie de viaţă s-a trecut la construirea noii strategii de supravieţuire sau succes prin migraţie circulatorie externă. Fostul navetist la oraş sau fostul imigrant din sat la oraş, revenit la sat, este mult mai aproape de mentalitatea migrantului în sistem „suveică" din sate spre Istanbul, Madrid, Paris sau Tel Aviv decât nonmigrantul, cel care nu şi-a părăsit satul niciodată.

4. La prima vedere, capitalul uman, stocul de educaţie de care dispune persoana, nu contează prea mult în influenţarea circulaţiei migratorii sau, oricum, contează mai puţin decât stocul de capital relaţional. În fapt, foarte probabil că este vorba nu de o ierarhie de importanţă între cele două forme de capital, ci de o diferenţiere funcţională. Capitalul social furnizează suportul pentru plecare şi instalare la destinaţie, pentru pătrunderea în noul mediu de imigrare. Ulterior, pe măsură ce sporeşte durata de şedere în străinătate, rolul capitalului uman, al cunoştinţelor de limbă, de tip profesional şi al informaţiei, în genere, câştigă tot mai multă importanţă. Este probabil că durata de şedere în străinătate şi, eventual, convertirea migraţiei temporare în migraţie definitivă depind în bună măsură de parametrii de capital uman. Cu cât aceştia au valori mai ridicate, cu atât conversia menţionată este mai probabilă pentru migrantul din rural.

5. Recensământul comunitar al migraţiei poate fi „citit" şi din perspectiva implicaţiilor sale practice pentru politicile de migraţie:

   5.1. Studiile calitative şi cantitative asupra migraţiei circulatorii în străinătate evidenţiază consecinţele pozitive de tip economic ale fenomenului asupra persoanelor,

familiilor şi comunităţilor implicate în proces la originea acestuia. Deschiderea spaţiului Schengen de la 1 ianuarie 2002 va contribui, foarte probabil, la sporirea fluxurilor de migraţie circulatorie, dar şi la restructurarea lor. Oricum, punctul de pornire, structurile de comportament care vor condiţiona puternic desfăşurarea procesului în continuare sunt cele instituite deja în anii anteriori şi descrise în lucrarea de faţă.

5.2. Problema care se pune din punct de vedere practic este aceea a optimizării fluxurilor de migraţie externă circulatorie, a structurării lor – nu prin control direct, ci prin măsuri de politică social-economică de dezvoltare –, astfel încât să fie funcţionale pentru migranţi şi comunităţi atât la origine, cât şi la destinaţie. În seria notelor definitorii pentru această funcţionalitate sporită intră şi cea referitoare la posibilul rol al migraţiei circulatorii în reducerea migraţiei definitive. Ideile de politică social-economică relevantă şi pentru migraţia internaţională nu pot fi fundamentate prin studii generale asupra migraţiei, ci prin focalizarea pe segmente particulare ale fenomenului. Pentru spaţii social diferite – rural, urban, spaţiul muncitorilor calificaţi, al specialiştilor cu înaltă calificare sau al muncitorilor necalificaţi – vor trebui să fie realizate fundamentări specifice.

5.3. Analiza din acest capitol este în primul rând relevantă pentru problematica socială actuală a lumii rurale româneşti. Una dintre implicaţiile sale majore susţine că pentru rezolvarea problemelor rurale nu este suficientă orientarea politicilor de dezvoltare numai asupra agriculturii şi infrastructurii rurale. Mecanismele economiei de piaţă în agricultură nu pot funcţiona în afara unei relansări a cererii urbane de produse agricole, condiţionate, la rândul ei, de revigorarea economiei urbane. Analizele indică în mod clar impactul imens pe care l-a avut reducerea drastică a navetismului rural/urban. Şocul s-a produs în special în zonele rurale din apropierea oraşelor mici, în care dependenţa de o economie urbană, de cele mai multe ori monoindustrială, a fost extrem de mare.

5.4. Deşi instituirea modelului Uniunii Europene în materie de dezvoltare regională a parcurs câteva secvenţe notabile (începând cu legea dezvoltării regionale nr. 151/1998 şi continuând cu înfiinţarea sistemului instituţional aferent ei), practica de dezvoltare regională se menţine încă la cote modeste. Gândirea de tip sectorial continuă să fie prezentă excesiv în deciziile de dezvoltare. Or, pentru mediul rural, relansarea dezvoltării nu poate veni decât în baza unei abordări regionale în care ţintele şi actorii de dezvoltare să fie nu numai satele sau exploatările agricole, ci şi satele şi exploatările agricole în contextul microzonelor urbane de care aparţin.

5.5. Similar, rezultatele analizei indică necesitatea de a considera mai atent diferenţele de problematică de dezvoltare dintre satele centru de comună şi satele periferice. Acestea din urmă sunt mult mai sărace şi, în consecinţă, exercită o presiune migratorie de un tip special.

5.6. Soluţia de principiu pentru optimizarea fluxurilor de migraţie circulatorie a populaţiei în străinătate rezidă din conjugarea politicilor de dezvoltare regională şi a celor de populaţie, astfel încât să fie multiplicate oportunităţile de împlinire personală şi familială prin profesie, câştig, servicii comunitare, turism etc. în

ţară sau prin circulaţie migratorie în străinătate. A forţa populaţia, prin constrângeri de politică economică şi regională inadecvate, să plece în străinătate, în condiţiile în care nu dispune de suficiente resurse de capital uman, material sau social, contribuie direct la multiplicarea formelor anomice de circulaţie migratorie. Sigur că de la afirmarea acestor principii până la formularea unor sugestii concrete de politică de dezvoltare şi de populaţie este un drum lung. Elaborarea unor astfel de propuneri revine unor studii specializate pe probleme de politici de migraţie şi de dezvoltare.

5.7. Mai mult sau mai puţin explicit, în grade diferite, persistă, la o bună parte dintre funcţionarii instituţiilor centrale sau locale ori chiar în mass-media, o atitudine ambiguă, dacă nu chiar negativă, în legătură cu migraţia circulatorie externă. De multe ori, prin simplu joc lingvistic, aceasta este asimilată la cea definitivă. Prejudecăţi sau spaime inutile ajung să îşi pună amprenta pe decizii mai mult sau mai puţin importante, având consecinţe asupra mişcării migratorii de tip circulatoriu. Difuzarea în cât mai mare măsură în mass-media a unor studii care aduc informaţii valide în legătură cu problematica şi consecinţele migraţiei externe circulatorii nu poate fi decât benefică în procesul de formare a unei evaluări sociale corecte a respectivului fenomen social.

5.8. Dată fiind importanţa economică şi socială a migraţiei circulatorii în străinătate, fenomenul va trebui să fie tot mai atent examinat ştiinţific. Eventualele politici cu incidenţă asupra migraţiei îşi pot dovedi eficienţa numai în măsura în care sunt fundamentate ştiinţific. Un instrument de cunoaştere de tipul acestui recensământ comunitar poate sta la baza unei multitudini de studii de detaliu care să facă transparent un fenomen social de maximă importanţă, sporind astfel şansele de a-l integra efectiv în tematica politicilor de dezvoltare, putând folosi la gândirea dezvoltării nu numai în termeni de localităţi, regiuni sau ţări, ci şi de reţele transnaţionale de comunicare precum cele de tip migratoriu (Robinson, 2002).

5.9. Pentru cunoaştere, pentru realizarea unor studii cât mai bine fundamentate asupra migraţiei în genere, a celei internaţionale în mod particular, este nevoie în primul rând de specialişti în domeniu. Resursele de expertiză în sociologia populaţiei şi în demografie, pe tematici ale migraţiei şi dezvoltării, sunt încă extrem de reduse în ţară. Revine spaţiului academic şi universitar românesc sarcina de a lucra în acest sens.

ArhElectDSandu

Anexe

Anexă la capitolul 2 – Analize multinivel asupra toleranţei în Europa

Analizele explicative asupra variabilelor de toleranţă la nivel european sunt realizate în lucrare preponderent cu ajutorul modelelor de regresie multiplă standard (bazate pe metoda celor mai mici pătrate OLS). Cum în seria predictorilor sunt atât variabile la nivel de ţară (rata urbanizării, produsul naţional net pe locuitor etc.), cât şi variabile individuale, există riscul ca o parte dintre coeficienţii consideraţi semnificativi să nu fie. Datele de tip ierarhic, precum cele cu care am lucrat, au anumite particularităţi ce trebuie luate în seamă în analizele de regresie (vezi explicaţiile detaliate în anexa metodologică pe modele multinivel pentru capitolul al treilea).

Atât modelele OLS, cât şi cele multinivel au avantaje şi dezavantaje. Primele permit luarea în considerare a structurii ierarhice a datelor, dar necesită un volum foarte mare de date şi sunt extrem de sensibile la efectele de multicoliniaritate. Modelele standard pot duce la atribuirea unor corelaţii false între date, dar au avantajul că permit o mai bună specificare a modelelor, în funcţie de premisele teoretice. Prezenta anexă va argumenta soluţia pe care am adoptat-o, aceea de a lucra în text cu modele standard, dat fiind faptul că rezultatele lor nu diferă mult de cele ale mai pretenţioaselor modele multinivel.

Regresiile majore utilizate pentru explicarea toleranţei europene au 23 de predictori (tabelul 2.2, tabelul 2.3). Am încercat aplicarea unui model multinivel cu ajutorul programului HLM2 şi includerea aceloraşi predictori în explicarea scorurilor de discriminare şi de relativism social. Date fiind problemele tehnice care apar în legătură cu insuficienţa numărului de cazuri pe ţară şi a unor efecte de coliniaritate, a trebuit să renunţ la doi dintre predictori – nivelul veniturilor şi apartenenţa la religia ortodoxă (variabile cu număr mare de cazuri lipsă în fişier). În consecinţă, am rulat două modele de regresie multiplă, unul pentru predicţia discriminării, iar celălalt pentru predicţia relativismului social, folosind acelaşi set de 21 de predictori. Cu aceleaşi date am aplicat ambii algoritmi de prelucrare – OLS şi multinivel. Pentru ambele metode, am folosit variabila de ponderare a eşantioanelor de ţară, dată de proporţia de populaţie a ţării în totalul celor 22 de ţări europene, pentru care am dispus de date din World Value Survey (valurile 2 şi 3).

Din totalul de 25 de ţări europene incluse în analiză, trei au fost respinse de programul HLM2, dat fiind numărul insuficient de cazuri (Cehia, Slovenia şi Austria). Pentru ca modelul OLS să fie comparabil cu cel multinivel, am eliminat ţările respective şi din rularea cu OLS.

Valorile coeficienţilor de regresie rezultate din cele două rulări sunt prezentate în tabelul A2.1.

Din totalul de 21 de coeficienţi de regresie parţială determinaţi prin OLS, 16 îşi menţin acelaşi statut explicativ şi în rularea de tip ierarhic. Aici, gradul de concordanţă între cele două modele este relativ ridicat. Dintre cele cinci neconcordanţe, numai trei sunt de tipul trecere de la „semnificativ", în regim OLS, la nesemnificativ, în regim ierarhic (coeficienţii referitori la produsul net pe locuitor, populaţia ţării şi orientarea individualistă). Rezultă că asupra acestor variabile trebuie menţinute rezerve în interpretarea lor ca predictori semnificativi ai discriminării. Surprinde eliminarea individualismului sau a modernităţii individuale din seria predictorilor semnificativi. Dată fiind puternica relaţie de conţinut între toleranţă şi modernitatea individuală, ambele fiind forme de cultură a deschiderii, sunt înclinat să nu iau la modul mecanic rezultatul analizei multinivel. Ar putea să fie vorba de un efect de slabă specificare, dată de eliminarea forţată a nivelului veniturilor din ecuaţie.

Două dintre schimbări sunt de sens diferit – coeficienţi nesemnificativi în OLS devin semnificativi în modelul ierarhic. Este cazul religiozităţii şi al apartenenţei la catolicism. Conform aceluiaşi model, populaţia din ţările preponderent protestante este mai tolerantă decât cea din restul ţărilor analizate. De ce protestanţii din ţările protestante ar fi mai intoleranţi decât neprotestanţii din aceleaşi ţări? Faptul ar putea fi interpretat prin efectul de majoritate, dar interpretarea poate fi strict speculativă.

Tabelul A2.1. *Modele de regresie multinivel şi standard asupra toleranţei la nivelul Europei*

Predictori	atitudine de discriminare				atitudine de relativism social			
	regresie multinivel		regresie standard OLS		regresie multinivel		regresie standard OLS	
	b	p	b	p	b	p	b	p
Constantă	-0.08	0.20	0.50	0.00	-0.14	0.03	0.77	0.00
Grad de urbanizare a ţării în 1999*	-0.01	0.02	-0.01	0.00	0.00	0.53	0.00	0.00
Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de opt trepte)*	-0.04	0.00	-0.02	0.00	0.03	0.00	0.02	0.00
Creşterea produsului intern brut în 1999 faţă de 1990 (ln)*	-0.01	0.14	-0.02	0.00	-0.03	0.01	-0.02	0.00
Produs naţional net pe locuitor (valoare logaritmată ln)*	-0.18	0.09	-0.24	0.00	0.38	0.00	0.11	0.00
Ţară fostă comunistă (1 da, 0 nu)*	0.67	0.00	0.39	0.00	0.13	0.08	-0.12	0.00
Populaţia ţării în 1996 (ln)*	0.05	0.07	0.04	0.00	0.03	0.38	0.00	0.87
Rata totală a fertilităţii în 1998*	0.42	0.00	0.35	0.00	-0.44	0.01	-0.72	0.00
Trăieşte în ţară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)*	-0.20	0.00	-0.11	0.00	0.14	0.07	0.17	0.00
Bărbat (1 da, 0 nu)	0.08	0.00	0.08	0.00	-0.15	0.00	-0.09	0.00
Vârstă	0.02	0.00	0.01	0.00	-0.03	0.00	-0.01	0.00
Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă	0.00	0.04	0.00	0.00	0.00	0.06	0.00	0.01

ArhElectDSandu

Predictori	atitudine de discriminare				atitudine de relativism social			
	regresie multinivel		regresie standard OLS		regresie multinivel		regresie standard OLS	
	b	p	b	p	b	p	b	p
Venit autoestimat (scalare directă, zece clase)**								
Agricultor (1 da, 0 nu)	0.18	0.02	0.13	0.00	-0.22	0.00	0.00	0.88
Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)	0.27	0.00	0.19	0.00	-0.16	0.00	-0.10	0.00
Catolic (1 da, 0 nu)	0.32	0.00	0.11	0.00	0.03	0.61	-0.01	0.72
Protestant (1 da, 0 nu)	0.33	0.00	0.03	0.13	0.01	0.92	-0.04	0.03
Ortodox (1 da, 0 nu)**								
Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)	0.12	0.00	0.11	0.00	-0.09	0.00	-0.03	0.03
Religiozitate RELIGAT10	-0.02	0.01	0.00	0.15	-0.10	0.00	-0.05	0.00
Frecvenţa participării la serviciile religioase	0.01	0.33	0.00	0.80	0.15	0.00	0.08	0.00
„Aţi primit o educaţie religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)	0.17	0.00	0.07	0.00	-0.07	0.05	0.03	0.07
Orientare individualistă INDIVID	-0.17	0.12	-0.10	0.00	0.08	0.00	0.01	0.40
Orientare favorabilă schimbării CHANGE	-0.08	0.00	-0.11	0.00	0.46	0.00	0.22	0.00
R^2			0.24				0.23	

Sursa de date: World Value Survey, valurile 2 şi 3, 22 de ţări, N = 22 727.

* Variabile de nivel 2 în modelul de regresie ierarhică. Mărimea localităţii a fost „dezagregată" (Hox, 2002), în sensul de atribuită, la modelul de nivel imediat inferior, cel al persoanei. Nu am putut opera cu un model cu trei niveluri care să ia în seamă şi localitatea de domiciliu, deoarece în fişierul WVS nu figurează o astfel de informaţie.

** Variabile ce apar în rularea din modelul complet din tabelul 2.2 şi tabelul 2.3, dar care au fost eliminate datorită numărului mare de nonrăspunsuri sau raporturilor de coliniaritate.

Neconcordanţa dintre coeficienţi este mai mare în cazul ecuaţiilor de predicţie pentru relativismul social. În acest caz, din 21 de coeficienţi, 12 îşi menţin exact acelaşi statut de predicţie în ambele tipuri de regresie. Situaţiile problematice sunt în număr de cinci, reprezentând coeficienţi semnificativi în OLS, dar nesemnificativi în HML2. Faptul de a trăi într-o ţară preponderent protestantă este indicativ pentru un mai mare relativism social în perspectiva rezultatelor OLS ($p = 0.001$). În perspectiva analizei multinivel prin HLM2, coeficientul respectiv devine nesemnificativ, dar foarte aproape de pragul de respingere a ipotezei nule (p observat = 0.07). Combinaţia dintre deficienţa de specificare a modelului şi valoarea lui p observat, foarte apropiată de pragul critic, mă face să menţin ipoteza toleranţei sporite în ţările de tip protestant (vezi şi modelul complet din tabelul 2.3). Situaţia este absolut asemănătoare pe linie tehnică şi interpretativă şi în alte două cazuri legate de predicţia prin rezidenţa într-o ţară fostă comunistă şi nivelul de educaţie. În ambele cazuri, noul p este foarte apropiat de pragul critic, iar substantival, pe linie de conţinut, variabilele respective funcţionează ca

ArhElectDSandu

predictori tari ai toleranţei/intoleranţei. În concluzie, reţin numai două cazuri în care trebuie nuanţate interpretările, respectiv în legătură cu influenţa gradului de urbanizare şi a calităţii de a fi protestant. Se pare că în aceste situaţii este mai prudent să nu fie făcute atribuiri de sens cauzal.

Comparaţia între cele două metode este evident utilă. Pe ansamblu, se poate susţine că analiza din text asupra toleranţei la nivel european, prin regresia standard, nu este afectată de erori considerabile datorită metodei. Deficienţele pe care aceasta le are prin posibila confundare a efectelor de nivel diferit par să fie bine compensate de performanţa sporită prin posibilitatea de specificare mai bună a modelelor, prin luarea în considerare a unui număr mai mare de predictori.

Ori de câte ori se poate face, comparaţia între regresia standard şi cea ierarhică este utilă. Probabil că cea de-a doua este net superioară primei, în situaţiile în care eşantioanele sunt foarte mari, iar specificarea corectă a modelelor de regresie se poate face prin puţine variabile necorelate între ele. Altfel, eşantioanele de dimensiuni moderate şi modelele care pot fi specificate corect numai printr-un număr mare de variabile par să ceară în continuare apelarea la regresia standard OLS.

Din motive de volum de eşantion nu am mai aplicat algoritmul HLM2 şi pentru regresiile din tabelul 2.6.

Analizele de regresie ţară cu ţară, incluse în tabelul 2.7, nu mai sunt pasibile de erori asociate cu ignorarea naturii ierarhice a datelor şi susţin consistent concluziile analizei prin regresia standard pe total eşantion european.

Anexă la capitolul 3 – Tabele

Tabelul A3. 1. *Profilul de toleranţă/intoleranţă la nivelul a 25 de ţări europene*

	Intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev	Intoleranţă etnică sau rezidenţială INTOstat	Nondiscriminare pe piaţa muncii NONdis	Justificare a comportamentelor deviante JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONstand	Acceptarea libertăţii de gen GENlib	Dimensiuni sintetice	
							Discriminare	Orientare relativistă
Slovenia*	61	54	**36**	50	50	66	**61**	60
Lituania*	**73**	57	**37**	**33**	43	66	**69**	47
Letonia*	**68**	49	58	47	49	63	57	56
Estonia*	**67**	50	51	42	50	59	59	50
Ungaria	**67**	57	47	**38**	66	43	**64**	51
Polonia*	**67**	59	**32**	**35**	40	**33**	**65**	**29**
România	**69**	**73**	**39**	**30**	56	43	**73**	43
Italia	48	45	44	44	**36**	58	49	42
Portugalia	54	47	42	**35**	50	48	54	**39**
Austria	45	46	44	41	54	54	50	48

	Intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev	Intoleranţă etnică sau rezidenţială INTOstat	Non-discriminare pe piaţa muncii NONDIS	Justificare a comportamentelor deviante JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONSTAND	Acceptarea libertăţii de gen GENlib	Dimensiuni sintetice	
							Discriminare	Orientare relativistă
Franţa	35	45	53	47	57	51	41	51
Marea Britanie	43	44	60	44	45	50	42	42
Belgia	39	58	49	45	42	45	47	41
Irlanda	45	37	53	**34**	**37**	**34**	43	22
Republica Cehă	61	**81**	**31**	63	44	31	**69**	52
Bulgaria*	53	50	**38**	46	**12**	44	51	**26**
Slovacia	**67**	**89**	**28**	47	40	**27**	**75**	41
Germania (ex-RFG)*	31	32	63	78	69	58	31	74
Olanda	39	37	71	76	61	55	33	71
Elveţia*	34	43	51	70	51	51	38	60
Germania (ex-RDG)*	36	39	51	66	73	61	40	73
Danemarca*	32	42	72	53	78	57	35	67
Norvegia*	40	44	69	55	53	**30**	36	42
Suedia*	37	35	84	72	59	**35**	27	56
Spania*	39	38	47	60	**35**	87	41	65

Cifrele din tabel reprezintă valori standardizate cu scorul Hull=50+14×z. Au fost marcate cu scris îngroşat valorile maxime de intoleranţă.

* Date culese în valul 3 (1995-1997). Pentru restul ţărilor, datele provin din valul 2 (1990-1993) al WVS.

Tabelul A3.2. *Indici de toleranţă/intoleranţă şi de dezvoltare socio-economică, pe ţări*

	Indice de intoleranţă ca discriminare*	Indice de toleranţă ca relativism social*	Grad de urbanizare în 1999 %	Produsul naţional brut pe locuitor în 1999 (mii dolari PPP)	Creşterea produsului intern brut în 1990-1999 %	Rata totală de fertilitate în 1998
Suedia	27	56	83	21	1.50	1.51
Germania (ex-RFG)	31	74	87	22	1.50	1.41
Olanda	33	71	89	24	2.70	1.56
Danemarca	35	67	85	24	2.80	1.72
Norvegia	36	42	75	27	3.70	1.81
Elveţia	38	60	68	28	0.50	1.46
Germania (ex-RDG)	40	73	87	22	1.50	1.06
Spania	41	65	77	17	2.20	1.14
Franţa	41	51	75	22	1.70	1.75
Marea Britanie	42	42	89	21	2.20	1.70

ArhElectDSandu

	Indice de intoleranţă ca discriminare*	Indice de toleranţă ca relativism social*	Grad de urbanizare în 1999 %	Produsul naţional brut pe locuitor în 1999 (mii dolari PPP)	Creşterea produsului intern brut în 1990-1999 %	Rata totală de fertilitate în 1998
Irlanda	43	22	59	19	7.90	1.93
Belgia	47	41	97	24	1.70	1.59
Italia	49	42	67	21	1.20	1.19
Austria	50	48	65	24	3.80	1.34
Bulgaria	51	26	69	5	-2.70	1.11
Portugalia	54	39	63	15	2.50	1.46
Letonia	57	56	69	6	-4.80	1.09
Estonia	59	50	69	8	-1.30	1.21
Slovenia	61	60	50	16	2.40	1.23
Ungaria	64	51	64	11	1.00	1.33
Polonia	65	29	65	8	4.70	1.43
Republica Cehă	69	52	75	12	0.90	1.16
Lituania	69	47	68	6	-3.90	1.36
România	73	43	56	6	-1.20	1.32
Slovacia	75	41	57	10	1.90	1.38

Sursa de date pentru variabilele cantitative la nivel de ţară: World Development Report, 2000/2001: Attacking Poverty, The World Bank, 2000, Oxford University Press.

* Scorurile factoriale au fost transformate în scoruri HULL=50+14×scor factorial. Modul de calcul pentru indicii de toleranţă este dat în tabelul 1.4.

Tabelul A3.3. *Valori ale indicatorilor de toleranţă, pe ţări şi valuri de sondaj*

	Val de sondaj	Intoleranţă etnică sau rezidenţială INTOstat	Intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev	Nondiscriminare pe piaţa muncii NONdis	Justificarea comportamentelor deviante JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONstand	Acceptarea libertăţii de gen GENlib
Franţa	1	0.11	0.64		-0.37	0.48	0.89
	2	0.40	1.69	-0.04	-0.29	0.44	0.67
Marea Britanie	1	0.22	1.19		-0.39	0.36	0.51
	2	0.37	2.34	0.10	-0.35	0.25	0.65
	3	0.11	1.03		-0.02		0.00
Germania	1	0.33	1.27		-0.36	0.37	0.43
	2	0.46	2.45	-0.04	-0.19	0.38	0.56
	3	0.16	1.44	0.16	0.27	0.62	0.78
Italia	1	0.10	1.12		-0.51	0.28	0.62
	2	0.40	2.72	-0.23	-0.35	0.13	0.79
Olanda	1	0.23	0.84		-0.02	0.43	0.59
	2	0.24	1.98	0.33	0.22	0.50	0.74

	Val de sondaj	Intoleranţă etnică sau rezidenţială INTOstat	Intoleranţă faţă de grupuri deviante INTOdev	Nondiscriminare pe piaţa muncii NONdis	Justificarea comportamentelor deviante JUSTdev	Suport pentru relativismul valoric NONstand	Acceptarea libertăţii de gen GENlib
Belgia	1	0.25	0.75		-0.48	0.15	0.54
	2	0.64	1.99	-0.13	-0.33	0.22	0.57
Elveţia	2	0.04	0.65		-0.30	0.47	0.78
	3	0.37	1.65	-0.09	0.11	0.35	0.68
Danemarca	1	0.13	0.52		0.10	0.79	0.83
	2	0.34	1.47	0.34	-0.19	0.76	0.76
Norvegia	1	0.19	0.87		-0.47	0.34	0.42
	2	0.49	1.91	0.26	-0.38	0.34	0.36
	3	0.37	2.07	0.27	-0.14	0.38	0.34
Suedia	1	0.10	0.82		-0.25	0.56	0.54
	2	0.32	1.97	0.61	-0.27	0.57	0.43
	3	0.21	1.88	0.59	0.15	0.47	0.41
Spania	1	0.11	0.94		-0.49	0.42	0.63
	2	0.32	2.23	-0.19	-0.30	0.32	1.11
	3	0.27	1.99	-0.18	-0.05	0.11	1.26
Irlanda	1	0.10	0.94		-0.50	0.35	0.49
	2	0.24	2.48	-0.05	-0.52	0.14	0.40
Ungaria	1	0.00	2.18		-0.68	0.73	0.37
	2	0.63	4.07	-0.18	-0.45	0.58	0.54
Polonia	2	0.00	0.00	-0.49	-0.67	0.29	0.37
	3	0.67	4.07	-0.47	-0.51	0.19	0.38
Germania	2	0.51	2.39	-0.16	-0.36	0.49	0.79
	3	0.29	1.77	-0.10	0.05	0.68	0.84
Slovenia	2	1.17	2.48	-0.20	-0.29	0.42	0.94
	3	0.58	3.69	-0.39	-0.24	0.33	0.92
Bulgaria	2	1.14	3.95	-0.43	-0.59	-0.01	0.73
	3	0.50	3.03	-0.35	-0.31	-0.24	0.55
România	2	0.92	4.27	-0.34	-0.61	0.42	0.53
	3	0.81	3.79	-0.14	-0.80	0.35	0.40
Lituania	2	0.69	4.62	-0.67	-0.69	0.50	0.77
	3	0.63	4.55	-0.38	-0.55	0.24	0.91
Letonia	2	0.70	4.33	-0.43	-0.49	0.33	0.39
	3	0.48	4.15	0.06	-0.30	0.32	0.87
Estonia	2	0.57	4.12	-0.55	-0.49	0.48	0.54
	3	0.50	4.14	-0.08	-0.39	0.33	0.80

Modul de calcul pentru indici este dat în tabelul 1.4.

Tabelul A3.4. *Predictori ai toleranţei în Europa pe categorii de localităţi*

	Localităţi sub 10 000 de locuitori			Localităţi cu 10-100 000 de locuitori			Localităţi cu peste 100 000 de locuitori		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	-0.16		0.35	0.40		0.04	-0.33		0.20
Grad de urbanizare a ţării în 1999	0.02	0.18	0.00	0.01	0.14	0.00	0.01	0.14	0.00
Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de opt trepte)	0.03	0.02	0.04	0.02	0.01	0.23	0.14	0.07	0.00
Creşterea produsului intern brut în 1999 faţă de 1990 (ln)	-0.02	-0.04	0.00	0.00	0.00	0.86	0.02	0.04	0.00
Produs naţional net pe locuitor (valoare logaritmată ln)	0.16	0.08	0.00	0.14	0.06	0.00	0.08	0.04	0.11
Ţară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	-0.54	-0.26	0.00	-0.48	-0.20	0.00	-0.53	-0.24	0.00
Populaţia ţării în 1996 (ln)	-0.03	-0.03	0.02	-0.01	-0.01	0.40	-0.05	-0.04	0.00
Rata totală a fertilităţii în 1998	-0.60	-0.14	0.00	-0.70	-0.16	0.00	-0.76	-0.17	0.00
Trăieşte în ţară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	0.18	0.09	0.00	0.25	0.13	0.00	0.24	0.12	0.00
Bărbat (1 da, 0 nu)	-0.08	-0.04	0.00	-0.16	-0.08	0.00	-0.05	-0.03	0.01
Vârstă	-0.01	-0.25	0.00	-0.02	-0.28	0.00	-0.02	-0.27	0.00
Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă	0.00	0.01	0.54	0.00	0.02	0.05	0.00	0.06	0.00
Venit autoestimat (scalare directă, zece clase)	0.00	0.01	0.21	0.00	0.01	0.28	0.00	0.03	0.01
Agricultor (1 da, 0 nu)	-0.07	-0.02	0.02	-0.23	-0.04	0.00	-0.01	0.00	0.96
Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)	-0.15	-0.06	0.00	-0.21	-0.08	0.00	-0.22	-0.07	0.00
Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)	-0.08	-0.04	0.00	-0.10	-0.05	0.00	-0.09	-0.04	0.00
Religiozitate RELIGAT10	-0.02	-0.08	0.00	-0.03	-0.10	0.00	-0.03	-0.11	0.00
Frecvenţa participării la serviciile religioase	0.05	0.10	0.00	0.05	0.11	0.00	0.07	0.14	0.00
„Aţi primit o educaţie religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)	-0.01	-0.01	0.56	-0.05	-0.03	0.02	-0.03	-0.01	0.29
Orientare individualistă INDIVID	0.08	0.03	0.00	0.11	0.05	0.00	0.04	0.02	0.07
Orientare favorabilă schimbării CHANGE	0.21	0.10	0.00	0.24	0.11	0.00	0.26	0.11	0.00
R^2	0.40			0.36			0.41		
N (număr de cazuri în modelele pentru R^2)	7 082			7 024			5 934		

Sursa de date: variabilele la nivel individual provin din World Value Survey, valurile 2 şi 3; pentru variabilele cantitative la nivel de ţară: World Development Report, 2000/2001; Attacking Poverty, The World Bank, 2000, Oxford University Press. Variabila dependentă în fiecare dintre cele trei modele este TOLERANT (vezi tabelul 1.4) - gradul de toleranţă generală, standardizată în prealabil cu scorul z.

ArhElectDSandu

Tabelul A3.5. *Predictori ai încrederii generalizate în Europa, pe categorii de localităţi*

	Localităţi sub 10 000 de locuitori			Localităţi cu 10-100 000 de locuitori			Localităţi cu peste 100 000 de locuitori		
	b	beta	p	b	beta	p	b	beta	p
Constantă	0.22		0.30	0.20		0.39	0.68		0.03
Grad de urbanizare a ţării în 1999	0.00	0.01	0.61	0.00	-0.01	0.61	0.00	-0.05	0.04
Mărimea localităţii de rezidenţă (scală de opt trepte)	0.02	0.01	0.25	0.00	0.00	0.92	0.01	0.01	0.64
Creşterea produsului intern brut în 1999 faţă de 1990 (ln)	-0.01	-0.01	0.46	0.01	0.02	0.24	0.03	0.05	0.00
Produs naţional net pe locuitor (valoare logaritmată ln)	0.04	0.02	0.52	0.13	0.06	0.03	0.34	0.17	0.00
Ţară fostă comunistă (1 da, 0 nu)	-0.23	-0.11	0.00	-0.17	-0.07	0.00	-0.08	-0.04	0.18
Populaţia ţării în 1996 (ln)	-0.07	-0.07	0.00	-0.11	-0.09	0.00	-0.16	-0.13	0.00
Rata totală a fertilităţii în 1998	-0.04	-0.01	0.54	-0.01	0.00	0.85	-0.43	-0.10	0.00
Trăieşte în ţară preponderent protestantă (1 da, 0 nu)	0.41	0.19	0.00	0.40	0.20	0.00	0.47	0.22	0.00
Bărbat (1 da, 0 nu)	0.02	0.01	0.33	0.07	0.03	0.00	0.00	0.00	0.99
Vârstă	0.00	0.01	0.33	0.00	0.00	0.83	0.00	-0.04	0.00
Vârsta la care a încheiat studiile de educaţie continuă	0.00	-0.02	0.05	0.00	0.02	0.03	0.00	0.02	0.05
Venit autoestimat (scalare directă, zece clase)	0.00	0.03	0.03	0.00	0.02	0.12	0.00	0.05	0.00
Agricultor (1 da, 0 nu)	-0.03	-0.01	0.44	-0.09	-0.01	0.27	-0.27	-0.02	0.06
Muncitor manual necalificat sau semicalificat (1 da, 0 nu)	-0.07	-0.03	0.03	-0.12	-0.04	0.00	-0.09	-0.03	0.02
Identificare cu localitatea (1 da, 0 nu)	-0.08	-0.04	0.00	-0.03	-0.01	0.25	0.01	0.00	0.82
Religiozitate RELIGAT10	-0.01	-0.02	0.26	-0.01	-0.03	0.07	-0.02	-0.07	0.00
Frecvenţa participării la serviciile religioase	-0.04	-0.07	0.00	-0.05	-0.10	0.00	-0.05	-0.09	0.00
„Aţi primit o educaţie religioasă acasă?" (1 da, 0 nu)	-0.01	0.00	0.76	-0.01	-0.01	0.70	0.03	0.02	0.27
Orientare individualistă INDIVID	0.08	0.03	0.00	0.08	0.03	0.01	0.02	0.01	0.63
Orientare favorabilă schimbării CHANGE	0.07	0.03	0.01	0.09	0.04	0.00	0.08	0.03	0.01
R^2	0.07			0.07			0.08		
N (număr de cazuri în modelele pentru R^2)	7 224			7 140			6 028		

Sursa de date: variabilele la nivel individual provin din World Value Survey, valurile 2 şi 3; pentru variabilele cantitative la nivel de ţară: World Development Report, 2000/2001; Attacking Poverty, The World Bank, 2000, Oxford University Press. Variabila dependentă în fiecare dintre cele trei modele este TGENERAL (vezi tabelul 1.4) - încrederea generalizată, standardizată în prealabil cu scorul z.

Tabelul A3.6. *Analiza factorială a variabilelor de capital social: matricea structurală*

	Factori principali		
	Participare publică	Încredere instituțională	Încredere difuză
Implicare în proteste publice PUBLIC	*0.988*	-0.180	0.185
Apartenență la asociații ASSOCIAT	*0.109*	-0.029	0.069
Încredere în administrația publică	-0.175	*0.736*	0.103
Încredere în parlament	-0.103	*0.647*	0.117
Încredere în poliție	-0.127	*0.585*	0.027
Încredere generalizată TGENERAL	0.098	0.089	*0.534*
Indice de toleranță TOLERANT	0.230	-0.112	*0.304*
Consideră că prietenii sunt importanți	0.070	0.081	*0.264*

Sursa de date: Sondaj „Valori - România 1997", UB-ICCV. Metodă de extragere: Maximum Likelihood; rotire: Oblimin. Coeficienții matricei structurale indică intensitatea corelației dintre factori și variabile. Corelațiile între factori: $r_{I\,II} = -0.23$, $r_{I\,III}=0.31$, $r_{II\,III}\approx 0.09$. Modelul este adecvat datelor: χ^2 pentru diferența dintre matricea de corelații empirică și cea inferată în baza modelului factorial este 10.08, cu 7 grade de libertate și $p=0.15$.

Tabelul A3.7. *Profilul de sociabilitate al ariilor culturale*

Arii culturale cu profiluri de sociabilitate asemănătoare	Sociabilitate ...	RELATII	Indice de intoleranță INTOLGEN	Încredere generalizată TGENERAL	Încredere în Armată și Biserică*	Încredere în justiție și poliție*	Încredere în guvern, parlament și președinte*
BC-NT-SV--VR	*de „închidere" interpersonală* marcată prin neîncredere și capital relațional redus, nivel ridicat de încredere în Biserică și Armată	*-1.16*	1.05	*-1.46*	*0.80*	*0.76*	0.34
BT-VS		*-2.07*	0.60	*-2.09*	*1.49*	*1.64*	0.21
GL-IS	*de „închidere" interetnică* cu intoleranță etnică relativ ridicată și critică instituțională moderată	-0.67	*1.20*	-0.70	0.63	-0.16	-0.48
AG-DB-PH		-0.18	*0.83*	0.23	0.38	-0.11	-0.05
GJ-VL		-0.25	*1.84*	1.02	0.02	-0.11	-0.16
BZ-BR	*conformist-instituțională* cu nivel ridicat de încredere în toate tipurile de instituții și intoleranță etnică ușor peste medie	-0.37	0.82	-0.31	*0.85*	*0.53*	*1.12*
G-TL-IL-CL		-0.97	0.23	-0.01	*0.52*	*0.88*	*0.85*
DJ-MH-OT		-0.71	0.49	-0.48	*0.38*	*0.58*	*1.11*
DOBROGEA	*de deschidere critică* cu neîncredere în instituții, dar încredere moderată în „celălalt"	-1.00	0.39	*0.18*	*-0.11*	*-1.39*	*-1.24*
BUCUREȘTI		0.08	0.43	*0.74*	*-1.23*	*-1.83*	*-0.96*
AB-HD	*de criticism instituțional* cu neîncredere marcată în instituțiile reprezentative și de menținere a ordinii	0.55	-0.37	-0.85	-0.19	*-0.60*	*-0.98*
BV-SB		0.06	-1.19	-0.55	-0.74	*-1.09*	*-1.99*

ArhElectDSandu

Arii culturale cu profiluri de sociabilitate asemănătoare	Sociabilitate ...	RELAŢII	Indice de intoleranţă INTOLGEN	Încredere generalizată ÎNCGENERAL	Încredere în Armată şi Biserică*	Încredere în justiţie şi poliţie*	Încredere în guvern, parlament şi preşedinte*
CJ-MS	*de deschidere generalizată* bazată pe toleranţă, încredere şi capital relaţional bogat; Banatul şi Crişana sunt exemplare pentru grupă	*1.27*	*–1.42*	–0.10	–0.26	–0.17	–0.36
MM-SM		*1.37*	*–0.72*	–0.69	0.02	0.55	0.30
AD-BH		*0.78*	*–1.51*	*1.27*	–0.29	–0.14	–0.36
BANAT		*0.94*	*–0.92*	*1.32*	0.18	0.40	0.64
CV-HG	grupare cu specificitate ridicată	1.45	–0.85	1.14	–3.12	–1.42	–0.27
BN-SJ	grupare cu specificitate ridicată	0.90	–0.87	1.36	0.67	1.70	2.26

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Tabelul prezintă valorile medii pe arie, standardizate cu scorul z, pentru comparabilitate.

* Indicii la nivel individual au fost calculaţi ca medie a indicilor separaţi pentru instituţiile componente.

Tabelul A3.8. *Caracteristici esenţiale ale sociabilităţii pe arii culturale şi medii rezidenţiale*

Regiune istorică	Arie culturală	Caracteristici de sociabilitate semnificative	
		în rural	în urban
MOLDOVA	BC-NT-SV-VR	relaţii (–) critică instituţională (–) conformism instituţional (+) închidere grupală (+)	relaţii (+) închidere personală (+) conformism instituţional (–) tipul mediu (+)
	GL-IS	relaţii (–) critică instituţională (–) închidere grupală (+)	
	BT-VS	relaţii (–) critică instituţională (–) conformism instituţional (+) închidere grupală (+) tipul mediu (+)	închidere personală (+)
MUNTENIA	AG-DB-PH	relaţii (–) critică instituţională (–) conformism instituţional (+) închidere grupală (+)	relaţii (+) critică instituţională (+) închidere grupală (–)
	BZ-BR	relaţii (–) închidere personală (+) critică instituţională (–) conformism instituţional (+) închidere grupală (+)	
	G-TL-IL-CL	relaţii (–) conformism instituţional (+)	

Regiune istorică	Arie culturală	Caracteristici de sociabilitate semnificative	
		în rural	în urban
OLTENIA	DJ-MH-OT	relaţii (-) critică instituţională (-) conformism instituţional (+) închidere grupală (+) tipul mediu (-)	închidere personală (+) critică instituţională (+)
	GJ-VL	deschidere interpersonală (+) critică instituţională (-) închidere grupală (+)	relaţii (+) critică instituţională (+) conformism instituţional (-) tipul mediu (-)
DOBROGEA		relaţii (-)	critică instituţională (+) conformism instituţional (-)
TRANSILVANIA	AB-HD	conformism instituţional (+) închidere grupală (+) tipul mediu (-)	relaţii (+) critică instituţională (+) conformism instituţional (-) închidere grupală (-) tipul mediu (+)
	BV-SB	deschidere interpersonală (+) critică instituţională (-) închidere grupală (-) tipul mediu (+)	relaţii (+) critică instituţională (+) conformism instituţional (-) închidere grupală (-)
	CJ-MS	critică instituţională (+) închidere grupală (-)	relaţii (+) critică instituţională (+) închidere grupală (-) conformism instituţional (-)
	CV-HG	critică instituţională (+) închidere grupală (-)	relaţii (+) critică instituţională (+) închidere grupală (-) conformism instituţional (-)
	BN-SJ	critică instituţională (-) conformism instituţional (+) închidere grupală (-)	relaţii (+)
CRIŞANA-MARAMUREŞ	MM-SM	relaţii (+) critică instituţională (-)	relaţii (+) închidere grupală (-) tipul mediu (+)
	AD-BH		relaţii (+) închidere grupală (-)
BANAT		deschidere interpersonală (+) critică instituţională (-)	închidere grupală (-)
BUCUREŞTI		relaţii (-) conformism instituţional (+)	deschidere interpersonală (+) critică instituţională (-) critică instituţională (-) conformism instituţional (-) închidere grupală (-)
N (număr de cazuri pentru analiză)		5 955	6 930

Sursa de date *BOP* - FSD, 1999-2002. În celulele de pe fiecare coloană a tabelului au fost trecute caracteristicile de sociabilitate determinate (prin analiză de reziduuri standardizate ajustate) ca fiind semnificative (pentru $p=0.05$). În fapt, fiecare coloană a tabelului rezumă câte un tabel de contingenţă.

ArhElectDSandu

Cu + au fost notate asocierile pozitive, iar cu - cele negative. Exemplu de mod de citire: pentru populaţia rurală din aria culturală BC-NT-SV-VR este specific un capital relaţional redus (semnificativ mai mic decât cel pe total mediu rural).

Anexă la capitolul 3 - Analize multinivel asupra sociabilităţii în România

Datele de sondaj cu care am lucrat au pentru cazul României o structură ierarhică dată de modul de eşantionare şi selecţie. Schema de eşantionare folosită în cazul *Barometrului de Opinie Publică* al FSD (Sandu, 1999a, pp. 171-179) este una de tip probabilist, tristadial, stratificat. Structura ierarhică rezultată din această schemă implică indivizi selectaţi pe secţii de votare şi secţii de votare grupate pe localităţi. Judeţele nu au fost folosite ca unităţi de eşantionare, dar este posibil ca în structura ierarhică a datelor să aibă şi ele o relevanţă. Analizele de regresie multiplă pe care le-am utilizat în lucrare sunt cu un singur nivel şi includ, ca predictori, variabile măsurate la nivel individual, familial, local şi regional (judeţean sau pe regiuni istorice). Am folosit dezagregarea datelor[1] pentru a scrie ecuaţii de regresie bazate pe procedeul obişnuit al celor mai mici pătrate. Deficienţa recunoscută a procedeului este că duce la violarea principiului independenţei observaţiilor, principiu pe care este bazată metoda. Consecinţa nerespectării acestei premise a regresiei celor mai mici pătrate este obţinerea unor erori standard mai mici decât în cazul în care observaţiile ar fi independente şi, prin urmare, atribuirea caracterului de „semnificativ statistic" pentru mai mulţi dintre coeficienţii de regresie obţinuţi. Sporeşte riscul de a considera că există, mai mult decât în realitate, relaţii semnificative statistic.

Soluţia de principiu la această problemă o constituie adoptarea modelelor liniare ierarhice sau multinivel. Acestea operează cu ecuaţii specifice pentru fiecare nivel de analiză (nivelul 1 fiind considerat cel al unităţilor de minimă cuprindere, iar maximul - cel al unităţilor de maximă cuprindere). În cazul datelor de sondaj folosite, nivelurile relevante cele mai probabile sunt persoanele (nivel 1), localităţile (nivel 2) şi judeţele (nivel 3). Modelele de analiză ierarhică de tip HLM (*hierarchical linear models*) cu trei niveluri calculează coeficienţii pentru ecuaţiile de regresie în cadrul fiecăreia dintre cele k localităţi. Parametrii rezultaţi din setul de k ecuaţii (termeni liberi şi coeficienţi de regresie parţială) sunt însă diferiţi de la o localitate la alta, au o variaţie aleatorie. Pentru fiecare dintre categoriile de parametri se construieşte câte o ecuaţie de regresie care să explice variaţia lor între localităţi, eventual incluzând ca predictori caracteristici ale localităţii. Termenul liber al regresiilor de nivel 1 care au ca variabilă dependentă capitalul relaţional, spre exemplu, reprezintă valoarea acestui indice, neexplicată de setul de predictori de natură individuală (educaţie, vârstă, sex etc.). Seria de termeni liberi generată de ecuaţiile de nivel 1 constituie o variabilă dependentă în modelul de nivel 2, localitate. La nivelul 2, localitate, pentru fiecare judeţ se construieşte câte o ecuaţie de regresie, în care termenii liberi de la ecuaţiile de nivel 1 sunt valori de variabilă dependentă. În final, pentru nivelul 3, rezultă o ecuaţie de regresie aplicată pe un set de

1. Procedeul de atribuire a valorilor de la nivelurile ierarhice superioare la nivelurile inferioare poartă numele de dezagregare (Hox, 2002, p. 3).

41 de valori-termen libere de regresie, generate de ecuaţiile de la nivelul 2. Similar lucrează algoritmul de analiză şi pentru restul parametrilor.

Atractivitatea modelelor multinivel rezidă din faptul că permit identificarea capacităţii de predicţie a diferitelor variabile, în funcţie de nivelul lor specific de măsurare, şi evitarea erorii asociate cu subestimarea erorilor standard.

Principalele dezavantaje în practica de aplicare rezidă însă în: a) dificultatea de a avea numărul de cazuri necesare pentru fiecare nivel, astfel încât modelul să opereze şi b) obstacolele care apar în specificarea corectă a modelului, dată fiind sensibilitatea foarte mare a algoritmului la situaţiile de coliniaritate. Astfel, în modelele multinivel pe care le prezentăm mai jos a trebuit să renunţăm la variabila vârstă din cauza asocierii ei ridicate cu unii dintre predictori, acceptată în modelele bazate pe regresia obişnuită prin cele mai mici pătrate (OLS). Tehnic, renunţarea a fost necesară, pe criterii de conţinut implicând însă o reducere a specificităţii modelului de regresie ierarhică. În genere, date fiind restricţiile de acest gen, modelele HLM lucrează cu mai puţini predictori decât modelele OLS. Ele rezolvă mult mai bine problema efectelor specifice de nivel, dar duc implicit la o mai slabă specificare, din cauza numărului mai mic de predictori acceptaţi.

În continuare, voi prezenta pe scurt câteva dintre rezultatele analizelor de tip HLM asupra unora dintre variabilele de sociabilitate cu care am operat în lucrare pentru a evidenţia relativitatea concluziilor, în funcţie de metodă.

În modelele nespecificate, numai cu termen liber al regresiei, se ajunge la estimări care indică faptul că variaţia indicatorilor de sociabilitate între localităţi este semnificativă, chiar atunci când se controlează variaţia la nivel interindividual în cadrul aceleiaşi localităţi (tabelul A3.9). Datele susţin deci ideea unor patternuri locale de sociabilitate. 14.2% din variaţia indicelui de capital relaţional la nivel de mediu rural, spre exemplu, este explicată de diferenţierea patternurilor de sociabilitate între comune. Numai 4% din această variaţie este explicată de diferenţierile între judeţe. Ponderea covârşitoare, de 81.6%, revine diferenţelor dintre indivizi în cadrul aceleiaşi localităţi.

Tabelul A3.9. *Variaţia indicatorilor de sociabilitate rurală la diferite niveluri de agregare, în modele de regresie necondiţionate, fără predictori*

	Valori pentru mediul rural			Valori pentru mediul urban		
	Capital relaţional RELAŢII	Încredere generalizată TGENERAL	Indice intoleranţă etnică INTOLGEN	Capital relaţional RELAŢII	Încredere generalizată TGENERAL	Indice intoleranţă etnică INTOLGEN
Termen liber	0.99	–0.258	1.28	1.449	–0.339	1.165
Nivel individual	81.6	88.8	63.0	93.6	94.4	79.9
Nivel localitate	14.2*	11.2*	34.7*	6.4*	5.6*	20.1*
Nivel judeţ	4.2*	0.0	2.3*	0.0	0.0	0.0
Devianta	23 369	17 337	18 995	27 342	18 445	20 553

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Analiză cu HLM3. * Valori semnificativ diferite de 0 pentru p=0.01. Pentru definirea variabilelor, vezi tabelul 1.4.

Încrederea generalizată este indicele de sociabilitate cu cea mai mare dependenţă de factori individuali, indiferent de mediul rezidenţial. Este probabil că aici influenţează cel

ArhElectDSandu

mai mult modelele familiale de sociabilitate (atribuite prin d
structurile personale de capitaluri, experienţele personale de vi

Pentru sociabilitatea urbană, dependenţa regională pare să fie nes
este consistent cu ideea că, la nivel de mediu urban, procesele de interacţi
sunt mai puţin dependente decât în mediul rural de contextul regional. Integrarea
reţele de comunicare extraregionale este, firesc, mai mare pentru populaţia urbană decât pentru cea rurală. În consecinţă, se poate susţine că modelele de regresie multiplă construite pentru explicarea sociabilităţii urbane nu au fost afectate de erori de estimare în legătură cu includerea unor variabile regionale în modelele de regresie standard. Explicarea intoleranţei etnice şi a capitalului relaţional pentru mediul rural prin variabile regionale, în modele standard de regresie, a putut fi afectată de deficienţele metodei utilizate, ducând la operarea cu anumite corelaţii fals-semnificative.

O a doua implicaţie a informaţiei date de variaţia sociabilităţii pe niveluri de analiză este legată de coeficienţii regresiilor OLS, cu variabile de nivel local, comunal sau orăşenesc. Aici, posibilităţile de eroare au fost mult mai mari decât la nivel de judeţ. Aşadar, este de reţinut că toate concluziile din textul lucrării referitoare la rolul variabilelor locale în explicarea sociabilităţii trebuie considerate simple ipoteze. Ele se cer a fi validate prin cercetări suplimentare, prin analize multinivel cu modele cât mai bine specificate. Am optat pentru menţinerea lor în lucrare nu atât din raţiuni statistice, cât în baza argumentelor sociologice pe care am încercat să le invoc pentru susţinere. În ce măsură sunt afectate estimările de semnificaţie a unor predictori de către metoda de regresie voi încerca să estimez în continuare, prin câteva exemple de abordare comparativă prin regresie multiplă standard şi prin regresie de tip multinivel.

Dintre cei zece predictori ai capitalului relaţional al persoanelor investigate în rural, opt îşi menţin acelaşi statut explicativ în ambele modele de regresie (tabelul A3.10). Valorile absolute ale coeficienţilor sunt de asemenea destul de apropiate. Cele două diferenţe sunt legate de predictori de nivel 2 (localitate) şi regiune (judeţ, regiune istorică). Mărimea demografică a localităţii şi localizarea cu domiciliul în Moldova încetează să mai fie predictori semnificativi în modelul de tip ierarhic, cu ecuaţii specificate pe niveluri de agregare.

Tabelul A3.10. *Predicţia capitalului relaţional în rural prin două metode de regresie multiplă*

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
individual/ familial	Termen liber	0.96	0.00	1.76	0.00
	Bărbat (1 da, 0 nu)	–0.08	0.02	–0.07	0.03
	Educaţie	0.05	0.00	0.05	0.00
	Frecvenţă lectură cărţi	0.14	0.00	0.11	0.00
	Indice capital material	0.47	0.00	0.53	0.00
	Inconsistenţă pozitivă de status INCONSp2	0.30	0.00	0.29	0.00

ArhElectDSandu

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
local	Populaţia localităţii	-0.01	0.90	-0.14	0.00
regional	Dezvoltarea judeţului DEVJUD98	0.00	0.50	0.00	0.06
	Localizare în regiunile de peste munţi (1 da, 0 nu)	0.34	0.01	0.25	0.00
	Localizare în Moldova (1 da, 0 nu)	-0.09	0.18	-0.10	0.02
	R^2			0.20	

Sursa de date: *BOP* - FSD, 1999-2002. Analiză cu HLM3.
Dintre cele 427 de comune pentru care au fost date disponibile, numai 329 au intrat în analiza HLM. Restul de 98 au fost eliminate, dat fiind numărul insuficient de cazuri pentru calcule. Din totalul de 7 029 de cazuri câte cuprinde eşantionul rural pentru care a fost măsurat capitalul relaţional, numai 5 699 au fost folosite, restul reprezentând eliminări din cauza unor valori lipsă pentru unii dintre predictori sau a numărului mic de cazuri pe localitate. Restul rezultatelor HLM, neincluse ca atare în prezentarea din această anexă, indică faptul că toţi cei cinci predictori de nivel individual sunt semnificativ diferenţiaţi în funcţie de variabila de nivel 2, localitate (estimarea variaţiilor pe nivel de agregare 1 şi 2). La nivelul 3 de agregare, judeţ, diferenţele nu mai sunt între mediile predictorilor individuali agregate local, ci numai între populaţia comunelor din judeţ (estimare variaţii pe nivel de agregare 3). Fidelitatea maximă la nivelul 2 o are indicatorul „lectură de cărţi" (*reliability*=0.26), iar la nivelul 3, capitalul material (0.22). Toate variabilele de nivel 1 şi 2 au fost centrate în jurul mediei de grupă. DEVJUD98 a fost centrată în jurul mediei generale.

Modelele pentru intoleranţă (tabelul A3.11) diferă însă mult mai mult, în funcţie de metoda de regresie. În fapt, în acest caz avem de-a face cu un exemplu strict metodologic pentru compararea celor două tehnici de regresie. Altfel, modelul ca atare este slab specificat, fără vârstă, etnie, profil etnic al localităţii etc. Dintre cei zece coeficienţi ai modelului, cinci îşi menţin acelaşi statut explicativ (termen liber, apartenenţă de gen, lectura cărţilor, dezvoltarea judeţului şi localizarea în Moldova). Patru dintre coeficienţii care apăreau ca semnificativi în modelul cu regresia standard se dovedesc a fi nesemnificativi în abordarea multinivel (educaţia, inconsistenţa pozitivă de status, mărimea localităţii şi localizarea în Transilvania). În fine, un singur predictor trece de la statutul de nesemnificativ la semnificativ prin înlocuirea modelului standard cu cel multinivel (capitalul material).

Modelul HLM, cu specificare obligată de datele disponibile şi de efectele de coliniaritate, este unul care nu poate fi acceptat din punctul de vedere al semnificaţiei sociologice (lectura cărţilor duce la creşterea intoleranţei). În aceste condiţii, se poate susţine că modelul tehnic, mai slab construit prin regresie standard, dar cu specificare bună (tabelul A3.11), a lucrat mult mai bine decât modelul HLM, tehnic performant, dar imposibil de specificat corect.

Pentru modelul urban de capital relaţional, gradul de consistenţă a rezultatelor obţinute prin cele două metode de regresie este mare: opt din cei zece coeficienţi au acelaşi statut explicativ (tabelul A3.12). Populaţia localităţii, asociată negativ cu capitalul relaţional în modelul de regresie standard, apare ca fiind un predictor nesemnificativ în analiza multinivel. Situaţia este similară şi în privinţa predictorului „nivel de dezvoltare a judeţului".

ArhElectDSandu

În plus, este de notat că noul model redus, operat prin analiză multinivel, este consistent în bună măsură şi cu modelul extins, prin regresie standard, prezentat în cuprinsul lucrării (tabelul 3.18).

Tabelul A3.11. *Predicţia intoleranţei etnice în rural prin două metode de regresie multiplă*

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
individual/ familial	Termen liber	0.05	0.00	0.71	0.00
	Bărbat (1 da, 0 nu)	0.02	0.25	-0.01	0.73
	Educaţie	0.00	0.87	-0.01	0.02
	Frecvenţă lectură cărţi	0.01	0.00	0.03	0.01
	Indice capital material	0.02	0.01	0.00	0.85
	Inconsistenţă pozitivă de status INCONSp2	0.04	0.20	0.14	0.00
local	Populaţia localităţii	0.08	0.41	0.07	0.01
regional	Dezvoltarea judeţului DEVJUD98	0.00	0.89	0.00	0.84
	Localizare în regiunile de peste munţi (1 da, 0 nu)	0.12	0.21	-0.17	0.00
	Localizare în Moldova (1 da, 0 nu)	0.11	0.02	0.18	0.00
	R^2			0.01	

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Analiză cu HLM3.
Dintre cele 427 de comune pentru care au fost date disponibile, numai 329 au intrat în analiza HLM. Restul de 98 au fost eliminate, dat fiind numărul insuficient de cazuri pentru calcule. Din totalul de 7 029 de cazuri câte cuprinde eşantionul rural pentru care a fost măsurată intoleranţa, numai 5 699 au fost folosite, restul reprezentând eliminări din cauza unor valori lipsă pentru unii dintre predictori sau a numărului mic de cazuri pe localitate. Toate variabilele de nivel 1 şi 2 au fost centrate în jurul mediei de grupă. DEVJUD98 a fost centrată în jurul mediei generale.

Tabelul A3.12. *Predicţia capitalului relaţional în urban prin două metode de regresie multiplă*

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
individual/ familial	Termen liber	1.52	0.00	0.92	0.00
	Bărbat (1 da, 0 nu)	-0.02	0.61	0.01	0.73
	Educaţie	0.08	0.00	0.07	0.00
	Frecvenţă lectură cărţi	0.13	0.00	0.12	0.00
	Indice capital material	0.55	0.00	0.54	0.00
	Inconsistenţă pozitivă de status INCONSp2	0.24	0.00	0.22	0.00
local	Populaţia localităţii	0.02	0.49	-0.05	0.00

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
regional	Dezvoltarea judeţului DEVJUD98	0.00	0.09	-0.01	0.00
	Localizare în regiunile de peste munţi (1 da, 0 nu)	-0.22	0.09	0.06	0.22
	Localizare în Moldova (1 da, 0 nu)	-0.22	0.00	-0.19	0.00
	R^2			0.19	

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Analiză cu HLM3.

Opt dintre cei zece coeficienţi ai modelului urban de explicare a intoleranţei (tabelul A3.13) au acelaşi statut în ambele variante de regresie, situaţia fiind, după cum era de aşteptat, mai bună pentru concordanţa modelelor urbane decât pentru cea a modelelor rurale. Ar putea fi consecinţa faptului anterior menţionat, referitor la rolul redus pe care variabilele regionale îl au în explicarea sociabilităţii urbane.

Tabelul A3.13. *Predicţia intoleranţei etnice în urban prin două metode de regresie multiplă*

Nivel de măsurare	Predictori	Model multinivel HLM3		Model bazat pe regresie standard OLM	
		coeficienţi b	p	coeficienţi b	p
individual/ familial	Termen liber	1.19	0.00	1.03	0.00
	Bărbat (1 da, 0 nu)	0.03	0.32	0.02	0.37
	Educaţie	-0.01	0.06	-0.01	0.10
	Frecvenţă lectură cărţi	0.04	0.00	0.04	0.00
	Indice capital material	-0.03	0.09	-0.03	0.01
	Inconsistenţă pozitivă de status INCONSp2	0.07	0.00	0.06	0.02
local	Populaţia localităţii	0.00	0.97	0.01	0.52
regional	Dezvoltarea judeţului DEVJUD98	0.00	0.80	0.00	0.63
	Localizare în regiunile de peste munţi (1 da, 0 nu)	-0.17	0.24	-0.24	0.00
	Localizare în Moldova (1 da, 0 nu)	0.01	0.92	0.07	0.09
	R^2				

Sursa de date: *BOP* – FSD, 1999-2002. Analiză cu HLM3.
Dintre cele 150 de oraşe pentru care au fost date disponibile, numai 141 au intrat în analiza HLM. Restul de 9 au fost eliminate, dat fiind numărul insuficient de cazuri pentru calcule. Din totalul de 8 373 de cazuri câte cuprinde eşantionul urban pentru care a fost măsurată intoleranţa, numai 5 661 au fost folosite, restul reprezentând eliminări din cauza unor valori lipsă pentru unii dintre predictori sau a numărului mic de cazuri pe localitate. Toate variabilele de nivel 1 şi 2 au fost centrate în jurul mediei de grupă. DEVJUD98 a fost centrată în jurul mediei generale.

ArhElectDSandu

Anexă la capitolul 3 – Reconstrucţia sociabilităţii în două sate de exod – Moşna şi Viscri[2]

Un sat mare din România, pe nume Moşna, situat în zona culturală Sibiu-Braşov, a pierdut în doi ani, între 1990 şi 1991, mai mult de 600 de locuitori. Aceştia erau saşi care au plecat în Germania în contextul deschiderii graniţelor după 1989. Un mic sat din aceeaşi zonă culturală a pierdut, în aceeaşi perioadă, 210 dintre locuitorii săi saşi. Cazurile nu sunt unice. Ele sunt tipice pentru multe alte sate de saşi din Transilvania.

Şocul exodului saşilor a pus în pericol nu numai monumente istorice, cum sunt bisericile fortificate săseşti, dar şi viabilitatea multor sate care erau prin tradiţie multietnice, locuite de saşi, români, ţigani şi maghiari. Ca răspuns la acest pericol, a apărut o reacţie în lanţ de persoane, asociaţii şi instituţii, locale şi internaţionale. În primul rând, accentul s-a pus pe modul în care pot fi salvate monumentele, bisericile, ca fiind cea mai importantă parte a moştenirii culturale. În al doilea rând, s-a pus problema caselor săseşti şi a arhitecturii lor specifice. În cele din urmă, s-a concluzionat că nici bisericile, nici casele nu pot supravieţui fără comunităţi. A devenit din ce în ce mai clar că scopul acţiunilor din acea zonă trebuie să fie bisericile, casele şi comunitatea, aceasta din urmă fiind principala componentă a intervenţiei.

Moşna şi Viscri sunt două sate situate în centrul României, în partea sudică a regiunii istorice a Transilvaniei (figura 1). Ele sunt sate săseşti prin demografie şi prin istoria lor culturală.

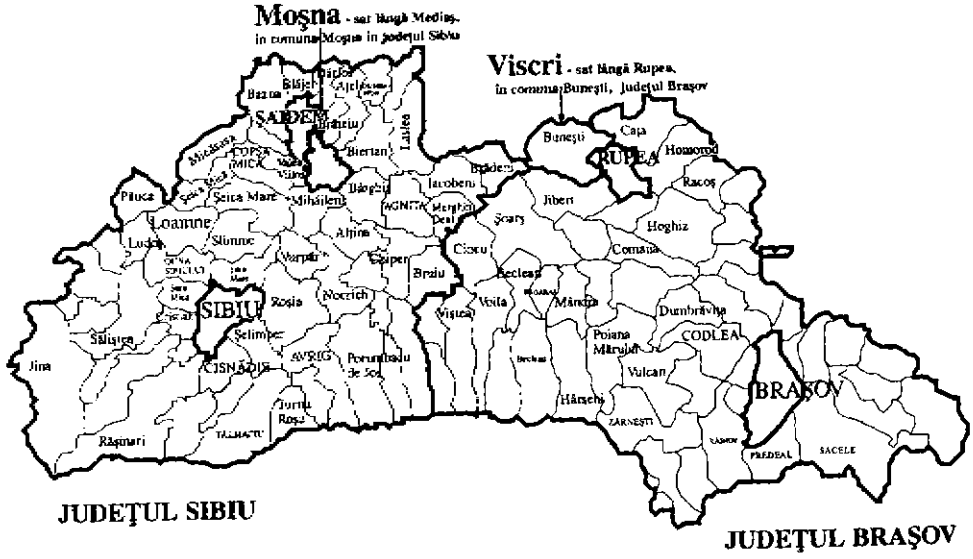

Figura A3.1. *Localizarea satelor comparate*

2. Anexa este construită pe baza textului pe care l-am redactat, într-o primă formă, în Mihăilescu şi Sandu (coord., 1999c, capitolele 1-3). Culegerea datelor pe teren a fost realizată în principal de către colegele mele, Ionica Berevoescu şi Manuela Stănculescu. Pentru detaliere, vezi excelentul lor studiu (Stănculescu, Berevoescu, 1999).

Fiecare dintre cele două sate gravita în jurul celor mai apropiate oraşe (figura 2). Moşna, un sat mare şi central, de circa 2 000 de locuitori, în comuna cu acelaşi nume, este situat la circa 10 km depărtare de Mediaş. Viscri, un mic sat periferic, de 430 de locuitori, aflat în comuna Buneşti, este situat la 15 km depărtare de oraşul Rupea. Multe diferenţe dintre cele două sate au venit nu numai din distanţa care le desparte de cel mai apropiat oraş, dar şi din dimensiunea acestor oraşe. Mediaş, un oraş mare, cu peste 60 000 de locuitori, este de zece ori mai mare decât Rupea. Cu peste 100 de ani înainte, diferenţa de populaţie dintre cele două oraşe era mult mai mică. În acea vreme, Mediaş era de numai 2.5 ori mai mare decât Rupea.

Tabelul A3.14. *Dinamica populaţiei celor două sate şi a oraşelor învecinate. 1880, 1966, 1992, 1998, 2001/2002*

	1880	1966	1992	1998	2001/2002
Satul Viscri	703	735	414	431**	427***
Oraşul Rupea	3 528	6 273	6 326	6 206*	5 760****
Satul Moşna	1 739	2 288	1 894	2 009**	2 223***
Oraşul Mediaş	7 614	48 057	64 484	62 678*	55 203****

Sursa datelor: Rotariu, coord., 1997. Pentru 1966 şi 1992 - datele de recensământ oferite de Comisia Naţională de Statistică.

* Date ale Comisei Naţionale de Statistică la 1.07.1997.

** Estimări ale administraţiilor locale.

*** Recensământul comunitar al migraţiei, vezi anexa la capitolul 5.

**** Recensământul populaţiei şi locuinţelor, 18 martie 2002, rezultate preliminare INS. Studiul iniţial a fost realizat în 1999 pentru Banca Mondială pe tema contextului comunitar al asigurării viabilităţii monumentelor săseşti din zona Sibiu-Braşov. Sigur că responsabilitatea pentru datele şi interpretările prezentate îmi aparţine în întregime.

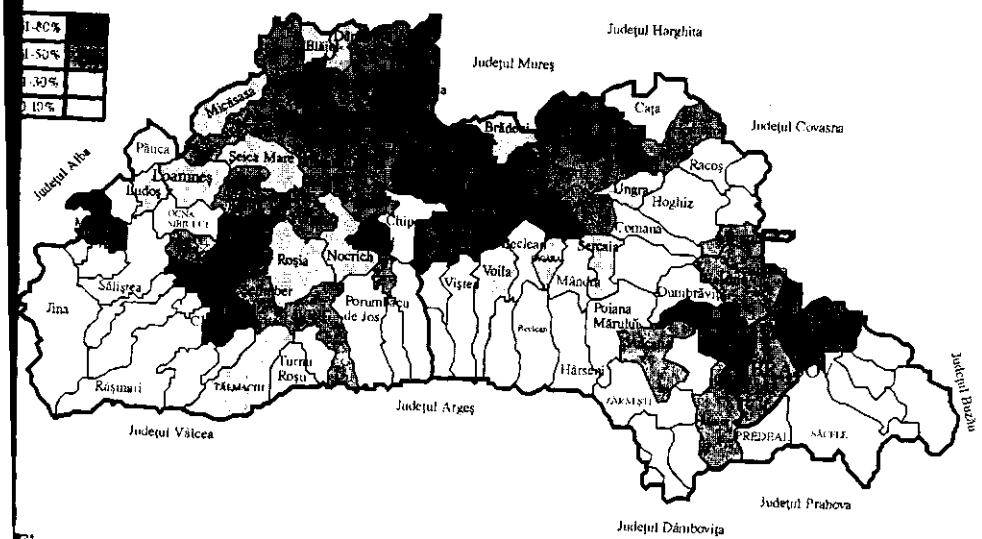

Figura A3.2. *Procentul populaţiei de saşi în localităţile ariei culturale Braşov-Sibiu, 1880.*

Sursa datelor: Rotariu, coord., 1997.

Tabelul A3.15. *Profiluri de dezvoltare a comunităţilor : probleme şi resurse*

Dimensiune a dezvoltării	MOŞNA, comuna Moşna	VISCRI, comuna Buneşti
Potenţialul demografic	*Mare*	*Mediu*
	• Natalitate ridicată, asociată unei proporţii ridicate a populaţiei de ţigani[3] (52%) • Migrare internă semnificativă • Un sat mult mai mare (circa 2 000 locuitori) decât satul de mărime medie al zonei Braşov-Sibiu (959 de locuitori în 1992)	• Natalitate ridicată, asociată unei proporţii ridicate a populaţiei de ţigani (58%) • Un sat mult mai mic decât satul de mărime medie al zonei Braşov-Sibiu
Accesibilitate urbană	*Ridicată*	*Foarte scăzută*
	• La 10 km de un oraş mare, Mediaş • Drum de legătură modernizat • O staţie a autobuzului care leagă satul de oraş	• La 15 km de un oraş mic, Rupea • Drum de legătură nemodernizat • Nu există nici o linie de autobuz
Posibilităţi de angajare	*Scăzute*	*Foarte scăzute*
	• Declin al numărului de angajaţi din oraşul Mediaş • Declin al numărului de angajaţi în întreprinderea agricolă de stat locală	• Declin al numărului de angajaţi din oraşul Rupea • Declin al numărului de angajaţi în întreprinderea agricolă de stat locală
Productivitate agricolă şi venituri	*Scăzută*	*Foarte scăzută*
	• Frecvenţă scăzută a vânzărilor agricole • Teren agricol neutilizat • Grad scăzut al mecanizării agricole adaptate la condiţiile locale de zonă deluroasă • Multe parcele sunt amplasate la mare distanţă în zona Alma Vii. Probleme cu repunerea în posesie a pământului • Înclinaţie slabă pentru asociaţii agricole de producţie sau comerciale • Decăderea agriculturii tradiţionale cu vii şi zarzavaturi	• Numai agricultură de subzistenţă în ferme particulare • Teren agricol neutilizat • Grad scăzut al mecanizării agricole, adaptată la condiţiile locale de zonă deluroasă • Înclinaţie slabă pentru asociaţii agricole de producţie sau comerciale
Infrastructură	*Bună, aproape de nivelul unui oraş mic*	*Slabă*
	• O mult mai mare proporţie de posturi de telefon decât în alte comune ale zonei Sibiu-Braşov. Necesitatea de îmbunătăţire a centralei locale pentru noi linii telefonice	• O mult mai mare proporţie de posturi de telefon decât în alte comune ale zonei Sibiu-Braşov. Necesitatea de îmbunătăţire a centralei locale

3. Deoarece materialul prezintă rezultate ale unui studiu de caz comunitar, cu multiple referiri la cultura locală, în prezentare am adoptat „ţigani", în concordanţă cu modul în care populaţia locală, inclusiv cea de rromi, face identificarea etnică.

Dimensiune a dezvoltării	MOŞNA, comuna Moşna	VISCRI, comuna Buneşti
Infrastructură	Bună, aproape de nivelul unui oraş mic	Slabă
	• Proporţie mare de case cu dotări moderne pentru gaz, apă curentă etc. • Disparităţi mari între zonele satului în ceea ce priveşte calitatea caselor şi a drumurilor (zona săracă Burigaz) • Calitate slabă a apei potabile, lipsa dotărilor pentru contracararea problemei	
Turism	*Potenţial înalt*	*Potenţial foarte înalt*
	• Favorizat de capitalul de relaţii ale comunităţii cu saşii care au emigrat în Germania • Favorizat de calitatea bună a drumurilor de legătură • Favorizat de posibilităţile de cazare asociate cu biserica şi dotările din case	• Favorizat de capitalul de relaţii ale comunităţii cu saşii care au emigrat în Germania • Favorizat de valoarea artistică a Bisericii Albe şi de peisaj • Favorizat de un proces de început de implicare a agenţiilor de turism în traficul turistic • Defavorizat de calitatea proastă a drumurilor de legătură • Defavorizat de lipsa dotărilor moderne (baie, apă curentă etc.) în case
Capital uman	*Mediu*	*Scăzut*
	• Pregătire şcolară scăzută a populaţiei de ţigani, care reprezintă majoritatea locuitorilor satului • Număr semnificativ de persoane cu pregătire tehnică care au lucrat în Mediaş • Declin dramatic al meşteşugarilor din oraş, asociat cu exodul saşilor. Proiectele de revitalizare sprijinite de şcoală şi de liderii locali sunt un semn al unei recuperări posibile	• Pregătire şcolară scăzută a populaţiei de ţigani, care reprezintă majoritatea locuitorilor satului • Declin dramatic al meşteşugarilor din oraş, asociat cu exodul saşilor. Proiecte de revitalizare sprijinite de şcoală
Capital social	*Niveluri contradictorii ale unor dimensiuni diferite, relevanţă neclară pentru problemele şi proiectele de viitor*	*Niveluri contradictorii ale unor dimensiuni diferite, relevanţă neclară pentru problemele şi proiectele de viitor*
	• Un rol foarte activ al şcolii şi al conducătorilor locali în promovarea integrării etnice comunitare • Integrare înaltă a legăturilor instituţionale între şcoală, biserica evanghelică şi primărie	• Un rol foarte activ al şcolii şi al conducătorilor locali în promovarea integrării etnice comunitare • Integrare înaltă a legăturilor instituţionale între şcoală şi biserica evanghelică

ArhElectDSandu

Dimensiune a dezvoltării	MOŞNA, comuna Moşna	VISCRI, comuna Buneşti
	Mediu	*Scăzut*
Capital social	• Integrare scăzută între comunitate şi biserica evanghelică din punctul de vedere al beneficiilor comunităţii de pe urma turiştilor care vin să viziteze biserica • Un înalt individualism specific comunităţilor urbane • Înclinaţie mică spre asocierea voluntară • Asociaţiile tradiţionale săseşti, numite *vecinătăţi (nachbarschaft)*, au o valoare simbolică şi nu sunt relevante pentru ajutorul reciproc cu scopuri economice • O reţea cooperativă şi multicentrică de conducători locali orientată către comunitate	• Integrare scăzută între comunitate şi biserica evanghelică din punctul de vedere al beneficiilor comunităţii de pe urma turiştilor care vin să viziteze biserica • Asociaţiile tradiţionale săseşti numite *vecinătăţi (nachbarschaft)* au o valoare simbolică şi nu sunt relevante pentru ajutorul reciproc cu scopuri economice. Ele sunt într-o mare măsură însemne ale identităţii etnice • Un singur conducător neoficial al comunităţii

Tabelul rezumă caracteristicile de profil ale celor două sate (pentru detalii, vezi Stănculescu şi Berevoescu, 1999; Mihăilescu şi Sandu, coord., 1999).

Prin localizare şi dimensiune, cele două sate se situează polar. Moşna este un sat mare, aproape de un oraş mare, unde locuitorii săi „moşneni" pot merge pe un drum modernizat. Viscri, dimpotrivă, este un sat mic, destul de departe de un oraş mic, unde este greu să te deplasezi în lipsa unui drum modernizat.

În valuri succesive – cu vârfuri la sfârşitul celui de-al doilea război mondial şi după revoluţia din 1989 –, saşii au părăsit satele. Ultimul val de emigrări în Germania a redus populaţia de saşi din sat de la sute la zeci. Era reacţia la gustul libertăţii după mai mult de cinci decade de stabilitate forţată şi violări ale drepturilor omului, promovate de regimul comunist.

Iniţial, exodul saşilor a dus la scăderea întregii populaţii a satelor. Volumul demografic al satelor a început să crească la mijlocul anilor '90. Revigorarea demografică s-a datorat în principal populaţiei de ţigani, ratei înalte a natalităţii şi migraţiei interne. Emigrarea saşilor şi ratele înalte ale natalităţii ţiganilor s-au tradus într-o bruscă schimbare a compoziţiei etnice. Comunităţile de saşi au devenit, între 1989 şi 1992, comunităţi de ţigani, în mai puţin de trei ani. În 1998, comunitatea de ţigani forma 52% din totalul populaţiei satului Moşna. Pentru Viscri, proporţia era de aproximativ 58%.

Este de ajuns să mergi la Moşna ori la Viscri sau în oricare alt fost sat de saşi din zonă, pentru a avea simţământul că, deşi saşii au părăsit satele, cultura lor este încă acolo. Care cultură? În primul rând, cultura care este încorporată în mediul construit. Cele mai vizibile semne sunt bisericile, bisericile fortificate ale comunităţilor săseşti. Biserica din Viscri este cea mai renumită din zonă. Valoarea sa turistică a crescut prin amplasarea ei pe vârful unui deal din sat şi prin minunatul peisaj al comunităţii. Biserica fortificată evanghelică din Moşna este, de asemenea, impresionantă prin valoarea ei arhitectonică şi istorică. Urmele timpului şi comunităţile săseşti muribunde din jurul lor

au contribuit într-o largă măsură la creşterea conştiinţei publice – la nivel naţional şi internaţional – asupra nevoii urgente de a găsi soluţii de conservare a lor[4].

Bisericile sunt o parte a satelor. Valoarea lor arhitectonică trebuie considerată în strânsă legătură cu întregul mediu construit al comunităţii. Bisericile săseşti şi casele săseşti au trăit şi s-au susţinut reciproc timp de secole. În consecinţă, viitorul lor este de asemenea interconectat. Ne putem imagina supravieţuirea bisericilor fără mediul înconjurător al tradiţionalelor case săseşti. Dar aceasta înseamnă să ne imaginăm lucrul care trebuie evitat: o situaţie a unor posibile rupturi între spaţiile publice şi particulare, între case, drumuri şi spaţiile religioase.

Păstrarea moştenirii culturale a satelor, reprezentată prin mediul construit, nu este posibilă fără a considera satul ca o comunitate de oameni. „A considera comunitatea satului" înseamnă:

- în primul rând, să înţelegem resursele lor, problemele, valorile şi strategia de viaţă. Modul în care aceste aspecte se combină este relevant pentru viabilitatea comunităţii, pentru capacitatea sa de reproducere a capitalului comunitar uman, social şi material. O *diagnoză a viabilităţii comunitare* poate fi obţinută prin concentrarea pe problemele, mecanismele şi procesele legate de stabilitatea rezidenţială, creşterea nivelului de viaţă şi coeziunea socială comunitară;
- în al doilea rând, concentrarea pe *modul de a spori viabilitatea comunităţii*. Există ceva ce poate fi făcut pentru a mări probabilitatea ca satele de referinţă să supravieţuiască şi să se dezvolte? Aceasta este întrebarea referitoare la relevanţa acţiunii comunitare. Modul în care localnicii văd viitorul comunităţii lor este un factor-cheie al acestei întrebări;
- în al treilea rând, un aspect cultural al problemei acţiunii societăţii. *În ce mod se poate lega o acţiune dorită a comunităţii care favorizează viabilitatea comunitară cu păstrarea moştenirii culturale a satului?* Răspunsul la această întrebare poate fi obţinut numai prin adoptarea unei abordări integrate a culturii şi moştenirii culturale: bisericile sunt o parte a mediului construit; mediul construit este o parte a culturii comunitare; cultura ca un întreg poate supravieţui numai prin păstrarea viabilităţii comunităţii.

Satele sunt sisteme socio-culturale foarte complexe. Te poţi pierde cu uşurinţă în complexitatea lor şi este posibil să nu ajungi niciodată la scopul dorit, acela de a sugera ce să se facă, cum să fie mărită viabilitatea comunităţii, dacă nu porneşti de la ipotezele specificate asupra proceselor-cheie care pot fi relevante pentru acţiunea comunitară. Munca de teren preliminară a permis emiterea a *două ipoteze, şi anume că cele două comunităţi sunt afectate nu numai de şocul demografic al exodului saşilor, ci şi de depresiunea economică asociată tranziţiei la economia de piaţă*. Declinul accentuat al locurilor de muncă la oraş, manifestat după 1990-1992, a avut consecinţe directe asupra locurilor de muncă în mediul rural. Foştii navetişti din Moşna[5] şi Viscri, care lucrau în

4. Cercetarea din care derivă analiza de faţă este o parte a acestor multiple reacţii la pericolul de a pierde o moştenire culturală valoroasă, simbolizată în mare măsură de bisericile fortificate săseşti.
5. Datele recensământului comunitar al migraţiei, prezentat în capitolul ultim al lucrării, indicau un număr de 497 de navetişti de la Moşna-sat la Mediaş în 1990, pentru ca, în anul 2001, cifra respectivă să ajungă la aproximativ 258. Pentru Viscri, dată fiind izolarea în care s-a aflat şi se află, navetismul a fost şi este un fenomen de dimensiuni reduse, nesemnificative.

oraşele învecinate, au fost obligaţi să-şi caute de muncă în sat. Lucru greu, dacă nu chiar imposibil de făcut, având în vedere că sectoarele neagricole particulare sau de stat sunt slab dezvoltate în satele lor de reşedinţă. În acelaşi timp, după 1991, a început procesul de repunere în posesie a pământului. Dezmembrarea fostelor cooperative agricole, constituite prin forţă de regimul comunist în anii '50 şi '60, a dus la formarea de mici ferme particulare. Din păcate, acest proces necesar de reconstruire a sectorului particular în agricultură este însoţit de probleme economice serioase, din cauza productivităţii agricole scăzute, a slabului acces al micilor fermieri la echipamentele moderne, a declinului pieţei produselor agricole, asociat declinului economic general al ţării.

Sub influenţa celor două şocuri – emigrarea saşilor şi creşterea şomajului oficial sau ascuns –, satele sunt confruntate cu o reală criză: declinul nivelului de trai, reducerea drastică a comunicaţiilor sat-oraş, declinul sever al funcţionării serviciilor publice de sănătate şi educaţie, scăderea moralei comunitare (tabelul A3.16).

Tabelul A3.16. *Ipoteze asupra problemelor şi proceselor fundamentale în satele săseşti după 1989*

<table>
<tr><th>Procese-cauză</th><th>Procese-efect</th></tr>
<tr><td colspan="2">Procese demografice</td></tr>
<tr><td>Emigrarea saşilor, mai ales după 1990</td><td rowspan="2">• A fost o înlocuire între ţigani şi saşi în două direcţii – ca încărcătură demografică şi ca ocupanţi ai fostelor case săseşti.
• Un declin al capitalului uman şi social, asociat dinamicii demografice menţionate mai sus. Scăderea numărului de meşteşugari din sat este o parte din declinul capitalului uman. Cu o populaţie de saşi în sat între 36 (în Viscri) şi 52 (în Moşna), viaţa socială a saşilor este diminuată drastic – slujbe la biserică o dată la două săptămâni, vecinătăţi săseşti în declin (numai una în Viscri, cu nu mai mult de 14 membri ai gospodăriilor, şi una în Moşna; în acest ultim caz, profilul comunităţii evanghelice este mult mai ridicat decât profilul vecinătăţii) etc.
• Creşterea fluxului comunicaţiilor cu lumea occidentală (Germania, Austria, Anglia etc.) prin migrare, turism, scrisori etc.</td></tr>
<tr><td>Înlocuirea acestei populaţii, într-o mare măsură, prin populaţie de ţigani. Se pare că această dinamică pozitivă a ţiganilor în populaţie s-a produs mai mult prin spor natural decât prin migrare internă.</td></tr>
<tr><td colspan="2">Procese economice</td></tr>
<tr><td>Declinul locurilor de muncă în mediul urban în oraşele din vecinătate, mai ales în cele mici</td><td rowspan="2">• Creşterea şomajului la sat în condiţiile unei demarări aproape inexistente a sectorului particular neagricol
• Sărăcie şi creşterea decalajului între venituri</td></tr>
<tr><td>Tendinţa de stagnare sau declin a fermelor agricole din cauza lipsei de echipament agricol şi a accesului scăzut al produselor agricole pe pieţe</td></tr>
<tr><td colspan="2">Efectele cumulate ale proceselor de mai sus şi ale altor factori</td></tr>
<tr><td colspan="2">• O foarte severă ameninţare la adresa funcţionării sistemului local de educaţie, cu o creştere a pesimismului asupra viitorului copiilor
• Activităţi în declin sau stagnare, referitoare la mediul construit (case, drumuri etc.)
• Declin al comunicaţiilor zilnice sat-oraş, al accesibilităţii urbane pentru servicii publice
• Integrare slabă pe orizontală a instituţiilor comunitare (Biserică-primărie, ferme de stat-comunitate etc.)
• Creşterea controverselor referitoare la conducerea comunităţii şi prezenţa în spaţiul public simbolic</td></tr>
</table>

ArhElectDSandu

Probleme şi resurse ale comunităţii

Întrebaţi de problemele comunităţii, locuitorii ambelor sate au menţionat în primul rând locurile de muncă şi veniturile mici din agricultură: unde să lucrezi, când întreprinderile din oraşele învecinate îşi închid porţile? Cum să te descurci în viaţa de zi cu zi, când munca în agricultură este atât de dificilă, iar veniturile rezultate sunt atât de mici?

Este un fapt clar că a existat o scădere accentuată a gradului de ocupare a forţei de muncă la nivel regional şi local (tabelul A3.17). Locurile de muncă au scăzut mai puţin la Mediaş decât în totalitatea întreprinderilor din oraşele judeţului Sibiu. În ce priveşte oraşul din vecinătatea satului Viscri, micuţul oraş Rupea, scăderea locurilor de muncă disponibile a fost foarte drastică. Acelaşi lucru pare să fie valabil şi pentru comuna Buneşti, satul Viscri făcând parte din ea.

În satul Moşna, numărul persoanelor angajate era în 1999 aproape egal cu numărul de şomeri (circa 250 de persoane în fiecare categorie). Şomajul este deosebit de mare la tineri (numai 20% dintre tinerii între 18 şi 25 ani din sat erau angajaţi ca persoane salarizate). Viscri avea practic un număr foarte mic de angajaţi în agricultura de stat (circa 50 de persoane).

Criza locurilor de muncă este legată nu numai de declinul economic urban, ci şi de capitalul uman scăzut al populaţiei rurale. Ţiganii formează cea mai mare parte a populaţiei din cele două sate. Ei sunt în general tineri[6] şi cu educaţie redusă. Cu o astfel de educaţie şi cu puţine relaţii, ei se găsesc într-o situaţie nefavorabilă intrării în sectorul particular, în lumea întreprinzătorilor. Capitalul uman şi social scăzut este probabil principalul motiv pentru starea lor de şomaj.

Un alt factor explicativ posibil pentru ratele scăzute de angajare ar putea fi faptul că economia subterană este destul de dezvoltată. Acest lucru este asociat posibilităţilor de călătorie în străinătate la foşti vecini sau la rude, practicării unor forme de arendă mascată în domeniul agriculturii etc. Acest model de economie subterană este, în acelaşi timp, o sursă foarte importantă de dezvoltare. Într-un mod direct, el favorizează dezvoltarea gospodăriilor. Efectele sale asupra dezvoltării bunurilor publice este mai încet şi mediat prin intermediul îmbogăţirii gospodăriilor.

Teoretic, persoanele concediate din întreprinderile urbane ar fi trebuit să fie angajate în agricultură sau în sectorul particular local. Situaţia nu pare însă să fie aşa. Întreprinderile particulare sunt încă rare, mai ales în Viscri. Agricultura aduce venituri foarte mici şi, de aceea, este evitată mai ales de către tineret. Este semnificativ faptul că suprafeţe considerabile de teren agricol al unor ferme particulare nu sunt lucrate. Calitatea slabă a terenului, costurile ridicate ale lucrărilor agricole comparativ cu veniturile sunt factorii-cheie care explică acest fenomen al terenurilor neutilizate.

Asociaţiile de fermieri (după dezmembrarea fostelor cooperative agricole din timpul perioadei comuniste) au eşuat în Moşna şi sunt încă prezente în Viscri. Asociaţia săsească din Moşna a eşuat din cauza lipsei resurselor de management, cu toate că era bine dotată cu maşini agricole aduse din Germania.

6. Populaţia de ţigani sub 15 ani din Moşna reprezenta 28% din totalul populaţiei de ţigani din sat. La populaţia de români, procentul corespunzător pentru acelaşi segment de vârstă era de aproximativ 21%.

ArhElectDSandu

Tabelul A3.17. *Dinamica locurilor de muncă pe plan local, regional şi naţional (1990-1996*)*

	1990	1996	(1996/1990)×100
Judeţul Braşov – urban	264 680	186 327	70.4
Judeţul Braşov– rural	31 841	14 594	45.8
Judeţul Sibiu – urban	175 984	131 358	74.6
Judeţul Braşov – rural	19 676	10 244	52.1
Oraşul Mediaş	35 227	28 882	82.0
Comuna Moşna	140	172	122.9
Oraşul Rupea	3 556	1 551	43.6
Comuna Buneşti	324	76	23.5
Ţară	8 146 118	5 939 000	72.9

* Numărul mediu de persoane angajate. Pentru localităţile rurale (comune) a fost raportat numărul de persoane care lucrează în întreprinderile din localitatea rurală. Navetiştii la oraş nu sunt incluşi. Numărul de angajaţi în mediul urban include navetiştii care vin la oraş din zonele rurale. Pentru Moşna, cifra pentru anul 1996 se referă la 1995.
Sursa: date CNS.

Culturile agricole tradiţionale de succes, cum au fost viile şi legumele pentru comercializare, care existau în Moşna, mai sunt acum doar în memoria colectivă. Factorii care au generat acest lucru variază de la lipsa mâinii de lucru calificate (asigurată înainte de saşi) până la cererea foarte mică, asociată cu depresiunea economică şi cu marea concurenţă a produselor agricole de import.

Creşterea animalelor este mai dezvoltată în comuna Moşna decât în Buneşti, cu toate că procentul de suprafeţe cu păşuni şi fâneţe din totalul suprafeţei agricole este mai mare în comuna Buneşti (62%) decât în comuna Moşna (51%). La taurine şi porcine situaţia din Moşna este mai bună nu numai în comparaţie cu Buneşti, dar şi cu situaţia din toate comunele judeţelor Braşov-Sibiu.

O explicaţie posibilă a dezvoltării mai bune a creşterii animalelor în Moşna poate fi legată de o mai mare cerere de produse animale în sate cum este Moşna, care sunt mai aproape de oraşe. Faptul că peste 200 de persoane din satul Moşna sunt autorizate să vândă produse agricole este un semn al cererii pentru asemenea produse şi al practicii de a le vinde pe piaţă.

Datul sau luatul de teren în arendă este o practică din ce în ce mai folosită în cele două comunităţi. Datul în arendă – 26 de ferme în Moşna şi 15 în Viscri – este practicat de cei ce au teren în sat, dar locuiesc la oraş, precum şi de cei săraci care nu îşi pot lucra pământul. Arendarea este asociată în special cu posesiunea de maşini agricole, de resurse financiare şi cu abilitatea managerială pentru ferme agricole mari. Un fost director român al AGROMEC (Servicii pentru maşini agricole) este un exemplu tipic de persoană care a luat pământ cu arendă şi de întreprinzător agricol din Moşna. Un alt caz de întreprinzător agricol din acelaşi sat este un ţigan care, folosind împrumuturi luate din Germania, a pus pe picioare o fermă de animale. Ambele cazuri sunt relevante pentru o posibilă cale de a face agricultură în cele două sate. Problemele cu care se confruntă, din cauza unui mediu nefavorabil legislativ şi de piaţă, sunt severe. Astfel, răspândirea unui

ArhElectDSandu

astfel de model de întreprinzători agricoli poate depinde de transformările mediului juridic şi de piaţa din agricultură.

Piaţa terenurilor este foarte slabă: numai 28 de fermieri din Moşna au vândut un total de 14 hectare de teren după 1990. Majoritatea lor (16) sunt ţigani cu venituri mici. Al doilea segment de persoane care vând pământ (12) este format de „străinaşi", orăşeni ce au pământ în sat.

Capital uman şi social

Criza locurilor de muncă în cele două comunităţi este, într-o mare măsură, o criză a capitalului uman. Fluxul de emigranţi saşi din perioada 1990-1991 a contribuit în cea mai mare parte la noua situaţie în care au fost puse comunităţile. Cei care au părăsit satele erau oameni calificaţi, acest fapt reprezentând un aspect cu relevanţă directă pentru capitalul uman. Abilităţile lor tehnice aveau un înalt profil nu numai pentru slujbele urbane, dar şi pentru agricultură şi munca artizanală. Plecarea lor a fost clar o mare pierdere pentru comunităţi. Moşna a pierdut peste 600 de saşi în doi ani, în 1990-1991. Comunitatea săsească a acestui sat s-a micşorat de peste 12 ori. În Viscri, pierderea de saşi în aceeaşi perioadă a fost de circa 210 persoane, ceea ce reprezintă o reducere de patru ori a numărului de saşi din comunitate.

Pierderea de capital uman legată de emigrarea saşilor s-a transformat într-o creştere a capitalului social pentru comunitate. Este semnificativ faptul că, în 1998, în Viscri s-au întors pentru o întâlnire simbolică toţi saşii (240 de persoane) care părăsiseră satul plecând în Germania. Este ca şi cum satul Viscri ar funcţiona cu două treimi în România, pe teritoriul vechiului sat, şi cu o treime în Germania. Ei se întâlnesc în fiecare an în Viscri pentru o renaştere simbolică a unităţii. Se pare că legăturile de sociabilitate dintre sat şi comunitatea emigrată în Germania sunt mai puternice pentru Viscri decât pentru Moşna. Dacă este aşa, o posibilă explicaţie poate fi faptul că Viscri a fost şi încă este o comunitate mai tradiţională decât Moşna. Legăturile de solidaritate sunt, în general, mai puternice pentru comunităţile tradiţionale decât pentru cele moderne.

Impactul emigranţilor saşi asupra comunităţilor locale este vizibil în special la nivelul şcolilor, bisericii săseşti, turismului, intensităţii comunicaţiilor şi economiei subterane.

Comunicarea dintre foştii proprietari saşi ai caselor şi actualii proprietari sau foştii vecini care mai sunt în sat este foarte intensă. Nu sunt numai schimburi de vizite interindividuale, dar şi vizite intercomunitare: un an se întâlnesc în sat, iar anul următor se întâlnesc în Germania. Procesul nu este numai cel al unei întâlniri simbolice. Schimburile simbolice au de asemenea un component utilitar: ocazia de a petrece un sejur turistic ieftin în fosta casă sau în casa unui fost vecin, ocazia de a prospecta piaţa locală pentru lucruri ieftine sau pentru ocazii etc. Dotările de comunicaţii sunt mult mai bune decât în satele româneşti, obişnuite: numărul de posturi telefonice la 1 000 de locuitori este de 110 la Moşna şi 371 la Viscri, în comparaţie cu 41‰ în 1996 pentru totalitatea comunelor din ţară şi 77‰ pentru totalitatea comunelor din zona culturală Braşov-Sibiu. Faptul că, relativ vorbind, numărul de posturi telefonice este mai mare în Viscri decât în Moşna nu semnifică faptul că primul sat este mai bogat decât al doilea din punctul de vedere al comunităţii. Situaţia de faţă trebuia să fie mai bună pentru Moşna decât pentru Viscri. Este pur şi simplu vorba despre istoria şi evoluţia structurii populaţiei, diferite pentru cele două localităţi. În 1989, înainte de exodul saşilor, procentul de

ArhElectDSandu

populaţie săsească era mai mare în Viscri (45%) decât în Moşna (29%). Întrucât casele saşilor erau mai bine echipate, situaţia prezentă a infrastructurii telefoanelor este un posibil rezultat al fostei structuri etnice a satelor. Factorii tehnici legaţi de capacitatea centralei telefonice sunt de asemenea relevanţi în acest sens.

Tabelul A3.18. *Cum contribuie emigranţii saşi sau agenţii asociaţi la viabilitatea satului de origine*

		Viscri	Moşna
Tipul de acţiune	Exemple		
Investiţii în capitalul uman	Donaţii pentru şcoală	X	Computere Xerox
	Elaborarea unor proiecte pentru educaţie alternativă	Cazul familiei R. din Germania, care trăieşte în sat	
Sprijinirea bisericii evanghelice		X	
Turism	Foşti săteni saşi care au vizitat localitatea	240 în 1998	300 în 1997 175 în 1998
	Alţi vizitatori străini în 1998	145	292
	Săteni care au vizitat Germania în 1997-1998	Vizitele de răspuns în Germania sunt foarte frecvente pe relaţia dintre fostul şi actualul proprietar al casei	Vizitele de răspuns în Germania sunt foarte frecvente pe relaţia dintre fostul şi actualul proprietar al casei
	Străini care investesc în dotările turistice locale	Doi germani au cumpărat două case din sat în scopuri turistice Filială locală a companiei turistice „Iniţiative Româneşti"	
Sprijin pentru viaţa economică a satului	Maşini agricole pentru asociaţia agricolă săsească	X	X
	Un foarte probabil impact asupra economiei subterane, greu de estimat	X	X

Medii inovative

Dinamica dezvoltării celor două comune este influenţată mult de prezenţa mediilor inovative[7] – persoane, grupuri sau instituţii care pot furniza răspunsuri inovative la probleme de dezvoltare. Sărăcia individuală, dezmembrarea serviciilor comunitare, lipsa

7. Rolul mediilor inovative în dezvoltarea regiunilor întârziate a fost promovat de grupul GREMI (*Group de Recherche sur les Milieus Innovateurs*), sub conducerea profesorilor Roberto Camagni şi Michael Quevit. Un mediu inovativ este definit ca „un set de relaţii care se formează într-o zonă geografică şi care aduc unitate unui sistem de producţie, actorilor economici şi o cultură industrială, generând procese dinamice localizate de «învăţare colectivă» şi acţionând ca mecanisme de reducere a nesiguranţei în procesul de inovare" (vezi *European Comission*, 1995).

ArhElectDSandu

maşinilor pentru agricultură la preţuri accesibile, calitatea slabă a apei potabile (în Moşna) sunt exemple-cheie ale provocărilor la adresa dezvoltării comunitare. Multe dintre aceste provocări au primit un răspuns local, în timp ce câteva nu.

Exemple de răspunsuri creative la probleme locale se găsesc din plin în a doua parte a raportului, prezentând imagini detaliate despre „cum este să trăieşti" în Moşna sau Viscri. Ceea ce merită menţionat în acest context este faptul că amândouă comunităţile de referinţă sunt marcate nu numai de probleme de sărăcie, dar şi de prezenţa unor astfel de medii inovative. În Viscri sunt cei mai importanţi conducători care au comportamente inovatorii clare şi un nivel înalt al prestigiului. Asta nu înseamnă că ei sau unii dintre ei nu sunt subiect de controversă la nivelul comunităţii. Dar cheia succesului lor este că au acţionat ca agenţi ai integrării comunitare:

- integrarea etnică între ţigani, români şi saşi;
- integrarea instituţională cu referire specială la relaţiile dintre biserica evanghelică, şcoala sătească şi primărie, sat şi instituţiile sau personalităţile internaţionale (cum este Banca Mondială);
- integrarea la nivel transfrontalier a comunităţii săteşti cu emigranţii saşi şi comunităţile locale din străinătate.

Ei nu sunt unici, ci doar cei mai proeminenţi. Întreprinzătorii formează o a doua categorie de actori ai mediului inovator local. Munca de teren a echipei noastre a relevat prezenţa a două tipuri de întreprinzători, în funcţie de resursele lor de pornire a afacerii: conducători ai fostelor unităţi agricole ale comunităţii (ferme de stat, întreprinderi de maşini agricole, cooperative agricole etc.) sau persoane cu relaţii bune în diaspora din sat ori care au lucrat o perioadă în străinătate.

O a treia categorie de actori inovatori sunt străinii (mai ales germani) care vin să locuiască în sat sau să dezvolte instituţiile satului.

Procesul-cheie care trebuie stimulat este cel al pregătirii instituţionale a bisericii, şcolii şi primăriei pentru comportament inovator şi pentru integrarea instituţională a comunităţii. Imensul capital social al comunităţii, adus prin diaspora săscască, trebuie folosit şi construit cu atenţie. Aşa cum s-a motivat în capitolul anterior, este posibil ca acest capital să se diminueze foarte curând. Efectele sale trebuie înlocuite cu acţiuni detaliate de construcţie instituţională care să se centreze în jurul primăriei, şcolii şi bisericilor, indiferent de denumirea lor.

În ce măsură instituţiile tradiţionale, cum sunt „vecinătăţile", pot fi implicate în acţiunile de dezvoltare a comunităţii este o problemă care trebuie abordată printr-o analiză amănunţită. Pentru moment, ele sunt mai active în domeniul vieţii culturale sau simbolice. Funcţia lor de ajutor reciproc pentru munci uzuale este ca şi inexistentă.

Extras din Dumitru Sandu, „Sociabilitatea în spațiul dezvoltării", Iași: POLIROM, 2003

ArhElectDSandu

Anexă la capitolul 4 – Tabele

Tabelul A4.1. *Variabile folosite pentru măsurarea nivelului de dezvoltare a satelor*

Variabile	Măsurare	
	nivel	an
AGRICOL – procent din populaţie care lucrează în agricultură	sat	1992
ALTITUDE – indice al aşezării geografice a comunei în funcţie de proporţia de pământ arabil din pământul comunei: câmpie (peste 75%), câmpie-deal (51%-74%), deal-munte (26%-50%), munte (sub 25%)		
CHILDREN – procent din populaţia satului sub 15 ani	sat	1992
DEMPOT – potenţialul demografic al satului: scorul factorial al populaţiei satului (transformare logaritmică), procentul populaţiei cu vârsta cuprinsă între 15 şi 59 de ani şi ponderea populaţiei satului în total populaţie comună	sat	1992
DEVJUD95 – indicele de dezvoltare a judeţului în 1995, calculat ca scor factorial		
EDSTOCK – stocul de educaţie a populaţiei (absolvenţi de şcoală primară×4+absolvenţi de gimnaziu×8+absolvenţi de şcoli profesionale×10+absolvenţi de liceu×12+şcoli postliceale×12+educaţie universitară×16)/populaţie cu vârstă de 12 ani şi peste	sat	1992
ELECTRIC – procentul locuinţelor conectate la reţeaua electrică	sat	1992
EMPLOYEE – procentul de salariaţi	sat	1992
EUROPEAN – comune localizate lângă un drum european (1 da, 0 nu)		
KM – distanţa de la satul central al comunei până la cel mai apropiat oraş cu mai mult de 30 000 de mii de locuitori, pe cel mai scurt şi mai bun drum		
PERIFJUD – localizarea comunei la periferia judeţului (1 da, 0 nu)		
PERIFSAT – sat periferic în interiorul comunei (1 da, 0 nu)		
GFR – variabila proxi pentru rata generală de fertilitate: număr de născuţi vii la 1 000 de femei cu vârsta cuprinsă între 15 şi 49 de ani	sat	1992
ISOLATE – indice de izolare a comunei: scor factorial al distanţei până la cel mai apropiat oraş, cu mai mult de 30 000 de locuitori, distanţa până la cel mai apropiat oraş indiferent de mărime, localizarea lângă un drum european (1 da, 0 nu) şi localizarea la periferia judeţului (1 da, 0 nu)	comună	
LANDWALLS – procentul de locuinţe cu pereţii din chirpici/pământ	sat	1992
LEVEL98 – indicele de dezvoltare a satului la momentul ultimului recensământ corectat cu datele pe comună, din 1998: scor factorial al UMANVIL, QBUILDING, GFR, UPDATE98, DEMPOT înmulţit cu 10	sat	
LNPOP92 – logaritm natural din populaţia satului în 1992	sat	1992
MIDAGE – procentul populaţiei satului cu vârsta cuprinsă între 15 şi 59 de ani	sat	1992
POP77 – populaţia satului la recensământul din 1977	sat	1992
POP92 – populaţia satului la recensământul din 1992	sat	1992
POP9277 – creşterea populaţiei satului în 1992 comparativ cu 1977 (%)	sat	1992
QBUILDING – indicele calităţii locuinţelor: scor factorial de WATER, ELECTRIC, LANDHOUSE	sat	1992

ArhElectDSandu

Variabile	Măsurare	
	nivel	an
ROOMS – număr de camere pe locuinţă	sat	1992
SLL – suprafaţa locuibilă pe locuinţă (m^2)	sat	1992
UMANVIL – capital uman la nivel de sat: scor factorial din AGRICOL, EMPLOYEE, EDSTOCK	sat	1992
UNOCUP – procentul de locuinţe neocupate	sat	1992
UPDATE98 – dezvoltarea comunei în 1998: scor factorial de migraţie netă temporară în 1997, rată de emigraţie în 1996-1997 şi procentul de populaţie cu vârsta cuprinsă între 15 şi 59 de ani în 1998	comună	
WATER – procentul de locuinţe racordate la reţeaua publică sau privată de apă curentă	sat	1992

Tabelul A4.2. *Predictori ai procentului de locuinţe cu pereţi de chirpici sau pământ, pe sat*

	Coeficienţi nestandardizaţi		Coeficienţi standardizaţi	t	p
	b	Eroare standard	beta		
Constant	7.89	1.96		4.02	0.00
Capital uman al satului UMANVIL	-7.88	0.28	-0.19	-27.68	0.00
% Pământ arabil din total pământ pentru agricultură al comunei ARABIL	0.56	0.01	0.38	56.26	0.00
Sat aşezat în apropierea unui drum european (1 da, 0 nu)	-6.64	0.66	-0.06	-10.11	0.00
Distanţa până la cel mai apropiat oraş (transformare în a variabilei KM)	0.01	0.39	0.00	0.03	0.97
Indicele de dezvoltare a judeţului DEVJUD95	-0.43	0.03	-0.1	-12.46	0.00
Variabila proxi fertilitate generală GFR	0.00	0.00	0.05	7.24	0.00
Localizarea în Moldova (1 da, 0 nu)*	10.2	0.79	0.11	12.85	0.00
Localizare în Transilvania (1 da, 0 nu)	-21	0.83	-0.22	-25.35	0.00
Localizare în Banat sau Crişana-Maramureş (1 da, 0 nu)	4.13	0.94	0.03	4.41	0.00
Localizare în Oltenia (1 da, 0 nu)	-33.14	0.82	-0.3	-40.53	0.00
Localizare în Dobrogea (1 da, 0 nu)	30.84	1.69	0.12	18.21	0.00

Sursa: CNS. Recensământul din 1992. 12 475 de sate. R^2=0.55.

* Categoria de referinţă este regiunea istorică Muntenia.

ArhElectDSandu

Tabelul A4.3. *Profilul de dezvoltare a satelor*

	Tip de sate în funcţie de configuraţia de dezvoltare					Total
	Sate foarte sărace tradiţionale	Sate sărace moderne	Sate mediu dezvoltate	Sate dezvoltate	Sate foarte dezvoltate	
DATE DEMOGRAFICE						
Populaţie în sat	396.9	247.1	980.6	555.5	1 522.1	833.1
% populaţie cu vârsta de 60 de ani şi peste	28.2	34.9	25.3	24.4	20.9	26.0
% populaţie cu vârsta între 15 şi 59 de ani	50.6	59.7	55.6	56.7	58.9	55.1
Născuţi vii de femei cu vârstă între 15 şi 49 de ani	2 403.2	1 498.5	1 814.3	1 720.1	1 601.6	1 805.6
CAPITAL UMAN						
Stoc de educaţie	6.2	6.2	6.8	7.2	7.7	6.9
Persoane salariate la 1 000 de locuitori	124.7	135.6	213.8	249.2	313.6	215.6
% populaţie care lucrează în agricultură	76.7	71.7	56.1	40.1	25.7	52.6
LOCUINŢE						
% locuinţe conectate la reţeaua de curent electric	78.2	78.7	92.6	93.1	96.3	89.2
% locuinţe cu apă curentă	1.2	2.4	2.8	13.4	20.4	7.9
% locuinţe cu pereţi din material slab calitativ (chirpici)	65.8	40.4	52.4	11.7	17.6	39.0
REGIONAL						
Izolare	0.5	0.8	-0.4	0.8	-0.9	0.0
% teren arabil din totalul pământului pentru agricultură	60.5	47.6	66.3	36.2	51.4	54.9
Distanţa până la cel mai apropiat oraş cu mai mult de 30 000 de locuitori KM	39.2	47.5	27.3	52.9	22.3	35.0
Indicele de dezvoltare a judeţului DEVJUD95	-3.2	0.4	-1.9	2.4	3.8	0.1

Sursa: date asupra populaţiei şi locuirii, produse de CNS. Recensământul din 1992. Fiecare număr este o medie pentru satele din respectiva categorie. Datele regionale au fost produse de autor prin analiză statistică (DEVJUD95), în cooperare cu geografi (KM), sau prin analiză cartografică. Unitatea de bază în analiză este satul. Exemplu de citire: distanţa medie până la cel mai apropiat sat pentru un sat tipic foarte sărac este de 39.2 km. Pentru metoda de clasificare multicriterială, vezi lucrarea de cercetare din care provine acest studiu (Sandu, D., coord., 2000).

ArhElectDSandu

Tabelul A4.4. *Predictori ai indicatorilor componenţi ai indicelui de dezvoltare a satului*

Predictori	Variabilele dependente în modelele de regresie					
	Stoc de educaţie	Rata de participare	Variabila proxi rata generală de fertilitate GFR	Indice al calităţii locuinţelor	Suprafaţă locuibilă pe locuinţă SLL	Creşterea populaţiei 1992/1977
% pământ arabil din pământul pentru agricultură al comunei ARABIL	-0.2	-0.01	0.09	-0.29	0.00	-0.15
Distanţa până la cel mai apropiat oraş (transformare ln a variabilei KM)	-0.1	-0.2	0.09	-0.08	(-0.01)	-0.03
Sat periferic în interiorul comunei (1 da, 0 nu)	-0.1	-0.1	0.08	-0.03	(-0.01)	-0.06
Populaţia celui mai apropiat oraş (transformare ln)	-0.1	0.07	(-0.01)	-0.03	-0.02	0.00
Sat localizat în apropierea unui drum european (1 da, 0 nu)	0.08	0.09	-0.07	0.08	0.06	-0.01
Localizare la periferia judeţului (1 da, 0 nu)	-0.00	-0.00	0.02	0.00	0.02	-0.01
LNPOP92	0.23	0.18	0.07	0.3	0.28	
Indice al dezvoltării judeţului DEVJUD95	0.14	0.13	0.03	0.18	0.08	(-0.02)
Procentul de populaţie cu vârsta cuprinsă între 15 şi 59 de ani	0.31	0.44	-0.22	0.13	0.07	
Localizarea în Moldova (1 da, 0 nu)	-0	-0.3	0.23	-0.13	(-0.01)	0.03
Localizarea în Transilvania (1 da, 0 nu)	0.09	-0.2	(-0.22)	0.2	0.23	-0.11
Localizarea în Banat sau Crişana-Maramureş (1 da, 0 nu)	0.1	-0.1	-0.05	0.07	0.32	-0.03
Localizarea în Dobrogea (1 da, 0 nu)	-0.00	-0.00	0.07	-0.02	0.09	-0.01
Localizarea în Oltenia (1 da, 0 nu)	0.18	-0.00	0.05	0.13	-0.04	-0.02
Populaţia în 1977 (transformare ln)						0.08
% locuinţe cu electricitate						0.15
R^2	0.4	0.5	0.13	0.41	0.27	0.11

Notă. Fiecare coloană a tabelului prezintă rezultatele modelului de regresie multiplă cu coeficienţi *path* standardizaţi.

Variabilele modelelor sunt definite în tabelul A4.1. Toţi coeficienţii neincluşi în ( ) sunt semnificativi pentru $p<0.05$. Unităţile de analiză sunt 12 497 de sate. Cum aceasta este, practic, toată „populaţia" satelor, semnificaţia este calculată într-un mod convenţional, ca şi când datele ar fi un eşantion în timp.

ArhElectDSandu

Tabelul A4.5. *Predictori ai mortalităţii infantile la nivel de comună în 1994-1996*

Predictori	Coeficienţi nestandardizaţi		Coeficienţi standard	t	p
	b	Eroare standard	beta		
Constant	94.65	9.51		9.95	0.00
% populaţie în vârstă de 60 de ani şi peste în 1992	-0.61	0.07	-0.26	-8.87	0.00
% populaţie cu vârsta între 15 şi 59 de ani în 1992	-0.74	0.13	-0.18	-5.63	0.00
Stoc de educaţie în 1992	-1.96	0.70	-0.08	-2.80	0.01
Număr mediu de camere pe locuinţă	-2.86	1.38	0.08	-2.07	0.04
Suprafaţa locuibilă medie pe locuinţă în 1992	0.13	0.10	0.05	1.28	0.20
% locuinţe cu pereţi de chirpici în 1992	0.05	0.01	0.13	5.23	0.00
% din populaţia comunei - cel mai mare sat	-2.77	1.31	-0.04	-2.12	0.03
% pământ arabil din total pământ pentru agricultură	0.04	0.01	0.07	2.93	0.00
Populaţia celui mai apropiat oraş cu mai mult de 30 000 de locuitori (transformare ln)	-0.07	0.38	0.00	-0.19	0.85
Distanţa până la cel mai apropiat oraş cu mai mult de 30 000 de locuitori (ln din numărul de km)	0.14	0.44	0.01	0.32	0.75
Localizarea în regiunile central-vestice	-5.30	1.09	-0.17	-4.88	0.00
R^2	0.11				

Notă. Calcule pentru 2 581 de comune. Nivelul de semnificaţie este indicat într-un mod convenţional, considerând ratele ca eşantion temporal.

Tabelul A4.6. *Predictori ai fertilităţii la nivel de sat GFR*

Predictori	Coeficienţi beta
Indicele izolării satului	0.04
Capital uman UMANVILL	-0.39
Calitatea locuinţelor QBUILDING	-0.08
Procent de populaţie care are peste 59 de ani	-0.32
Procent de teren arabil din total teren agricol	0.03
Localizarea în zona intracarpatică (Transilvania, Banat, Crişana-Maramureş)	-0.03
R^2	0.21

Pentru definirea variabilelor, vezi anexa A.1.
Toţi coeficienţii sunt semnificativ diferiţi de 0 pentru $p < 0.05$.

ArhElectDSandu

Tabelul A4.7. *Satele de extremă sărăcie din România*

Județ	Comună	Sat	Populație estimată în 1998	% persoane de peste 60 de ani în 1992	Pondere locuințe din pământ/ chirpici în 1992	Distanța sat-oraș apropiat, km
Alba	PONOR	VALEA BUCURULUI	65	37	0	20,5
	SCĂRIȘOARA	BÂRLEȘTI	36	17	0	41
		BOTEȘTI	21	29	0	32
	SONA	VALEA SASULUI	39	46	71	19
Bacău	COLONEȘTI	CĂLINI	376	19	86	37
		ZĂPODIA	292	26	90	42
	CORBEASCA	POGLEȚ	58	23	86	41
	DEALU MORII	BODEASA	74	27	86	41
		GHIONOAIA	24	33	100	43
	HORGEȘTI	MĂRAȘCU	24	61	67	27
	IZVORU BERHECIULUI	FĂGHIENI	36	47	96	38
	LIPOVA	MÂLOSU	759	14	99	34
		SATU NOU	430	24	100	38
		VALEA MĂRULUI	36	27	100	31
		VALEA MOȘNEAGULUI	24	36	100	29
	MOTOȘENI	ROTĂRIA	120	21	98	50
	PARINCEA	SATU NOU	58	7	100	29
	PLOPANA	RUSENII DE SUS	204	30	100	36
		STRĂMINOASA	429	22	100	37
	RĂCHITOASA	BUCȘA	46	43	100	47
		DĂNĂILA	119	31	100	47
		FĂRCAȘA	67	27	92	54
		PUTINI	195	51	100	46
	ROȘIORI	VALEA MICĂ	59	34	100	33
	SECUIENI	BĂLUȘA	78	29	100	18
		VĂLENI	32	56	96	22
	UNGURENI	BĂRTĂȘEȘTI	293	12	100	29
	VULTURENI	DORNENI	95	37	100	40
		VALEA LUPULUI	45	77	40	42
		VALEA SALCIEI	54	40	100	32

Judeţ	Comună	Sat	Populaţie estimată în 1998	% persoane de peste 60 de ani în 1992	Pondere locuinţe din pământ/ chirpici în 1992	Distanţa sat-oraş apropiat, km
Bistriţa-Năsăud	URMENIŞ	SCOABE	29	29	87	41
		VALEA	35	27	95	37.5
Botoşani	COŢUŞCA	NICOLAE BĂLCESCU	23	33	100	22
	ROMÂNEŞTI	SĂRATA	102	13	95	59
	SUHĂRĂU	IZVOARE	94	30	100	23.5
	UNŢENI	BURLA	125	36	88	18
Buzău	COZIENI	ZĂPODIA	39	56	100	39
Cluj	PANTICEU	SĂRATA	316	37	13	33
Constanţa	RECEA-CRISTUR	PUSTUŢA	66	53	0	24.5
Dolj	ADAMCLISI	HAŢEG	27	31	92	32.5
	ARGETOAIA	URSOAIA	47	51	3	36
	MELINEŞTI	VALEA MARE	20	55	5	30
	MISCHII	GOGOŞEŞTI	62	61	17	20
Galaţi	BEREŞTI-MERIA	ONCIU	40	50	100	9
Harghita	SĂCEL	UILAC	23	79	3	19.5
Hunedoara	BĂTRÂNA	PIATRA	21	41	0	30
	ZAM	VALEA	41	49	0	64
Ialomiţa	DRAGOEŞTI	CHIROIU--SATU NOU	22	46	94	20.5
		VALEA BISERICII	60	71	91	20
Iaşi	COARNELE CAPREI	PETROŞICA	135	26	100	37
	DĂGATA	POIENILE	202	12	100	36.5
	MĂDĂRJAC	FRUMUŞICA	338	20	99	47
Mureş	POGĂCEAUA	SICELE	53	31	91	39
	SĂRMAŞU	TITIANA	45	33	100	43.5
Neamţ	ONICENI	GORUN	284	10	100	28
		SOLCA	555	5	100	31

Judeţ	Comună	Sat	Populaţie estimată în 1998	% persoane de peste 60 de ani în 1992	Pondere locuinţe din pământ/ chirpici în 1992	Distanţa sat-oraş apropiat, km
Suceava	VULTUREŞTI	VULTUREŞTI	21	64	67	14
Tulcea	CASIMCEA	HAIDAR	23	56	91	38
Vaslui	BĂCEŞTI	PĂLTINIŞ	235	10	82	21
	BOGDANA	GAVANU	96	43	100	24
	BOGDANIŢA	SCHITU	64	38	100	24
		TUNSEŞTI	232	27	100	34
	DĂNEŞTI	BEREASA	249	35	99	24
		BOTOAIA	52	42	100	27
	DRAGOMIREŞTI	CIUPERCA	44	32	100	47
		DOAGELE	975	20	100	47
		TULEŞTI	222	29	100	49
	DRĂNCENI	ŞOPÂRLENI	34	41	94	14
	GHERGHEŞTI	DRĂGOMĂNEŞTI	20	24	100	42
		DRĂXENI	144	36	100	30
		LAZU	89	37	100	33
	GÂRCENI	DUMBRĂVENI	274	49	98	32
		RACOVIŢĂ	163	11	98	30
		TROHAN	232	47	99	31
	HOCENI	REDIU	29	26	100	33
	OŞEŞTI	PĂDURENI	295	12	100	15
	PUIEŞTI	CĂLIMĂNEŞTI	308	33	100	40
	PUNGEŞTI	RAPŞA	29	45	100	31
	VOINEŞTI	BĂNCEŞTI	191	34	100	34
		GARDEŞTI	489	9	100	32
		RUGĂRIA	71	22	100	26
		STĂNCĂŞENI	167	41	100	37
		URICARI	98	43	100	48

Sunt considerate ca extrem de sărace satele care au un indice de dezvoltare DEVSAT mai mic de –2.58 (prag convenţional pentru un indice calculat ca scor factorial, cu distribuţie normală normată). Nici unul dintre cele 83 de sate nu este centru de comună. Populaţia a fost estimată pentru 1998 pornind de la populaţia comunei în 1998, la care s-a aplicat ponderea satului în total comună în 1992 la data recensământului. Foarte probabil că pentru multe dintre satele menţionate populaţia actuală este supra-estimată. Nici una dintre analizele referitoare la nivelul de dezvoltare nu a luat în considerare decât satele de peste 20 de locuitori.

Anexă la capitolul 5 – Tabele

Tabelul A5.1. *Structura migrației interne pe fluxuri rezidențiale*

	urban-rural	urban-urban	rural-rural	rural-urban	Total evenimente de migrație	
					100	N
1989	6.4	19.2	18.9	55.4	100	192 900
1990	3.5	18.2	8.5	69.8	100	786 461
1991	10.1	20.2	19.4	50.3	100	262 903
1992	13.7	24.3	22.8	39.2	100	293 182
1993	14.6	25.4	25.0	35.0	100	240 231
1994	18.4	25.6	25.5	30.5	100	266 745
1995	20.8	26.1	28.0	25.1	100	289 491
1996	23.4	27.4	24.5	24.7	100	292 879
1997	26.8	25.0	25.6	22.6	100	302 579
1998	28.5	26.0	23.6	22.0	100	276 154
1999	30.7	26.5	21.7	21.0	100	275 699
2000	33.8	23.7	23.0	19.5	100	244 507

Sursa de date: Institutul Național de Statistică.

Tabelul A5.2. *Ponderea persoanelor care au călătorit în străinătate în ultimii 10 ani, pe categorii sociale (%)*

		Subeşantion rural	Subeşantion urban	Total eşantion
Apartenenţă de gen	femeie	6	21	14
	bărbat	13	35	25
Vârstă	sub 25 de ani	15	24	21
	25-59 de ani	14	31	24
	60 de ani şi peste	2	19	9
Nivel de educaţie	primar	4	5	4
	gimnazial	8	18	12
	profesional	14	17	16
	liceal	18	31	28
	postliceal	16	35	31
	universitar	26	50	47
Dotare modernă a gospodăriei	redusă	5	8	6
	de nivel mediu	12	19	17
	de nivel ridicat	20	46	40
„Aveţi părinţi sau copii stabiliţi definitiv în străinătate?"	nu	9	26	18
	da	27	56	47
Apartenenţă etnică	alt grup etnic	33	49	40
	român	6	25	17

		Subeşantion rural	Subeşantion urban	Total eşantion
Religie	neortodox	30	41	37
	ortodox	6	26	16
Nivel consum *per capita* în gospodărie	sub medie	8	16	11
	peste medie	13	27	23
Nivel consum mediu lic – rescalare trihotomică MEDIA	redus	6	12	8
	mediu	10	25	19
	ridicat	17	35	30
Nivel de dezvoltare a localităţii QLIFEUR	redus	10	10	10
	mediu	11	25	20
	ridicat	6	30	29
Regiune istorică	Moldova	7	22	14
	Muntenia, Dobrogea sau Oltenia	6	18	11
	Bucureşti	26	28	27
	Transilvania	16	37	29
Satisfacţie faţă de venituri	redusă	9	19	13
	medie	7	17	12
	ridicată	16	38	33
„Este mai bun un loc de muncă prost plătit, dar sigur decât un loc de muncă bine plătit, dar nesigur?"	nu	8	22	15
	da	17	42	34
Total		10	27	19

Sursa de date: *Barometrul de Opinie Publică* al Fundaţiei pentru o Societate Deschisă, mai 2001. Exemplu de mod de lectură a datelor: 6% din totalul femeilor adulte din comune au călătorit în străinătate în ultimii zece ani. Procentul corespunzător pentru bărbaţii adulţi din oraşe este de 35%.

Tabelul A5.3. *Predicţia variabilelor de migraţie, în funcţie de caracteristici ale comunităţilor şi regiunilor de origine*

Predictori	Variabilă dependentă					
	RIMIG Rata migraţiei de revenire în localitate din străinătate		REMIG Rata emigrărilor (preponderent) temporare în străinătate		RPREVAL Rata de prevalenţă a migraţiei în străinătate	
	b	beta	b	beta	b	beta
Constanta	8.87		12.10		16.86	
Populaţie estimată în 1998 POP98*	0.00	0.04	0.00	0.09	0.00	0.05
Nivelul de dezvoltare a satului DEVSAT**	1.15	0.04	1.31	0.03	2.14	0.17
Sate centrale (1) sau periferice (0) în cadrul comunei	**0.69**	**0.01**	**–0.58**	**–0.01**	**2.23**	**0.07**
DISTANŢA*** de la sat la cel mai apropiat oraş	**–0.01**	**0.00**	**–0.05**	**–0.01**	0.01	0.01

ArhElectDSandu

Predictori	Variabilă dependentă					
	RIMIG Rata migrației de revenire în localitate din străinătate		REMIG Rata emigrărilor (preponderent) temporare în străinătate		RPREVAL Rata de prevalență a migrației în străinătate	
	b	beta	b	beta	b	beta
Populația celui mai apropiat oraș cu peste 30 000 de locuitori	**0.00**	**–0.01**	0.00	–0.02	0.00	–0.02
Nivelul de dezvoltare a județului DEVJUD98****	–0.08	–0.03	0.30	0.07	–0.04	–0.03
Localizarea satului la periferia județului (1 da, 0 nu)	–1.66	–0.03	–2.34	–0.03	**–0.27**	**–0.01**
Localizare în județ de graniță (1 da, 0 nu)	–1.99	–0.03	–6.76	–0.08	–2.24	–0.09
Localizare a satului în Moldova (1 da, 0 nu)	4.04	0.06	17.51	0.18	7.66	0.26
Localizare a satului în Muntenia (1 da, 0 nu)	–3.03	–0.04	–4.95	–0.05	–3.64	–0.12
Localizare a satului în Dobrogea (1 da, 0 nu)	4.48	0.02	**–0.03**	**0.00**	2.05	0.03
Localizare a județului la granița de vest (Banat, Crișana-Maramureș)	**0.62**	**0.01**	13.33	0.11	4.96	0.13
Localizare a satului în Transilvania (1 da, 0 nu)	7.14	0.10	6.28	0.07	1.81	0.06
R^2	0.02		0.05		0.12	

Tabelul prezintă coeficienții de regresie nestandardizați (b) și standardizați (beta) din modelele de regresie multiplă, calculate pentru N = 11 884 sate (excluse cele în care plecările în Germania reprezentau mai mult de 50% din totalul plecărilor). Sunt îngroșați coeficienții nesemnificativ diferiți de 0 pentru p = 0.05. Fiind vorba de o înregistrare completă, notarea pragului de semnificație este una convențională.

* POP98 – calcul cu populația pe care am estimat-o pentru sat, pentru anul 1998 (D.S.), pornind de la cifrele oficiale de populație pe comună în 1998, la care am aplicat structura demografică pe sate în cadrul comunei, determinată la nivelul ultimului recensământ din 1992.

** DEVSAT – indice al dezvoltării satului, construit prin agregări factoriale succesive din 17 indicatori primari referitori la capitalul uman, calitatea locuințelor, modernitatea demografică a satului, potențialul său demografic, izolarea comunității și dezvoltarea comunei din care face parte[8].

*** DISTANȚA – măsurare a distanței dintre sat și cel mai apropiat oraș cu peste 30 000 de locuitori (sursa de date: măsurări realizate de geografi în cadrul proiectului C8, COMREG, Universitatea București; coord. D. Sandu).

**** DEVJUD98 – indice al dezvoltării județului, construit prin agregări factoriale succesive din 11 indicatori primari referitori la capitalul uman, ocuparea forței de muncă, modernitatea demografică și capitalul material al gospodăriilor (D. Sandu, coord., *The villages of Romania: development, poverty and social capital*, The World Bank, București, martie 2000).

Tabelul A5.4. *Predicția ratei de plecare în străinătate din sate în funcție de alți indicatori de migrație*

	b	Eroare standard	beta	Nivel de semnificație
Constanta	–23.59	26.87		0.38
Populația satului în 1998	0.00	0.00	0.08	0.00

8. Pentru detalii, vezi capitolul 4 din volum.

ArhElectDSandu

	b	Eroare standard	beta	Nivel de semnificaţie
Navetişti la 1 000 de locuitori în 1992 NAV90	0.04	0.00	0.12	0.00
Navetişti la 1 000 de locuitori în 2001 NAV01	-0.04	0.01	-0.07	0.00
Dinamica navetismului NAV01/NAV90	0.01	0.01	0.02	0.12
Rata migraţiei de revenire de la oraşe în sat după 1989	0.02	0.01	0.02	0.05
Rata plecaţilor în străinătate RPLECATI	0.29	0.01	0.21	0.00
Sat cu emigranţi în străinătate înainte de 1990 (1 da, 0 nu)	28.77	26.83	0.01	0.28
Ponderea minorităţilor religioase în sat în 1992	0.24	0.02	0.15	0.00
Numărul de locuitori în cel mai apropiat oraş	0.00	0.00	-0.04	0.00
Nivelul de dezvoltare a judeţului în care se află satul DEVJUD98	0.12	0.04	0.03	0.00
R^2	0.11			

Variabila dependentă: REMIG – rata plecărilor (preponderent) temporare în străinătate. N = 10 134 sate

Tabelul A5.5. *Predicţia ratei de revenire din străinătate în funcţie de alţi indicatori de migraţie*

	b	Eroare standard	beta	Nivel de semnificaţie
Constanta	-4.11	19.98		0.84
Populaţia satului în 1998	0.00	0.00	0.03	0.00
Navetişti la 1 000 de locuitori în 1992 NAV90	0.01	0.00	0.04	0.00
Navetişti la 1 000 de locuitori în 2001 NAV01	-0.01	0.01	-0.02	0.12
Dinamica navetismului NAV01/NAV90	-0.01	0.01	-0.01	0.28
Rata migraţiei de revenire de la oraşe în sat după 1989	0.02	0.01	0.03	0.01
Sat cu emigranţi în străinătate înainte de 1990 (1 da, 0 nu)	9.70	19.95	0.00	0.63
Ponderea minorităţilor religioase în sat în 1992	0.32	0.01	0.27	0.00
Numărul de locuitori în cel mai apropiat oraş	0.00	0.00	-0.02	0.06
Nivelul de dezvoltare a judeţului în care se află satul DEVJUD98	-0.17	0.03	-0.05	0.00
R^2				

Variabila dependentă: RIMIG – rata revenirilor din străinătate. N = 10 134 de sate.

Tabelul A5.6. *Predicţia ca satul să fie unul cu rată înaltă de prevalenţă a migraţiei (peste 30‰)*

	b	S.E.	Sig.	Exp. b
Nivelul de dezvoltare a satului DEVSAT	-0.19	0.05	0.00	0.83
Populaţia estimată a satului pentru 1998	0.00	0.00	0.87	1.00
Procent de populaţie vârstnică de peste 60 ani în 1992	-0.03	0.00	0.00	0.97
Stoc de educaţie în sat în 1992	0.19	0.06	0.00	1.20

ArhElectDSandu

	b	S.E.	Sig.	Exp. b
Procent de minorităţi religioase în sat în 1992	0.02	0.00	0.00	1.02
Procent de maghiari în sat în 1992	0.00	0.00	0.10	1.00
Procent de rromi în sat în 1992	0.01	0.01	0.04	1.01
Procent de germani în sat în 1992	0.03	0.02	0.06	1.03
Rata de navetişti în sat în 1990	0.00	0.00	0.00	1.00
Rata de navetişti în sat în 2001	0.00	0.00	0.00	1.00
Rata migraţiei de revenire în sat din alte localităţi ale ţării după 1990	0.00	0.00	0.00	1.00
Plecări internaţionale din sat înainte de 1989 (1 da, 0 nu)	0.61	0.05	0.00	1.85
Satul este de tip central în cadrul comunei (1 da, 0 nu)	0.07	0.07	0.30	1.07
Populaţia celui mai mare oraş apropiat de sat cu peste 30 000 de locuitori	0.00	0.00	0.00	1.00
Distanţa de la sat la oraşul cel mai apropiat cu peste 30 000 de locuitori	-0.01	0.00	0.00	0.99
Sat în Muntenia (1 da, 0 nu)	-0.60	0.10	0.00	0.55
Sat în proximitatea unui drum european (1 da, 0 nu)	0.17	0.06	0.01	1.19
Câmpuri de migraţie, în funcţie de principala ţară de destinaţie (cu Spania ca ţară de referinţă)			0.00	
Câmpul Germania	0.30	0.13	0.02	1.35
Câmpul Ungaria	0.62	0.13	0.00	1.86
Câmpul Italia	0.97	0.11	0.00	2.64
Câmpul Turcia	-0.04	0.13	0.74	0.96
Câmpul Iugoslavia	-0.37	0.13	0.00	0.69
Constantă	-2.71	0.43	0.00	0.07

R^2 Nagelkerke = 0.22; procent de cazuri corect prezise prin model - 79.2.
Variabila dependentă în modelul de regresie logistică este „sat de tip transnaţional" (1 da, 0 nu), conform definiţiei din tabelul 5.12; N = 11 891 de sate, din care 2 694 sunt cu rată mare de prevalenţă.

Tabelul A5.7. *Distribuţia judeţeană a migranţilor în funcţie de ţara din care au revenit: rural 1900-2001*

Judeţe de domiciliu pe regiuni de migraţie	Spania	Franţa	Italia	Portugalia	Germania	Israel	Turcia	Grecia	Iugoslavia	Ungaria	Anglia	Irlanda	Austria	Altele	Total
Arad	**4.4**	**4.3**	**0.9**	**2.3**	**6.9**			**0.3**	**0.9**	**0.7**	**0.4**	**3.0**	**4.7**	**1.4**	**1.7**
Timiş	2.2	15.0	2.4	12.0	7.0	0.0	0.0	0.5	2.5	0.4	1.9		5.1	1.5	2.2
Bihor	**1.0**	**0.9**	**0.8**		**1.1**	**1.0**		**1.0**	**0.1**	**1.7**	**1.0**	**3.0**	**8.8**	**1.1**	**1.1**
Caraş-Severin	2.7	0.7	0.8		5.7		0.0	0.7	1.6	0.0	1.2		21.7	1.8	1.6
Hunedoara	1.6	0.3	0.2		1.3	0.4	0.1	0.9	0.8	0.3	1.6		1.7	0.9	0.6
Braşov	**0.9**	**0.2**	**4.0**		**2.7**	**0.9**			**0.3**	**1.0**			**0.3**	**1.1**	**1.3**
Sibiu	1.4		0.4		6.1		0.0	1.9	0.1		0.2			0.7	1.0
Ilfov	**0.7**	**2.4**	**0.3**		**1.2**	**0.5**	**0.8**	**0.1**		**0.0**	**0.8**			**1.1**	**0.7**
Bistriţa-Năsăud	**16.9**	**1.2**	**1.0**	**0.3**	**4.4**	**1.0**	**0.2**	**0.0**	**0.9**	**4.6**	**1.8**	**59.4**	**5.6**	**2.1**	**2.9**
Cluj	6.5	2.1	1.2		1.4	0.7	0.0	0.1	0.1	3.6		0.8	1.6	1.6	1.8

Judeţe de domiciliu pe regiuni de migraţie	Spania	Franţa	Italia	Portugalia	Germania	Israel	Turcia	Grecia	Iugoslavia	Ungaria	Anglia	Irlanda	Austria	Altele	Total
Covasna	**0.2**		**0.2**		**0.9**	**0.0**	**0.3**	**0.1**	**2.3**	**8.0**			**0.4**	**10**	**5.0**
Harghita		1.3	0.1		2.2	0.4	0.1		0.0	31.0	1.0		6.1	1.2	7.8
Mureş	3.6	2.8	0.1		4.7		0.0			27.0			1.6	2.5	7.6
Sălaj	1.7	0.6	1.0		0.8		0.1	0.6	0.7	7.3	0.4		6.1	1.5	2.4
Bacău	**0.8**	**0.3**	**15.2**	**18**	**1.4**	**8.3**	**11.0**	**4.0**	**6.1**	**8.8**	**40**		**0.7**	**3.8**	**6.8**
Galaţi	1.0	0.1	3.6		1.6		3.3	0.6	0.6	0.0		1.5	0.1	0.4	1.0
Neamţ	1.4	0.5	4.1		0.6	7.3	3.4	1.0	0.7	0.0		20.3		15	5.9
Vrancea	1.0	0.2	13.3		0.5		3.9	4.8	3.8	0.1	1.0	1.5		1.6	2.5
Botoşani	**0.7**	**0.1**	**3.8**		**0.7**	**4.2**	**6.1**	**9.2**	**2.0**		**0.6**		**1.8**	**1.0**	**1.9**
Iaşi	1.3	0.3	7.6	0.2	1.9	15	12	12	4.4		1.8		0.9	2.5	4.0
Tulcea	1.5	0.4	1.4		0.2	0.7	8.3	5.0	0.5	0.0	0.4		0.1	2.4	1.9
Vâlcea	1.0	1.3	3.2	0.5	0.8	4.9	1.0	11	1.4	0.3	0.2			1.7	1.7
Giurgiu	**0.7**	**0.6**	**0.4**		**6.0**	**14.2**	**0.0**	**0.8**	**0.1**				**0.1**	**0.8**	**1.5**
Suceava	1.6	3.1	10.0	8.5	13.6	18	4.6	9.7	9.5	0.0	18.0	3.8	3.9	7.7	6.9
Maramureş	**2.5**	**9.8**	**2.4**	**8.6**	**1.4**	**2.9**	**0.1**	**4.2**	**0.1**	**1.0**	**5.8**	**0.8**	**3.0**	**3.4**	**2.2**
Satu-Mare	0.3	28	4.2	48.	1.7	0.2		0.1	0.6	1.6	9.9	4.5	16.5	1.0	2.4
Brăila	**0.1**	**0.1**	**0.3**		**0.6**	**0.7**	**5.7**	**0.8**	**1.6**	**0.0**			**0.6**	**0.4**	**0.9**
Constanţa	0.7	0.4	0.5		0.2	2.8	4.3	0.5	1.1				0.9	1.6	1.1
Vaslui	0.1	2.4	2.2	0.1	0.6	3.3	12	2.8	7.5	0.0	1.0		0.2	1.2	2.4
Buzău	**2.2**	**0.6**	**1.4**	**0.2**	**1.2**	**1.5**	**4.9**	**5.1**	**2.5**	**0.1**	**4.7**		**1.2**	**1.7**	**1.7**
Prahova	4.4	5.6	0.9		0.8	2.0	7.5	0.6	0.6	0.1		0.8	0.1	7.2	3.4
Călăraşi	**0.0**	**0.5**	**0.2**		**0.3**	**0.4**	**1.0**	**0.1**	**0.1**	**0.0**			**0.2**	**0.8**	**0.4**
Ialomiţa	0.3	0.5	0.5	0.1	0.4	0.7	2.1	0.7	0.3		0.8		0.1	1.0	0.7
Argeş	**1.7**	**1.9**	**1.4**		**0.9**		**1.0**	**2.2**	**3.5**	**0.1**	**0.4**		**0.2**	**1.8**	**1.2**
Dolj	0.5	0.7	3.3	0.9	3.9	2.0	0.3	3.4	7.9				0.2	2.9	2.2
Gorj		0.7	1.7		5.6	0.3	0.7	4.1	8.3	0.1	1.6		2.7	1.1	1.8
Mehedinţi	0.2	1.8	1.9		3.6			4.6	17.5	0.0	1.0		1.5	2.0	2.2
Olt	1.1	0.4	0.5	0.1	0.4	1.5	0.7	1.3	3.4	0.0	0.2		0.1	3.0	1.3
Alba	**4.5**	**6.0**	**0.6**		**0.7**	**0.4**	**0.0**	**0.5**	**0.1**	**1.0**	**0.4**		**0.4**	**2.7**	**1.4**
Dâmboviţa	11.5	1.3	1.9		0.9		1.7	2.9	2.1	0.2	1.6	0.8	0.4	1.9	1.5
Teleorman	15.1	0.5	0.3		3.4	3.6	2.3	1.2	3.4	0.0			0.2	0.5	1.5
Total	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
	2 836	2 408	11 089	869	13 062	4 564	11 111	3 486	5 388	26 646	513	133	1 205	35 296	118 606

Numele şi cifrele îngroşate marchează începutul unei grupări regionale, iar liniile duble grupările de „câmpuri de migraţie" (judeţe care gravitează în principal în jurul aceleiaşi ţări sub aspectul migraţiei circulatorii din rural).

Tabelul A5.8. *Caracteristici ale migraţiei circulatorii a populaţiei rurale pe câmpuri de migraţie*

	Principala ţară spre care gravitează migranţii						Total
	Germania	Ungaria	Italia	Turcia	Iugoslavia	Spania	
Număr gospodării la recensământul din 1992	458 138	383 438	1 049 160	533 091	470 436	272 154	3 166 417

ArhElectDSandu

	Principala țară spre care gravitează migranții						Total
	Germania	Ungaria	Italia	Turcia	Iugoslavia	Spania	
Populație estimată (D. S.) la nivelul anului 1998	1 399 350	1 144 116	3 321 026	1 648 804	1 375 440	827 528	9 716 264
Persoane plecate din sat în străinătate în noiembrie 2001	30 161	37 071	99 051	11 805	7 822	8 204	194 114
Migranți reveniți în sat din străinătate	10 182	32 493	45 707	12 393	10 233	5 159	116 167*
% gospodării cu migranți din total gospodării	6.0	7.2	9.5	3.0	3.2	3.5	7.0
% gospodării de migranți care au :							
locuință nou-construită	5.9	12.1	18.3	14.3	6.5	10.9	12.4
firmă/afacere privată	2.6	10.9	3.6	4.0	2.0	4.8	4.0
Din total plecați din „câmpul" de referință, sunt :							
protestanți (luterani, calvini)	3.6	14.9	0.5	0.2	0.5	3.3	3.8
neoprotestanți	11.8	13.0	7.3	6.8	4.4	13.5	9.2
catolici	15.7	27.3	22.2	0.4	0.8	1.8	19.1
rromi	8.9	8.6	1.3	3.4	19.2	9.3	5.1
maghiari	8.7	47.7	1.5	0.0	0.0	2.4	11.3
germani	8.1	1.7	0.3	0.4	0.0	1.7	1.8
Din total plecați din „câmpul" de referință, sunt ocupați în :							
activități în construcții	29.5	38.9	50.6	35.6	34.0	39.7	43.0
menaj, îngrijire persoane, asistență medicală	10.5	7.4	18.3	8.3	9.5	16.4	14.0
muncitori calificați	9.6	11.8	8.2	8.4	6.0	8.4	9.1
agricultură	12.4	16.2	10.4	9.1	17.0	11.8	12.1
lucru în baruri, restaurante, hoteluri	4.9	4.6	3.6	4.3	5.3	5.2	4.2
afaceri	0.6	2.0	0.3	0.7	1.0	0.3	0.7
Din total migranți care au revenit în „câmp", sunt :							
protestanți (luterani, calvini)	2.2	19.6	0.4	0.3	0.0	6.1	6.1
neoprotestanți	13.3	7.5	6.6	4.0	1.3	8.9	6.8
catolici	7.8	29.0	23.0	0.0	0.8	1.0	17.9
rromi	19.3	13.4	2.2	8.9	22.3	15.5	9.9
maghiari	5.9	59.4	1.3	0.0	0.0	5.6	17.9
germani	1.4	0.6	0.2	0.1	0.0	0.2	0.4

ArhElectDSandu

	Principala țară spre care gravitează migranții						Total
	Germania	Ungaria	Italia	Turcia	Iugoslavia	Spania	
Din total reveniți în satele din câmpul de referință, au lucrat în :							
activități în construcții	36.3	40.4	51.8	46.9	35.3	41.5	44.8
menaj, îngrijire bătrâni, îngrijire copii, asistență medicală	7.6	4.6	10.1	5.2	4.9	8.0	7.3
muncitori calificați	5.9	7.3	7.0	8.2	6.4	6.2	7.0
agricultură	18.3	25.6	14.8	13.7	32.6	14.0	19.5
lucru în baruri, restaurante, hoteluri	4.1	2.7	3.0	2.8	2.5	4.0	3.0
afaceri	1.4	1.7	0.3	0.7	0.4	1.3	0.9
Caracteristici ale satului							
navetiști din sat la oraș, în 1990, la 1 000 de locuitori	149.7	119.8	102.2	127.4	119.7	162.6	123.0
navetiști din sat la oraș, în 2001, la 1 000 de locuitori	67.9	40.5	30.9	39.7	48.6	51.6	43.1
% reducere a ratei de navetism 2001/1990	54.6	66.2	69.8	68.8	59.4	68.3	65.0
persoane care au revenit de la oraș la sat, după 1989, la 1 000 de locuitori	24.0	25.5	30.9	36.6	35.0	30.3	30.7
% gospodării din sate care au autoturism propriu	24.7	19.6	14.1	15.7	18.3	19.6	17.6
% gospodării de migranți care au autoturism propriu	31.6	33.8	21.4	22.1	14.3	29.0	21.6

Diferențele față de datele din tabelul 3 provin din faptul că în acest caz nu au fost luate în calcul 239 de sate cu pondere mare de plecări în Germania, presupuse a fi plecări definitive.
În interpretarea datelor din tabel este util să fie luate în considerare recomandările din caseta 6.

ArhElectDSandu

Anexă la capitolul 5 – Chestionarul recensământului comunitar al migraţiei

Ministerul de Interne Ministerul Informaţiilor Publice

Chestionar asupra migraţiei în străinătate

Localitate _____ Judeţ _____

Vă rugăm să completaţi cu atenţie fiecare spaţiu din tabel, în baza informaţiilor pe care le obţineţi de la persoanele care cunosc cel mai bine satele componente ale comunei sau oraşul.

Vă rugăm ca înainte de completare să consultaţi instrucţiunile anexate.

Vă mulţumim şi vă asigurăm că efortul pe care îl faceţi este menit să ducă la găsirea unor modalităţi de sprijinire a dezvoltării localităţilor ţării.

		Numele satului component pentru care se dau datele								Total comună/oraş
Populaţie şi gospodării pe sate (date de la primărie)	POPULAŢIE ŞI GOSPODĂRII Număr (Nr.) de gospodării existente în sat sau oraş									
	Populaţie cu domiciliu în sat sau oraş									
Se completează pentru gospodăriile care au sau au avut cel puţin o persoană plecată în străinătate după 1989	Nr. GOSPODĂRII CARE, DUPĂ 1989, AU AVUT SAU AU CEL PUŢIN O PERSOANĂ PLECATĂ ÎN STRĂINĂTATE, din care gospodării									
	cu autoturism									
	cu locuinţă nou-construită									
	cu firmă/afacere privată									
	cu o persoană plecată/care a fost plecată									
	cu două persoane plecate/care au fost plecate									
	cu trei sau mai multe persoane plecate/care au fost plecate									

ArhElectDSandu

		Numele satului component pentru care se dau datele								Total comună/oraş
Se completează numai pentru persoanele care sunt în prezent plecate în străinătate, indiferent dacă s-au stabilit acolo sau nu	Nr. PERSOANE CARE SUNT PLECATE ÎN PREZENT ÎN STRĂINĂTATE, DUPĂ 1989, INDIFERENT DACĂ S-AU STABILIT SAU NU ACOLO, din care									
	bărbaţi									
	tineri sub 30 de ani									
	ortodocşi									
	protestanţi (luterani, calvini)									
	neoprotestanţi (adventişti, baptişti, penticostali etc.)									
	catolici									
	români									
	rromi									
	maghiari									
	germani									
	ÎN CE ŢĂRI SUNT PLECAŢI (ŞI CÂŢI PE FIECARE ŢARĂ)									
	Ţara 1...									
	Ţara 2...									
	Ţara 3...									
	Ţara 4...									
	Alte ţări...									
Se completează numai pentru persoanele care sunt în prezent plecate în străinătate, indiferent dacă s-au stabilit acolo sau nu	CU CE SE OCUPĂ ACOLO ÎN PRINCIPAL									
	activităţi în construcţii									
	menaj, îngrijire bătrâni, îngrijire copii, asistenţă medicală									
	muncitori calificaţi									
	agricultură									
	lucru în baruri, restaurante, boteluri									
	afaceri									
	plecaţi la studii/specializări									
	altă activitate (care)...									
	DE CÂTE ORI AU REVENIT ÎN LOCALITATE DUPĂ CE AU PLECAT									
	nici o dată									

ArhElectDSandu

		Numele satului component pentru care se dau datele								Total comună/oraş
	o dată									
	de două ori									
	de mai mult de două ori									
Se completează numai pentru persoanele care după 1989 au stat în străinătate, dar sunt prezente în localitate	NUMĂR PERSOANE CARE, DUPĂ 1989, AU STAT ÎN STRĂINĂTATE ŞI SUNT ACUM PREZENTE ÎN LOCALITATE, din care VII									
	bărbaţi 1									
	tineri sub 30 de ani 2									
	ortodocşi 3									
	protestanţi (luterani, calvini) 4									
	neoprotestanţi (adventişti, baptişti, penticostali etc.) 5									
	catolici 6									
	români 7									
	romi 8									
	maghiari 9									
	germani 10									
	ÎN CE ŢĂRI AU FOST PLECAŢI (ŞI CÂŢI PE FIECARE ŢARĂ) VIII									
	Ţara 1...									
	Ţara 2...									
	Ţara 3...									
	Ţara 4...									
	Alte ţări...									
Se completează numai pentru persoanele care după 1989 au stat în străinătate, dar sunt prezente în localitate	CU CE SE OCUPAU ACOLO ÎN PRINCIPAL IX									
	activităţi în construcţii 1									
	menaj, îngrijire bătrâni, îngrijire copii, asistenţă medicală 2									
	muncitori calificaţi 3									
	agricultură 4									
	lucru în baruri, restaurante, hoteluri 5									
	afaceri 6									
	studii/specializări 7									
	altă activitate (care)... 8									

ArhElectDSandu

	Numele satului component pentru care se dau datele								Total comună/oraş
DE CÂTE ORI AU MERS ÎN STRĂINĂTATE CEI CARE AU FOST PLECAŢI ŞI SUNT ACUM ÎN LOCALITATE									
o dată									
de două ori									
de mai mult de două ori									
În ultimii doi ani de zile plecările în străinătate pentru lucru s-au făcut în principal prin (*bifaţi varianta de răspuns corespunzătoare*)	vize cumpărate („la negru") ☐ vize legale ☐ fără viză ☐								
ALTE DATE DESPRE LOCALITATE									
(*numai pentru mediul rural*) Nr. de navetişti din sat la oraş în 1990 1									
(*numai pentru mediul rural*) Nr. de navetişti din sat la oraş în 2001 2									
Nr. persoane care au revenit de la oraş la sat, după 1989 3									
Nr. autoturisme private pe total gospodării în sat/oraş 4									
Înainte de 1989 au existat persoane din localitate care au lucrat în străinătate (*încercuiţi varianta de răspuns corespunzătoare*)	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	1. da 2. nu	

Chestionar completat de :

Nume şi prenume	Funcţie/profesie

INSTRUCŢIUNI DE COMPLETARE A FORMULARULUI

CINE COMPLETEAZĂ	Datele necesare pentru completare vor fi obţinute prin *constituirea unui grup de două sau trei persoane care cunosc foarte bine satul/orăşelul.* Rămâne la latitudinea dumneavoastră să stabiliţi care sunt aceste persoane. Poate fi vorba de agenţi veterinari, poliţişti cu vechime mare în localitate, preoţi, secretari de primărie, primari, vânzători sau simpli cetăţeni care îşi cunosc foarte bine localitatea.
PENTRU CE LOCALITĂŢI SE COMPLETEAZĂ	În toate comunele din ţară, pe sate şi în oraşele mici care au sub 20 000 de locuitori.

ArhElectDSandu

CUM LUCREAZĂ ECHIPA DE COMPLETARE	Pentru a răspunde la întrebările din chestionar, va trebui ca persoanele alese să rememoreze situaţia membrilor din fiecare gospodărie a satului/oraşelului sub aspectul migraţiei şi să însumeze cazurile conform întrebărilor din formular.
LA CE SE REFERĂ CATEGORIILE DE ÎNTREBĂRI	Întrebările I şi XI se referă la date demografice şi de stare materială pe total sat sau oraş şi vor fi folosite pentru a fi puse în legătură cu cele referitoare la migraţia temporară în străinătate. Ele pot fi obţinute în principal de la primărie.
	Întrebările de la II la X vor fi completate de grupul de foarte buni cunoscători ai populaţiei din localitate şi se referă la caracteristici ale persoanelor plecate sau care au fost plecate în străinătate după 1989.
	Întrebările din pachetul II se referă la gospodăriile din localitate care au cel puţin o persoană care este plecată din localitate după 1989 sau care a fost plecată tot după 1989, dar a revenit şi trăieşte acum în localitate.
	Întrebările III, IV, V şi VI vor fi completate cu date care se referă la persoane care în prezent sunt plecate în străinătate după 1989, indiferent dacă s-au stabilit acolo sau nu.
	Întrebările VII,VIII, IX şi X se referă la persoane care au fost plecate din localitate în străinătate după 1989, dar au revenit şi trăiesc în prezent în satul sau oraşul respectiv.
MODUL DE COMPLETARE A FIECĂREI CELULE („CĂSUŢE") DIN FORMULAR	Pentru fiecare întrebare trecută pe rândurile sau liniile din tabel se completează răspunsuri pentru un număr de coloane egal cu numărul de sate din comună, plus ultima coloană cu totalul. În cazul oraşelor, se va completa numai ultima coloană cu totalul. Pentru o comună care are trei sate, spre exemplu, vor fi completate date în patru coloane, câte una pentru fiecare sat şi una pentru total comună. În cazurile în care pentru satul sau oraşul respectiv nu sunt persoane plecate sau care au fost plecate în străinătate, se va marca printr-o liniuţă. Numai la două întrebări, X.5 şi XI.5, răspunsul se dă prin încercuirea uneia dintre variantele înscrise în tabel. În rest, la toate celelalte întrebări se trec cifrele rezultate din numărătoarea făcută de către persoanele care cunosc localitatea sau din evidenţele primăriei. Dacă in comună sunt mai mult de opt sate, vă rugăm să faceţi o copie a formularului şi să adăugaţi informaţia despre satele 9, 10... pe formularul copiat.
CINE POATE DA LĂMURIRI ASUPRA MODULUI DE COMPLETARE A FORMULARULUI	Pentru orice nelămuriri în legătură cu conţinutul formularului vă puteţi adresa coordonatorului de studiu, prof.univ.dr. Dumitru Sandu, între orele 8:30 şi 10, la telefon...

Bibliografie

Arango, Joaquin (2000), „Explaining Migration : a Critical View", în *International Social Scienc Journal*, septembrie.

Banfield, Edward C. (1958), *The Moral Basis of A Backward Society*, The Free Press, Chicago.

Baron, Stephan ; Field, John ; Schuller, Tom (eds.) (2000), *Social Capital. Critical. Perspective* Oxford University Press.

Basch, Linda G. ; Schiller, Nina Glick ; Blanc, Cristina Szanton (1993), *Nations Unbound : Transnational Projects, Post-Colonial Predicaments and De-Territorialized Nations-States* Gordon and Breach, Langhorne.

Bădescu, Gabriel (2001), *Participare politică şi capital social în România*, Editura Accent Cluj-Napoca.

Berevoescu, Ionica ; Chiribucă, Dan ; Comşa, Mircea ; Grigorescu, Narcisa ; Lăzăroiu, Andra ; Lăzăroiu, Sebastian ; Pană, Marilena ; Pop, Lucian ; Stănculescu, Manuela (1999), *Feţele schimbării. Românii şi provocările tranziţiei*, Editura Nemira, Bucureşti.

Bigio, Anthony G. (1998), *Social Funds and Reaching the Poor. Experiences and Future Directions* The World Bank, Washington DC.

Blanc, Cristina Szanton ; Basch, Linda ; Schiller, Nina Glick (1995), „Transnationalism, Nation-State and Culture", în *Current Anthropology*, 36 (4).

Boudon, Raymond (1999), *Le sens des valeurs*, PUF, Paris.

Bourdieu, Pierre (1979 ; 1996), *Distinction. A Social Critique of the Judgement of Taste*, traducere de Richard Nice, Harvard University Press, Cambridge.

Bourhis, Richard Y. ; Leyens, Jaques-Philippe (coord.) (1997), *Stereotipuri, discriminare şi relaţii intergrupuri*, Editura Polirom, Iaşi.

Bourhis, Richard ; Gagnon, Andre ; Moise, Lena-Celine (1997), „Discriminare şi relaţii intergrupuri" în Richard J. Bourhis şi Jacques-Philippe Leynes (coord.), *Stereotipuri, discriminare şi relaţii intergrupuri*.

Castles, S. ; Miller, M.J. (1993), *The Age of Migration*, McMillan, Londra.

Cernea, M.M. (ed.) (1985), *Putting People First : Sociological Variables in Rural Development* Oxford University Press, New York.

Chaudhuri, A. ; Sopher, B. ; Strand, P. (2002), „Cooperation in Social Dilemmas, Trust and Reciprocity", în *Journal of Economic Psychology*, nr. 23.

Chelcea, Septimiu (coord.) (1990), *Psihosociologia cooperării şi întrajutorării umane*, Editura Militară, Bucureşti.

Chelcea, Ion ; Chelcea, Septimiu (1990), „Tovărăşiile tinerilor – forme tradiţionale de cooperare în viaţa poporului român", în Septimiu Chelcea (coord.), *Psihologia cooperării şi întrajutorării umane*, Editura Militară, Bucureşti.

Chesnais, Jean-Claude (1990), *La Démographie*, PUF, Paris.

Chircă, Constantin ; Teşliuc, Emil Daniel (coord.) ; Câmpeanu M. ; Ghcorghe D. ; Hallus R. ; Panduru F. ; Pop M.A. ; Dumitru Sandu (1999), *From Rural Poverty to Rural Development* The World Bank, NCS.

Clement Alexandrinul (1982), *Scrieri. Partea a doua. Stromatele*, traducere, cuvânt înainte, note şi indicii de Pr. D. Fecioru, Editura Institutului Biblic, Bucureşti.

ArhElectDSandu

Colas, Dominique (1998), *Genealogia fanatismului şi a societăţii civile*, Editura Nemira, Bucureşti.
Colemn, James (1990), *Foundations of Social Theory*, Harvard University Press, Cambridge.
Dasgupta, Partha; Serageldin, Ismail (1999), *Social Capital. A Multifaced Perspective*, IBRD/ The World Bank, Washington DC.
Deepa, Narayan (ed.) (2002), *Empowerment and Poverty Reduction. A Sourcebook*, The World Bank, Washington DC.
De Jong, Gordon; Fawcett, J. (1981), „Motivations for Migration: an Assessment and a Value Expectancy Research Model", în G. de Jong and R. Gardner (eds.), *Migration Decision Making*, Pergamon Press, New York.
DETR (2000), *Measuring Multiple Deprivation at the Small Area Level. The Indices of Deprivation 2000*, Department of the Environment, Transport and the Regions, Londra.
Deutsch, M. (1973), *The Resolution of Conflict*, Yale University Press, New Haven, CT.
Diminescu, Dana (1996), „Deplasările oşenilor în străinătate, un nou model de migraţie", în *Revista de Cercetări Sociale*, nr. 2.
Diminescu, Dana (2001), „L'installation dans la mobilité: les savoir-faire migratoires des Roumains", în *Migration Société*, martie-aprilie.
Dogan, Mattei (1999), *Sociologie politică. Opere alese*, Editura Alternative, Bucureşti.
Etzioni, Amitai (2002), *Societatea monocromă*, traducere din limba engleză şi note de Mona Antohi, prefaţă de Sorin Antohi, Editura Polirom, Iaşi.
European Comission (1995), *Cohesion and Development. Challenge Facing the Lagging Regions*, Bruxelles.
Faist, Thomas (1999), „Develloping Transnational Social Spaces: The Turkish-German Example", în Ludger Pries, *Migration and Transnational Social Spaces*.
Faist, Thomas (2001), *Transnationalization in International Migration: Implications for the Study of Citizenship and Culture*, WPTC-99-08.
Fukuyama, Francis (1995), *Trust. The Social Virtues and the Creation of Prosperity*, The Free Press, New York.
Gangloff, Sylvie; Perouse Jean-François în colaborare cu Thomas Tanase (2000), *La Présence roumaine à Istanbul. Une chronique de l'éphémère et de l'invisible*, Institut Français d'Etudes Anatoliennes, octombrie, Istanbul.
Geremek, Bronislaw (1999), „Marginalul", în Jacques Le Goff (coord.), *Omul medieval*.
Giddens, Anthony (1985), *The Constitution of Society. Outline of the Theory of Structuration*, University of California Press, Berkeley.
Golopenţia, Anton (1939), „Gradul de modernizare a regiunilor rurale ale României", în *Sociologie românească*, IV, 1939 (aprilie-iunie), pp. 4-6.
Golopenţia, Anton (2000), *Opere complete. Vol. II. Statistică, demografie şi geopolitică*, ediţie alcătuită şi adnotată de prof. dr. Sanda Golopenţia, Editura Enciclopedică, Editura Univers Enciclopedic, Bucureşti.
Golopenţia, Anton (2002), *Opere complete. Vol. I. Sociologie*, ediţie alcătuită şi adnotată de prof. dr. Sanda Golopenţia, studiu introductiv de prof. dr. Ştefan Costea, Editura Enciclopedică, Bucureşti.
Gotman, Anne (1990), „Stratégies résidentielles, stratégie de la recherche", în *Stratégie résidentielle. Actes du séminaire organisé par Catherine Bonvalet et Anne-Marie Fribourg*.
Gusti, Dimitrie (1968), *Opere*, I, studiu introductiv de conf. univ. dr. Ovidiu Bădina, texte stabilite, comentarii, note de Ovidiu Bădina şi Octavian Neamţu, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.
Hall, Stuart; Held David; Hubert Don şi Thompson, Kenneth (eds.) (1996), *Modernity. An Introduction to Modern Societies*, Blackwell Publishers, Oxford.
Hamilton, Peter (1996), „The Enlightenment and the Birth of Social Science", în Hall *et al.* (eds.), 1996.
Hansen, T.; Ianoş, I.; Pascariu, G.; Platon, V.; Sandu, D. (1997), *Profiles of Romanian Development Regions*, Ramboll Consultancy Group, octombrie, Bucureşti.
Heyd, David (ed.) (1996), *Toleration. An Elusive Virtue*, Princeton University Press, Princeton.

ArhElectDSandu

Hjerm, Mikael (1998), „National Identities, National Pride and Xenofobia: A Comparison o Four Western Countries", în *Acta Sociologica*, vol. 41, nr. 4.

Horton, John (2000), „Toleranța", în David Miller (2000), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*

Horton, John (1996), „Toleration as a Virtue" în David Heyd (ed.), *Toleration. An Elusive Virtue*,

Hox, Joop (2002), *Multilevel Analysis. Techniques and Applications*, Lawrance Erlbaum Asso ciates, Londra.

Huntington, Samuel P. (1996), „The Goals of Development", în Alex Inkeles și Masamichi Sasak (eds.), *Comparing Nations and Cultures. Reading in a Cross Disciplinary Perspective*.

Inglehart, Ronald (1997), „Modernization and Postmodernization. Cultural, Economic and Politica Change", în *43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.

Inglehart, Ronald; Basanez, Miguel; Moreno, Alejandro (1998), *Human Values and Beliefs. A Cross-Cultural Sourcebook*, University of Michigan Press, Michigan.

Inglehart, Ronald *et al.* (2000), *World Values Surveys and European Values Surveys, 1981-1984 1990-1993, 1995-1997*, ICPSR 2790.

Inkeles, Alex (1996), „Making Men Modern: On the Causes and Consequences of Individua Change", în *Six Developing Countries*, în Alex Inkeles, Masamichi Sasaki (eds.), *Comparing Nations and Cultures. Reading in a Cross Disciplinary Perspective*.

Inkeles, Alex; Sasaki, Masamichi (eds.) (1996), *Comparing Nations and Cultures. Readings in a Cross-Disciplinary Perspective*, Prentice Hall, New Jersey.

IOM, *Profile and Motives of Potential Migrants in România. A Follow-up Study*, octombrie, 1993

Jones, Kelvyn; Duncan, Craig (1998), „Modeling Context and Heterogeneity: Applying Multi -level Models", în Elinor Scarbrough și Eric Tanenbaum (eds.), *Research Strategies in the Social Sciences. A Guide to New Approaches*.

Kadushin, Charles (2002), „The Motivational Foundation of Social Networks", în *Social Networks* nr. 24.

Kendall, William; Massey, Douglas S. (2002), „The Culture of Mexican Migration: A Theoretica and Empirical Analysis", în *Social Forces*, nr. 80 (3).

Lazarus, Richard și Launier, R. (1978), „Stress Related Transactions Between Person and Envi ronment", în A. Pervin, M. Lewis (eds.), *Perspectives in International Psychology*, Plenum New York.

Lăzăroiu, Andra; Lăzăroiu, Sebastian (2000), „Comișani - o comună cu două modele", în Elen Zamfir, Marian Preda (coord.), *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz*.

Lăzăroiu, Sebastian (2000), „Trafic de femei - o perspectivă sociologică", în *Sociologie romă neasca*, nr. 2.

Le Goff, Jacques (coord.) (1999), *Omul medieval*, traducere de Ingrid Ilinca și Dragoș Cojocaru Editura Polirom, Iași.

Lenski, Gerhard E. (1954), „Status Crystallization: A NonVertical Dimension of Social Status" în *American Sociological Review*, vol. 19, august.

Levitt, Peggy (2001), *The Transnational Villagers*, University of California Press, Berkeley.

Lin, Nan (2001), *Social Capital. A Theory of Social Structure and Action*, Cambridge Universit Press, Cambridge.

Massey, Douglas S.; Goldring, Luin; Durand, Jorge (1994), „Continuities in Transnationa Migration: An Analysis of Nineteen Mexican Communities", în *AJS*, vol. 99, nr. 6 (mai).

Massey, Douglas S.; Arango, Joaquin; Hugo, Graeme; Kouakouci, Ali; Pellegrino, Taylor Adela, Edward (1994), „An Evaluation of International Migration Theory: The North America Case", în *Population and Development Review*, 20 (4), decembrie.

Matei, Mioara; Matei, Ioan (1977), *Sociologie și sistematizare în procesele de dezvoltare*, Editur Tehnică, București.

Mauss, Marcel (1993), *Eseu despre dar*, Institutul European, Iași.

Mihăilescu, Vintilă (1999), *Fascinația diferenței*, Editura Paideia, București.

Mihăilescu, Vintilă; Sandu, Dumitru (coord.); Anghel, Remus; Berevoescu, Ionica; Hașdeu Iulia; Stănculescu, Manuela (1999), *Reconstruirea spațiului comunitar. Moșna și Viscri - două foste sate săsești în România*, Banca Mondială, București, ianuarie.

ArhElectDSandu

Mihăilescu, Vintilă (2000), *Socio hai-hui. O altă sociologie a tranziției*, Editura Paideia, București.
Miller, David (2000), *Enciclopedia Blackwell a gândirii politice*, traducere din engleză de Drăgan Stoianovici, Editura Humanitas, București.
Nolan, Riall (2002), *Development Anthropology. Encounters in the Real World*, Westview, Oxford.
Paldam, Martin (2000), „Social Capital: One or Many? Definition and Measurement", în *Journal of Economic Survey*, vol. 14, nr. 5.
Paxton, Pamela (2002), „Social Capital and Democracy: an Interdependent Relationship", în *American Sociological Review*, vol. 67, aprilie.
Persell, Caoline; Green, Adam; Gurevich, Liena (2001), „Civil Society, Economic Distress and Social Tolerance", în *Sociological Forum*, vol. 16, nr. 2.
Pop, Lucian; Rughiniș, Cosima (2000), „Capital social și dezvoltare comunitară. Studiu de caz", în Elena Zamfir, Marian Preda (coord.), *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz.*
Popper, Karl (1998), *În căutarea unei lumi mai bune. Conferințe și eseuri din trei decenii*, Editura Humanitas, București.
Portes, Alejandro (1996), „Global Villagers. The Rise of Transnational Communities", în *The American Prospect*, nr. 1, martie-aprilie.
Portes, Alejandro (1997), *Globalization from Below: The Rise of Transnational Communities*, WPTC-98-01, Princeton University, septembrie.
Portes, Alejandro (1998), „Social Capital: Its Origins and Applications in Modern Sociology", în *Annual Review of Sociology*.
Portes, Alejandro; Haller, William J.; Guarnizo, Luis Eduardo (2002), „Transnational Entrepreneurs: An Alternative Form of Immigrant Economic Adaptation", în *American Sociological Review*, vol. 67, aprilie.
Potot, Swanie (2000), „Etudes des deux réseaux migratoires roumaines", în *Sociologie românească*, nr. 2.
Pries, Ludger (ed.) (1999), *Migration and Transnational Social Spaces*, Ashgate, Aldershot.
Pries, Luger (2001a), „The Disruption of Social and Geographic Space. Mexican-US Migration and the Emergence of Transnational Social Spaces", în *International Sociology*, nr. 1, martie.
Pries, Ludger (ed.) (2001b), *New Transnational Social Spaces. International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-first Century*, Routlege, Londra.
Putnam, Robert (1996), „Who Killed Civic America?", în *Prospect*, martie.
Putnam, Robert (2000), *Boling Alone*, o carte Touchstone editată de Simon and Schuster, New York.
Putnam, Robert în colaborare cu Leonardi, Robert și Nanetti, Raffaela (2001), *Cum funcționează democrația?*, Editura Polirom, Iași.
Ralea, Mihai (1997), *Fenomenul românesc*, studiu introductiv, note, îngrijire de ediție de Constantin Schifirneț, Editura Albatros, București.
Robinson, Jenny (2002), *Development and Displacement*, Open University, Oxford.
Rogers, Ali (2000), *A European Space for Transnationalism?*, WPTC-2K-07, School of Geography, Oxford University, http://www.transcomm.ox.ac.uk/working%20papers/ rogers.pdf.
Rose, Richard (1999), „Getting Things Done in an Antimodern Society: Social Capital Networks in Russia", în Partha Dasgupta și Ismail Serageldin (eds.), *Social Capital. A Multifaced Perspective*.
Rotariu, Traian (coord.), Semeniuc, Maria; Mureșean, Cornelia (1997), *Recensământul din 1880. Transilvania*, Studia Censualia Transsilvanica, Editura Staff, București.
Sandu, Dumitru (1977), „Participare locală", în Mioara Matei, Ioan Matei, *Sociologie și sistematizare în procesele de dezvoltare.*
Sandu, Dumitru (1982), „Condițiile de locuire și starea de sănătate a populației urbane", în *Științele sociale și politice din România*, ASSP, nr. 4.
Sandu, Dumitru (1984), *Fluxurile de migrație în România*, Editura Academiei, București.
Sandu, Dumitru (1987a), *Dezvoltarea socioteritorială în România*, Editura Academiei, București.
Sandu, Dumitru (1987b), „Profilul epistemologic al noțiunii de fenomen în demografie și în sociologie", în *Viitorul social*, nr. 2.

ArhElectDSandu

Sandu, Dumitru (1990), „Ariile culturale ale României", în *Sociologie românească*, nr. 3-4.

Sandu, Dumitru (1993), „Atlasul social al României: obiective, metode şi tipuri de rezultate (I)", în *Sociologie românească*, nr. 1.

Sandu, Dumitru (1996), *Sociologia tranziţiei. Valori şi tipuri sociale în România*, Editura Staff, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (1998), *Community poverty in Romania Rural Areas. Foundation for Poverty Alliviation by Romania Social Development Fund*, The World Bank, februarie, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (1999a), *Spaţiul social al tranziţiei*, Editura Polirom, Iaşi.

Sandu, Dumitru (coord.) (1999b), *Social Capital and Entrepreneurship in Romanian Rural Communities. First volume: Theory, Methods and Findings*, The World Bank, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (coord.); Berevoescu, Ionica; Lăzăroiu, S.; Lăzăroiu, Andra; Pop, L.; Rughiniş, Cosima; Stănculescu, Manuela (1999c), *Social Capital and Entrepreneurship in Romanian Rural Communities. Second Volume: Village Communities Studies*, The World Bank, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (2000a), „Migraţia transnaţională a românilor din perspectiva unui recensământ comunitar", în *Sociologie românească*, nr. 3-4.

Sandu, Dumitru (coord.) (2000b), *The Villages of Romania: Development, Poverty and Social Capital*, The World Bank, martie, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (coord.); Stănculescu, Manuela; Şerban, Monica (2000c), *Social Assessment for Rural Development Project. Social Needs and Actions in Romanian Villages*, The World Bank, Bucureşti.

Sandu, Dumitru (2001), *Les engeux des reseux migratoires dans l'espace social de la transition - le cas roumain*, comunicare susţinută la Maison des Sciences de L'Homme, 4 aprilie, Paris.

Sandu, Paula; Tufiş, Claudiu (2000), „Biertan - în căutarea viitorului", în Elena Zamfir, Marian Preda (coord.), *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz.*

Scarbrough, Elinor şi Tanenbaum, Eric (eds.) (1998), *Research Strategies in the Social Sciences. A Guide to New Approaches*, Oxford University Press.

Schutz, Alfred (1975), *On Phenomenology and Social Relations*, cu o introducere de Helmut R. Wagner, The University of Chicago Press, Chicago.

Sen, Amartya (1999), *Development as Freedom*, Oxford University Press, Oxford.

Şerban, Monica; Grigoraş, Vlad (2000), „Dogenii din Teleorman în ţară şi în străinătate", *Sociologie românească*, nr. 2.

Simmel, Georg (1964), *The Sociology of Georg Simmel*, traducere, editare şi introducere de Kurt Wolff, The Free Press, New York.

Smith, A.D. (1991), *National Identity*, Penguin Books, Londra.

Smith, David R. (1996), „The Career of Status Crystallization: A Sociological Odyssey", *Sociological Research Online*, vol. 1, nr. 3.

Smith, Robert (2001), „Comparing Local-level Swedish and Mexican Transnational Life: an Essay in Historical Retrival", în Ludger Pries, *New Transnational Social Spaces. International Migration and Transnational Companies in the Early Twenty-first Century.*

Sorokin, Pitirim (1995), *On the Practice of Sociology*, editată şi cu o introducere de Barry V. Johnston, The University of Chicago Press, Chicago.

Stahl, Henri (1975), *Teoria şi practica investigaţiilor sociale*, vol. 2, Editura Ştiinţifică şi Enciclopedică, Bucureşti.

Stănculescu, Manuela; Berevoescu, Ionica (1999), „Moşna, un sat care se reinventează", în *Sociologie românească*, nr. 1.

Stratégie résidentielle. Actes du séminaire organisé par Catherine Bonvalet et Anne-Marie Fribourg (Paris, 1988), 1990, INED, Paris.

Şerban, Monica; Grigoraş, Vlad (2000), „Dogenii din Teleorman în ţară şi în străinătate", *Sociologie românească*, nr. 2.

Tarrow, Sidney (1996), „Making Social Science Work Across Space and Time: A Critical Reflection on Robert Putnam's Making Democracy Work", în *American Political Science Review*, vol. 90, nr. 2, iunie.

ArhElectDSandu

Teşliuc, Cornelia Mihaela; Pop, Lucian; Teşliuc, Emil (2001), *Sărăcia şi sistemul de protecţie socială*, Editura Polirom, Iaşi.

Thomas, Vinod; Dailami, Mansoor; Dhareshwar, Ashok *et al.* (2000), *The Quality of Growth*, The World Bank, Oxford University Press.

Trebici, Vladimir; Hristache, Ilie (1986), *Demografia teritorială a României*, Editura Academiei Republicii Socialiste România, Bucureşti.

Uslaner, Eric M. (2002), *The Moral Foundations of Trust,* http://www.bsos.umd.edu/gvpt/uslaner.

UNESCO (1995), *Declaration of Principles on Tolerance*, http://www.unesco.org/tolerance/declaeng.htm.Dec.2002.

Van Schaik, Ton (2002), „Social Capital in European Values Surveys", în *Country Paper Prepared for OECD-ONS International Conference on Social Capital Measurement*, septembrie, Bucureşti, pp. 25-27.

Vlăsceanu, Lazăr (2001), *Politică şi dezvoltare. România încotro ?*, Editura Trei, Bucureşti.

Voicu, Bogdan; Dan, Adrian; Voicu, Malina; Şerban, Monica (2002), *Assessing the Causes of Counties Disparities in RSDF Projects Proposals. A Report to Romanian Social Development Fund*, Bucureşti, ianuarie.

Weber, Max (1964), *The Theory Of Social And Economic Organisation*, traducere de A. Henderson şi Talcott Parsons, The Free Press, New York.

Weber, Max (1998), *Sociologia religiei. Tipuri de organizări comunitare religioase*, traducere de Claudiu Baciu, Editura Universitas, Bucureşti.

Zamfir, Elena; Preda, Marian (coord.) (2000), *Diagnoza problemelor sociale comunitare. Studii de caz*, Editura Expert, Bucureşti.

ArhElectDSandu

În colecţia

SOCIOLOGIE·ANTROPOLOGIE

Cercetări şi eseuri

au apărut:

Dumitru Sandu – *Spaţiul social al tranziţiei*
Andrei Roth – *Modernitate şi modernizare socială*
Elisabeta Stănciulescu – *Despre tranziţie şi universitate*
Mihai Coman – *Mass media, mit şi ritual. O perspectivă antropologică*
Luana Miruna Pop – *Imagini instituţionale ale tranziţiei. Pentru o sociologie a retro-instituţionalizării*
Dumitru Sandu – *Sociabilitatea în spaţiul dezvoltării. Încredere, toleranţă şi reţele sociale*

în pregătire:

André Petitat – *Secret şi forme sociale*